Ebru Boyar Kate Fleet

OSMANLI İSTANBUL'UNUN TOPLUMSAL TARİHİ

Çeviren : Serpil Çağlayan

TÜRKİYE İŞ BANKASI

Kültür Yayınları

Genel Yayın: 3017

TARİH

EBRU BOYAR VE KATE FLEET
OSMANLI İSTANBUL'UNUN TOPLUMSAL TARİHİ

ÖZGÜN ADI
A SOCIAL HISTORY OF OTTOMAN ISTANBUL

COPYRIGHT © EBRU BOYAR VE KATE FLEET 2010
CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS

İNGİLİZCE ÖZGÜN METİNDEN ÇEVİREN
SERPİL ÇAĞLAYAN

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2010
Sertifika No: 29619

EDİTÖR
ALİ BERKTAY

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

DÜZELTİ/DİZİN
ERKAN IRMAK

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASIM: MAYIS 2014, İSTANBUL

ISBN 978-605-332-141-5

BASKI
YAYLACIK MATBAACILIK
LİTROS YOLU FATİH SANAYİ SİTESİ NO: 12/197-203
TOPKAPI İSTANBUL
(0212) 612 58 60
SERTİFİKA NO: 11931

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Fax. (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Ebru Boyar ve Kate Fleet

Osmanlı İstanbul'unun Toplumsal Tarihi

Çeviren: Serpil Çağlayan

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

İÇİNDEKİLER

Resimler VII
Haritalar XI
Teşekkür XIII
Kronoloji XV
Kişiler XVII

Giriş 1

I
Fetih 7

II
Saray ve Halk 31

III
Korku ve Ölüm 79

IV
Refah 143

V
Tüketim 173

VI
Bahçeler, Mesireler, Piyasa Gezmeleri 227

VII
Hamamlar 273

VIII
19. Yüzyıl 297

Şehrin Ötesi 361

Notlar 365
Seçilmiş Kaynakça 409
Dizin 421

Resimler

Aksi belirtilmedikçe tüm resimler Skilliter Centre for Ottoman Studies, Newnham College, Cambridge koleksiyonundan alınmıştır. Yazarlar resimlerin kullanılmasına izin veren Skilliter Centre'a teşekkürlerini sunarlar.

1. İstanbul, Joseph Méry, *Constantinople et la Mer Noire* (Paris, 1855) 2
2. İstanbul, Salomon Schweigger, *Ein newe Reyssbeschreibung auss Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem* (Nürnberg, 1639) 29
3. "Sultan camiye gidiyor", Edmondo di Amicis, *Constantinople* (Paris, 1883) 33
4. Zafer alayı, Schweigger, *Ein newe Reyssbeschreibung* 61
5. Düğün alayı, Schweigger, *Ein newe Reyssbeschreibung* 62
6. Surre alayı Mekke'ye gitmek üzere yola çıkıyor, Amicis, *Constantinople* 69
7. Tulumbacılar, Hermann Barth, *Konstantinopel* (Leipzig ve Berlin, 1901) 91
8. Yeniçeri ve sipahi, Schweigger, *Ein newe Reyssbeschreibung* 98
9. At Meydanı, Pertusier, *Promenades* 102

10. Ceza, Schweigger, *Ein newe Reyssbeschreibung* 121
11. Bir fahişenin cezalandırılması, Jean Dumont (Sieur du Mont), *A New Voyage to the Levant* (Londra, 1705) 124
12. Pera'da bir sokak, Amicis, *Constantinople* 135
13. Hayvanlara gösterilen merhamet, Jean-Antoine Guer, *Moeurs et usages des Turcs,* 2 c. (Paris, 1747), I 144
14. Galata Köprüsü, Amicis, *Constantinople* 153
15. Arzuhalci, Amicis, *Constantinople* 166
16. Hüseyin Rahmi'nin (Gürpınar) *Muhabbet Tılsımı* (İstanbul, 1928) adlı kitabının kapağı, bir mezarlıkta küçük bir çocuk bir üfürükçü ile birlikte görülüyor (Ebru Boyar'ın özel koleksiyonu) 169
17. Valide Sultan Camii'nde güvercinlere yem atan adam, Brassey, *Sunshine* 170
18. Tophane çarşısı, Robert Walsh, *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor* (Londra ve Paris, [1839?]) 180
19. Bir kervansaray, Schweigger, *Ein newe Reyssbeschreibung* 186
20. Pera'da seyyar satıcı, Amicis, *Constantinople* 189
21. Kapalıçarşı'da bir dükkân, *Servet-i Fünun,* no: 587, (Ebru Boyar'ın özel koleksiyonu) 191
22. Kaymakçı dükkânı, Julia Pardoe, *The Beauties of the Bosphorus* (Londra, 1838) 194
23. Galata rıhtımında bir kahvehane, Pardoe, *Beauties of the Bosphorus* 212
24. Salıncaklar, Schweigger, *Ein newe Reyssbeschreibung* 228
25. Karabali bahçeleri, Schweigger, *Ein newe Reyssbeschreibung* 233
26. Bostancıbaşı, Paul Rycaut, *The History of the Present State of the Ottoman Empire* (Londra, 1675) 238
27. Karacaahmet mezarlığı, Walsh, *Scenery of the Seven Churches* 252
28. Kâğıthane, Pardoe, *Beauties of the Bosphorus* 256
29. Mesireye gidiş, Amicis, *Constantinople* 260

30. Fenerbahçe, Salih Erimez, *Tarihten Çizgiler* (İstanbul, 1941) 260
31. Kırda köçek oynatanlar, Erimez, *Tarihten Çizgiler* 266
32. Kadın-erkek ayrımı, Erimez, *Tarihten Çizgiler* 268
33. Hamamda kavga eden kadınlar, Erimez, *Tarihten Çizgiler* 286
34. Hamamda camekân, Pardoe, *Beauties of the Bosphorus* 289
35. Üsküdar'da bir kahvehane, Amicis, *Constantinople* 298
36. Köpekler, Amicis, *Constantinople* 300
37. Entarili erkekler tutuklanıyor, Erimez, *Tarihten Çizgiler* 307
38. Deniz hamamı, Erimez, *Tarihten Çizgiler* 308
39. Vezneciler'deki Kemal Ömer tuhafiye dükkânının reklamı, *Servet-i Fünun,* no: 587 (ek), (Ebru Boyar'ın özel koleksiyonu) 313
40. Boğaz vapurları, Erimez, *Tarihten Çizgiler* 319
41. Maison Psalty mobilya dükkânının reklamı, *Servet-i Fünun,* no: 591 (ek), (Ebru Boyar'ın özel koleksiyonu) 322
42. Singer dikiş makinesi reklamı, *Servet-i Fünun,* no: 591 (ek), (Ebru Boyar'ın özel koleksiyonu) 323
43. New Home dikiş makinesi reklamı, *Servet-i Fünun,* no: 591 (ek), (Ebru Boyar'ın özel koleksiyonu) 324
44. Yaşmak, van Millingen, *Constantinople* 326
45. Tango çarşaf, Erimez, *Tarihten Çizgiler* 328
46. Kel Hasan, Erimez, *Tarihten Çizgiler* 340
47. Eminönü, Barth, *Konstantinopel* 341
48. Galata'da Yüksekkaldırım sokağı, Hutton, *Old Capital of the Empire* 345
49. Galata Köprüsü, Cochran, *Pen and Pencil in Asia Minor* (Londra, 1887) 354
50. Pera'dan tersanenin görünüşü, Pardoe, *Beauties of the Bosphorus* 362

Haritalar

1. İstanbul ve civarı XXVIII
2. Şehir içindeki belli yerler XXIX

Teşekkür

Bu kitap, 1985'te ölümünden önce kitaplarını ve parasını bir Osmanlı araştırmaları merkezi kurulması için bağışlayan, Cambridge Üniversitesi'nin Türk Araştırmaları bölümünde öğretim üyesi ve Newnham College üyesi Susan Skilliter'in anısına ithaf olunur. Bizlerin teşekkür borçlu olduğumuz bir kurum olan Skilliter Osmanlı Araştırmaları Merkezi (Skilliter Centre for Ottoman Studies), Dr. Skilliter'in sağduyusu ve Newnham College'ın o dönemdeki başkanı Sheila Browne'ın hayal gücü ve metaneti sayesinde kurulmuştur. Bu kitabı ayrıca sayısız öğrenciye ilham veren, onları yetiştiren ve entelektüel olarak geliştiren esin verici bir danışman ve cömert bir insan olan Julian Chrysostomides'in anısına da ithaf ediyoruz.

Bu kitap 2005 yılı Eylül ayında Skilliter Osmanlı Araştırmaları Merkezi'nin İstanbul, Bursa ve Edirne gezisi sırasında verdiğimiz bir dizi seminerden doğdu. Bu gezi bizim için çok keyifli bir deneyimdi. Gerek seminerlerin hazırlanması ve verilmesi, gerek yolculukta bize eşlik edenlerin soruları, ilgileri ve şevkleri bize çok şey öğretti. Bu geziye katılan ve bizleri bu kitabı yazmaya teşvik edenlere öncelikle teşekkür borçluyuz.

Ayrıca, kitabın resimleri ve yayıma hazırlanmasındaki yardımları için Skilliter Merkezi kütüphanecisi Rebecca Gower'a da te-

şekkür ederiz. Onun sabrı ve becerisi Skilliter Merkezi için çok değerli. Bunun yanı sıra, kitabın kapak resmini temin etmemize yardımcı olan Dr. Tuba Çandar'a, Cambridge University Press'ten Marigold Acland, Jo Breeze ve Sarah Green'e ve editörümüz Alison Thomas'a büyük teşekkür borçluyuz. Ayrıca, Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi personeline, Ankara ODTÜ Kütüphanesi'ne, Ankara Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'ne, Cambridge Newnham College başkanı ve üyelerine, ODTÜ'ye, Muharrem Yalçın Özsait'e ve Boyar Ailesi'ne çok teşekkür ederiz.

Kronoloji

1421-44, 1446-51	II. Murad
1453	Konstantinopolis'in Osmanlılar tarafından fethi
1444-46, 1451-81	II. Mehmed
1481-1512	II. Bayezid
1512-20	I. Selim
1520-66	I. Süleyman
1566-74	II. Selim
1574-95	III. Murad
1595-1603	III. Mehmed
1603-17	I. Ahmed
1617-18, 1622-23	I. Mustafa
1618-22	II. Osman
1623-40	IV. Murad
1640-48	İbrahim
1648-87	IV. Mehmed
1687-91	II. Süleyman
1691-95	II. Ahmed
1695-1703	II. Mustafa
1703	Edirne Vakası
1703-30	III. Ahmed

1730	Patrona Halil İsyanı
1730-54	I. Mahmud
1754-57	III. Osman
1757-74	III. Mustafa
1774-89	I. Abdülhamid
1789-1807	III. Selim
1807-08	IV. Mustafa
1808-39	II. Mahmud
1839-61	Abdülmecid
1861-76	Abdülaziz
1876	V. Murad
1876-1909	II. Abdülhamid
1908	Jön Türk İhtilali
1909-18	V. Mehmed (Reşad)
1918-22	VI. Medmed (Vahdeddin)
1919-22	Kurtuluş Savaşı
1923	Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu
1923	Ankara'nın Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti olarak ilan edilmesi

Kişiler

Abdi Yaşadığı dönemde çıkmış olan Patrona Halil İsyanı'nın (1730) kısa bir tarihini yazmıştır.

Abdülaziz Bey (Abdülaziz İbn Cemaleddin) 1850'de İstanbul'da doğdu, 1918'de İstanbul'da öldü. Çeşitli devlet görevlerinde çalışmış yazar ve şair. İstanbullu zengin ve köklü bir ailenin çocuğu. 19. yüzyıl sonlarına ait anılarını yazmış, bunlar ancak 1990'larda yayımlanmıştır.

Ahmed Cavid İstanbul doğumlu, ölüm tarihi 1803. 1787'de saray hizmetine atanmıştır. Yüksek makamlara getirilmişti ve III. Selim'e yakındı.

Ahmed Cevdet Paşa 1822'de Bulgaristan'da doğdu, 1895'te İstanbul'da öldü. Önde gelen devlet adamlarından, vakanüvis ve 12 ciltlik bir Osmanlı tarihi kitabının yazarıdır.

Ahmed Midhat Efendi 1844'te İstanbul'da doğdu, 1912'de İstanbul'da öldü. Yazar, romancı, gazete sahibi. II. Abdülhamid'e yakınlığı biliniyordu. Darülfünun'da hocalık yaptı.

Ahmed Rasim (1865-1932) Yazar, gazeteci, şarkı sözü yazarı ve besteci. Çeşitli gazetelerde yazdı ve 1927-1932 yılları arasında milletvekilliği yaptı.

Alus, Sermet Muhtar (1904-52) Yazar, gazeteci, hicivci, ressam, karikatürist. Eski İstanbul konulu pek çok gazete makalesi yazmıştır.

Âşıkpaşazade, (1400 dolayları-1484'ten sonra) Osmanlı tarihçisi, 1484'e kadar olan dönemi kapsayan bir Osmanlı tarihinin yazarı.

Badoaro, Andrea 1572'de İstanbul'daki Venedik olağanüstü büyükelçisi.

Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey 1842'de İstanbul'da doğdu, 1928'de öldü. 1910 yılına kadar devlet görevinde çalıştı. 1919'dan 1925'e kadar geç dönem Osmanlı İstanbul'unda yaşam konulu birçok gazete makalesi yayımladı.

Barbaro, Nicolò Venedikli cerrah, bizzat tanık olduğu 1453 Konstantinopolis kuşatmasının bir güncesini yazdı.

Basiretçi Ali Efendi 1838 İstanbul doğumlu. 19. yüzyıl Osmanlı gazetecilerinin önde gelenlerinden, 1870-1878 yılları arasında çok etkili hale gelen önemli gazetelerden *Basiret*'in sahibi ve başyazarı. 1878'de sürgüne gönderildi, 1908'de İstanbul'a döndü ve kısa süre sonra öldü.

Basmajean, Grigor Yakob 1853 Edirne doğumlu. 18 yaşında Protestanlığa geçerek rahip oldu ve 1886'da ABD'ye gitti.

Bassano, Luigi 1510 civarında Zara'da doğdu. Tahmini 1532-1540 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunuyordu.

Beyatlı, Yahya Kemal 1884'te Üsküp'te doğdu, 1958'de öldü. Şair, siyasetçi, diplomat. Abdülhamid döneminde Paris'te sürgündü, dokuz yıl kaldıktan sonra 1913'te İstanbul'a döndü. Erken Cumhuriyet döneminin en büyük şairlerinden biri olarak kabul edildi.

Bon, Ottaviano (1551-1622) 1604-1608 tarihlerinde Venedik büyükelçiliği yaptı ve Osmanlı sarayı hakkında yazdı.

Brassey, Anna (1839-87) 1874-1887 yılları arasında ailesine ait bir yatla, onlarla birlikte muhtelif yolculuklar yaptı. 1874 ve 1878'de İstanbul'da bulundu ve burada gördüklerini yazdı.

Broquière, Bertrandon de la 1432-1433 yıllarında Anadolu'yu gezdi, Ocak 1433'te İstanbul'dan ayrılarak Edirne'ye gitti.

Busbecq, Ogier Ghiselin de (1522-1592) I. Süleyman dönemi Avusturya büyükelçisi, 1554-1562 yılları arasında İstanbul'da yaşadı.

Cabi Ömer Efendi Ayasofya Camii külliyesi cabisi. III. Selim, IV. Mustafa ve II. Mahmud'un saltanatları sırasında faaldi. 1788-1814 dönemini kapsayan, özellikle 1808-1814 yıllarını ayrıntılarıyla aktaran ve bolca dedikoduya yer veren bir tarihçe yazdı. Verdiği bazı bilgileri bürokratik çevrelerden kişilerle yakın ilişkileri sayesinde edinmiştir.

Cafer Efendi 16. yüzyıl sonları ve 17. yüzyıl başlarında faaldir. Sultanahmet Camii külliyesini inşa eden saray mimarı Mehmed Ağa'nın hayatı ve eserlerini anlatan bir kitabın yazarıdır.

Careri, Giovanni Francesco Gemelli (1651-1725) İtalyan seyyah, 17. yüzyıl sonlarında İstanbul'da bulundu.

Cemal Paşa (Ahmed Cemal) 1872'de Midilli'de doğdu, 1922'de Tiflis'te suikast sonucu öldürüldü. Tanınmış siyasetçi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi, bahriye nazırı ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Suriye'deki Osmanlı ordusunun başkomutanı.

Cemil Paşa (Topuzlu) 1866 İstanbul doğumlu, 1958'de İstanbul'da öldü. Ünlü bir hekim, çeşitli tıp okullarında ders verdi ve İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi'ni kurdu. 1912 ve 1919'da İstanbul Belediye Başkanı oldu.

Çeşmizade Mustafa Reşid İstanbul doğumlu, 1770'te öldü. Şair ve 1766-1768 yıllarında vakanüvis. Ulema üyelerinden, medreselerde müderrislik yaptı ve yüksek devlet mevkilerinde görev aldı.

Chishull, Edmund (1671-1733) İngiliz din adamı, 1702'ye kadar İzmir'deki İngiliz kolonisinde din görevlisi olarak çalıştı. 1699'da İstanbul'da bulundu.

Contarini, Alvise Venedik büyükelçisi (1636-1641 yıllarında)

Courmenin, Louis Deshayes, Baron de 16. yüzyıl sonunda doğdu, 1632'de idam edildi. 1621'de Fransız kralı tarafından İstanbul'a gönderildi.

Covel, John 1670 sonlarında İngiliz elçiliğinde papaz olarak görev yaptı ve İngiliz büyükelçi Sir Daniel Harvey'nin 1672'deki ölümünden, 1674'te yeni büyükelçi Sir John Finch'in gelişine kadar elçiliğin tek sorumlusu olarak çalıştı. 1677'ye kadar İstanbul'da kaldı.

dei Crescenzi, Crescenzio 1615'te I. Ahmed'in kızının düğününü anlatan İstanbul'dan yazılmış bir mektubun yazarı.

La Croix, Sieur de 1704'te öldü. Fransız büyükelçisinin sekreteri, 1670-1680 yılları arasında Doğu Akdeniz ülkelerinde bulundu.

Dallam, Thomas (1575 dolayları-ö. c.1630) Kraliçe I. Elizabeth tarafından Osmanlı padişahına bir mekanik org ve saat yapıp iletmekle görevlendirildi. 1599-1600 yıllarında İstanbul'da bulundu.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa 1655-1658 yılları arasındaki bir tarihte İstanbul'da doğdu, 1717'de idam edildi. 1703-1717 yılları arasında birçok yüksek mevkide bulundu. 1656-1704 dönemini kapsayan bir tarihin yazarı.

Destari Salih Yaşadığı döneme tekabül eden 1730 Patrona Halil İsyanı hakkında yazmıştır. Saraya yakınlığı ile bilinir.

Domenico (Domenico Hierosolimitano) (1552 dolayları-1622) III. Murad'ın üçüncü doktoru, muhtemelen 1578/79 ve 1588/89 arasındaki dönemde İstanbul'da bulundu.

Doukas 1462'den sonra öldü. Bizanslı tarihçi, 1204-1462 yılları arasındaki Bizanslı ve Türklerin tarihini yazmıştır.

Dwight, Harrison Griswold (1875-1959) Amerikalı gazeteci ve yazar.

Ebussuud Efendi 1490'da İskilip'te doğdu, 1574'te öldü. Birçok medresede ders verdi ve kazasker olarak hizmet etti. 1545'te şeyhülislam oldu ve ölümüne dek bu görevi sürdürdü. En ünlü şeyhülislamlardan biridir.

Eremya Çelebi Kömürcüyan Doğumu İstanbul 1637, ölümü 1695. Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'ya yakındı. Bir matbaa açtı. Dönemin İstanbul'u hakkında yazdı.

Erimez, Salih 1901'de İstanbul'da doğdu 1974'te öldü. Karikatürist, Viyana'da eğitim gördü, pek çok mecmua ve gazetede karikatürleri yayımlandı, Osmanlı yaşamını konu eden karikatürleriyle ünlüdür.

Evliya Çelebi 1611'de İstanbul'da doğdu, 1683'ten sonra Mısır'da öldü. Seyyah, seyahatlerini kapsamlı olarak yazıya döktü. Çeşitli devlet görevlerinde bulundu.

Fontmagne, Louisa, Baronne Durand de 1867'de öldü. Kırım Savaşı sonrasında 1857-1858'de İstanbul'daydı.

Forbin, Louis Nicholas Philippe Auguste, comte de (1777-1841) Fransız ressam, 1817-18 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu topraklarını gezdi.

Foscarini, Pietro İstanbul'un Venedik elçisi (1634-1637), 1640-1641'de olağanüstü büyükelçi olarak gönderildi.

Fresne-Canaye, Phillipe du 1573'te İstanbul'un Fransız elçisine refakat etti.

Galland, Antoine (1646-1715) 1670'de İstanbul'daki Fransız elçiliğine bağlıydı.

Garzoni, Costantino 1572'de İstanbul'a atanan Venedik olağanüstü büyükelçisi Andrea Badoaro'ya refakat etti.

Gelibolulu Mustafa Âli 1541'de Gelibolu'da doğdu, 1600'de Cidde'de öldü. Şair, tarihçi ve pek çok eserin yazarı; yüksek düzeyde devlet görevlerinde bulundu ve çok sayıda sefere katıldı.

Georgievitz, Bartholomeus (1510 dolayları-1566) 1526 Mohaç Muharebesi'nde esir düştü.

Gerlach, Stephan (1546-1612) 1573-1578'de Habsburg elçiliğine bağlı çalışan Protestan rahip.

Grelot, Guillaume-Joseph 1630 civarında doğdu. Fransız sanatçı ve seyyah, 1670-1672 yılları arasında İstanbul'da bulundu.

Gürpınar, Hüseyin Rahmi 1864'te İstanbul'da doğdu, 1944'te İstanbul'da öldü. Gazeteci, roman ve hikâye yazarı, 1936-1643 arasında milletvekili. Hikâyeleri İstanbul ve mahalle yaşamını yansıtmasıyla tanınır.

Hasanbeyzade Ahmed Paşa 1636 veya 1637'de öldü. 1520-1635 dönemini kapsayan bir Osmanlı tarihçesinin yazarı. 1591'de saray hizmetine girdi. Gerek İstanbul'da gerek taşrada yüksek kademede pek çok devlet görevinde bulundu ve çeşitli seferlere katıldı.

Hayrullah Efendi 1818'de İstanbul'da doğdu, 1866'da Tahran'da öldü. Nüfuzlu bir doktor ailesinden gelme bir hekim olarak tıp okullarında dersler verdi, bir Osmanlı tarihi yazdı, kısa süre eğitim bakanlığı yaptı ve kız okulları açtı. 1863'te tıbbi tedavi için Avrupa'ya gitti. 1864'te Avrupa ziyaretini anlatan bir kitap yayımladı. 1865'te Tahran elçiliğine atandı.

Heberer, Michael 1555-1560 yılları arasında bir tarihte doğdu. Heidelberg yakınlarındaki Bretten'dendir. Akdeniz'de Osmanlılara esir düşerek, 1585-1588 yılları arasında forsa idi.

Hoca Sadeddin Efendi (1536/37-1599) Ulema üyesi, III. Murad ve III. Mehmed'in hocası. 1598'de şeyhülislam oldu.

Hovhannesyan, Sarkis Sarraf 1740'ta İstanbul'da doğdu, 1805'te İstanbul'da öldü. Tarihçi, öğretmen, Osmanlı İmparatorluğu ve İstanbul konulu bir tarih eserinin yazarı.

İbn Battuta 1304'te Tanca'da doğdu. 1330'larda Anadolu'da bulunmuş olan Arap seyyah.

İbn Kemal (Kemalpaşazade) 1468 veya 1469'da Edirne'de doğdu, 1534'te öldü. Seçkin bir aileden geliyordu, ulema üyesi oldu. Birçok yüksek siyasi mevkide bulundu. 1526'dan ölümüne kadar şeyhülislam olarak görev yaptı.

İbnülcemal Ahmed Tevfik 1900'de Bursa'dan İstanbul'a yaptığı bisiklet yolculuğunun anılarını yazdı.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri 1889'da Kahire'de doğdu. 1944'te Ankara'da öldü. Yazar, diplomat, siyasetçi. Kurtuluş Savaşı sırasında *İkdam* gazetesinde yazdı.

Karay, Refik Halit 1888'de İstanbul'da doğdu, 1965'te İstanbul'da öldü. Yazar, gazeteci, Anadolu yaşamını konu eden hikâyeleriyle tanındı. Kurtuluş Savaşı'nın muhaliflerinden olup, 1922'de Beyrut'a kaçtı. 1938'de İstanbul'a geri döndü.

Kâtip Çelebi 1608'de İstanbul'da doğdu. 1657'de öldü. Yazar ve tarihçi, birçok devlet mevkiinde bulundu, pek çok sefere katıldı.

Kritoboulos 1467'den sonra öldü. Bizanslı, muhtemelen İmrozlu (Gökçeada). 1453'te İstanbul'un fethinden kısa süre sonra II. Mehmed'in hizmetine girdi ve daha sonra İmroz valiliğine atanarak, 1456-1466 döneminde bu görevi sürdürdü.

Kydones, Demetrios (1324 dolayları-1397 dolayları) Bizanslı âlim, devlet adamı ve ilahiyatçı. VI. İoannes Kantakuzenos, V. İoannes Palaiologos ve II. Manuel'in hizmetinde çalıştı.

Lacroix, Frédéric 1864'te öldü. Bir İstanbul rehberi yazdı.

Lane, Edward William (1801-1876) 1825-1828, 1833-1835 ve 1842-1849 yılları arasında Kahire'de yaşadı.

Latifi Kastamonu'da doğdu (1490/91 dolayları), 1582/83 dolaylarında öldü. Bürokrat olarak çalıştı.

Leyla (Saz) Hanım 1845'te İstanbul'da doğdu, 1936'da yine burada öldü. Besteci, yazar, şair. İlk çocukluk yılları Çırağan Sarayı'nın hareminde geçti. O dönemdeki hatıralarını 1920-1922 yılları arasında *Vakit* gazetesinde yayımladı.

Lithgow, William (1582-1645 dolayları) Seyyah. 1610-1611'de İstanbul'da bulundu.

Ludovisi, Daniello de' 1533-1534 yıllarında İstanbul'un Venedik elçisiydi.

Lütfi Paşa 1488'de doğdu, 1553'te Dimetoka'da öldü. Devşirmelikten gelmedir. 1539-1541 yılları arasında sadrazamlık yapmıştır.

Mehmed Enisi (Yalkı) Doğumu 1870 dolayları. 1895'te Fransız donanmasında stajyerlik yaptı. Fransa'da geçirdiği döneme ait anılarını yazdı.

Menavino, Giovanantonio 1501 dolaylarında Osmanlılara esir düştü, 1514'teki Çaldıran Muharebesi'nden sonra kaçtı.

Mihailoviç, Konstantin Muharebede esir düşen Sırp, 1455-1463 yıllarında Osmanlı ordusunda yeniçeri olarak görev yaptı.

van Millingen, Alexander (1840-1915) İstanbul'da doktorluk yapan Julius van Millingen'in oğlu. 1879-1915 arasında Robert Kolej'de öğretmenlik yaptı.

Mimar (Ahmed) Kemaleddin Bey 1870'te İstanbul'da doğdu, 1927'de Ankara'da öldü. Ünlü mimar ve Türk ulusal mimarisinin öncülerinden.

Montagu, Lady Mary Wortley (1689-1762) 1716'da İstanbul'a büyükelçi olarak yollanan eşi Edward'a eşlik etti. 1717-1718 yıllarında İstanbul'da bulundu.

Moro, Giovanni 1587-1590 yılları arasında İstanbul'un Venedik büyükelçisi.

Morosini, Gianfrancesco 1582-1585 yılları arasında İstanbul'un Venedik büyükelçisi.

Müneccimbaşı Ahmed Dede (1631-1702) 1668'den itibaren sarayın münnecimbaşı. 1687'de IV. Mehmed'in ölümü üzerine Mısır'a sürgün edildi. 1694'ten itibaren Mekke'de, daha sonra Medine'de Mevlevi şeyhiydi. Mekke'de öldü.

Murad Efendi Boşuk (Franz von Werner) 1836'da Viyana'da doğdu. 1881'de Lahey'de öldü. Yazar, diplomat. 1854 civarında Osmanlı İmparatorluğu'na kaçtı, Osmanlı ordusunda görev aldı ve diplomatik hizmete girdi.

Naima (Mustafa Naima Efendi) 1655 Halep doğumlu, 1715'te öldü. Bir Yeniçeri ailesinden. 1680'lerde İstanbul'a geldi ve saray hizmetine girdi. 1702 civarında vakanüvis oldu.

Navagero, Bernardo 1549-1553 İstanbul'un Venedik büyükelçisi.

Nedim (1681-1730) Osmanlı şairlerinin en ünlülerinden, III. Ahmed'in saray şairi.

Nicolay, Nicolas de (1517-83) 1551'de İstanbul'a atanan Fransız büyükelçisi refakatinde şehre geldi.

Oğulukyan, Georg İstanbullu Ermeni. Darphanede çalıştı ve saraydaki insanlarla yakın temas içinde bulundu. 1806-1810 yıllarındaki olayları yazıya döktü.

Orga, İrfan 1908 İstanbul doğumlu. 1970'te Birleşik Krallık'ta öldü. Yazar ve romancı. Çocukluğuyla ilgili bir biyografik eser kaleme aldı.

el-Ömeri (1300-1384) Arap kronikçi; Anadolu'ya da bir bölüm ayırdığı bir tarih kitabı bulunur.

Peçevi İbrahim (Peçeylu İbrahim) 1574'te Peç'te [Macaristan-ç.n.] doğdu, 1650'de Budin'de öldü. 1593'te orduya katıldı; ayrıca muhtelif defterdarlık görevlerinde hizmet verdi.

Pertusier, Charles (1779-1836) Fransız elçiliğine bağlı çalıştı; 1815'te İstanbul'daydı.

Promontorio, Jacopo de II. Murad ve II. Mehmed dönemlerinde Cenevizli tüccar.

Quiclet, M. 1657'de İstanbul'a geldi. İstanbul hakkında yazdıkları ölümünden sonra, 1664'te yayımlandı.

Reşid Rıza (1865-1935) Seçkin Arap gazeteci ve düşünür; 1910'da İstanbul'daydı.

Recaizede Mahmud Ekrem 1847'de İstanbul'da doğdu, 1914'te İstanbul'da öldü. Yazar, gazeteci, romancı, şair, öğretmen, Edebiyat-ı Cedide'nin kurucusu. Muhtelif devlet mevkilerinde görev yaptı.

Roe, Sir Thomas 1621-1629 arasında İstanbul'un İngiliz büyükelçisi.

Sadri Sema (Mehmet Sadrettin Aydoğdu) 1880'de İstanbul'da doğdu, 1964'te İstanbul'da öldü. Devlet memuru, 1933'te emekli oldu. Osmanlı'nın son dönemleri ve erken Cumhuriyet dönemi İstanbul'u hakkında yazdığı pek çok makale 1955-1959 yılları arasında *Vakit* gazetesinde yayımlandı.

Safveti Ziya 1875'te İstanbul'da doğdu, 1929'da İstanbul'da öldü. Oyun, roman ve hikâye yazarı; dışişleri bakanlığında görev yaptı.

Salahaddin Enis (1892-1942) Gazeteci, roman ve hikâye yazarı, şair. Çeşitli devlet görevlerinde bulundu.

Sanderson, John (1560-1627) İngiliz tüccar, 1584'te İstanbul'daki İngiliz elçiliğiyle bağlantı kurdu; 1592-1597'de yeniden İstanbul'a döndü ve 1599'da konsolos ve haznedar olarak tekrar İstanbul'a yollandı. 1601'de buradan ayrıldı.

Sandys, George (1578-1644) Yazar ve seyyah, 1610'da İstanbul'daydı.

Santa Croce, Aurelio Venedikli büyükelçi Marcantonio Barbaro ile birlikte 1567-1573'te İstanbul'da bulundu.

Schweigger, Salomon (1551-1622) Habsburg elçiliğinde 1578-1581'de görev yapan Alman Protestan rahip.

Selaniki Mustafa Efendi Defterdarlıkta yüksek görevlerde bulunma da dahil olmak üzere üst düzeyde muhtelif resmi görevlerde bulundu ve çeşitli seferlere katıldı. 1563-1600 yılları arasını kapsayan ayrıntılı bir tarihçe yazmıştır.

Şerafeddin Mağmumi 1869'da İstanbul'da doğdu, 1927'de Kahire'de öldü. Doktor, İttihat ve Terakki Cemiyeti kurucu üyelerinden. II. Abdülhamid'in saltanatı sırasında, önce Paris'te, ardından 1901'den itibaren Kahire'de olmak üzere, sürgünde birkaç yıl geçirdi. 1908'de kısa süre için İstanbul'a döndü, ancak sonra tekrar Kahire'ye gitti.

Seyid Vehbi 1736'da öldü. III. Ahmed döneminin önemli şairlerinden.

Simavi, Lütfi 1909-1912'de V. Mehmed ve 1918-1919'da VI. Mehmed'in (Vahdeddin) başmabeyncisi.

Smith, Albert (1816-1860) Yazar, hatip, dağcı. 1849'da İstanbul'a geldi.

Solakzade Mehmed Hemdemi 1657/58'de öldü. IV. Murad'a yakındı, İbrahim ve IV. Mehmed'in hizmetinde çalıştı. 1657'ye kadarki dönemi kapsayan bir Osmanlı tarihinin yazarı.

Spandounes, Theodore (Teodoro Spandugino) Tahminen Venedik'te doğdu, 1538'den sonra öldü. Küçük bir çocukken, II. Murad'ın dul eşi olan büyük halası Mara'nın yanına Makedonya'ya gönderildi. 1503'te İstanbul'u ziyaret ettiği anlaşılıyor.

Spataris, Haris 1906'da İstanbul'da doğdu. 1922'de İstanbul'dan ayrıldı. İstanbul hatırlarını yazdı, 1988'de bunlar Yunanca yayımlandı.

Spon, Jacob (1647-85) Fransız doktor, 1675-1676'da Sir George Wheler ile birlikte Doğu Akdeniz'de seyahat etti.

Tacizade Cafer Çelebi 1515'te idam edildi. Şair ve yazar. II. Bayezid ve I. Selim'in saltanatları sırasında yüksek düzeyde çeşitli devlet mevkilerinde bulundu.

Talu, Ercümend Ekrem 1886'da İstanbul'da doğdu, 1956'da İstanbul'da öldü. Recaizade Mahmud Ekrem'in oğlu. Çeşitli devlet mevkilerinde çalıştı. Üniversitelerde ve Galatasaray Lisesi'nde ders verdi. Eski İstanbul hayatını konu alan roman ve hikâyeler yazdı.

Tanpınar, Ahmed Hamdi 1901'de İstanbul'da doğdu, 1962'de İstanbul'da öldü. Cumhuriyet döneminin tanınmış yazar ve edebiyat tarihçilerinden.

Tavernier, Jean-Baptiste (1605-1689) Fransız seyyah. 1631-1632'de İstanbul'da bulundu.

Tevfik Fikret 1867'de İstanbul'da doğdu, 1915'te İstanbul'da öldü. Ünlü şair, gazeteci, düşünür.

Thévenot, Jean de (1633-67) Fransız seyyah, 1655-1656'da İstanbul'da bulundu.

Tokgöz, Ahmet İhsan 1868 Erzurum doğumlu, 1947'de İzmit'te öldü. Yayıncı, yazar, çevirmen, *Servet-i Fünun*'un sahibi.

Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyılın ikinci yarısında faaldir. Yeniçeri; dönemin tarihçesini yazmıştır.

Tournefort, Joseph Pitton de (1656-1708) Fransız botanikçi; 1701'de İstanbul'da bulundu.

Tursun Bey 1425'ten sonra doğdu, 1491'den sonra öldü. II. Mehmed'in saltanatı sırasında defterdar.

Ubicini, Jean Henri Abdolonyme (1818-1884) Fransız siyaset yazarı ve tarihçi; 1848'de İstanbul'da bulundu.

Wheler, Sir George (1650-1723) İngiliz botanikçi, 1675-1676'da Jacob Spon ile Doğu Akdeniz'de seyahat etti.

Wratislaw, Baron Wenceslas (Vratislav Vaclav von Mitroviç) (1576-1635) 1591'de Habsburg elçiliği bünyesinde İstanbul'da bulundu.

Wraxall, Sir Frederic Charles Lascelles (1828-1865) Yazar; 1856'da İstanbul'da bulundu.

Yirmisekiz Mehmed Çelebi 1660'ların sonlarına doğru Edirne'de doğdu, 1732'de Kıbrıs'ta öldü. Yeniçeri olarak, devletin üst mevkilerine yükseldi, diplomatik görevler üstlendi ve 1720-1721'de Fransa'da Osmanlı büyükelçisi olarak görev yaptı.

Zarifi, Yorgo L. 1881'de İstanbul'da doğdu, 1943'te Atina'da öldü. II. Abdülhamid'in bankeri olarak tanınan Yorgo Zarifi'nin torunu.

1 İstanbul ve civarı

2 Şehir içindeki belli yerler

Giriş

Sana dün bir tepeden baktım aziz İstanbul
Görmedim gezmediğim, sevmediğim hiçbir yer.
Ömrüm oldukça, gönül tahtıma keyfince kurul
Sade bir semtini sevmek bile bir ömre değer.

Nice revnaklı şehirler görülür dünyada,
Lakin efsunlu güzellikleri sensin yaratan.
Yaşamıştır derim, en hoş ve uzun rü'yada
Sende çok yıl yaşayan, sende ölen, sende yatan.[1]

İstanbul, 470 yıl boyunca, en parlak devrinde sınırları Fas'tan Ukrayna'ya, İran kıyılarından Macaristan'a dayanan Osmanlı İmparatorluğu'na başkentlik etti. Burası, Osmanlı coğrafyasının sanat ve düşünce merkezi, dünyanın dört bir yanından tüccarları kendine çeken bir ticaret üssü ve imparatorluğun siyasi motoruydu. Şehrin sakinleri, güç ve gösterişin ihtişamı içinde, bu başkentin şiddetiyle kuşatılmış olarak, onu bütün halde tutan devasa refah ağlarına yaslanmak suretiyle hayatlarını sürdürüyordu. Elinizdeki kitap, bu canlı, şiddet dolu, dinamik ve kozmopolit başkentin toplumsal bir portresini sunuyor.

Türkçede Fatih adıyla bilinen II. Mehmed (1444-46, 1451-81) tarafından 1453'te alınan İstanbul, II. Mehmed'in halefleri II.

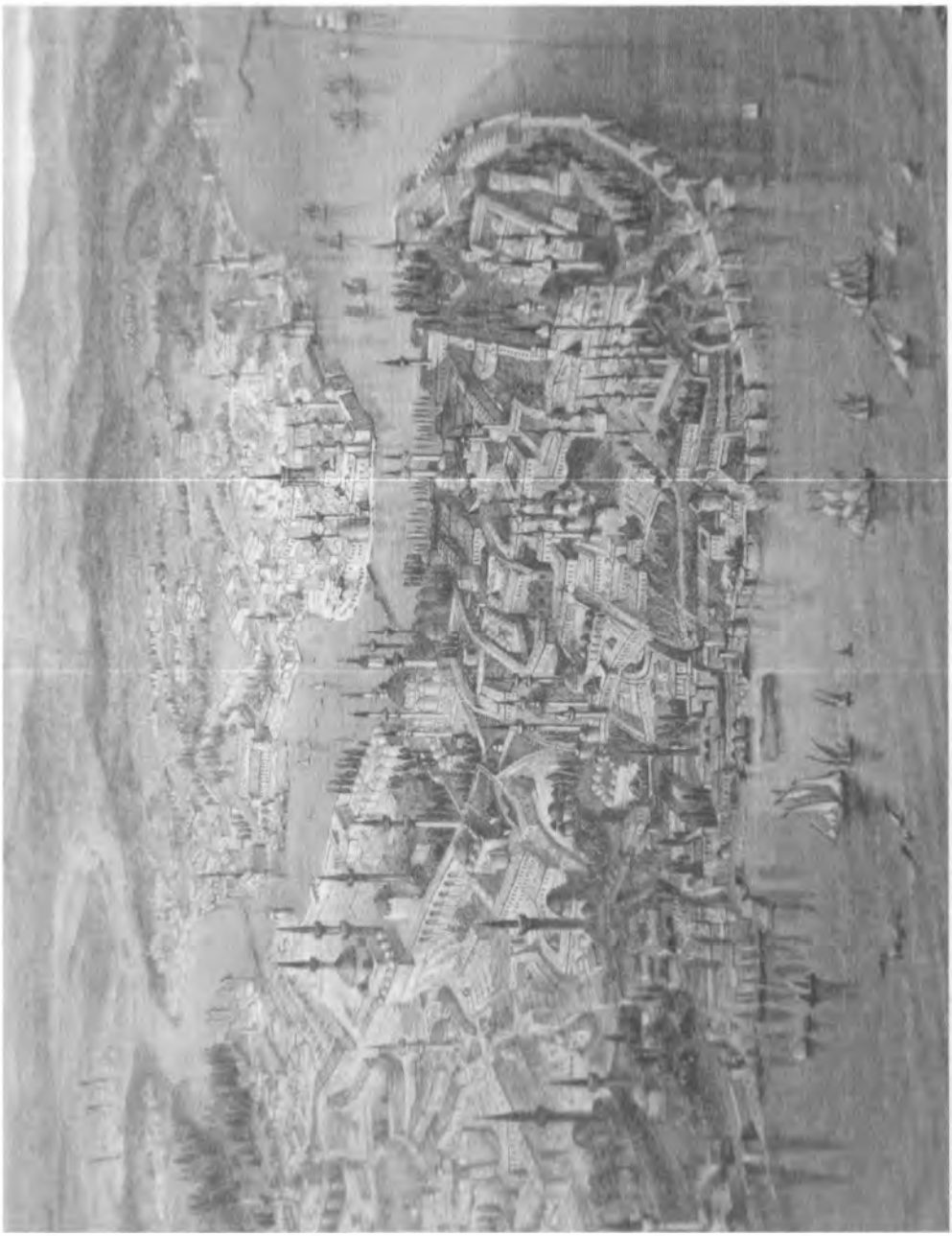

1. İstanbul, Joseph Méry, Constantinople et la Mer Noire (Paris, 1855), s. 316-317.

Bayezid (1481-1512), I. Selim (1512-20) ve –Batı'da Muhteşem Süleyman, Osmanlılar arasında Kanuni adıyla bilinen– I. Süleyman'ın (1520-66), bugünkü Doğu Anadolu, İran, Suriye, Mısır topraklarının bir kısmını, Kuzey Afrika'nın Fas'a kadar uzanan kıyılarını, Rodos'u ve Balkanlar'ın büyük bölümünü fethederek, iki kez kuşatıldığı halde alınamayan Viyana'ya kadar ulaşmasıyla, durmaksızın genişleyen bir imparatorluğun başkenti haline geldi. Sonraki padişahların saltanatları sırasında büyüme yavaşlasa da, Osmanlılar toprak kazanmaya devam etti ve I. Süleyman'ın halefi II. Selim (1566-74) 1570'te Kıbrıs'ı aldı. Osmanlıların Batı'daki son büyük fethi, 1669'da Girit'in alınması oldu.

II. Selim'in halefleri III. Murad (1574-95), III. Mehmed (1595-1603) ve I. Ahmed'in (1603-17) saltanatları döneminde, Yeni Dünya'dan imparatorluğa yoğun miktarda gümüş akışının ve imparatorluğun kendi parasının değerini koruma mücadelesine itilmesinin sonucunda, şehir iktisadi sorunlardan kaynaklanan bir darbe yedi. Ayrıca bu dönemde İran'daki Safevilerle yapılan yıkıcı savaşlar ve Anadolu'da Celali İsyanları şeklinde kendini gösteren büyük karışıklıklar, kalabalıkların şehre göç etmesine yol açarak gıda tedarikinde sıkıntılar yarattı.

Ekonomik sıkıntılar, I. Mustafa (1617-18, 1622-23), II. Osman (1618-22), IV. Murad (1623-40) ve İbrahim'in (1640-48) saltanatları sırasında da sürdü. Zihinsel engelli I. Mustafa'nın tahta çıkması ve II. Osman'ın tahttan indirilerek katledilmesinden sonra, şehir büyük siyasi karışıklıklara sahne oldu. Bu dönem, harem kadınlarının siyasetteki rolünün bilhassa öne çıktığı kadınlar saltanatı dönemi olarak bilinir. IV. Murad ve İbrahim'in annesi Kösem Sultan, dönemin devlet yönetiminde belirleyici bir rol oynamıştır.

Yüzyılın ikinci yarısında bu etkin rol, art arda birçok sadrazam çıkaran Köprülü hanedanına devredildi. Askeri bakımdan, Habsburglarla yapılan savaşlar döneme damgasını vurdu. Bu dönem boyunca padişahlar IV. Mehmed (1648-87), II. Süleyman (1687-91), II. Ahmed (1691-95) ve II. Mustafa (1695-1703), daha çok başkentten uzakta, imparatorluğun ikinci önemli şehri olan Edirne'de vakit geçirir oldular; sonunda, II. Mustafa saltanatı döne-

minde Edirne, fiilen padişahların ikamet yeri haline gelmişti. İstanbul halkı bu duruma çok içerleyip, Edirne Vakası (1703) diye bilinen ayaklanmayla, padişahın geri dönmesini talep etti.

Bu yüzdendir ki III. Ahmed (1703-30) İstanbul'da tahta çıktı. Onun saltanatı sırasında aşırı bir debdebe ve kültürel canlanma dönemi olarak yaşanan Lale Devri, İstanbul'un payitaht olarak merkezi konumunu yeniden kazanmasında önemli bir rol oynadı. III. Ahmed'in saltanatı, padişahın tahttan indirilerek sadrazamın katledildiği 1730'daki Patrona Halil İsyanı ile son buldu.

III. Ahmed'in ardından tahta geçen padişahlar I. Mahmud (1730-54), III. Osman (1754-57), III. Mustafa (1757-74) ve I. Abdülhamid (1774-89) dönemlerinde, imparatorluk Ruslar karşısında art arda askeri yenilgilerle, toprak kayıplarıyla ve yeni ekonomik sorunlarla karşı karşıya kaldı. İstanbul'u vuran büyük göç dalgaları, şehrin istikrar ve iç huzurunu tehdit ediyordu. III. Selim'in tahta geçmesi (1789-1807), padişahların askeri yenilgiler ve taşra üzerindeki merkezi denetimin kaybedilmesi sorunlarıyla boğuştuğu, önemli bir reform hareketinin başlangıcına işaret eder. Selim'in orduyu yeniden yapılandırma girişimleri en nihayet 1807'de tahttan indirilmesi ve ardından 1808'de katledilmesiyle son buldu. Halefi IV. Mustafa (1807-8), çok kısa bir süre tahtta kaldı. Bu dönem, başkentte iktidar için birbiriyle kapışan hiziplerin yarattığı yoğun şiddetin ve tam bir siyasi otorite boşluğunun sahneyi devraldığı bir siyasi kargaşa dönemiydi. 1808'de IV. Mustafa tahttan indirilerek yerine II. Mahmud (1808-39) getirildi. Şehirdeki şiddeti kontrol altına aldıktan sonra, uzun ve titiz bir zemin hazırlama sürecinin ardından, II. Mahmud, çok katı ve uzun vadeli bir dizi değişiklik getirerek, sonraki yirmi-otuz yılda imparatorlukta gerçekleşecek büyük çaplı reformları başlatmış oldu. Ancak o da, daha fazla toprak kaybedilmesini engelleyemedi. Sırbistan 1829'da tam muhtariyet elde ederken, Yunanistan, ilerleyen yıllarda imparatorluğun iç işlerine gitgide daha fazla karışacak Büyük Güçler sayesinde, 1830'da bağımsızlığını kazandı. Ayrıca II. Mahmud, Birinci Dünya Savaşı'na kadar teknik olarak Osmanlı toprağı sayılsa da, 1798'de kısa süreliğine Napoléon işgaline uğrayan Mısır'ın fiili denetimini kaybetti.

1839'da Tanzimat dönemi başladı. Bu, devlet yönetiminin ağırlıklı olarak üç bürokratın, Mustafa Reşid Paşa (ö.1858), Ali Paşa (ö.1871) ve Fuad Paşa'nın (ö.1869) elinde olduğu ve Sultan Abdülmecid (1839-61) ile Abdülaziz'in (1861-76) siyasi açıdan görece etkisiz kaldığı bir reformlar dönemiydi. İktisadi bakımdan imparatorluk, gitgide daha çok borç batağına saplanarak günden güne emperyalizmin ağlarına hapsoldu ve sonunda devlet 1875'te iflasını açıkladı. İmparatorluğun aldığı çok miktarda borcun geri ödenmesini sağlamak üzere, 1881'de İngiliz ve Fransızlar tarafından dönüşümlü olarak yönetilen Düyun-ı Umumiye İdaresi kuruldu. 20. yüzyıla girildiğinde, bu kurum, imparatorluk ekonomisinin önemli bir kısmını kontrolü altına almış ve fiilen onu bir yarı-sömürgeye çevirmiş durumdaydı. Ayrıca imparatorluk toprak kaybı da yaşamış, Balkan topraklarının büyük kısmı 1878 Berlin Antlaşması ile bağımsız ya da özerk hale gelmişti. Bu gelişmeler, şehre doğru bir göç dalgasını tetikledi ve 1912-13 Balkan Savaşları sonrasında aynı dalganın tekrar doğmasıyla, İstanbul, Balkan devletlerinden kaçan binlerce Müslüman muhacire kucak açtı.

1876'da tahta çıkışından birkaç ay sonra akli dengesini yitirdiği ilan edilerek tahttan indirilen V. Murad'ın kısa saltanatının ardından, II. Abdülhamid (1876-1909) başa geçti ve dönemin büyük çalkantılarına, Büyük Güçler'in husumetine ve kendisine şiddetli düşmanlık besleyen bir muhalefet hareketi olan Jön Türkler'in ortaya çıkışına rağmen, otuz yıldan uzun süre tahtta kalmayı başardı. Ancak 1909'da tahttan indirilerek, yerine V. Mehmed (Reşad) (1909-18) getirildi ve onu VI. Mehmed (Vahdeddin) (1918-22) izledi. Öte yandan, bu döneme gelindiğinde iktidar artık İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ellerindeydi. 1908'de Jön Türk Devrimi'ni yönlendiren bu cemiyet, Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki çöküşüne ve Alman müttefiğinin yenilgiye uğratılmasına dek, Enver Paşa, Talat Paşa ve Cemal Paşa'nın oluşturduğu triumvira eliyle imparatorluğu idare etti.

19. yüzyılda, Osmanlıların Batı'dan pek çok şey alarak, onu kâh benimsemek kâh reddetmek suretiyle Avrupa ile kurdukları dinamik ilişki dolayısıyla, pek çok değişim yaşandı. Devletin rolü-

ne ilişkin yeni kavramların, kimliğe dair yeni siyasi kuram ve fikirlerin tartışılması beraberinde birçok yenilik getirdi. Kılık kıyafet değişti, romanla tanışıldı ve kadının konumu köklü bir değişime uğradı. Birinci Dünya Savaşı başladığında, şehir, 19. yüzyıl başındaki halinden çok daha farklıydı.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, İstanbul, galip İtilaf Devletleri tarafından işgal edildi ve İngilizlerin denetimine geçti. İttihat ve Terakki liderleri Berlin'e kaçtılar ve kısa süre sonra –Talat Paşa 1921'de Almanya'da, Cemal Paşa 1922'de Moskova yolunda ve Enver Paşa aynı yıl Tacikistan'daki Çeğen'de, hâlâ geriye dönme hayalleri kurarken– öldürüldüler. Kendisinden istenen her şeye koşulsuz razı olan son padişah VI. Mehmed (Vahdeddin), yeni İngiliz efendilerin emrindeki bir kukladan ibaretti. 1920'de imzalanan Sevr Antlaşması hükümleriyle, İtilaf Devletleri Ortadoğu'yu kendi aralarında paylaşıp, Kuzeybatı Anadolu'da küçük bir devleti Türklere bırakırken, İstanbul İtilaf Devletleri'nin denetimine verildi ve Boğazlar uluslararası komisyon denetimindeki bir su yoluna dönüştürüldü. Güçlü, bağımsız bir Türk devletini kendi çıkarına aykırı gören ve Yunanların 1919-22'deki başarısız Anadolu işgalinin planlanmasında epey rolü olan İngilizlerin kuklası haline gelen padişahın razı olduğu antlaşma, Mustafa Kemal Atatürk liderliğinde ortaya çıkan ve Orta Anadolu'nun kalbindeki Ankara'da üslenen Türk direniş hareketi tarafından reddedildi. Yunanlarla girişilen zorlu bir savaşın ardından bu direniş hareketi topraklarını geri almayı başardı, yabancı güçleri kovdu ve İtilaf Devletleri'ni 1923'te Lozan Antlaşması adında yeni bir antlaşma imzalamak zorunda bıraktı. Başkenti Ankara olan yeni Türkiye Cumhuriyeti, Ortadoğu'da bağımsız bir ulus-devlet olarak Birinci Dünya Savaşı'nın küllerinden doğan tek ülke oldu.

I

Fetih

II. Mehmed 29 Mayıs 1453'te "kilisenin iki gözünden birini" söküp aldı.[1] Hıristiyan Batı, bu "yeni Caligula"nın, "Neron'dan daha zalim", "vahşi bir hayvandan daha tehlikeli"[2] bu şahsın, Konstantinopolis şehrini Bizans İmparatoru XI. Konstantinos'un zayıf düşmüş çaresiz ellerinden alarak, eskinin bu görkemli ilim yuvasını harabeye çevirişini dehşetle izledi. Bin yıldan uzun süredir saltanatını sürdüren bu görkemli başkent, artık "gelmiş geçmiş en değersiz halk, uygarlığın barbar, kösnül ve cahil düşmanları" olan Türklere kaptırılmıştı.[3] Elbette bu, kesin olarak bekledikleri halde engellemek için pek az uğraştıkları şehrin düşüşünü muazzam bir felaket olarak kabul eden Latinlerin bakış açısıydı. Gerçekten de bu onlar için öyle büyük bir felaketti ki, sonradan Papa II. Pius olacak Enea Silvio Piccolomini, olanları kâğıda dökerken elleri titriyordu.[4]

Şehrin düşüşü Batı'yı derinden sarsarken, düşen Bizans başkentinde Türklerin sergilediği gaddarlıklara dair haberler sarsıntıyı daha da pekiştirdi. Latinlerden gelen haberlerde, ani bir fırtınanın ardından şehrin sokaklarından akıp[5] oluklara dolan yağmur su-

ları gibi kan derelerinden söz ediliyordu.[6] Cesetler, denizin yüzeyinde, kanal boyunca dizilmiş kavunlar misali yüzüyordu;[7] kutsal emanetler yağmalanmış, mezarlar talan edilmiş, imparatorların ve azizlerin kemikleri domuzlara ve köpeklere atılmıştı.[8] Mukaddes dini imgeler Türk askerleri tarafından parçalanmış ve ayaklar altına alınmıştı.[9] Durumdan endişeli olan Kefe Piskoposu, Dominiken Giacomo Campora, Türklerin talanlarını ve Hıristiyanları katledişlerini tasvir etmişti. Kutsal mekânlara dalan Türkler,

> o zamana kadar sadakatle saklandıkları mezarlarında ve tabutlarında huzur içinde uyuyan azizlerin naaşlarını gömütlerden ve kutsal sandukalardan hoyratça çıkarıp, kan damlayan elleriyle, kutsal gömütleri süsleyen mücevherleri ve altın süslemeleri sökerek, onları hayasızca gasp ettiler. Süslemelerini soydukları kemiklerin kimileri denize atıldı, kimileri ise meydanlara ve sokaklara saçılarak ayaklar altında ezildi.[10]

Yalnızca kutsal emanetler değil, kitaplar da bu saygısızlıktan nasibini almıştı. Dönemin Latinleri, Türk fethini büyük bir ilim yuvasının yıkılması ve Yunan yazınının sonu olarak yorumladı;[11] o dönemdeki bir değerlendirmeye göre kayıp kitap sayısı 120.000'di.[12] Piccolomini "Biz Latinlerin henüz tanışamadığı oradaki onca kitap için insan ne diyebilir ki?" derken, tanınmış aydınlardan tüccar Lauro Quirini de benzer bir duyguyu dile getirerek, "yasla, acıyla ve hüzünle öyle yıkıldım ki, Yunanların tabiriyle, kan terledim" diyordu:[14]

> Bunları görüp de gözleri dolmayacak kadar kaba, duyarsız biri var mıdır? Tüm dünyaya ışık saçan, kutsal felsefeyi ve insanlığın ilerlemesine aracı olan diğer tüm güzel sanatları yaratan eserleri kaybetmiş bulunuyoruz.[15]

Homeros'u, Platon'u bir kez daha öldüren düşüş, hem inancın hem de kültürün yıkımını beraberinde getirmişti.[16] Piccolomini'nin haklarında tek iyi söz etmediği Türkler, Yunan ve Latin edebiyatına küstahça bir küçümsemeyle bakan bu düşmanlar, şimdi onu yok

etmek suretiyle kendi cehaletlerini dayatıyorlardı.[17] Türkler, imparatorluk başkentini alıp kiliseleri harap etmekle ve Bizanslıların kutsal saydıkları şeyleri kirletmekle yetinmeyip, ayrıca tüm halka yönelik bir katliam yaparak Yunan adını yeryüzünden silmişlerdi.[18]

Bu barbarlığın tahayyülü kadar, Türklerin ilerleyişinin doğrudan yol açtığı dehşet de Latinleri titretiyordu. Pek çoğu, Türklerin Hıristiyan dünyasının tam kalbine doğru ilerlediğinden ve hızla Roma'ya yöneleceklerinden endişeliydi;[19] zira Mehmed'in açıkça, gelecek yaz Roma'da olacağına, İtalya'yı fethedeceğine ve Hıristiyan inancını yıkacağına dair böbürlendiği söyleniyordu.[20] Piccolomini'nin tabiriyle "savaş korkusu havayı kaplamıştı."[21] Çağdaşlarının tahminlerine göre, Cenovalı tüccar Jacopo de Promontorio'nun tasviriyle bu "korkunç, zalim, çılgın ve habis Türk"[22] 18 ay içinde İtalya'ya varacak ve Hıristiyanların kökünü kurutacaktı.[23] Enrico di Soemmern'e göre, padişah Hıristiyanlara yönelik öyle derin bir nefret besliyordu ki, bir Hıristiyan gördüğünde, mikrop kapmışçasına hemen gözlerini temizliyordu.[24] Bunlar muhtemelen abartılı söylentilerdi, zira padişahın sarayında, her gün kendisine Laertius, Herodotos ve Livius'un eserlerini okuyan Chiriaco di Ancona ve başka bir İtalyanın,[25] ayrıca ona antikçağ tarihi öğreten ve son derece dostça davrandığı –biri Latin diğeri Yunan– çok başarılı iki hekimin de aralarında olduğu birçok Hıristiyan vardı.[26]

Osmanlı hükümdarının yayılmacı emelleri olduğu kuşkusuzdu. Bu azılı düşman, kendini Caesar'dan ya da İskender'den çok daha güçlü görüyor ve birçok Latin çağdaşının değerlendirmesine göre, dünyaya egemen olmayı hedefliyordu;[27] tüm düşüncesi ve faaliyetleri bu emele odaklanmıştı.[28] Dünya artık değişmişti ve gelecekte, ilerleme, eskisi gibi Batı'dan Doğu'ya değil, Doğu'dan Batı'ya gerçekleşecekti. Dünyada tek bir imparatorluk, tek bir inanç ve tek bir hükümdar olacaktı.[29] Sultan II. Mehmed, her ne kadar şimdiden epey büyük bir imparatorluğa hükmetse de, sahip oldukları onu tatmin etmiyordu.[30] Tersine, zamanını tarihte İskender'ler, Pompeius'lar ve Caesar'ların yaptıklarına benzer fetihler planlamakla geçiriyordu.[31] Pek çok Latin'in korktuğu gibi, gözünü Batı'ya diktiğine kuşku yoktu, zira zamanının çoğunu, İtalya'nın

durumunu incelemek ve Avrupa'nın durumu hakkında bilgi edinmekle geçiriyordu.[32]

II. Mehmed yalnızca hırslı değil, ayrıca strateji sahibiydi, zira kendisi kurnaz ve dirayetli olup, "daha doğuştan kuzu postuna bürünmüş bir kurttu."[33] Savaşta esir düşen ve ardından 1455-1463 yılları arasında bir Sırp yeniçeri olarak Osmanlı ordusunda görev yapan Konstantin Mihailoviç'e göre, hükümdarın kurnazlığı su götürmezdi.

> Padişah, örnek olarak büyük bir halı getirilmesini ve [yanındaki beylerle kendisinin] önlerine serilmesini emretti ve halının tam ortasına bir elma koydurup, onlara şu bilmeceyi sordu: "İçinizden, bu halıya basmadan elmayı alabilecek olan var mı?" Onlar bunun nasıl olabileceğini düşünüp kendi aralarında muhasebe ettilerse de hiçbiri bilmeceyi çözemedi. En sonunda hükümdar, halıya doğru yürüyüp onu iki eliyle kavradı ve halıyı rulo şeklinde sararak ilerledi; böylece elmayı aldı ve sonra halıyı tekrar önceki haline getirdi. Hükümdar, o beylere şöyle dedi: "Topraklarını bir defada istila etmektense gâvura azar azar eziyet çektirmek evladır. Zira o kadar riskli durumdayız ki, orada en ufak bir yenilgi göstersek, gâvurdan aldığımız tüm ülkeler bize karşı gelerek isyana kalkışır." O zaman Essebek Awranozowicz isimli bey şöyle dedi: "Bahtı açık Efendimiz, bu Romalı Papa'nın tüm Hıristiyan krallığını yanına katarak bizim üzerimize yürümeyi amaçladığı uzun zamandır söyleniyor. Domuz sırtında bile olsa, şimdiye çoktan buraya varmış olması gerekirdi. O yüzden, elmayı nasıl aldıysanız, gâvura da aynısını yapın. Söylenenlere hiç kulak asmayın." Bunun üzerine hepsi bu konuşmayı ve padişahın verdiği örneği övdüler.[34]

Mehmed'in askerleri gerçekten İtalya'ya ulaştılarsa da, bu ancak 1480'de, Osmanlı kuvvetlerinin Otranto'ya ayak basmasıyla oldu ve ertesi sene padişahın ölümü üzerine buradan çekildiler.

Piccolomini titreyen ellerle şehrin feci düşüşünü yazar ve Latinler, olan biteni Roma'dan dehşetle izlerken, Bizanslı tarihçi Dukas'ın ise felaket karşısında dili tutulur. "Dilim bir anda boğazımı tıkadı. Kilitlenmiş ağzımla nefes alamaz haldeyim" diye yazar.[35] Piccolomini ve daha birçok Latin, şehrin düşüşü karşısında ne kadar derin hisler duysalar da, onların emniyetli bir uzaklıktan duydukları acı, Du-

kas'ın "iblisin tecessümü" diye tanımladığı II. Mehmed'i dünyanın sonu olarak gören Bizanslıların acısı kadar büyük değildi.[36] Şehrin önüne yığılmış Osmanlı kuvvetlerinin görüntüsüyle yüreklerine korku salınan Bizanslılar, "nefes alıp vermekten aciz, yarı-ölü" misali kalakaldılar.[37] Şehri savunanlar, arka arkaya dizilmiş birkaç askeri bir defada öldürebilen, Pontus cevizi kadar küçük kurşun gülleler kullanarak var güçleriyle savaştılar.[38] Bizanslılar amansız bir mücadele vererek sonuna kadar direndilerse de nafileydi, çünkü surların yıkılıp Türk askerlerinin şehre girmesini engelleyemediler. Çoğu kılıçtan geçirildi; öyle ki sonradan Türk askerleri Dukas'a, şehirde bu kadar az Bizans askeri olduğunu bilsek onları böyle cömertçe katletmek yerine, hepsini koyun gibi satardık diye yakınmışlardı.[39]

Türkler şehre akın ederek, cinayetten kana bulanmış elleriyle, ağızlarından ateş saçarak, sokakların altını üstüne getirdiler.[40] Kutsal emanetler talan edildi, azizlerin paramparça edilen kemikleri "rüzgârın oyuncağı oldu".[41] Ulu Ayasofya Kilisesi ele geçirilip Ayasofya Camii'ne dönüştürüldü. Buraya sığınanlar zincire vurularak dışarı çıkarıldı.

> O sırada orada yaşanan felaketi kim anlatabilir? Bebeklerin ağlama ve haykırışlarını, gözü yaşlı annelerin çığlıklarını, babaların feryatlarını kim tarif edebilir?... İnek ve koyun sürüleri misali mabetten dışarı akan birbirine zincirlenmiş tutsakların hali olağanüstü bir manzaraydı! Feryat figân ağlaşıyorlardı ve onlara merhamet eden kimse yoktu.[42]

Türkler galip gelmişti ve şehir "ıpıssız, ölü, çıplak ve sessiz yatarken, ne şekli şemalinden ne de güzelliğinden eser kalmıştı."[43] Bizanslılar için başkentin ölümü artık kesindi. Bu güzel şehir

> yangın yeri gibi, boş ve ıssız, yağmalanmış ve kararmıştı. İnsan eskiden burada da insanların yaşamış olduğuna, şehirdeki zenginliklerin ve mülklerin, evlerdeki eşyaların ve süslerin varlığına inanamayabilirdi. Ve şehir eskinin tüm görkem ve büyüklüğüne rağmen bu durumdaydı. Geriye yalnızca, gören herkeste büyük korku uyandıracak kadar harap, yıkık dökük evler kalmıştı.[44]

Piccolomini'nin ellerini titreten, Dukas'ı nefessiz bırakan 1453'ün bu önemli olayları karşısında, Osmanlı tarihçisi Âşıkpaşazade ise sakin ve soğukkanlıdır. Âşıkpaşazade, 15. yüzyıl sonuna doğru Osmanlı tarihi üzerine eserini kaleme alırken, babası II. Murad'ın ölümünden hemen sonra, II. Mehmed'in, devletin Asya topraklarından Boğaz'ın diğer yakasına geçişini ve Akçahisar'ın – bugünkü Anadolu Hisarı– tam karşısına düşen Rumeli kıyısında kamp kuruşunu anlatır. Padişah, lalası Halil Paşa'ya "Burada bana bir hisar gerektir" der.[45] Akçaylıoğlu Mehmed Bey'i huzuruna çağırarak, Bizans başkentinin kuşatılmasına başlanmasını emreder ve o yaz Konstantinopolis'te olacağını duyurur.[46] Osmanlı kuvvetleri toplanırlar ve kuşatma başlar.

> Karadan ve gemilerle denizden dolayı kuşattılar. Dört yüz pare gemi deniz yüzünden vardı ve yetmiş pare gemi dahi Galata'nın üst yanından, karadan yelkenini açtılar. Savaşçılar ayağını durdular ve sancaklarını çözdüler. Geldiler, hisar dibinde denize girdiler ve deniz üzerine köprü yaptılar. Elli gün, gece ve gündüz, cenk olundu. Elli birinci gün hünkâr yağma dedi. Yürüyüş ettiler. Elli birinci gün Sişenbi (Salı) günü hisar fetholundu. İyi yağmalar ve doyumluklar dahil olundu. Altın ve gümüş, mücevherler ve enva kumaşlar pazara gelip döküldü. Satmaya başladılar ve halkını esir ettiler. Tekfürünü öldürdüler ve mahbubelerini gaziler bağırlarına bastılar. ...Elhasıl fethin evvel cuma günü Ayasofya'da cuma namazı kıldılar. Ve hutbe-i İslam okundu Mehmed Han Gazi adına. ...Bu fethin tarihi hicretin 857'sinde (Milâdî: 12 Ocak 1453-31 Aralık 1454) vaki oldu Sultan Mehmed Han Gazi elinde.[47]

Fethi Cazip Kılan Sebepler

Osmanlılar için bu fetih –Latin ve Bizanslıların bilinen dünyasının yıkılıp yok edilmesi– olağanüstü bir olay olmayıp, benzersiz boyutlarda bir zafer gibi de sunulmamıştır. Osmanlı belgelerinde bu olay Mehmed'in emellerini taçlandıracak ya da Osmanlı İmparatorluğu'nu dünyanın merkezine yerleştirecek en önemli fetih olarak görülmez. Buna rağmen, 1453, o günden bugüne herkesin bildiği ve bir dönüm noktası olarak önemini kimsenin sorgulama-

dığı bir tarih, yeni bir "1066" [Normanların İngiltere'yi fethi-ç.n.] haline gelmiştir. Bunda, fethin Batı'da yarattığı psikolojik darbenin ve Bizans İmparatorluğu'nun düşüşü karşısında duyulan dehşetin etkisi çok büyüktür. Bunun yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğu tasavvurunun da bunda rolü olmuştur; zira bu fetih, imparatorluk için elverişli bir başlangıç noktası oluşturur. Öte yandan, bu olayın taşıdığı önem sembolikti ve ciddi bir iktidar değişimi ya da tarihin akışı içinde bir miladı temsil etmiyordu. Bizans İmparatorluğu bir şehre dönüşmüştü; eski debdebenin solgun ve mahzun bir yansıması haline gelmiş olan o şehir ise "artık bir şehir olmayıp, varlığını yalnızca ismen sürdürüyor"du[48] ve şimdiden, Dukas'ın söz ettiği viranlığın gölgesi üzerine düşmüştü. Osmanlılar için bu şehrin fethi, sembolik bakımdan önemli de olsa, art arda gelen bir zaferler silsilesinden yalnızca biri olarak, 1430'da Selanik'in fethinden pek farklı değildi. 1453, tarihçiler arasında genellikle bir imparatorluğun başlangıcı, yeni, emperyal bir imajın yaratılması ve bir Osmanlı beyinin cihan hâkimi bir sultana dönüşmesinin sembolik tarihi olarak kabul edilse de, Fatih Sultan Mehmed'in bu şehre, onun fethine yönelik yaklaşımı ve sonrasında bu yeni başkentinde yürüttüğü faaliyetler, Osmanlı saltanatında kademeli bir gelişimin göstergesi olmak ötesinde bir anlam taşımaz. Bunlar, onun ölümünden sonra halefi II. Bayezid ve daha sonraki sultanların saltanatlarında da zaman zaman geri dönüşler ve değişikliklerle birlikte süren doğal bir gelişim çizgisi oluştururlar.

Öte yandan, imparatorluk için herhangi bir önemi olmasına bakmaksızın, II. Mehmed bu şehri almaya kesinlikle kararlıydı. Bu şehrin fethi hep rüyalarına giriyor ve fetih düşüncesi dilinden hiç düşmüyordu.[49] Hatta, anlaşılan bundan başka pek bir şey düşünmüyordu, zira "gece gündüz hükümdar, ister yatağında uzanmış, ister ayakta, ister saray avlusunda ister dışarıda olsun, tek derdi ve düşüncesi, Konstantinopolis'i ele geçirmek için hangi muharebe planı ve stratejisini kullanacağı" idi.[50] Şehri fethetme isteği, emperyal değil, daha ziyade ekonomik ve stratejik gerekçelere dayanıyordu. Konstantinopolis'in konumu, Karadeniz ile Akdeniz arasındaki "boğaz"ın[51] ve Avrupa'dan Asya'ya geçişin denetlenebil-

mesini sağlıyordu. "Nil'den azam ve Tuna'dan ziyade"[52] bu boğaz öyle güzeldi ki, insanın yüreğini ferahlatıyordu.[53] Boğazlar'ın her iki yakasında toprakları olan bir devletin hükümdarı için, geçiş serbestisi kesin bir zorunluluktu ve bu su yolunun etkin biçimde denetlenememesi geçmişte Osmanlılara epey zorluk yaratmıştı. Osmanlılar, Mehmed'in babası II. Murad'ın 1422 ve 1444'te ya da Murad'ın amcası Süleyman'ın 1402'de yapmış olduğu gibi, Boğazlar'dan gemilerle geçebilmek için zaman zaman Cenevizlerin yardımını istemek zorunda kalmışlardı: En azından düşman Venediklilerin kaynakları durumun böyle olduğunu söylüyor. Bu stratejik egemenlik, Bizanslılara Osmanlılar üzerinde baskı kurma fırsatı veriyordu. Mehmed bu elverişsiz durumun tamamen farkındaydı ve geçmişte bunun yol açtığı sorunları gayet iyi biliyordu. Kritovulos'a göre, bu durum Osmanlıların kendi topraklarının Avrupa'daki kısmından neredeyse vazgeçmelerine yol açacaktı.[54]

Bizans'ın denizdeki tahakkümünü kırma hedefiyle ve şehri kuşatma hazırlığının bir parçası olarak, Mehmed, parlak bir fikirle[55] büyük büyük dedesi tarafından Boğaz'ın Asya kıyısına inşa edilmiş Anadolu Hisarı'na[56] karşı, Avrupa kıyısında Rumeli Hisarı'nı yaptırmayı akıl etti. Geçidin en dar noktasında karşılıklı konumlanan bu iki hisarla, Mehmed bundan böyle Boğaz'ı kesin olarak gözetim altına alıyordu.[57]

Boğaz'ın denetimi stratejik olduğu kadar, ticariydi de. Bu yeni kale, Mehmed'in Karadeniz'deki (Kefe'deki –şimdiki Feodosya– Ceneviz ve Azak'taki Venedik kolonisi gibi Kırım yarımadasında yer alan) önemli ticaret kolonileriyle Konstantinopolis arasındaki deniz taşımacılığı üzerinde egemenlik kurmasını sağladı. Burası, Kırım'dan Akdeniz'e ve bilhassa Mısır'daki Memlûk Sultanlığı'na köle sevkıyatı yapılan –ağırlıklı olarak Cenevizlerin hâkim olduğu– köle ticaretinin başlıca rotalarından biri olarak, aktif bir ticaret yoluydu. Yine bu yoldan, kuzeyden buğday, şimdiki Türkiye'nin Karadeniz kıyısına ve oradan başka yerlere madenler, Kuzey Anadolu'nun şap madenlerinden şap, doğudan, İran'dan ve daha ötesinden ipek ve lüks mallar olmak üzere başka pek çok ticari mal taşınıyordu. Ticari fırsatları daima ön planda tutan II. Meh-

med, bu yeni gelir potansiyelinden memnuniyetle faydalandı ve hangi bayrağı taşırsa taşısın –Ceneviz, Venedik, Konstantinopolis, Osmanlı– ya da nereden gelirse gelsin –Kefe, Trabzon, Amasra veya Sinop– hangi sınıftan –üç sıra kürekli kadırga, çift sıra kürekli kadırga, barka (yelkenli) ya da kayık– olursa olsun, gemilerin Boğazlar'dan gümrük vergisi vermeden geçirilmemeleri yönünde fermanlar çıkardı. Fermana uymayan gemiler batırılacaktı.[58] Kalenin komutasını teslim ettiği Firuz Ağa, bu emirleri yerine getirmek için son derece donanımlıydı, zira Mehmed bu yeni "Frenkvari"[59] hisarını, gülleleri denizin yüzeyini yüzercesine geçen[60] ve ateşlendiğinde sesi yerde ve gökte yankılanan,[61] ejderha gibi ateş yağdıran toplar[62] ile donatmıştı. Ateşlendiklerinde toplar öyle çok gülle saçıyordu ki, gören deniz üzerinde bir köprü yapıldığını sanırdı.[63]

Rumeli Hisarı'nı inşa edip Boğaz'ı Akdeniz'den Karadeniz'e kuş uçurmayacak şekilde kestikten sonra,[64] Mehmed gözünü "Osmanlı topraklarının ortasında bir yara" gibi duran Konstantinopolis'e çevirdi.[65] Kritovulos'un ona atfettiği bir konuşmasında Mehmed, yanındakilere, meselenin çok basit olduğunu anlatmıştı. Şehri aldıkları takdirde, Osmanlı toprakları güvenliğe kavuşacak ve daha sonraki fetihlerin yolunun açılması garantilenmiş olacaktı. Alamadıkları takdirde ise, sürekli risk altında kalacaklar ve sonraki her türlü ilerleme tehlikeye girecekti. Hatta iyice sıkışan Bizanslılar, yardım almak için daha güçlü bir başka devlete başvurabilirdi. Bu koşullar altında, sürekli tehdit altında ya da savaş halinde olacak ve yıkıcı bir masraf altına gireceklerdi.[66]

Konstantinopolis aynı zamanda çok önemli bir ticari gelecek öngörüsünü simgeliyordu. Her ne kadar, Âşıkpaşazade'nin belirttiği gibi,[67] fazlasıyla yoksullaşmış ve harap durumda olsa da, bu şehir daima, Doğu Akdeniz ve Karadeniz'in ticaret ağlarının göbeğinde müreffeh bir ticaret merkezi olmuştu ve yakında yine böyle olabilirdi. II. Mehmed hazineye gelir getirmekten hoşlanıyor ve onu titizlikle takip etmeyi seviyordu. Nitekim, saltanatının ilk zamanlarında vergi memurlarını ince ince sorgulayarak ve hesapları kontrol ederek, mali durumu gözden geçirmişti. Gelirin epey bir kısmının çarçur edildiğini ve boşa harcandığını gördü-

günde kızmış[68] ve bu durumu düzeltmeye koyulup, Kritovulos'a göre, hazine-i hümayuna giren yıllık gelirin üçte biri kadar bir toparlanma sağlamıştı. Pek çok maliye memurunu görevden alarak yerine başkalarını getirmek suretiyle bir reforma gitmenin yanı sıra, gelirleri de artırmıştı. Bu konudaki tutumu, Kritovulos'un tabiriyle "bu meseleleri çok daha gelişigüzel yürüten"[69] babası II. Murad'ınkinden bariz biçimde farklıydı. Para demek güç demekti ve II. Mehmed'in sarayında görev yapan Ceneviz tüccar Jacopo de Promontorio'ya göre, Mehmed, yükselişini paradan sürekli faydalanmasına borçluydu.[70]

Bir Ekonomik Güç Olarak Osmanlı Devleti

Osmanlılara dair yaygın kabul gören yanlış görüşlerden biri, onların ekonomik meselelere ilgisiz olduğudur. Oysa, Türk "milletini" Dukas'ın tabiriyle "para âşığı" olarak gören dönemin Rumları bu görüşte değildi.[71] Osmanlı tarihçisi Âşıkpaşazade'ye göre de, ilk Osmanlı hükümdarı ticarete önem veriyordu. Her ne kadar Âşıkpaşazade bundan epey sonra, 15. yüzyıl sonunda yazmış olsa da, aktardıkları saltanatın ilk dönemlerindeki Osmanlı ekonomi politikasının algılanışına dair ipuçları sunar. Âşıkpaşazade'ye göre, devlete adını veren kurucusu Osman Gazi,

> ...Eskişehir'de hamam yöresinde pazar durgurdu. Etrafın kâfirleri dahi gelirler, masalihlerin görürlerdi. Kâh kâh Germiyan halkı dahi gelirdi. Bir gün Bilecik'ten pazarcı kâfirler gelmişler ve hem Germiyan'dan dahi gelmişler. Bu Bilecik'te kâfirler iyi bardak düzerler. Pazara yük ile satmaya getirmişler. Germiyanlı'nın birisi bir bardağını almış. Nesne vermemiş. Bu kâfir gelmiş, Osman Gazi'ye şikâyet etmiş. Osman Gazi dahi o kişiyi getirmiş. Belki dövmüş dahi kâfirin hakkını alıvermiş ve garet yasak etmiş ki Bilecik kâfirini incitmeyeler.
>
> Ta şuka deyin vardı ki Bilecik kâfirlerinin avratları dahi Eskişehir'in pazarında, pazar ederlerdi giderlerdi amin emanetle bu Bileciğin kâfirleri dahi gayet itimad etmişlerdi ki "Bu Türk bizimle iyi doğruluk eder." derlerdi.[72]

İlk Osmanlılar, ilgisiz olmak şöyle dursun, ekonomi saikiyle hareket ediyorlar ve fetih rotalarını bir ölçüde ekonomik gerekliliklere göre belirliyorlardı. Örneğin, Osmanlıların Kuzey Anadolu'daki ilerleyişi, bölgenin madenlerini ele geçirme arzusuyla ilişkiliydi. Osmanlılar şap gibi maddeler üzerindeki kontrollerini, yakın ticari ilişkiler kurdukları Venedik ve Cenova şehir devletleri ile ilişkilerinde baskı unsuru olarak kullanıyorlardı. Örneğin I. Murad, 1381'de Kütahya'nın şap üretilen bölgesini fethinden sonra şap ihracatına kısıtlamalar getirerek, Venedik'i şap fiyatları ve ihracatı meselesinde pazarlığa zorlamıştı.[73] Osmanlı Devleti'nin ilk günlerine kadar uzanan, karşılıklı çıkarlar üzerine kurulu, her iki tarafın da geliştirmeye özen gösterdiği yakın Osmanlı-Ceneviz ilişkilerinin ardında ticari saikler yatıyordu. Ceneviz ticari temsilcileri Osmanlılar için çalışıyordu ve Cenevizler Osmanlılarla ittifak kurmanın değerini teslim ediyorlardı. Orhan'ın "meziyetleri ve hizmetleri"[74] Ceneviz otoritelerce tanınmış ve aralarında çeşitli antlaşmalar yapılmıştı. Biri 1351-52 kışında, diğeri 1387'deki[75] bu antlaşmaların koşullarına göre, Cenevizler Osmanlı topraklarında ticaret yaparken özel düzenlemelerden faydalanıyor ve Osmanlılar, Konstantinopolis'in tam karşındaki Ceneviz kolonisi Pera'da ayrıcalıklı muamele görüyorlardı. 14. yüzyıl sonuna gelindiğinde, I. Bayezid'in Osmanlı sarayı ile Galata adıyla da bilinen Pera'daki Cenevizler arasında devamlı bir diplomat ve büyükelçi trafiği mevcuttu.[76] Cenevizlerin hesap defterlerinde, Türk vekilleri ziyaret ederken götürmek için şeker ve çeşitli tatlılar, Türk vekillere vermek üzere kumaşlar ve Osmanlı sarayına gönderilen Ceneviz devlet görevlileri için kıyafet gibi masraflar belirtilmiştir.[77]

Bu yakın ilişkiler, Ceneviz tüccar Jacopo de Promontorio'nun Osmanlı sarayında bulunması gibi gelişmelerle, 15. yüzyıla kadar devam etti. Konstantinopolis'in kuşatılması sırasında, Galata'ya demir atmış, yükünü almış ve İtalya'ya yola çıkmaya hazır bir Ceneviz gemisinin Türkler tarafından yanlışlıkla batırılması üzerine Ceneviz tüccarları Osmanlı devlet görevlilerine şikâyette bulunmaya yönelten şey bu yakınlıktı. Türkler özür dileyerek, "Geminin size ait olduğunu bilmeden, düşmana ait bir gemi sandığımız için

bunu yaptık. Ancak, cesaretinizi kaybetmeyin ve bizim şehri almamız için dua edin. Görev neredeyse halloldu ve vakit yaklaştı. O zaman, size verilen her türlü zarar ve kayıp tazmin edilecek" diye açıklama yapmışlardı.[78] Şehrin Osmanlıların eline geçmesi için dua etmek Cenevizlerin yapmayacağı şey değildi, zira kuşatma boyunca hem Bizanslı direnişçileri destekleyip hem sultanla pazarlıklar yaparak, hem şehir savunması için asker verip hem Türk toplarına yağ sağlayarak, hem Cenova Dukası'na başvurup hem de Cenevizlerin Türk gemilerini yakma yönündeki bir planını Mehmed'e sızdırarak her iki tarafla da ilişkilerini sürdürmeyi başardılar.[79] Onları kaygılandıran, ticaretin kesintiye uğrayacağına dair rahatsız edici imalardı. Ceneviz tüccarlardan Aron Maiavello'nun Konstantinopolis'e demirlemiş gemilerin Türkler tarafından bombardımana tutulması sırasında karamsarlıkla işaret ettiği gibi, durum iyi değildi. "Ne yazık ki gemimizi kaybedeceğiz" diyordu.[80]

Kuşatma sırasında Zağanos Paşa'nın aceleyle Galata'ya sevk edilmesi, bu ticaret potansiyelinin farkına varılmış olmasındandı. Zağanos, Mehmed'in yakın danışmanlarından biriydi ve padişah, uzun zamandan beri "Frengistan'ın bir parçası" durumundaki Hıristiyanlarla dolu Galata bölgesinin kuşatmasını onun sorumluluğuna vermişti.[82] Bu noktadan, çok sayıdaki küçük barka ve kayık sayesinde, Rumeli'den Frengistan'a ve Frengistan'dan Rumeli'ye, en küçük Osmanlı para birimi olan bir *mangır*'a geçilebiliyordu.[83] Etraflarında şehir düşerken, Ceneviz tüccarlar eşlerini ve çocuklarını alıp, gemilere ulaşıp güvenli biçimde oradan uzaklaşmalarını sağlayacak kayıklar aramak üzere telaşla kıyıya koştular. Zağanos Paşa

> Galata'ya koşup bağırdı, "Gitmeyin." Tiranın [Osmanlı padişahının] başı üzerine yemin ederek onlara teminat verdi, "Korkmayın. Sizler padişahın dostlarısınız, şehrinize hiçbir zarar verilmeyecek. Üstelik, bizden, imparatordan aldığınız önceki anlaşmalardan daha iyi anlaşmalar alacaksınız. Bundan gayrı bir şey düşünüp, padişahı gazaba sevk etmeyin." Zağanos, bu sözleriyle Galata Frenklerinin kaçmalarını engellemeyi başardı.[84]

Güveni tazelenen Cenevizler semtin anahtarlarını derhal Mehmed'e teslim ettiler; o da "memnuniyetle onları alıp, ferahlatıcı sözler ve teveccühle Galatalıları salıverdi."[85] 30 Mayıs 1453'te acilen, Cenevizlere çeşitli ticari imtiyazlar veren bir *amanname* çıkarıldı ve şehir düşer düşmez tüccarlar çabucak işlerinin başına döndüler.[86] Cenevizler için önemli olan, şehri kimlerin yönettiği değil, onlarla ticaretlerini sürdürebilmeleriydi. 1454 yılının başlarında iki Ceneviz büyükelçisi, Luciano Spinula ve Balthasaro Marrufo, ticari ilişkilerin yeniden başlamasına yönelik anlaşmalar için Osmanlı sarayına gönderildi. Halihazırdaki durumun her iki taraf için de elverişsiz olduğunun altını çizen elçiler, şehirde güçlenen bir Ceneviz tüccar topluluğunun varlığının her iki tarafın da yararına olacağını vurguladılar.[87]

Galata'nın teslim oluşundan çok kısa bir süre sonra, Türkler Konstantinopolis'e karşı son hücumu gerçekleştirdiler. Askerler sel gibi şehre akın ederken, davul ve ney sesleri yeri göğü birbirine kattı.[88] Hükümdar ve soyluların saraylarından ve zenginlerin evlerinden öyle çok ganimet aktı ki, gümüşler, hakiki inciler ve parlak yakutlar boncuk ve cam fiyatına satılırken, altın ve gümüşün, bakır ve teneke fiyatına verilmesiyle, pek çok kişi birdenbire yoksulluktan zenginliğe erişti.[89] Yağmanın boyutları öyle büyüktü ki, bu sonraki kuşaklar için bir deyim haline geldi; Tacizade Cafer Çelebi (ö.1515) "Şimdi dahi beynennas misal olmuşdur. Bir kimesne bezl ve israf yolun tutsa İstanbul yağmasında bile miydün dirler" diyordu.[90] İbn Kemal de yağmanın sıradan halk için bir ibret oluşturduğunu belirtir. Çalışmadığı halde parası olan birine, parayı İstanbul yağmasından mı kazandın diye sorulurdu.[91] Bu büyük şehir artık düşmüş ve Bizans İmparatorluğu ortadan kalkmıştı.

Osmanlı-Bizans İlişkileri

Erken Osmanlı Devleti'ne dair yaygın kabul gören yanlış fikirlerden biri de, onun sırf bir savaş makinesi, Osmanlıların her şeyden önce ve ağırlıkla asker ve devletin de esasında bir ordu olduğuydu. Askeri başarısı ve becerisi olmaksızın, erken Osmanlı Devleti'nin

başarılı olamayacağı kesindi. Ancak, devletin erken dönemdeki başarısının temelinde, sırf askeri kudretten çok daha fazlası vardı. Ekonomik konularda uyanık ve kurnaz olmalarının yanı sıra, Osmanlı hükümdarları, Bizanslılarla ilişkilerinde açıkça görüleceği gibi, siyasi manipülasyon ve diplomatik manevra konularında da ustaydılar.

Geçmişi bir buçuk asrı aşan bir süreye, Osmanlı Devleti'nin ta ilk günlerine dek uzanan Osmanlı-Bizans ilişkileri, asla çatışmadan ibaret olmadı. Osmanlılar başlangıçta fetih ve işbirliği politikalarını dönüşümlü olarak kullandılar ve hatta 14. yüzyılın ortalarından itibaren, yeni Bizans imparatoruyla müttefik oldular. Bu noktadan itibaren, Osmanlı diplomatik ilişkileri, Bizans imparatorunun Osmanlı komşularıyla gitgide artan bir bağımlılık ilişkisine sürüklenmesiyle, Osmanlıların siyasette Bizans'ın iç işlerine egemen olduğu bir duruma dönüştü. Venedik ve Cenova şehir devletleri ile ilişkilerinde ekonomik güçlerini kendi avantajlarına kullanma konusunda zeki ve becerikli davranan Osmanlılar, gerektiğinde Bizanslılarla da işbirliği politikasını benimsediler. Devlete adını veren kurucu Osman Bey, Bizanslıları pek çok defa yenilgiye uğratmış ve aralarında kayıtlara geçmiş ilk temas, 14. yüzyılda yapılan bir muharebe olmuştu.[92] Osman'ın beyliği döneminde bu küçük devlet, Kuzeybatı Anadolu'daki Söğüt civarındaki çıkış noktasından Bizans topraklarına yayılarak, Sakarya nehri boyunca batı yönünde Marmara Denizi'ne doğru genişledi. Ancak, daha geç döneme ait kaynakların belirttiğine göre, Osman aynı zamanda diplomatik ilişkileri de savunmuştu. Kardeşi Gündüz, bölgeye saldırıp yakıp yıkmayı teklif ederek düşmanın topyekûn yok edilmesi yönünde inceliksiz bir yaklaşımı benimserken, Osman bu fikre karşı çıktı. Kardeşine "Bu reyin fesadı vardır" dedi, çünkü en son fetihleri olan Karacahisar etrafındaki bölgenin yağmalanması ve yakılıp yıkılması, şehrin gelişip kalkınmasını engellerdi. Dolayısıyla Osman, "ola budur ki komşularımızla mudara dostlukların ederiz" dedi.[93]

Bu politikaya uygun olarak, (Âşıkpaşazade'ye göre) Osman tahta geçtiğinde yöredeki Bizanslılarla çok iyi ilişkiler içindeydi ve kendisine değerli halılar, kilimler, peynir ve kaymak hediye ettiği Bilecik'in Bizanslı tekfuru[94] ile çok eskiye dayanan bir dostluğu

vardı.[95] İnsanları yaylak ve kışlak arasında göç ederken sürekli saldırılara uğradığında da Osman Bilecik tekfurunun yardımına başvurdu. Mallarını Bilecik'e emanet bırakmak için izin isteyen Osman'ın isteği kabul edildi.

> Her vaktın Osman Gazi kim yaylaya gitse esbablarını öküzlere yükletirlerdi. Bir niçe hatun kişiyle gönderirlerdi. Kaleye kurlardı. Kaçan kim yayladan gelseler peynir ve halı ve kilim ve kuzular armağan iletirlerdi. Emanetlerini gene alırlardı, giderlerdi. Bu kâfirler bunlara gayet itimad edüp dururlardı.[96]

Hiç kuşkusuz içtenlikten ziyade pragmatik sebeplerle kurulan bu ilişkiler, küçük bir devletin hasmane bir ortamda ayakta kalması için çok gerekliydi ve Âşıkpaşazade, bu "gerçeği gizleme" politikasını övmüştü.

> Hile et düşmana ta ki vere el
> Yidür nimet, içür şeker şarabın
> Veli gafil yürüme etmesin al
> Ki fırsat bulasın zinhar başın al
> Kolay ola bulasın ona mecal
> Ki pişman fayda vermez olsa melal.[97]

Bu hem fethedip hem yan yana yaşayabilme becerisi, Osmanlı'nın başarısının nedenlerinden biriydi. Diplomatik ve ekonomik konularda kurnaz ve askeri bakımdan hayli etkin olan Osmanlılar, Anadolu'daki diğer küçük Türk devletlerini geride bırakarak, yüzyılın sonunda bölgenin egemen gücü haline geldiler. Bunda, şanslı coğrafi konumlarının da etkisi vardı, zira ne başlangıçta Osmanlılardan çok daha önemli olan Germiyan ve Karaman gibi güçlü Türk devletleriyle, ne de topraklarını büyütürken Ege Denizi engeliyle karşılaşan başarılı ticaret devletleri Aydın ve Menteşe'nin durumundaki gibi denizle komşuydular. İlk hükümdarları Osman (ö.yaklaşık 1324), Orhan (yaklaşık 1324-62), I. Murad (1362-89) ve I. Bayezid'in (1389-1402) görece uzun süre tahtta kalmaları ve

bilindiği kadarıyla taht kavgalarından mustarip olmamaları da, Osmanlılar için ayrıca bir şanstı. Osmanlı başarısını açıklamak için çok yaygın olarak öne sürülen dini savaşlar (*gaza*), muhtemelen önemli bir etken değildi. *Gazi* teriminin 14. yüzyıl başlarında kullanılmadığı anlaşılıyor; sonradan benimsendiğinde de bu terim herhangi bir dini anlam yüklenmeden, daha ziyade "kahraman" ya da "savaşçı" anlamında kullanılmıştır.[98] Her durumda, *gaza* tüm küçük Türk devletlerinde ortak bir unsur olduğuna göre, bu beyliklerden özellikle birinin yükselişini açıklamakta tatmin edici bir gerekçe olamaz. Keza, Osmanlı saltanatını fethedilen Ortodoks topraklarındaki halkların gözünde katı Sünni bir İslam'ın yapabileceğinden daha makbul ve daha cazip kılan bir maneviyat sunarak, Osmanlı yayılmacılığını kolaylaştırmakta etkili olan dervişlerin rolü için de aynı şey söylenebilir. Dervişler de Osmanlılara özgü olmayıp, 14. yüzyılın oynak sınırlı Anadolu dünyasının ayrılmaz bir parçasıydı.

Askeri başarının önemi elbette küçümsenemez. Askeri zaferler toprak, ganimet ve taraftar kazandırmış ve Osmanlı kuvvetleri kısa süre sonra Bizans şehirlerini başarıyla kuşatmaya almışlardı. Osman'ın oğlu ve halefi Orhan Bey'in devrinde, Osmanlılar 1326'da Prusa'yı (Bursa) aldılar.[99] Şehir öyle sıkı bir kuşatmaya alınmıştı ki "hisardan bir kâfir parmağını çıkartamaz oldular."[100] Burası Osmanlı'nın başkenti olacak ve sultanların cenazeleri gömülmek üzere buraya getirilecekti. Bunu başka Bizans şehirleri izledi: Nikaia (İznik) 1331'de, Nikomedia (İzmit) 1337'de düştü. Arap tarihçi el-Ömeri'ye göre, bu tarihte Orhan artık çok sayıda kuvvetin başında, kendini ispatlamış bir askeri liderdi.[101] 1330'larda Anadolu'da bulunan meşhur Arap seyyah İbn Battuta'ya göre, Orhan

> Türkmen hükümdarlarının en büyüğü ve serveti, toprakları ve askeri kuvvetleri bakımından en zengini [idi]. Neredeyse yüz kaleye sahip ve zamanının çoğunu birinden diğerine giderek geçiriyor; onlara çeki düzen verip durumlarını incelemek amacıyla her bir kalede birkaç gün kalıyor. Söylenene bakılırsa, aynı şehirde bir ay kaldığı hiç görülmemiş. Kendisi ayrıca devamlı kâfirlerle savaşıyor ve onları kuşatma altında tutuyor.[102]

14. yüzyıl ortalarında, Osmanlı-Bizans ilişkileri fetih ve birlikte yaşamdan, sıkı diplomasi ve aile bağlarına evrilecekti; zira, 1341'de Bizans'ta patlak veren iç savaş sonucu, hem çocuk imparator V. İoannes ve annesi Anna hem de Megas Domestikos [Bizans kara ordusunda imparatordan sonra gelen başkomutan] İoannes Kantakuzenos, Türklerle ittifak arayışına girdiler. Kantakuzenos, Bizanslı tarihçi Dukas'ın tanımıyla "menfur bir nişan"la[103] kızı Theodora'yı evlendirdiği Orhan'ın desteğini sağladı. Bu anlaşma Orhan'ı çok memnun etmiş ve "yazın yakıcı sıcağıyla kavrulmuş bir boğa misali, buz gibi suyla dolu bir çukurdan su içip kanamamış gibi ağzı açık kalmıştı."[104] Osmanlıların komşu Hıristiyan devletlerle yaptıkları tek evlilik ittifakı bu değildi. Osmanlı yayılmacılığını ilerletmek için, Tırnovalı Şişman'ın kız kardeşi Tamara'yla evlenen I. Murad, Salona kontesinin kızıyla evlenen Bayezid ve Sırp despotu Yorgo Brankoviç'in kız kardeşi Mara ile evlenen II. Murad da bu olanaktan yararlananlardandı. Orhan ile Kantakuzenos arasındaki ittifak, Kantakuzenos'un Aralık 1354'te tahttan çekilmesine dek devam etti.

Osmanlı birlikleri Avrupa'da Kantakuzenos'un müttefikleri olarak faaliyet gösterse de, 1354'te buraya daimi olarak yerleşmeleri, Bizanslıların aracılığından ziyade takdir-i ilahi sayesinde oldu. Sonradan Osmanlıların başlıca donanma üssü ve "her Hıristiyan milleti yutan bir Müslüman gırtlağı" haline gelecek Gallipoli (şimdiki Gelibolu)[105] bir deprem sonucu ağır hasar görmüştü. Orhan'ın oğlu Süleyman derhal harekete geçerek burayı işgal etti ve Bizans baskılarına rağmen buradan hiç çıkmadı. Osmanlılar bundan sonra yaklaşık beş yüz elli yıl boyunca Avrupa topraklarında varlıklarını sürdüreceklerdi.

Ertesi yüzyılda Bizanslılar tekrar tekrar Batı'nın yardımına başvurup hüsrana uğrayacaklardı. Öte yandan, V. İoannes'in dostu ve danışmanı Demetrios Kydones'in gayet farkında olduğu gibi, Batılılar sözler verseler de somut herhangi bir yardımda bulunmuyorlardı. Kydones'in kinayeli bir dille söylediği bu durum olsa olsa, şimdiden onlarla eğlenmeye başlayan Türkleri keyiflendirmeye yarıyordu.[106]

Orhan'ın oğlu ve halefi olan I. Murad'ın saltanatı, gerek Anadolu gerekse Balkanlar'da hızlı bir yayılma dönemi oldu. 1369 yılı civarında Hadrianopolis (şimdiki Edirne) düştü. Burası Osmanlı'nın yeni başkenti oldu. 1371'de Sırpların Meriç nehri üzerinde ezici bir mağlubiyete uğramaları, Bulgaristan'ın kapılarını Osmanlı ordularına açtı. Tedbirin yiğitliğin şanından olduğuna karar veren Bulgar Kralı Şişman, "Pes kefen boğazına takub, Yanbolu'da gelüb Hünkâr'ın atı ayağına" düştü[107] ve bunu bir değil iki defa yaptı, zira Osmanlıların orada kalıcı oldukları iyice kesinleştikten kısa süre sonra aynı gösteriyi tekrar sergilemek zorunda kaldı. I. Murad, 1389'daki meşhur Kosova Savaşı'nda bazı kaynaklara göre bir Sırp firari tarafından, Dukas'ın tanımıyla "beklenmedik ve yenilikçi bir eylemle"[108] hançerlenerek öldürüldü. Bu muharebe her ne kadar Sırp tarihinde büyük izler bıraksa ve 600 yıl sonra Slobodan Miloşeviç'in liderliğindeki Sırp milliyetçiliğinin şiarı olsa da, Balkanlar'daki Osmanlı ilerleyişinde bir dönüm noktası değildi. 1371'deki İkinci Meriç [Çirmen] Muharebesi bu anlamda çok daha önemliydi.

Osmanlıların yıldızı parladıkça, Bizans'ın gücü daha da geriledi ve Bizanslılar gitgide kendi iç iktidar mücadelelerine dalarak iç işlerinde Osmanlı müdahalesinin tuzağına her geçen gün daha fazla gömüldüler. Bizans tahtı için verilen mücadelede Osmanlılar, babası V. İoannes'e karşı Andronikos'u desteklerken, 1379'da bu kez İoannes'in yanına geçerek tarafları birbirine düşürdüler. 1390'da IV. Andronikos'un oğlu VII. İoannes'i tahta geçiren, Osmanlıların desteği oldu. Artık Osmanlı desteği Bizanslıların iktidar mücadelelerinde belirleyici bir etkendi. Kydones şöyle yazar: "Herkesçe kabul edildiği gibi, barbarlar kimi desteklerse, gelecekte o egemen olacaktır." Ancak bu "gücün gölgesi" için sürdürülen iç çatışmayı dindirmedi. Bizanslılar vasal statüsüne indirgenmişti ve "barbarlara hizmet etmeye zorlanıyorlardı."[109] 1392'de tahta çıkacak olan II. Manuel, 1391'in altı ayı boyunca, sefil bir biçimde Osmanlı ordusunda görev yaptı.

Bundan yalnızca üç yıl sonra, Bizans başkenti Osmanlı kuşatması altına girdi. Devletinin Anadolu topraklarından Rumeli top-

raklarına büyük bir hızla geçmesinden ötürü "Yıldırım" adıyla anılan yeni hükümdar I. Bayezid, Anadolu'daki muhalifleri ezerek Avrupa'ya yöneldi ve Sırbistan ile Bulgaristan'ı egemenliği altına aldıktan sonra Epir, Arnavutluk ve Peloponnesos'tan (Mora) geçerek ilerledi. 1396'da Macar Kralı Sigismund'un liderliğinde çeşitli Avrupa kuvvetlerinden oluşturulan orduyu ezdi (Niğbolu Muharebesi). Avrupalıların ordusu bozguna uğrayarak muharebe meydanından kaçarken, pek çok asker Tuna nehri kıyılarından aşağı yuvarlanarak, ölü ve can çekişenlerin kanlarıyla kırmızıya dönen nehrin sularına düştüler. Kimileri çaresizlik içinde, kaçanların zaten tıklım tıklım doldurduğu gemilerin güvertelerine asıldılar. Gemide bulunanlar kendi askerlerinin gemiyi tutan ellerine kılıç darbeleri vurarak onları bileklerinden kesip ayırdılar.[110] Muharebe bittiğinde, toprak Avrupalı askerlerin cesetleriyle kaplanmış ve Osmanlı ordusu galip gelmişti. Tutsaklar sıraya dizilip ya infaz edildiler ya da zengin olanlar fidye için bir kenara ayrıldılar. Pek çok soylu ve şövalye için ailelerinden epey ağır fidyeler istendi ve Osmanlı hazinesi bundan epey kâr sağladı.

1400 yılına gelindiğinde, Batı'nın karşısında Osmanlı Devleti Kuzeybatı Anadolu'da küçük, önemsiz bir beylik olmaktan çıkıp, toprakları Anadolu'nun büyük kısmını kaplayan ve Balkanlar'da geniş bir alana yayılan heybetli bir düşman haline gelmişti. Bizanslılar vasal statüsüne denk gelen bir konuma düşmüşlerdi ve başkentleri Osmanlı kuşatması altındaydı. Oysa Bayezid, Bursa'da "talihinin bereketli meyvelerini yiyor ve her gün, hürmet gösterisi olarak birçok ülkeden kendisine sunulan, Tanrı'nın bu dünyaya bahşettiği hayvanlar, madenler ya da diğer latif hediyelerin keyfini çıkarıyordu; hazinesinde yok yoktu."[111]

Konstantinopolis ve Bizanslıları kurtaran şey, 1399'da Konstantinopolis'ten gizlice kaçarak Avrupa'nın çeşitli başkentlerinde hüsranla sonuçlanacak bir yardım dilenme gezisine koyulan Bizans İmparatoru II. Manuel'in boş yere aradığı Batı yardımı değil, Doğu'dan gelen bir başka düşman oldu. Batı'da Timurlenk adıyla bilinen Timur, aniden Orta Asya'dan çıkıp güneye, Memlûk Sultanlığı'nın topraklarına yöneldi. 1400'de Şam'ı alarak ahaliyi kılıçtan

geçirdi, şehri yağmaladı, yakıp yıktı; "alevler" şiddetli rüzgârların etkisiyle "neredeyse bulutlara varıyordu."[112] Halep'i yağmaladıktan sonra "cesetler yeri bir halı gibi örtmüş", şehirden geriye "yangınla kararmış bir çöl harabesi, yalnızca baykuşların ve akbabaların sığındığı kasvetli bir ıssızlık" kalmıştı.[113] 1402'de Timur, Kahire'de tir tir titreyen Memlûk Sultanı en-Nâsır Ferec'e saldırmak yerine, yön değiştirerek kuvvetlerini kuzeye sürüp Anadolu'ya girmişti. Haziran'da, Timur'un ordusu Ankara yakınlarında Osmanlı ordusuyla bir muharebeye girdi. Bayezid esir alındı, oğulları kaçtı ve devleti, on yıl sürecek bir iç savaş [Fetret] dönemine gömüldü.

Osmanlı Devleti'nin Ankara Savaşı'ndan sonra yıkımın küllerinden yeniden doğuşu için 1413'ü beklemek gerekti. "Temiz karakterli ve nazik", "savaştan içtenlikle nefret eden ve barışı seven" biri olan I. Mehmed,[114] barışçıl bir ilişki sürdürme arayışında olduğu Bizans da dahil, komşularıyla ilişkilerini titizlikle kurarak, Osmanlı'nın giderek güç toplamasını sağladı. I. Mehmed ayrıca Venedik'le ilişkilerini de geliştirerek, 1419'da bu devletle bir antlaşma yaptı.[115] Askeri olarak da adımlar attı ve Valona'yı (Vlore/Avlonya) fethi, Adriyatik Denizi'ne erişimini sağladı. Ancak I. Mehmed iç muhalefet yüzünden rahat bir konumda değildi. 1416'da çıkan iki ayaklanmayı güçlükle bastırdı.

I. Mehmed 1421'de öldü. 1402'de Osmanlıların yaşadığı bozgun karşısında bu değerli fırsattan faydalanamayan Bizanslılar ve muhtelif Avrupa devletleri, bir araya gelerek bir güç oluşturmayı ya da Osmanlı Devleti'nin yeniden canlanmasını engellemeyi başaramamışlardı. Bu kısmen, Venedik ve Cenova gibi önemli güçlerin ticari kaygılarından kaynaklanmıştı: Bunların Osmanlılara karşı bir ittifak kurmalarından sağlayacakları çıkar, her seferinde, ticari kaygılarıyla ve 14. yüzyıl boyunca aralarında iki savaş çıkmasıyla sonuçlanan ticari rekabetleriyle çelişmişti. Hatta Cenova, manevi sorumluluğu yerine ticari kazancı tercih etmesinin cezası olarak, birçok defa aforoz edildi. VIII. İoannes 1439'da Floransa Konsili'nde, Bizans İmparatorluğu'nda hiç rağbet görmeyen bir koşulu kabul edip Papa'nın üstünlüğünü tanıyınca, Bizanslılar nihayet bir miktar destek elde ettiler; ancak bu destek de çok zayıf ve çok gecikmeliydi.

Bizanslılar, Batı'dan destek alma girişimlerinin yanında Konstantinopolis'e sığınmış olan Osmanlı taht taliplerini serbest bırakarak da, Osmanlı'yı olabildiğince istikrarsızlaştırmaya çalıştı. 1421'de II. Murad'ın tahta çıkması üzerine Bizans İmparatoru II. Manuel, I. Mehmed'in ağabeyi Mustafa'yı serbest bıraktı. Osmanlı geleneğinde Düzmece Mustafa diye bilinen bu kişi, vaktiyle Osmanlı tahtı için kardeşi I. Mehmed'le mücadeleye girmiş, ama yenilmiş ve ardından, Osmanlıların bir miktar para ödemesi karşılığında Bizanslılar tarafından Limni adasında tutsak edilmişti. I. Mehmed'in ölümünden sonra, başlangıçta hem Gelibolu hem de Edirne'yi alarak başarı sağlayan, "şahlanıp kükreyen bir at misali" Mustafa,[116] "ahmak tavrı" yüzünden bu fırsatını heba etti.[117] Bursa'ya doğru ilerlemişken, karşısında II. Murad'ın kuvvetlerini buldu ve "yolunmuş bir küçük karga" gibi kaçarak batıya çekildi.[118] Edirne'de yakalanarak darağacına yollandı. Mustafa'nın serbest bırakılması hata olmuş ve Konstantinopolis Haziran 1422'de kısa süreliğine Osmanlı kuşatması altına girmişti.

Sonraki yirmi yıl boyunca, II. Murad, babasının titizlikle kurduğu temeller üzerinde ilerledi. Kendisine yönelik –bu defa, 1423'ün başlarında yakalanıp öldürülen kendi kardeşi Mustafa'nın kışkırttığı– bir isyanı püskürttükten sonra, Sırbistan ve Arnavutluk'taki Osmanlı egemenliğini pekiştirdi. 1430'da, Bizanslıların 1422'de savunamadıkları için Venedik'e bıraktıkları Selanik'i aldı. Erdel Voyvodası Yanoş Hunyadi'nin 1440'ların başlarındaki erken dönem başarısına ve Sırbistan'ı yakıp yıkan, Sofya'yı bir "kara arazi"ye ve köylerini "kara kömür"e çeviren[119] 1443 seferindeki zaferine rağmen, Murad 1444'te Hunyadi, Macar Kralı I. Vladislav ve Sırp Despotu Yorgo Brankoviç'in birleşik kuvvetlerine karşı ezici bir zafer kazandı.

II. Murad, ittifaklar yapmak suretiyle askeri başarılarını güvence altına almaya çalıştı. 1424'te Bizanslılarla bir antlaşma yapıldı ve bu antlaşmayla imparator, Karadeniz'deki şehirleri bırakarak, büyük miktarda vergi ödemeye razı oldu. 1430'da Osmanlıların Selanik'i fethinden sonra, II. Murad, "kardeş" Venedik "dukası" ile barışçıl ilişkiler ve güvenli ticaret öngören ve çeşitli sınır düzen-

lemeleri getiren bir antlaşma yaptı.[120] 1444'te Vladislav, Brankoviç ve Hunyadi ile Edirne Antlaşmasını yaptı; aynı yıl Karaman devletiyle de bir antlaşmaya vardı. Bu aşamada, bu "çok insancıl, nazik ve serbest fikirli"[121] lider, tahttan çekildi; bu karar muhtemelen, bir yıl önce oğlu Alaeddin'in ölmesiyle ilişkiliydi. Onun tahttan çekilmesi Vladislav ve Hunyadi tarafından bir saldırı fırsatı olarak görüldü. Çok genç yaştaki yeni padişahın, Murad'ın oğlu Mehmed'in, yeni rolüne hâkim olmadığı açıkça belliydi. Balkanlar'daki saldırıya karşı birliklere liderlik etmesi için yeniden göreve çağrılan Murad, Kasım 1444'teki İkinci Kosova Savaşı'nda Hunyadi ve Vladislav'ın kuvvetlerini yenilgiye uğrattı. "Muharebe meydanında çakıl taşları misali kelleler yuvarlanıyordu"[122] ve bunlardan biri muharebede ölen Vladislav'a aitti. Hunyadi kaçtı. Bu zaferle kurtulmuş olsa da, Mehmed'in zayıf konumu devam ediyordu. İki yıl sonra bir yeniçeri isyanı ile tahttan indirildi ve "memleket karıştı."[123]

Ancak, her kaos kısa ömürlüydü. Murad yeniden göreve döndü ve İkinci Varna Muharebesi'nde Hunyadi'yi kısa sürede mağlup etti. Yunanistan'a saldırılar gitgide yoğunlaştı ve 1449'da Arta düştü. Osmanlılar ayrıca denizlerde de etkin davranarak, Ege adaları ve Eğriboz'a (Negroponte) saldırdı. Murad'ın öldüğü Şubat 1451 tarihine gelindiğinde, Osmanlı Devleti 1402 yılının ağır bozgununu tamamen atlatmıştı ve dünyanın en büyük imparatorluklarından biri haline gelmeye artık hazırdı.

Osmanlı Şehri

II. Mehmed hırslı, kararlı, yılmak bilmez ve dirayetli[124] bir hükümdar olarak yeniden tahta çıktı. İki yıl sonra Konstantinopolis düşmüştü ve Mehmed, derin ve kıvrak zekâsını[125] artık bu yeni başkentin yeniden inşasına yönlendirebilirdi. Âşıkpaşazade "Sultan Mehmed Han Gazi İstanbul'da ne yaptı?" diye sorar.

> Sekiz medrese, orta yerinde bir ulu cami, caminin mukabilesinde bir âli imaret ve bir darüşşifa ve bu medresenin her birinin birer titime yaptırdı

2. İstanbul, Salomon Schweigger, Ein newe Reyssbeschreibung auss Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem (Nürnberg, 1639), s. 102.

> suhtiyan [softalar] için ve bundan gayri Hazret-i Eyyub-i Ensari üzerinde dahi bir imaret, bir medrese ve bir cami ve üzerine bir âli türbe yaptırdı.[126]

Kendisi ayrıca bir kapalı çarşı,[127] hamamlar ve su kemerleri inşa ettirdi.[128] Fetihten hemen sonra, II. Mehmed şehirde bir zorunlu nüfus artırımı politikası benimsemişti[129] ve

> şehrin nüfusunu yeniden artırmak ve daha önce olduğu gibi onu mukimlerle doldurmak için çalışmak niyetindeydi. Onları Asya ve Avrupa'nın her yerinden toplayarak, her milletten, ama en çok da Hıristiyan olan bu insanların taşınmasını olabildiğince özenle ve hızla gerçekleştirdi. Şehir ve onun kalabalık hale gelmesi, eski refahına kavuşması için içinde duyduğu tutku böylesine büyüktü.[130]

Şehir bir iki yıl içinde yeniden canlanmış ve "mamur ve araste ve müzeyyen ve piraste" bir görünüm almıştı:[131]

Her köşesi cennettir ve her bağı İrem'dir;
Her çeşmesi kevserdir ve her nehri aseldir.[132]

Mehmed böylece gücüyle şehre damgasını vurmaya girişti. Hedefi hiç kuşkusuz hem Osmanlıları hem de yabancıları heybetiyle büyüleyecek ve imparatorluğunun gücüyle gözleri kamaştıracak bir başkent yaratmaktı. Burası aynı zamanda Osmanlı hazinesine bol gelir getiren, mamur ve bolluk içinde bir refah başkenti olacaktı. Sonraki dört yüz yetmiş yıl boyunca imparatorluğun merkezi bu başkent oldu ve imparatorluk buradaki Topkapı Sarayı'ndan yönetildi.

II

Saray ve Halk

Büyük Bizans başkentinin ele geçirilmesi, II. Mehmed'i büyük gayretlerle şehri yeniden canlandırmaya yöneltti: Ticaret teşvik edildi, nüfus şehre taşındı ve büyük bir imar projesi uygulandı. Mehmed'in ilk işlerinden biri, sonradan Eski Saray diye anılacak bir saray inşa ettirmek oldu. Ondan kısa süre sonra, şehrin merkezindeki yerleşim bölgesinde, denize tepeden bakan ve manzaraya egemen olacak şekilde inşa edilen Topkapı Sarayı geldi. Padişahlar 19. yüzyıl ortalarına kadar devlet işlerini buradan yönettiler; o tarihten sonra ise, o sıralar modern çağa daha uygun gördükleri Dolmabahçe Sarayı'na taşındılar. Buradan ülkeyi yöneten padişahlar iktidarın odağı ve yaşamları, imparatorluğun ihtişamının, zenginliğinin ve gücünün bir yansımasıydı. Onlar bu imparatorluğun saygınlığının cisimleşmiş haliydi ve emperyal ihtişam bu saygınlığı ayakta tutuyordu. Halk, padişahından memnun, ona hayran ya da ondan hoşnutsuz olabiliyordu. Büyük hürmet gören I. Süleyman'ın 1566'daki ölümü derin bir üzüntü yaratmış ve halk büyük şair Baki'nin onun için bestelediği mersiyeden çok etkilenmişti.[1] Hem sıradan halk hem de toplumun üst tabakaları tarafından çok

sevilen oğlu Mustafa'nın idamı[2] da çok derin bir yasla karşılandı ve anısına pek çok şiir yazıldı;[3] IV. Murad'ın (1623-40) cenazesi öyle kalabalıktı ki, mezar yerine ulaşmak için yol açmakta zorluk çekilmiş ve ölüm günü, adeta kıyamet günüymüşçesine büyük bir yasa bürünülmüştü.[4] Habsburg elçiliğinde görevli rahip Gerlach'ın cömert, doğru, adil ve bilge bir hükümdar olarak nam saldığından söz ettiği[5] III. Murad'ın (1574-95) Aralık 1574'te Ayasofya'daki kalabalık cuma namazında "ta'zîm-i tâm ve tevâzu'-ı mâlâ-kelâm ile" [tam bir saygı ve bariz bir tevazu] ile Müslümanları selamlaması, büyük sevgi nidalarıyla karşılanmıştı.[6]

Halkın bu tip olumlu tepkilerinin sunulmasının, resmi vakayinamelerdeki övücü söylemler veya –II. Mehmed tarihinin yazarı Kritovulos örneğinde, bir adanın valilik hizmeti gibi– somut ödüller elde etme amaçlı dalkavukluklar diye görülerek, dikkate alınmamaları gerektiği savunulabilir. Ancak bu değerlendirmeler, aynı zamanda, dalkavukluğa o kadar meyilli olmayan ve eleştirel yorumlara çok daha meraklı isimsiz vakayinamelerde ya da Gerlach'ın III. Murad'la ilgili yorumunda olduğu gibi sarayın etkisinden muaf olan Batılı kaynaklarda da görülür. Bu kanaatler önemliydi, zira bir Osmanlı padişahı, halkını görmezden gelerek İstanbul'da saltanat süremezdi. Padişah ile şehir arasında ortakyaşar bir ilişki mevcuttu: Şehir başkentliğini onun varlığına borçluyken, o da kendisini başarılı bir padişah yapan gücü halk nezdinde kabul görmesinden alıyordu. Bu düşünceyle, tüm padişahlar şehrin ve imparatorluk halkı tarafından hem görünür hem erişilebilir olmak, onların nezdinde adaletin ve başarı güvencesinin kaynağı olmak için debdebe ve gösterişe çok büyük yatırım yaptılar.

Her Yerde Hazır ve Nazır Olan Sultan

İstanbul'un fethi ve geleneksel bir imparatorluk başkentinin ele geçirilmesi ile birlikte, Osmanlı hükümdarının, Topkapı Sarayı'nın duvarları ardına çekilerek ve kısmen Bizans geleneğindeki erişilmez ve uzak "kayser"e öykünen bir hükümdarlık tarzını benimseyerek, daha mesafeli hale geldiği sık sık savunulur.[7] Padişahın şahsi

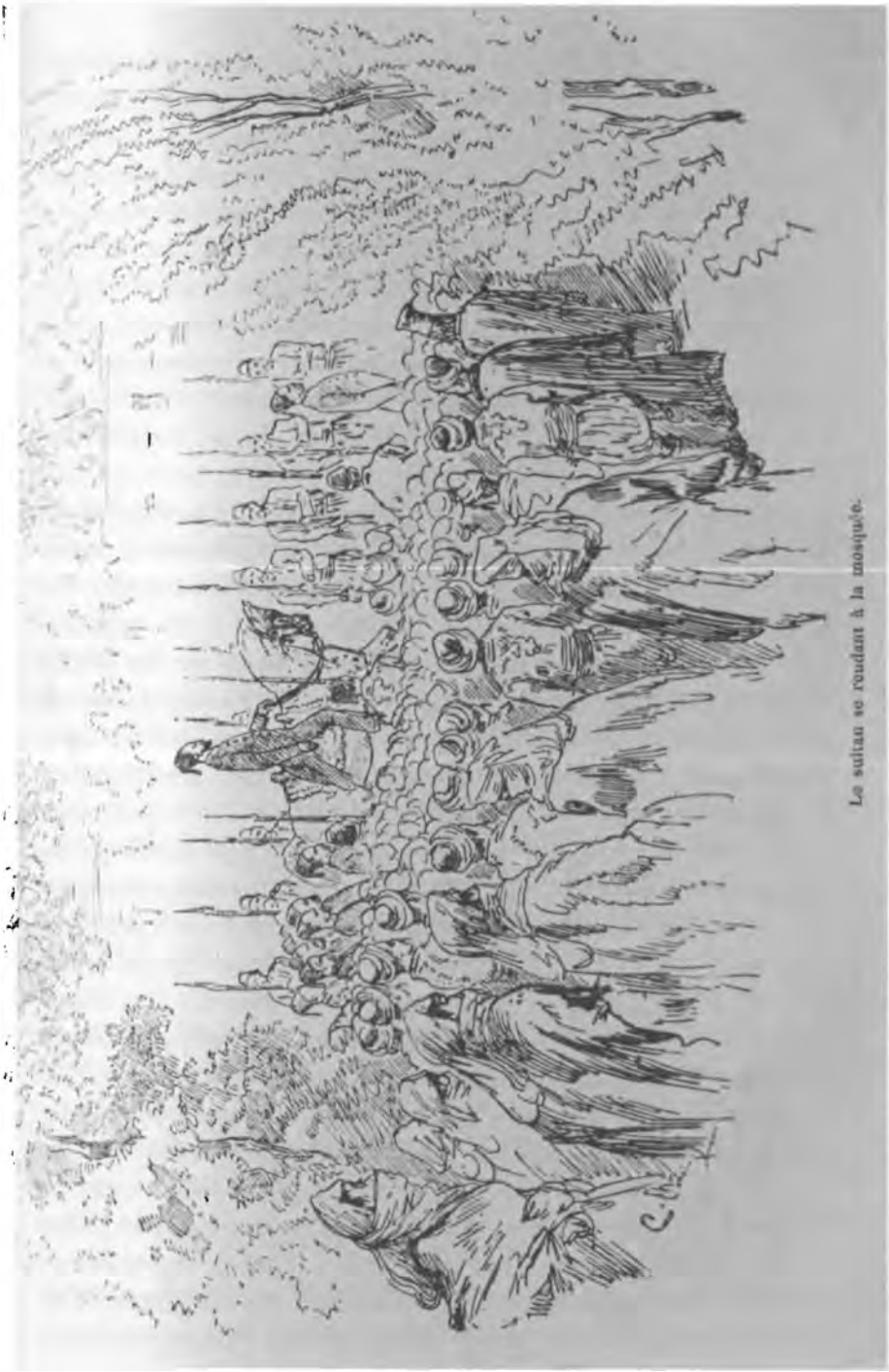

3. *"Sultan camiye gidiyor", Edmondo di Amicis, Constantinople (Paris, 1883), s. 213.*

önemi azalmış ve yerine Osmanlı Hanedanı'nın sembolik rolünün geçmesiyle, padişah birey olarak önemsizleşmiştir.

15. yüzyıldan itibaren çok sayıda Batılı yorumcunun, Osmanlı padişahını, korunaklı sarayından nadiren ayrılan ya da halk içine çıkan, mesafeli ve münzevi bir kişi olarak sunan anlatıları, bu varsayımda kısmen de olsa etkili olmuş olabilir. İlginçtir ki, bunu yalanlayan örnek de, 1530'larda İstanbul'da bulunmuş bir Batılıdan, Luigi Bassano'dan gelir. Bassano, padişahın her hafta cuma namazına gittiğini, halka görünerek onları selamladığını belirtir: "Kısacası, onun kendisini görmelerine asla izin vermediğini söyleyen yalancıların anlattıklarının tersine, *Gran Turco* [Padişah] her cuma görülebiliyor."[8]

Hükümdarın gitgide daha uzak ve mesafeli hale geldiği yönündeki görüş, İstanbul'da sergilenen ve Osmanlı anlatılarına yansıyan haliyle saltanatın gerçek durumunu yansıtmamaktadır. Son derece görünür olan padişahlar, devamlı surette "seyr ü temâşâ âşıkı" İstanbul halkının huzuruna çıkıyor,[9] şu ya da bu şekilde emperyal gösteri ve merasimlere daima katılıyorlardı. Hatta, 16. yüzyıl Osmanlı yazarlarından Latifi'ye göre, İstanbul halkı yüksek rütbeli ve soylu şahısları görmeye öyle alışkındı ki, sıradan bir insanın onların gözünde bir köpek kadar değeri yoktu.[10] Saray münadileri, padişahın emirlerini ya da savaşlardan veya bir padişahın ölümünden ya da tahta çıktığından halkı haberdar eden fermanları duyurarak, şehrin imparatorluğa olan aidiyetini sürekli hatırlatıyorlardı;[11] 1566'da II. Selim padişah olduğunda, "Devr-i Sultan Selim Handur" diye bağırmaları buna örnekti.[12]

Padişah her cuma halkın huzuruna çıkıyordu. Çok az sayıdaki istisnadan biri olarak saltanatının sonuna doğru bunu yapmaktan vazgeçen III. Murad, bu kararından dolayı zamanın vakanüvislerinden Selaniki tarafından ağır biçimde eleştirilir.[13] Selamlık alayı sırasında padişahlar halk tarafından selamlanır ve onlar da selamla karşılık vererek halkın arzuhallerini alırlardı. Atalarının kabirlerini ziyaret eder, tahta çıktıkları zaman Eyüp'e gider, vezirlerini veya önceki padişahların kadınlarının yaşadıkları Eski Saray'da ailelerinden kadınları ziyaret eder ve Boğaz'da ya da şehrin içinde ve

dışında yer alan çok sayıda bahçe ve köşke gezintilere giderlerdi. Ayrıca taşınırlardı; III. Selim'in (1789-1807) saltanat mekânı, her yıl nisan sonu ya da mayıs başında, yazı geçirmek üzere Topkapı Sarayı'ndan Beşiktaş Sarayı'na taşınır, eylül sonu ya da ekim başında ise bu kez kışın kalmak üzere diğer saraya dönülürdü. Ava çıkarlar, imparatorluk donanmasını ya da ordu birliklerini teftiş ederlerdi. Tüm bu etkinlikler sırasında padişahlar göz önünde, görünür ve çoğu zaman erişilebilir durumdaydı.

Bu tür nümayişler, meşruiyet sağlamaya; 16. yüzyıl ortalarından 1924'te halifeliğin kaldırılmasına kadar çeşitli dönemlerde halifelik unvanını kullanan padişahın dini rolünün, zaman zaman diğer rollerini de bastırarak vurgulanmasına; askeri güç ve zafer gösterisine ve lüks ve zenginliğin teşhirine imkân sağlıyordu. Nitekim, Osmanlı Devleti'ne ait olan bu şehrin ihtişamlı zenginliği karşısında sık sık gözleri kamaşan elçiler ve diğer yabancılar nezdinde, bu izlenim işe yarıyordu. İmparatorluğun can çekiştiği, halkın canına tak ettiği günlerde bile;[14] saltanat rejimini meşrulaştırması bakımından önemli sayıldığı kesin olan şatafat devam ettirilmişti.

Demek ki, herhangi bir görünmezlik halesinden meşruiyet kazanmak şöyle dursun, bilakis padişahın meşruiyeti çok büyük ölçüde görünür oluşuna bağlıydı. Halk içine çıkma konusunda en isteksiz padişahlardan olan III. Murad bile, doktoru Domenico'nun söylediği gibi nadiren de olsa sarayından çıkıyordu "ki halk onu görebilsin ve ona karşı isyan fikri beslemesin."[15] Bu görünürlük ihtiyacı, 1453 sonrası imparatorlukta ne kadar geçerliyse, devletin ilk dönemlerinde de aynı ölçüde geçerliydi. Bu dönemlerde, bir veraset hukukunun yokluğunun da etkisiyle, görünmeyen bir padişah huzursuzluk ve istikrarsızlık demekti. 1421'de, ölüm döşeğindeki Sultan I. Mehmed, oğlu II. Murad yanına ulaşamadan son nefesini vereceğinin farkında olduğundan, bela çıkarmak istemiyorlarsa ölümünü kimseye haber vermemeleri için vezirlerini uyardığı zaman, onların bu ölümü gizlemek için olmadık çarelere başvurmaları bu yüzdendi. Vezirler, her şey yolundaymış gibi işlerini sürdürmeye çalıştıkları halde, askerler huzursuzlandılar. Erken

Osmanlı dönemi vakanüvisi Âşıkpaşazade'nin aktarımıyla, "Padişahımız hani? Ne oldu, çıkmaz?" dediler. Vezirler, hekimlerin çıkmaya bırakmadığını söyleseler de bu cevap onları tatmin etmedi. Bunun üzerine, bir tertip yaptılar. Ölü padişah, kollarını hareket ettirmek üzere arkasına oturtulan bir gençle göründü. Karşılarında basbayağı sakalını kaşıyan padişahı gören yeniçeri ağaları işlerinin başına döndüler ve ceset apar topar kaldırılıp yeniden saraya sokuldu.[16]

Sadece görünmek değil, başkentte görünmek de önemliydi. Sadrazam İshak Paşa emekli olup Selanik'e gitmeden hemen önce, II. Bayezid'e (1481-1512) eğer uzun süre padişah olarak kalmak istiyorsa, öncelikle İstanbul'da kalmaya ve çok iyi bir gerekçe olmadıkça buradan ayrılmamaya özen göstermesini tavsiye etti.[17] 17. yüzyılın ikinci yarısında padişahlar Edirne'de ikamet etmeye başladığında, padişahın uzun süreli yokluğunun İstanbul'a etkisi açıkça kendini gösterdi. Padişah olmadığında şehir kötüleşiyordu. Devlet görevlilerinin ilgisizliği yüzünden, "nâşî nısfından ziyâde mertebesi ihrâk ve her bir vîrâne bir bel ve yatak" durumdaki başkenti "uğrular ve haramzadeler" ele geçirmişken, II. Ahmed'in (1691-95) sadrazamı ülkeyi yönetmek yerine kendini avcılığa vermişti.[18] II. Mustafa (1695-1703) orada bulunmadığı gibi, ne İstanbul'un nizamına ne de halkının durumuna ilgi gösterdi. İstanbul yalnız bırakılmış, ıssızlaşıp nizamsızlaşmış, ihmal edilmiş ve unutulmuştu.[19] Her ne kadar barış antlaşması yapan elçiler İstanbul'da ağırlansa da, Sultan II. Mustafa, antlaşma tamamlanır tamamlanmaz Edirne'ye dönerek, başkenti yeniden yüzüstü bırakıyordu. Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın yazdığı gibi, İstanbul'un devlet adamları için gözden ırak kalmaya devam edeceği belliydi.[20]

Edirne ise, tersine, gelişiyordu. Yeni mahalleler pıtrak gibi bitmiş, kervansaraylar ve konutlar inşa edilmişti. IV. Mehmed'in (1648-87) saltanatından itibaren Edirne gitgide İstanbul'un birincil konumunu elinden alarak, ikinci şehirlikten başkentliğe doğru kaydı. Artık önemli saray etkinlikleri Edirne'de yapılıyordu. IV. Mehmed, oğulları II. Mustafa ve III. Ahmed'i (1703-30) burada sünnet ettirdi; kutlamalar on beş gün sürdü. Ayrıca üç bin yoksul

çocuğun sünnet masrafı saray tarafından karşılandı ve hem zenginlere hem yoksullara yemek dağıtıldı.[21] Bundan kısa süre sonra, padişahın kızı Hatice Sultan, yine on beş gün süren bir düğünle evlendirildi.[22]

II. Mustafa tahta çıktığında, değişim daha da barizleşmişti. II. Mustafa oğullarını burada sünnet ettirdi ve hatta 1695'te tahta çıkışında annesini İstanbul'dan Edirne'ye taşıttı.[23] Çok küçük, dörtbeş yaşlarındaki üç kızı da burada evlendi ve onlar için yeni saraylar yapılması emredildi. Sadrazam Hüseyin Paşa, padişaha Tunca nehri üzerinde satın aldığı bir malikâneyi hediye etti ve buraya yeni bir köşk ve bir havuz eklendi. Bu olay İstanbul halkını öfkelendirdi, zira onlar bunu Edirne'de yalı inşaatlarının başlangıcı diye algılayıp, bunu İstanbul'un konumunun zayıflatılması şeklinde yorumladılar.[24]

Tüm bunlar başkentte homurdanmalara ve hoşnutsuzluklara yol açtı. Padişahın kızlarının düğünlerinde yapılan masraflara dair dedikodular dolaşıyordu ve bu masrafları karşılamak için İstanbul'da her haneye vergi konacağı söylentileri vardı.[25] Üst düzey din görevlileri ve diğer ileri gelenler, bu tür masraflarla devlet hazinesindeki paranın çar çur edildiğinden şikâyet ediyordu. Bu aynı zamanda, Edirne'yi dolaylı olarak imparatorluğun başkentine dönüştürüyordu.[26] Kışların bu kentte geçirilmesi,[27] hatta IV. Mehmed'in yaptığı gibi avlanma için gidilen dönemin uzatılması hoş görülebilir olsa da, padişahın başkenti tamamen terk ederek burayı saygınlığından ve debdebesinden mahrum kılması kabul edilemezdi. Dönemin Osmanlı tarihçisi Naima'ya göre, IV. Mehmed uzun süreler başkentten ayrı kalmasına rağmen, İstanbul'u asla terk etmemişti; zaman zaman şehre geri döndü, "halkını me'yûs etmedi."

Oysa II. Mustafa, Edirne'de ikamet edeceğini açıkça bildirerek şehri "bi'l-külliye hâtırdan" çıkarmıştı. Bunu duyunca, İstanbul halkının "matmaá-ı ümniyyeleri bi'l-külliye kesilip... ümît ve ricâları tüken[mişti]."[28] Bu dönem 1703'te, sonradan Edirne Vakası olarak adlandırılan olayla noktalandı. Naima'ya göre şehrin merkeziyetini kaybetmesinden duyulan kederin birleştirdiği[29] İstan-

bul halkı, biraz da padişahın başkentte ikamet etmeyişi yüzünden ayaklanma çıkardı.

Edirne'deki ara dönemden sonra İstanbul'da tahta çıkan ilk padişah olan ve Eyüp'teki cülus töreninden sonra Edirne Kapı'dan girişini zengin yoksul herkesin sevinçle karşıladığı III. Ahmed'in[30] her cuma farklı bir camiye gitmesi,[31] böylece şehrin farklı yerlerinde geniş kesimler tarafından görünürlüğünü garantilemesi, bu açıdan anlamlı olabilir. Belki yine aynı nedenlerle, Patrona Halil isyanı ve III. Ahmed'in tahttan indirilmesi sonrasında başa geçen I. Mahmud da (1730-54), tahta çıkışından hemen sonra ilkin Fatih Camii, ardından yeni Valide Sultan Camii ve Bayezid Camii olmak üzere[32] her cuma farklı bir camiye gitti. Benzer bir ayaklanma döneminde tahta geçen II. Mahmud (1809-39), 1808 Ramazan'ı boyunca yatsı namazı için farklı camilere gitti.[33] Öte yandan, başka padişahların da bu politikayı benimsediklerini, III. Mehmed'in tahta çıktıktan sonra cuma namazına ilk olarak Ayasofya'ya[34] ve ardından, sonraki cumalarda Süleymaniye ve Bayezid Camiilerine gittiğini[35] belirtmek gerekir. Dolayısıyla bu, yalnızca padişah zorlu bir dönemden sonra tahta geçtiğinde yapılmayan, genel olarak yeni padişahın kamuoyunda tanınmasını sağlamak için düşünülmüş bir uygulama olabilir.

Öyle ya da böyle, asıl önemli olan hükümdarın başkentte bulunmasıydı. Padişahın yokluğu şehri eksiltiyordu, zira onsuz ya da dönemin tarihçisi Peçevi'nin sözleriyle IV. Murad'sız, "âlem takatsiz ve kudretsiz"di, insanlar ise cansız birer kalıp gibiydi; ancak onun 1635'te Revan Seferi'nden dönmesiyle, herkesin canı yerine gelmiş, halkın yüzü gülmüştü.[36] I. Süleyman 1554'te İran Muharebesi'nden döndüğünde "âlem tâze hayata ve sonsuz sürûra [sevince]" erişmişti.[37] Nitekim halk, yıllar önce onun seferden dönüşünü benzer sevinç gösterileriyle karşılamış, sokaklar ve pazarlar onun zaferle şehre girişini kutlayan eğlencelerle dolup taşmıştı.[38]

Padişahların yoklukları genelde seferler yüzünden olup, dolayısıyla ülkeye dönüşleri zafer kutlamalarıyla karşılansa da, padişah sırf bir askeri figür değildi. Padişahlar, sorunlu dönemler onları dini meşruiyete daha sıkı sarılmaya teşvik edene dek fazla kullan-

madıkları bir unvan olsa da, 16. yüzyıl ortalarından itibaren halife unvanını kullanmaya başlamışlardı. Dolayısıyla padişahın bir dini lider olarak varlığı da önemliydi ve Rumeli'den gelen hacıların Mekke yolculuğunda İstanbul'a uğramaları "Halîfe-i islâmın dîdârını [yüzünü] görmek" içindi. Onlar, padişahın cuma namazına gidiş ya da dönüşünü izler ve adamakıllı görmeyi başaramazlarsa, bunu başarana kadar, bir hafta, hatta ondan da uzun bir süre şehirde kalırlardı.[39]

Padişahlık mevkiinin, doğası gereği bir ruhani kutsiyet getirdiği kuşkusuz olsa da, bu kutsiyet her zaman halifelik unvanıyla bağlantılı değildi. 1512'de ölen II. Bayezid'den "Veli" diye söz ediliyordu. Bu malumatı söylenti değil, kanıtlanmış bir olgu olarak aktaran, III. Mehmed döneminin şeyhülislamı Hoca Sadeddin'e göre, Bayezid'in mezarından alınan toprak pek çok hastalığı iyileştiriyor ve onun mezarı başında yapılan her dua kabul oluyordu.[40] Bu ruhani güç atfı çok daha erken bir dönemde de görülebilir: Osman'ın (ö. 1324 civarı) yeğeni Aydoğdu'nun mezarının, çevresinde üç kere dolaştırılan hasta atları iyileştirme gücüne sahip olduğuna inanılıyordu.[41] Bu tarz kerametler çok daha sonraki dönemlerde de padişahlara yakıştırıldı. 19. yüzyılın başlarında yazan Cabi, II. Mahmud'a atıfta bulunarak, ekmeğin kalitesizliği ve kıtlığı için padişaha beddua ettikten sonra kör olan iki farklı kadının hikâyesini anlatmıştır. Bu olayların sonucunda

> Pâdişâh-ı âlem hazretlerinin velâyet ü kerâmâtı cümle indinde meşhûd [ve] mütevâtir olduğu kayd olundu" [padişahın velayeti ve kerameti böylece herkesçe görülmüştü ve halk arasında dilden dile dolaşıyordu].[42]

Ayrıca, padişah vebadan ölen birinin cenazesinde dua ederse, şehrin vebadan kurtulacağı yönünde yaygın bir inanış vardı. Mahmud'un 1812 Ramazan'ında Ayasofya'daki cenaze namazlarına katıldığı yönünde bolca söylenti çıkmıştı; vebanın alıp yürüdüğü bir dönemde onun böyle cenazelerde boy göstermesinin, bu yaygın inanca göre hesaplanmış bir hareket olduğu düşünülebilir.[43] Padişahların bedduası da etkili olabiliyordu ve çağdaşı Abdi'ye göre,

III. Ahmed'in tahttan indirilmesinden sonraki ahı, lanetlenenlere felaket ya da ölüm getirmişti.[44]

İmparatorluk sona ererken, padişahın ilahi gücü olduğu yönündeki inanış alay konusu olsa da devam ediyordu. Eylül 1918'de büyük bir yangın patlak verdiğinde, VI. Mehmed (Vahdeddin) (1918-22) padişahın yangın söndürmeye şahsen nezaret etmesini öngören geleneğe uyarak, yangın yerine gitmek üzere hazırlanıyordu. Başmabeyncisi Lütfi Simavi, orada asker üniformasıyla yer almasını tavsiye ederek, bunun insanlar üzerinde olumlu etki yapacağını söyledi. Sadrazama ve emniyet umum müdürüne padişahın birazdan oraya gideceği haber verildi. Padişah, askeri elbise giymek vakit alacağından sivil kıyafetle gitmeye karar vererek, banyo yapmak ve hazırlanmak üzere ayrıldı. Hazır olduğunda, Lütfi Simavi yangının kontrol altına alındığını ve söndürülmek üzere olduğunu bildirdi.

> [Padişah] manidar bir suretde tebessüm ederek: "Tam vaktinde gideceğiz" dedi. Padişah giderse yangının derhal söneceği hakkında beynelavam [halk arasında yaygın] bir itikadin mevcud olduğu malumdur. Hükümdarın huzuriyle memurin-i lazimenin [görevlilerin] ve itfaiye alaylarının daha ziyade bir gayretle çalışması ve binaaleyh harikin [yangın] mümkün mertebe süratle itfası [söndürülmesi] hükümdarın kudret-i maneviyesine atıf olunur![45]

Tüm padişahların yerine getirmesi beklenen ve halkın önemsediği ve değerlendirdiği, halifelik dışında, dini yükümlülüklerle kısmen ilişkili bir rol daha vardı. Bu rol, Osmanlı Devleti'nin ilk dönem hükümdarları kadar, 1453 sonrasında da iyi bir padişahın ayrılmaz niteliklerinden biri sayılan adalet dağıtıcı olma rolüydü. Konstantinopolis'in fethinden çok önce, I. Bayezid (1389-1402) sabah erkenden açık havada, halktan daha yükseğe kurulmuş bir mevkide oturup adalet dağıtırdı. Şikâyeti olanlar şikâyetlerini ona iletebiliyordu.[46]

Erişilebilir bir hükümdarın doğrudan adalet dağıtması anlayışı, padişahın divanda, şehir gezintisi ya da cumaya gidiş gelişi sırasın-

da sokaklarda veya köşklerinden birinde dinlenirken arzuhalleri kabul ettiği İstanbul'da, Osmanlı yönetim tarzının bir parçasıydı. Bayezid nasıl yüksekteki mevkiinden halka adalet dağıttıysa, III. Murad da, keskin bakışlarıyla her sokağı köşe bucak gözden geçirip, arzuhalleriyle yanına yaklaşan halkı izlerdi.[47] Bu insanlar Müslüman, Hıristiyan ya da Yahudi olabilirdi: III. Murad atıyla yanlarından geçerken arzuhallerini sunmak için sokaklarda bekleyenler[48] ya da Topkapı'nın sahilinde yer alan Sultan Bayezid Han Kasrı'nda dinlenirken ona yaklaşıp konuşmak ve Abdülkerimzade Kadı Abdullah'tan şikâyetçi olmak için karşı kıyıya geçen ve kadının görevden alınmasını sağlayan Galata halkı gibi.[49] Galata halkı kadılarından şikâyetçi olurken, Rum Ortodoks cemaati kendi patriklerini görevden aldırmak değil, görevde tutmak amacıyla, meseleye müdahale etmesi için padişaha başvurmuştu.[50] Bunlar ayrıca, Metrofanes'ten sekiz yıllık patrikliği süresince yılda 2.000 dükadan toplam 16.000 düka alınmasına yol açan haraç sorununa hakemlik etmesi için de padişahtan yardım dilediler.[51]

Pek çok insan adalet için şehre geliyor, divana gidip şikâyetlerini iletmek için günlerce bekliyor[52] ya da padişahın cuma selamlığı sırasında, ona yaklaşarak arzuhallerini veriyordu. Bu şikâyetler, tımar sahiplerinin kötü muamelesi ve baskıları, eşkıyanın verdiği zararlar, hakkaniyetsiz tahsildarlar, kıtlık ve yoksullukla ilgili sorunlar ya da imparatorluk sınırlarının diğer tarafından gelen saldırılarla ilgili olurdu. Böyle saldırılar, kadınların köleleştirilmesine ve malların gasp edilmesine neden olabiliyordu; 1595'te Tuna kıyısındaki Babadağı halkı böyle bir sorun yaşamış ve Müslümanların onuru ayaklar altına alınıyor diye III. Mehmed'i uyarmışlardı.[53]

III. Mehmed'i bombardımana tutan ve III. Murad'ın, sarayından her çıkışında binlercesinin sunulması yüzünden neredeyse içinden çıkamaz hale geldiği[54] bu yoğun arzuhal yağmuru, bunların etkili olacağına ve padişahın sorunlara çözüm bulacağına duyulan inancın göstergesidir. Aynı zamanda bu, iktidarın ne derece kişisel olduğunu da gösterir: Herkes ona ulaşabiliyordu ve herkes, en azından teoride, tatmin olacağını umuyordu. Sistemde bir yozlaşma varsa, ki çok bariz biçimde vardı, halk bunun padişahla değil,

vezirlerle ilişkili olduğu görüşündeydi. Adaleti çarpıtanlar, eleştiriden –ekseriyetle– muaf tutulan padişahlar değil, kötü nitelikli adalet yetkilileriydi.

Yolsuzlukları ayyuka çıkmış İstanbul Subaşısı (şehrin asayişinden sorumlu devlet görevlisi) Kara Hızır örneğinden anlaşılacağı gibi, arzuhallerin etkisi tartışılmazdı; I. Süleyman'ın 1545'te hakkında yığınla şikâyet aldığı bu subaşı, en sonunda görevden alındı.[55] Arzuhallerin bu gücü, onu sunanlar açısından memnun edici olsa da, padişahın vezirleri için aynı şey söylenemezdi. Vezirlerin hükümdarlarıyla aralarındaki güven bağı çoğunlukla ya çok zayıftı ya da yoktu. III. Ahmed 1730'da tahttan indirildiğinde, halefi I. Mahmud'a kendinden başka kimseye güvenmemesini ve vezirlerini sık sık değiştirmesini salık verdi;[56] sonraki yüzyılda bu, çok şüpheci bir padişah olan II. Abdülhamid'in (1876-1909) de benimsediği bir politika oldu. III. Selim (1789-1807) belli ki kendi vezirlerine pek güvenmiyordu ve görevlerini gereğince yapmadığına inandıklarının görevden alınmaları için sık sık talimatlar veriyordu. Şüphelenmek için yeterince gerekçesi vardı, zira bunlar, kendisinin tahttan indirilmesine aracı olmuş ve düşürülmesine yol açan ilk ayaklanmadan onu haberdar etmemişlerdi.[57] O da, tahttan çekilirken, halefi IV. Mustafa'ya (1807-08) vezirlerine asla güvenmemesini tavsiye etti.

> Sultan Mustafa kafesten çıkarak gelirken, Sultan Selim de tahttan inip içeriye doğru giderken birbirlerine rastlayıp kucaklaştılar ve ağladılar. Sultan Selim, "Oğlum, var tahtına otur, uğurlu kademli olsun, zira benim kaderim bu imiş" diyerek onu alnından öptü, Sultan Mustafa da onun ayaklarını öptü. Sultan Selim, sözüne devamla, "Sana bir nasihat vereceğim: Hizmetkârlarına sakın yüz verme ve sözlerine inanma. Onlar beni rezil ettiler ve iş bu hale geldi. Bundan ibret al," dedi.[58]

Bu karşılıklı güvensizlik ikliminde, vezirler arzuhallere şüpheyle yaklaşıyor ve cuma selamlığında padişaha arzuhal verilmesi âdetinden hoşlanmıyorlardı. Arzuhaller, vezirlerin kendi görev suiistimallerini ortaya çıkarma tehlikesi yaratıyordu ve 17. yüzyıl başlarının

Venedik elçisi Ottoviano Bon'un tabiriyle, bunlar, sonunda "kötü eylemlerinin bedelini hayatlarıyla ödemekten korkuyorlardı."[59] Nitekim 1693'te, hem sadrazam hem de defterdar, her divan ve her cuma namazına gidişte padişaha verilen yüzlerce arzuhalin kurbanı oldular.[60] Dolayısıyla devlet görevlileri bu tip dilekçelerin verilmesini fırsat buldukça engellemeye çalıştılar; bunda her zaman başarılı olamadıkları gibi, kimi zaman felaket sonuçlara da yol açtılar. III. Mehmed, saltanatının başlangıç döneminde, Rusçuk ve Silistre halkının cuma namazı sonrasında kendisine yaklaşmasının yeniçeriler tarafından engellendiğini görünce, yeniçeri ağasını görevden almıştı.[61] Bir 18. yüzyıl vakayinamesinin isimsiz yazarının, arzuhalleri ihtiyatla analiz ederek, iddiaları olduğu gibi kabul etmeyip ardında yatabilecek intikam ya da kayırma ve ödüllendirme arzularını dikkate almanın sadrazamın görevlerinden biri olduğunu söylemesi de bu yüzden olabilir. Yazar, arzuhallerin daima titizlikle soruşturulması gerektiği uyarısında bulunur.[62] Ondan iki yüzyıl önce yazan eski sadrazam Lütfi Paşa da, arzuhallerin etraflıca soruşturulması gerektiğini belirtmiş ve önemli mevkilerdeki memurlara küçük kabahatleri için suçla orantılı ceza verilmesini tavsiye etmişti; zira bunlar ölçüsüz olduğu takdirde, halkı şahsi saikleri için arzuhalleri kötüye kullanmaya teşvik ederdi.[63] Bu, arzuhallerin tamamen yok edilmesi değilse de, titizlikle incelenmesini sık sık talep eden vezirlerin kuşkusuz hemfikir oldukları bir görüştü.

Padişahın şehirde daima görünür kalma yaklaşımının bir diğer kanıtı da, buna tam zıt bir uygulama olan tebdil-i kıyafetti: Bu uygulama, hem padişahı (hizmetindekiler için bir başka endişe ve rahatsızlık kaynağı olarak) şehrin gerçek halinden haberdar kılıyor hem de şahsının her an her yerde olduğu havasını yaratıyordu. Zira padişah, görünmese de orada olabilirdi. Bu, padişahın, şehir halkının durumundan haberdar ve her şeyi gören bir varlık olduğu şeklindeki yaygın inancı pekiştiriyordu. Bunun yanı sıra, isyan ve yönetim karşıtı söylentileri sakıncalı kılan daha tehditkâr bir mesaj da iletiyordu.

Zaman zaman, sipahi, softa, kumbaracı, kalyoncu, delil [kılavuz] ya da su yolcusu[64] kılıklarına giren padişahlar, özel bir mu-

hafız refakatinde şehirlerini gezerek ya da camilerde halkın içinde namaz kılarak, askeri kurumları, sosyal koşulları, mali önlemlerin uygulanışını denetliyorlardı. II. Mahmud namaz kılar[65] ya da kaptanıderya ile tersanelerin donanımını teftiş ederken,[66] I. Ahmed (1603-17) Üsküdar'daki kara ordusunu denetlemiş,[67] III. Ahmed yeniçeri kışlasını kontrol etmiş[68] ya da 1704'te para birimi değişimlerinden sonra yürürlüğe konan mali önlemlerin ve kalpazanlara yönelik cezaların gereğince uygulanıp uygulanmadığını görmeye gitmişti.[69] Devamlı dışarıda ve ortalıkta gezinen III. Selim, gördüklerinden genel olarak hiç hoşlanmamıştı. Şehir aşırı kalabalıklaşmıştı ve insanlar ekmek için ayaklanıyordu; sokaklar cüzamlılar ve dilencilerle doluydu; denizcilerin davranışları yüz kızartıcıydı ve softaların ağız dalaşları çekilmezdi.[70] II. Mahmud da bir sonraki yüzyılda şehri tebdil-i kıyafet dolaştığı sırada ekmek kıtlığının yarattığı zorluklara bizzat tanık olmuştu.[71]

Padişahın ve hatta sadrazam gibi diğer devlet görevlilerinin,[72] kılık değiştirerek şehri dolaştıkları, şehirdeki yabancı diplomatlar ve diğer Batılılar tarafından da biliniyor ve bu durum çok tuhaf karşılanıyordu. 19. yüzyıl başlarında Charles Pertusier, "Böylesine uçsuz bucaksız bir imparatorluğun sadrazamının, kılık değiştirmek suretiyle kendini küçük düşürerek, neler olup bittiğini öğrenmek için etrafta gezinmesi tuhaf geliyor. Bizzat padişahın bunu yaptığını öğrendiğimizde şaşkınlığımız daha da artıyor"[73] diye yazmıştı. Bir yabancı büyükelçinin konuya olan ilgisi hakkında Lütfi Simavi'nin aktardıkları çok hoşuna giden VI. Mehmed'i (Vahdeddin) Batılıların bu merakı güldürmüş:

> Hünkârın tebdil gezdiği, devair-i resmiyeyi mütenekkiran teftiş ettiği ve çarşıya kahvehanelere gidüb ahali ile temasda bulunduğu hakkında her gün bir haber çıkıyordu. Hatta bir sefir mukaleme esnasında bu şayialardan bahs edüb hakikati anlamak istedi. Sualine doğrudan doğruya cevab vermeyüb zat-ı şahanenin gayet faal olduğunu söyledim. Sefirin beyanatımı şayiat-ı mezkûreyi tasdik makamında telakki edüb birçok ecnebilere o yolda idare-i lisan ettiğini bilahare öğrendim. Keyfiyeti şevketmeaba arz etdim. Beraber güldük.[74]

Halkın Saray Üzerindeki Etkisi

Genelde, Topkapı Sarayı'nda dört duvar arasına tıkılmış, uzak ve belirsiz figürler, yüzyıllar geçtikçe şahsi ağırlığını gitgide kaybeden insanlar olarak sunulan padişahlar, Batılıların gözünde de mutlak ve keyfi iktidar sahipleriydiler; bu, bazı Osmanlı hükümdarı tasvirlerinde hâlâ rastlanan, yaygın bir fikirdir. 15. yüzyıldaki Batılı gözlemcilere göre, Niccolò Tignosi'nin *Expugnatio constantinopolitana*'sında tabir ettiği gibi, Osmanlıları farklı ve "Doğulu" olarak diğerlerinden ayıran bu özellikleriydi.[75] Machiavelli'nin *Hükümdar*'ına göre, Osmanlı padişahının keyfi otoritesi ile Fransız kralının uzlaşmacı otoritesinin yarattığı zıtlık, Batı'daki yönetim sistemi ile Doğu'daki arasında bir ayrım çizgisi oluşturuyordu.[76]

Keyfi otorite ile onun doğal sonuçları olan zulüm ve barbarlık, Osmanlı İmparatorluğu'na dair Batılı anlatıların pek çoğunda etkin temalardı. Bazılarında bu tasvirler, pek çok kişi tarafından –belki de bilhassa Hıristiyan âleminin dünya vizyonunu yerle bir edip İstanbul'u fethetmeyi başarmasına yönelik bir tepki olarak– zalim olarak görülen II. Mehmed'e olduğu gibi, tek bir padişaha atfedilebiliyordu. Padişahın emrindeki görevlileri veya tebaasından herhangi birini keyfi olarak öldürtebilmesinden söz eden Cenovalı tüccar Jacopo de Promontorio,[77] bazı eklemelerle 16. yüzyıl tarihçilerinden Spandounes tarafından da hükümdarın gerçek karakterini gözler önüne sermek amacıyla tekrarlanan bir hikâye anlatır. Hikâyeye göre Mehmed, sarayın bahçesinde yetişen sulu taze bir kavunu göstererek buna kimsenin dokunmamasını emretmiş. "Ancak ardı sıra yürüyen iç oğlanlarından biri, çocukça bir açgözlülüğün kışkırtmasıyla, kavunu koparıp yemiş. İmparator arkasını dönmüş ve kavunu da suçluyu da göremeyince, ne pahasına olursa olsun onu bulmayı aklına koymuş; bu yüzden, oğlanların on dördünün de midelerini yardırmış. Kavunu on dördüncünün yediği anlaşılmış."[78] Spandounes de, rüşvet aldığı ortaya çıkınca İstanbul'a getirilip diri diri derisi yüzülen Bursalı bir kadıdan söz eder. Daha sonra yerine oğlu getirilmiş, ancak herhangi bir suç işlediği takdirde aynı şeyin onun da başına geleceği söylenerek uyarılmış-

tı. "Kadı oğlunun Bursa'daki mahkemede üzerinde oturduğu halı, merhum babasının derisindendi." Bu rivayetler, Sultan Mehmed hakkında Batı'daki cehalet kadar, belki biraz da onun çağrıştırdığı dehşetin boyutlarını ortaya sermektedir.

Elbette gerçek farklıydı: Osmanlı sultanlarının muhaliflerini sinek gibi ezip geçme ya da vezirleri, askerleri veya halkın genelini hiç umursamadan hareket edebilme şansları, Batı'daki hükümdarlardan hiç de fazla değildi. II. Mehmed dahi, İstanbul'u fethettikten sonra ahalinin başkaldırarak şehri terk etmesi üzerine, vergilendirme planlarından vazgeçmek zorunda kalmıştı.[80] Babası kadar etkili bir figür olmayan oğlu ve halefi II. Bayezid, başta ulema olmak üzere, onlardan zarar gören toplum kesimlerinden gelen amansız muhalefet karşısında, Mehmed'in mali politikalarının pek çoğunu zorunlu olarak feshetmişti. Hiçbir padişah, İstanbul halkını umursamadan saltanat süremezdi ve sokaktaki halkın tepkileri, hükümdar ve vezirler üzerinde, padişah seçimini belirleyecek kadar etkiliydi. I. Mustafa (1617-18, 1622-23) 1617'de tahta getirildiğinde akli yetersizliği kaygılara yol açmıştı. Mustafa'nın selefi I. Ahmed'in saltanatı sırasında çok etkili bir isim olan Darüssaade Ağası Mustafa Ağa, I. Mustafa'nın tahta çıkmasına bu yüzden itiraz etmişti. Şeyhülislam Esad Efendi ve Sadaret Kaymakamı [sadrazam seferdeyken ona İstanbul'da vekâlet eden devlet görevlisi] Sofu Mehmed Paşa, Mustafa'nın tek alternatifinin I. Ahmed'in çok küçük yaştaki oğlu Osman olduğunu, o kadar küçük yaşta tahta çıkmasının halktan tepki çekeceğini söyleyerek, Mustafa Ağa'nın itirazını reddettiler. Mustafa'yı tahta getirmedikleri takdirde, "halkın dilinden" kurtulmalarının mümkün olmayacağını söylediler. Mustafa, sarayda uzun süre kapalı bir hayat geçirdiğinden, halkla temas kurmaya başladıktan sonra akli durumunun iyileşeceği ve hareketlerinin normalleşeceği umuluyordu.[81] Halkla temasın yararlı olacağı vaadi boşa çıktı. Mustafa'nın cülus töreni için Eyüp'te boy göstermesiyle, normal olmadığı apaçık ortaya çıktı. Halk da hareketlerini hiç hoş görmemiş ve aklında noksanlık olduğunu anlamıştı.[82] Akli dengesizliği, devlet meselelerini danışmak için huzuruna geldiklerinde başlarındaki sarıklarını çekip açtığı ve sakalla-

rını çekiştirdiği vezirlerin de, kayığıyla gezintiye çıktığında kuşlara ve balıklara para saçtığını izleyenlerin de dikkatinden kaçmamıştı. Onun bu hallerini devlet ricali ile tüm halk gördü ve akıl hastası olduğunu anladılar. 1618'de tahttan indirildi ve yerine küçük yaştaki Osman getirildi.[83] Hükümdar olmaya yetersizliği kabullenilmesine rağmen, Mustafa 1622'de, II. (Genç) Osman'ın tahttan indirilerek öldürülmesinden sonra yeniden padişah yapıldı. Halk bu iki padişahı kıyasladıktan sonra Mustafa'yı desteklemezken[84] İngiliz büyükelçi Sir Thomas Roe "şimdiki padişah bir kaçık" diye görüş bildirmişti.[85]

I. Murad (1326-89) döneminde başladığı görülen ve devletin istikrarı için gerekli denilerek meşru gösterilen Osmanlıların kardeş katli uygulaması karşısında da, halk açıkça tepki göstermişti. II. Selim'in beş "masum" oğlu 1574'te babalarının ölümü üzerine öldürüldükleri zaman "Allâh ta'âlâ *–celle zikruhû–* ol gün İstanbul halkınun feryâd u figânın, melâ'ike-i arş-ı azîme dinledüp, zîrûh olanlara hikmet ü ibretin müşâhede itdürdi." [Allah İstanbul halkının feryad-u figânını meleklere dinletti ve yaşayanlara böyle bir katliamın anlamını düşündürüp bundan ibret aldırdı].[86] Aynı feryatlar, yirmi bir yıl sonra, III. Mehmed'in kendi kardeşleri olan ve analarının kucağından alınan masum ve günahsız 19 şehzadeyi boğdurması karşısında da duyulacaktı.[87] Cesetlerin, "siyah, eski, en berbat kıyafetlere" bürünmüş yedi vezir eşliğinde gömülmeye götürülüşüne tanık olan John Sanderson, bir mektubunda bunların "Türk de olsalar, günahsız [bebek] olduklarından" acıma uyandırdıklarını yazar.[88] Bu günahsız kurbanların boğdurulması "ile yanmadık ciğer kalmadı"[89] ve herkeste merhamet duygusu uyandırdı.[90]

Her ne kadar, daha ziyade erkek vârislerin sarayda tutulması ve eldeki erkek sayısının azalması ile ilişkili olan kardeş katli örneğinde fiilen uygulamadan vazgeçilmesini sağlayamasa da, halkın feryatlarının etkili olabildiği durumlar vardı. 1614'te Kazaklar Sinop kalesini yağmaladıklarında, İstanbul'a kaçan ve "feryatları ve ağıtları arşa erişen" insanların matemi I. Ahmed'i harekete geçirirken sadrazamı ve damadı Nasuh Paşa böyle bir olayın olduğunu

inkâr etmişti. Ancak şeyhülislam durumu doğruluyordu. Padişaha yalan söylemek akıllıca bir hareket olmamıştı. Nasuh Paşa'nın sarayına cellatlar yollandı. Oraya vardıklarında, paşa, padişahla konuşuyordu. Padişah pencereye doğru çekilirken, cellatlar sadrazamı öldürdüler ve cesedi, padişahın emri üzerine, benzer bir kaderi paylaşmış olan I. Süleyman'ın sadrazamı İbrahim Paşa'nın yanına gömüldü.[91]

Halkın feryat ve figânlarından etkilenen padişahlar, ayrıca kanın damarlarda dolaşması misali şehri dolaşan zararlı dedikodulara da dikkat etmek zorundaydılar. Sefer planlarının karaborsacıları alelacele mal stoklamaya yöneltmesinde olduğu gibi, dedikodu, piyasaları etkileyebiliyordu.[92] Bu, padişahları olduğu kadar sadrazamları da korkutuyordu; sadrazamlardan Alemdar Mustafa Paşa, 19. yüzyıl başlarında, kendisine karşı düzenlenecek bir yeniçeri komplosu söylentisinden endişe duyduğunu itiraf etmişti. Bu dedikoduyu çıkaran kişi zindana atıldı ve söylentinin asılsız olduğu kesinleşince, bu adam "Var kiyâs eyle İstanbul sükkânına [sakinlerine] ne fesâda mucib sözler peydâ eder" diyen Alemdar Mustafa Paşa tarafından katledildi.[93] Alemdar Mustafa Paşa, küfürlü kahvehane sohbetlerine de sert tepki göstermiş,[94] bu da II. Mahmud'un, halkın camilerde toplanıp kahvehanedeymiş gibi dedikodu yapmalarını yasaklamasına yol açmıştı.[95]

İbadetin olduğu kadar kışkırtıcı dedikoduların da mekânı olan camiler,[96] kahvehaneler, berber dükkânları ve meyhaneler, devlet işleri ve devlet görevlilerinin icraatları hakkında dedikodu ve söylenti yatağıydı.[97] Selaniki, 16. yüzyıl sonlarında kahvehanelerdeki dedikoducuları, yalanları ve iftiraları tükenmeyen ve sınır tanımayan avare ve işe yaramaz insanlar olarak görse de, söylentilerin yabana atılmaz bir etkisi vardı ve kendisi de, zaman zaman söylenenlerin doğru olduğunu teslim ediyordu.[98]

Selaniki'ye göre, dedikodunun yaygınlığı, onu engellemekte aciz kalan vezirlerin sorunuydu. Ona göre, daha önceleri böyle bir duruma asla izin verilmezdi.[99] Örneğin, 1595'te III. Murad'ın sağlığına dair söylentiler çıktığında, durum böyle olmuştur. Selaniki'nin aktardığına göre, halkın içinde aklı başında ve zeki olanlar

halihazırdaki zorlu ve istikrarsız ortamda, bir de dinin ve devletin onuruna zeval getirilmemesi adına, insanlara bu şekilde dedikodular yapılmamasını salık verirdi. Padişah aslında ağır hasta olduğu halde saray görevlileri bunu açıklamıyordu. Hekimler, padişahın mesane hastalığının soğuk havalar yüzünden kötüleştiğini, ancak verdikleri ilaçların etkili olmaya başladığını bildirdilerse de, gerçek böyle değildi. Yakında III. Mehmed olarak tahta çıkacak olan Mehmed'in annesi, oğlunu Manisa'dan İstanbul'a çağırttı ve padişahın ağır hasta olmadığı numarası sürdürülerek, ölümü vezirlerden dahi gizlendi.[100]

Dedikodu, için için kaynayıp durulabildiği gibi, kitlesel bir tepkiyle patlamaya da dönüşebiliyordu. Bunlar, ulemanın kışkırttığı cami ahalisinin, padişahın sefere çıkmadığı ve böylelikle Müslüman kadınların kâfirler tarafından köleleştirilmesine göz yumduğu yönündeki şikâyetlerine şeyhülislamın onay vermesine yol açabiliyor ve onu, serhaddaki asker-i İslam'a destek için asker gönderilmesini, askerlere para, yiyecek ve cephane yollanmasını talep eden halk tepkisine arka çıkmak zorunda bırakabiliyordu.[101] Padişah, bunlara karşılık vererek, askeri kararlarını ve diplomasisini meşru göstermek zorunda kalabiliyordu. III. Mehmed, kendisinin Peç'e saldırmayışı ile ilgili olarak yeniçeriler ve kahvehane müdavimleri arasında dolaşan suçlayıcı söylentilere yanıt vermek mecburiyetinde kalmıştı. Onlar, hep birlikte bu seferi desteklediklerini ve katılmaya gönüllü olduklarını söylüyorlardı. Mehmed, kendisinin Peç'e karşı bir taarruz başlatmaya niyetlendiğini, ancak son seferde birliklerinin kaçarak sergiledikleri alçakça davranışı unutmadığını bildirerek, bu eleştiriye eleştiriyle yanıt verdi. Daha önce de olduğu gibi Allah'ın kendisine yardım edeceğini umduğunu dile getiren mesajı, böyle bir davranışın tekrarlanacağından duyduğu endişeyi ima ediyordu.[102] I. Süleyman dahi, halkın siteminden muaf kalamayarak, İran'ın Safevi hükümdarı Şah Tahmasp'ın kardeşi Elkas Mirza'yı ağırlamak için saçtığı paralara yönelik öfkeli eleştirilerle gündeme geldi. Elkas Mirza'nın şaha karşı komplo kurup kaçtıktan sonra sırf kellesini kurtarmak için orada bulunduğundan ve Sünni olmayışından rahatsızlık duyan halk, hak dinini inkâr eden

kâfir Farsilerin aralarında bulunmasından kesinlikle hoşnutusuzdu. Padişah, buna yanıt olarak kendisinin devletin namusunun gereğini yaptığını savunup, "eğer ki [Elkas Mirza] bir hiyanet ederse cezasını Allah'a havale ettik," dedi.[103]

Padişahlar, çok daha şahsi konularda bile dedikodulara hedef olup, bunlara karşılık verme gereği hissediyordu. I. Süleyman'ın kızı Mihrimah Sultan ile evlenecek olan Rüstem Paşa'nın cüzamlı olduğu yönündeki ısrarlı dedikodular sonucu, bir doktor çağırılarak paşaya bit muayenesi yapıldı. Cüzamlılarda bit bulunmayacağı inanışı vardı. Rüstem Paşa'da bit bulunduğu duyurulunca, evlenmesine izin verildi.[104]

Halk durmaksızın ve her konuda dedikoduyu sürdürerek, isimsiz bir 18. yüzyıl tarihçisinin tabiriyle "kendi çıkarları için, yalan, iftira demeden ağızlarına geleni söylerken" [Zamâne halkının ahvâli ma'lûm, kendülerinin fâideleri içün lisânlarına gelen ekâzîb ü erâcîfi gûne gûne sözleri söylerler][105] saray da, halkın gevezelikleri hakkında istihbarat biriktiriyordu. Padişahlar, şehirdeki tebdil-i kıyafet gezilerinde bizzat bilgi topluyorlardı. Kılık değiştirerek istihbarat toplama yönteminden yüksek kademeli devlet görevlileri de yararlanıyor, ancak her zaman başarı sağlayamıyorlardı. Kaymakam Rüştü Paşa, 1813'te bir kahvehanede tebdil-i kıyafet istihbarat toplamakla meşgulken onu tanımış ve sorularını onun kimliğine göre cevaplamışlardı.[106] Kahvehaneler, hamamlar ya da berber dükkânları gibi halkın kalabalık buluşma yerlerinde yapılan sohbetlerden bilgi edinmek için casuslar görevlendirilirdi. 1808'de kılık değiştirmiş bir devlet görevlisinin, müşterilerin devlet işleri hakkında tartıştıklarını rapor etmesi üzerine, Beyazıt'ta bir berber dükkânı kapatılmıştı.[107] Sultan Bayezid hamamında bir kadın casusun, devlet meseleleri hakkında konuşan kadınların sohbetini haber vermesi, söz konusu kadınların tutuklanıp hapse atılmasıyla sonuçlandı.[108] İnsanların komşularını jurnalleyerek saraya tehlikeli dedikodular taşıdıkları II. Abdülhamid saltanatı sırasında, istihbarat verileri olağanüstü düzeye ulaşmış, tüm bunlar toplanıp cilt cilt raporlara kaydedilerek Yıldız Sarayı'nda saklanmıştı.[109] Fitneci kişiler, önemli devlet adamlarına gizli dedikoduları ulaştırarak, he-

defledikleri kişilerin mahvına yol açabiliyordu. 16. yüzyıl sonunda, kıt zekâlı yaşlı bir adam, bir kahvehanenin rezil ve "zındık" müdavimleriyle ahbaplık etmesi ve bu fitnecilerin onu ihbar etmesi üzerine yakalanıp hapse atılmıştı. İstanbul kahvehaneleri, mehdi olduğunu söylemekle suçlanan, sonunda asılarak idam edilen bu adamın kaderini çizdi ve buralarda, "el diline düşüp... didiler ve işitdiler ve çekdiler çevirdiler".[110]

Muhtemelen saray da, bunlara karşı ya da bunları dengeleyecek söylentiler yaymaktan geri kalmıyordu. Sir Thomas Roe, Calvert'e hitaben yazdığı Temmuz 1622 tarihli mektupta "14 gündür ortalıkta çıt yok... Bu son sükûneti neye bağlamalı bilmiyorum: Halihazırdaki Ramazan veya büyük perhize mi, yoksa bu ayın 15'ine kadar herhangi bir kıpırtı olduğu takdirde sokakların kanla yıkanacağı kehanetini yayan kimilerinin politikasına mı" diyordu.[111] Sessizlik her zaman iyiye işaret değildi. Eylül 1623'te Roe herkesin sakin ve sessiz göründüğünü bildirir, ama şöyle devam eder: "... en başıbozuklar (eskiden bu şehirden sürgün edildiğini düşündüğüm) bir itaat maskesine bürünüyor ve yıkım tehdidinde bulunmaktansa kanun koyuculara boyun eğmeyi seçiyor; sükûnet de en az fırtına kadar vahşidir: İlk kıpırtılar barışçıl görünür, ama bu, kaçınılmaz savaşın yerini hazırlamak içindir."[112] Belli ki Roe, sükûnetin vehametinin farkında olan tek büyükelçi değildi:

> Mervidir ki [rivayete göre] yeniçeri zamanlarında elçiler Dersaâdet havadisini devletlerine yazdıklarında hep İsveç elçisinin haberleri doğru çıkarmış, diğer elçiler "sen doğru havâdisi nereden alıyorsun" deyü anı sıkıştırdıklarında, "benimkisi mahsul-i rivayet değil, belki netâyic-i fikr ü rü'yetdir [fikir ve kalp gözüyle görmenin neticesidir]. Bunun miftahı [anahtarı] dahi buranın ahvâlini Avrupa ahvâline tatbik ile zıddına kalb edivermekdir. Meselâ, görürsünüz ki, yeniçeriler kahvehanelerde homurdanıyorlar, 'Avrupa ahvaline kıyâsen, İstanbul'da ihtilâl zuhur edecek' deyü, devletinize yazarsınız; ben ise zıddına kalb ile 'İstanbul'da emn ü asayiş yerindedir' deyu yazarım öyle de çıkar. Zirâ, söylenmekle teşeffü-i sadr ederler [içlerini dökerler] ve isyâna kıyâm etmezler ve siz yeniçerileri samt u sükût üzre gördüğünüz vakit, 'şimdi İstanbul'da rahat u âsâyiş emâreleri var' dersiniz; ben ise, bi'l-akis bu sükûtun emare-i ih-

tilâl olduğuna hükm ederim ve yeniçeriler sükût üzre biraz devam edüp kendilerine dolgunluk gelir ve bağteten [ansızın] isyân u ihtilâle kıyam ederler" demiş.[113]

Asla her şeye kadir ya da Machiavelli'nin mutlak hükümdarı olmayan Osmanlı padişahı, politikasını şehir halkının tepkisini hesaba katarak belirlemek zorundaydı. Halkın tepkisi sonuçsuz kalmıyordu; hatta, Edirne Vakası'nda ya da halka göre, padişah ve vezirler tarafından sergilenen ilgisizliğin şehrin durumunu umursamadan vaktini lale dikmekle geçiren kaymakamın davranışına yansıdığı 1730'da[114] olduğu gibi, apaçık ayaklanmaya kadar varabiliyordu.[115] Dolayısıyla padişahlar, İstanbul'da bir güç dengesi oluşturmak için, halkı dikkate almak, ona yanıt vermek ve yatıştırmak ya da, III. Selim'e göre, ara ara onu korkutmak[116] zorundaydılar. Bu dengeyi korumanın yollarından biri nümayişlerdi.

Debdebeli Törenler

II. Selim, şehirde düzenin korunması için şölenler ve şenliklerin gerekli olduğunu ve halkın eğlenmesine imkân sağlamak gerektiğini fark etmişti. Selim, şehir halkının eğlendirilmesini, başarılı bir saltanat için, atalarının da önem verdiği vazgeçilmez bir gereksinim olarak görüyordu. Selaniki'nin aktardığına göre, sadrazama "mizâc-ı âlem her zemân kabz üzre olmağa tahammül itmez, gâhî bast ister" [insanlar doğası gereği sürekli zapturapt altında tutulmaya dayanamaz, zaman zaman rahatlamak isterler] diyen kâtip Feridun Bey de, padişahın bu fikrini destekliyordu.[117]

Feridun Bey'in farkına vardığı gibi, şenlikler ve kutlamalar insanların hayatlarını çok daha güzelleştiriyor ve mutluluklarını artırıyordu. Saray şenlikleri şehre canlılık katıyordu: 1692/93'te II. Ahmed'in ikiz oğulları;[118] 1642'de dünyaya gelişi büyük sevinçle karşılanan ve ardından üç gün üç gece kutlamalar yapılan İbrahim'in (1640-48) oğlu IV. Mehmed[119] ya da yedi gün boyunca kutlamalara vesile olan II. Osman[120] gibi şehzadelerin doğumları; padişah kızlarının düğünleri ya da oğullarının sünnet törenleri;

askerlerin sefere gidiş ve dönüşü; kutsal Ramazan ayı bitimindeki dinsel kutlamalar, Peygamber'in doğumu veya Regaip ve Berat kandili gibi kutsal geceler için yapılan, şehrin minareler arasına gerilen iplere asılan fener ve mahyalarla aydınlatıldığı şenlikler bunlardandı.[121]

Şehir sürekli bir gürültü bombardımanı altındaydı. Ya saraydaki bir doğum, ya bir sünnet ya da tahta çıkışı haber vermek için, sürekli toplar patlatılıyordu. Gemiler Topkapı Sarayı önünden geçerken top atışıyla selam veriyor, kazanılan zaferler ya da Ramazan vesilesiyle de top atışı yapılabiliyordu. III. Ahmed, 1704'te ilk çocuğu Fatma Sultan'ın doğumu şerefine günde üç kez top atışı yapılmasını emretmiş[122] ve I. Abdülhamid'in oğlu II. Mahmud'un doğumunun ardından üç günlük top atışları olmuştu.[123] Padişah III. Mustafa'nın oğlu Şehzade Mehmed'in doğumu da, yine padişahın emriyle, imparatorluğun dört bir yanında top atışlarıyla karşılanmıştı.[124] Abdülmecid (1839-61) 1839'da tahta çıkışının şerefine topların atılmasını emretmiş,[125] 1566'da II. Selim'in tahta çıkışında Tophane-i Âmire top sesleriyle inlemişti.[126] III. Murad cülus merasimi için Eyüp'e giderken, şehrin dört bir yanında toplar atılmıştı.[127] İmparatorluk donanması da, Topkapı Sarayı önünden geçerken top atışıyla selam vererek ya da padişaha gösteri yapmak amacıyla, bitip tükenmeyen bu patlamalar silsilesine katkıda bulunuyordu. Kimi padişahlar, III. Mustafa gibi donanma-yı hümayunun Karadeniz'e gitmek üzere şehirden ayrılışını Yalı Köşkü'nden atılan toplar eşliğinde izler[128] ya da II. Mahmud gibi, donanmanın Beşiktaş açıklarında kendisine sunduğu gösteriyi izleyerek top atışlarının keyfini çıkarırdı.[129] 1572'de Kılıç Ali Paşa'nın donanması Beşiktaş'tan ayrılırken, düşmana dehşet salmak maksatlı etkileyici top patlamaları ve silah atışları öyle bir düzeye vardı ki "çeşm-i felek [göklerin gözleri] velvele-i top u tüfengden kör u ker [kör ve sağır] olmışdı."[130]

Bu gösteriler sırf eğlence amaçlı ya da dehşet yaratmaya yönelik girişimler değildi, zira bazıları, donanma eğitimi gibi pratik bir gerekçeyle yapılıyordu: Topu ateşlemek başka, istenen hedefi vurmak bambaşka şeydi. III. Selim'in izlediği böyle bir talimde,

bölgenin tüm gemilerden temizlenmesi ve donanmanın Beşiktaş'ın güvenli sularına dağılmasından sonra, iki korvet Tersane-i Âmire'den ayrılıp, saray önündeki sulara nişangâh olarak demirlemiş bir gemiye ateş etti. Aynı anda Tophane'den de top atışı yapılarak gemi başarıyla batırıldı.[131]

Top atışlarının böyle memnun edici sonuçlar vermediği de oluyordu. 1595'te Mısır'dan dönmekte olan iki kalyon toplarını ateşleyince, III. Murad'ın oturmakta olduğu kasrın camları inmiş, divanın ve padişahın üzerine cam kırıkları yağmıştı. Tarihçi Naima'ya göre, devasa kalyonlar her daim toplarını ateşleyip, deprem olurcasına yerleri titrettikleri halde, böyle bir şey daha önce hiç olmamıştı. Telaşlanan padişah, bunu kötü bir kehanet addedip, bir daha kasra gelemeyeceğine dair bir işaret olarak yorumladı.[132] Top atışının olası olumsuz etkilerinden haberdar olan III. Mustafa, şiddetli patlamaların düşüğe yol açabileceği korkusuyla, hamileliği ilerlemiş olan cariyesi doğum yapana dek top atışını yasakladı. Karadeniz'den gelip Akdeniz'e gitmekte olan ticari ya da askeri hiçbir gemi Topkapı önünde top atışı yapmayacaktı.[133] II. Mahmud da 1812'de kendi hamile cariyesi için benzer bir kaygı sergileyerek, Tunus'a gitmekte olan bir geminin Beşiktaş Sarayı önünde top atışı yapmasını engelledi.[134]

Bu sürekli top patlamalarının yanında, şehirde bir de sık sık gökyüzünü aydınlatan, doğum, sünnet, evlilik ya da genel kutlamalar için atılan havai fişeklerin gümbürtüleri ve vınlamaları yankılanıyordu.[135] 1530'da I. Süleyman'ın oğulları Mehmed, Mustafa ve Selim'in sünnet kutlamaları için atılan havai fişeklerin sesi her yerden duyulmuştu.[136] 1597'de III. Mehmed'in oğullarının sünneti şerefine Topkapı açıklarında, üzerlerinde havai fişeklerden yapılmış kaleler olan sallardan ve şehrin yakınlardaki başka pek çok noktasından havai fişekler atılmıştı.[137] III. Ahmed'in üç oğlunun sünnet törenleri için düzenlenen on beş günlük kutlamalar kapsamında sallardan atılan havai fişekleri padişah Aynalı Kavak Kasrı'ndan izlemiş, on dördüncü gün, hem denizde hem de karada Ok Meydanı'nda, göz kamaştırıcı havai fişek gösterileri gerçekleşmişti.[138] Düğünlerde de havai fişekler ön plandaydı; I. Ahmed'in en

büyük kızının Haziran 1615'teki düğününde, havai fişek gösterileri nikâhın günlerce öncesinde ve sonrasında, Topkapı Sarayı'nda ve damadın evinde gece gündüz devam etmişti. Üç gece boyunca, Topkapı açıklarına demirleyen sandallarda havai fişek kaleleri ateşlenmiş ve havaya sayısız fişek atılmıştı.[139] Temmuz 1575'te, padişahın kızının Rumeli beylerbeyiyle evliliğinin hem bir önceki gecesi hem de sonraki gece, havai fişeklerle aydınlatılmıştı.[140]

Havai fişek gösterilerinin beğeni toplaması gerekiyordu. 1784-85'te, saray ahalisi II. Mahmud'un doğumunu müjdelemek için Beşiktaş Sarayı açıklarındaki sallardan atılan havai fişeklerden memnun kalmadığı için, havai fişek gösterilerinden sorumlu devlet görevlileri işlerinden kovulmuştu. Sonraki hafta, sallar Tophane'ye getirildi ve yeni bir gösteri sergilendi. Bu gösteri çok beğenildi ve sorumlu kişi terfi ettirildi.[141]

Şehir sakinlerinin gündelik yaşamını şenlendiren, yalnızca havai fişekler değildi, zira şehir onların eğlencesine yönelik bir temaşa karnavalıydı. Halk, İranlı elçinin III. Selim'e armağan ettiği fili görmeye gidiyordu; bu hayvan, daha sonra yollandığı Edirne'de de büyük ilgi gördü.[142] Ayrıca, İngiliz mühtedisi Selim Ağa'nın 19. yüzyıl başlangıcında yaptığı balon tecrübesini izleyerek oyalanabiliyorlardı.[143] III. Murad'ın oğlu Mehmed'in sünnet töreninde kullanılan çiçekler, mumlar ve tüllerle süslenmiş 360'tan fazla nahıl (bilhassa saray düğünleri ve sünnetleri için yapılan ağaç şeklindeki süsler), şekerden yapılan ve hepsi şeker içinde yüzen 100 aslan ve 100 yavru aslan, 100 kaplan ve 100 yavru kaplan, 100 büyük 100 yavru fil, 100 at, 100 katır ve 100 deveyi büyülenmişçesine izlediler. Bunların ardından, her birinden 100'er tane olmak üzere, doğanlar, akbabalar, saray şahinleri, keklikler, tavuskuşları, horozlar, ördekler ve kazlar geliyordu. Bunlar geçit yaparken, halk bunları izleyerek, renklerine bakakalıyor ve adeta bahar çiçekleri açmış gibi bir görüntü hasıl oluyordu.[144]

Devlet, gösteriler düzenlemek ve şehir halkına coşkulu eğlenceler sunmak için büyük zaman ve para harcıyordu. İbrahim'in oğlu Ahmed'in doğumu için hazırlanan eğlencede, üç gece aralıksız şenlikler yapılarak Boğaz kıyıları aydınlatıldı ve iskeleler mumlar

ve fenerlerle ışıklandırıldı. Halk, Tersane'den Üsküdar'a uzanan kayıklara doluşup havai fişek gösterilerini izledi ve ışıklandırmalardan kamaşan gözlerle manzarayı seyretti.[145] 1768'de, III. Mustafa'nın kızı Hatice Sultan'ın dünyaya gelmesi şerefine yapılan dört günlük kutlamalar boyunca hokkabazlar denizdeki salların üzerinde gösteriler yaptı; gösteri yapılan sal, her gün ayrı bir devlet görevlisinin –tersane emini, topçubaşı, cebecibaşı ve gümrük emininin– sorumluluğuna verildi.[146] I. Süleyman'ın oğulları Mehmed, Mustafa ve Selim'in sünnetinde yapılan yirmi günlük şenliklerde şehrin farklı yerlerinde pek çok eğlence düzenlendi; kutlamalar, son gün Kâğıthane'de düzenlenen büyük eğlenceler, at yarışları, ok yarışları, akrobatlar, güreşçiler ve havai fişek gösterileriyle sona erdi.[147] III. Ahmed'in üç oğlunun sünneti için yapılan eğlencelerde, güreş müsabakaları, dans eden ve ayılarla güreşen çingeneler, akrobatlar, hokkabazlar, cambazlar, tepesinde gümüş sürahi bulunan bir direğe tırmanma gibi müsabakalar, kuklacılar, dansçılar ve geceleri Karagöz temsilleri yer aldı ve hepsi Ok Meydanı'nda yüz binlerce insan tarafından izlendi. Müzisyenler ve dansçılar, Tersane Köşkü karşısında denize açılmış, fenerlerle aydınlatılmış salların üzerinde gösteri yaptı. Kutlamaların on dördüncü gününde, suyun üzerinde sergilenen ve III. Ahmed'in Aynalı Kavak Köşkü'nden izlediği büyük bir gösteri oldu. Olayın o dönemde Seyid Vehbi tarafından yapılan tasvirine göre, gösteriyi izlemeye öyle çok sayıda kayık geldi ki, bunlar suyun yüzeyini kapladılar ve küreklerini oynatamaz hale geldiler; kayıklar öyle tıka basa doluydu ki, ortalık mahşer yerini andırıyordu. Bu kutlamalara, ayrı ayrı günlerde yabancı elçiler –bir gün Fransız ve Rus elçi, diğer günler Felemenk, Avusturyalı, Venedikli ve Dubrovnikli elçiler– davet edildi. Bunlar armağanlar getirdiler ve şereflerine Avrupa usulüyle, altın ve gümüş tabaklarda sunulan yemeklerle ziyafetler verildi.[148]

1582'de, sonradan III. Mehmed ünvanını alan, III. Murad'ın en büyük oğlu Mehmed'in sünneti için yapılan masraflı şenlikler[149] 60 gün 60 gece devam etti ve bu süre boyunca şehir her gece yüzlerce meşale ve binlerce fenerle ışıklandırıldı.[150] Mehmed, sünneti öncesinde, maiyetindekiler ve davul zurnalarıyla büyük gü-

rültü çıkaran müzisyenlerle birlikte, at sırtında sokaklarda geçit yaptı.[151] Kıyafeti pek şatafatlıydı. Beyaz ipekten bir esvabın üzerine, yakut ve elmaslarla süslü kırmızı renkte saten bir kaftan giyinmişti. Hançer ve kılıç kuşanmıştı.[152] Bu nümayişin amacı halkla bütünleşmekti:

Bu zemzemeyle bu gavgayile o şehr-i cihan
Sitanbul içre güneş gibi eyledi seyran

Cemal-i mahın gösterdi ehl-i şehre temam
Duayı hayrın alup her birine verdi selam[153]

Bu devasa etkinlikte sorunlar da eksik olmamış ve toplanan kalabalığın büyüklüğü, denetimi imkânsız hale getirmişti. Kalabalığı denetlemek ve yolu açmakla görevlendirilen, sahtiyan kaftanlar giyinmiş ve ellerinde yağla dolu tulumlar taşıyan beş yüz kişilik özel birlikler, kalabalığa bezir yağı püskürterek asayişi korumaya çalıştı.[154] İlgi odakları arasında, At Meydanı'nda sergilenen, biri küçük biri büyük iki erkek fil ve bir zürafa yer alıyordu. Bir ara büyük fil aniden ipini kopardı. Heyecan içinde, gözleri alev alev, kendisini izleyenlerin üzerine hortumuyla su püskürtünce, onlar da çok büyük, gürültülü bir sağanaktan kaçarcasına kaçıştılar.[155] III. Ahmed, çıkabilecek aksaklıkların korkusuyla, 1704'te ilk çocuğu olan kızı Fatma Sultan'ın doğumu şerefine yapılan şenlikleri gündüz saatleriyle sınırladı.[156] 1809'da II. Mahmud'un kızı Ayşe Sultan'ın doğumu için yapılan şenlikler de, padişahın tebdil-i kıyafet bir gezisi sırasında, Boğaz'daki kayıklardan, kıyılardan ve hatta Beşiktaş üstlerindeki Maçka Sarayı'nın önünden havai fişekleri izleyen kadınlar olduğunu görmesi üzerine kısa kesildi. Kutlamaların birkaç gün daha sürmesi planlandığı halde, Mahmud, bunca kadının geceleri dışarı çıkıp etrafta gezinmeye devam etmesi halinde sorunlar yaşanabileceği korkusuyla bunları iptal etti.[157]

Şehir, debdebeden geçilmiyordu. Resmi geçitler ve tören alayları sokakları dolaşıyor, zenginlik ve güç gösterileriyle hayranlık ve itaat uyandırıyordu. Padişahlar, düzenli olarak halk içine çıkmak-

la yetinmeyip, ayrıca bunu en gösterişli şekilde yapıyordu. II. Selim, 1574 yılı Ocak ayı başında, cuma selamlığına çıkarken, bolca mücevherle süslü som altından bir kılıç kuşanmıştı. Ayakkabıları mücevher kakmalı, ayaklarını dayadığı değerli taşlarla süslü üzengiler som altından ve dizlikleri altın kaplamaydı. Sırma işlemeli bir kaftan ve beyaz bir sarık giymiş, atının koşumları ve aksesuvarları altın ve değerli taşlarla süslenmişti. Önünde, çok güzel bir atın üzerinde yeniçeri ağası, uzun, tüylü başlıklar giymiş yeniçeriler, onların ardında ise saray erkânı yer alıyordu. Padişahın hemen arkasından, at üstünde, uzun saç örgülerini kulağının arkasından sarkıtmış, oklarla dolu, değerli taşlarla süslü sadak ve yay taşıyan iki oğlan ve onların ardında başmabeyinci, baş haremağası ve eşek üzerinde halka para atan diğer görevliler geliyordu. Bir kişi kafilenin önünden yürüyerek, boynuna asılı kırmızı kadifeden bir torbada Kuran taşıyordu.[158]

Selamlık alayı, yeni padişahın cülusunda düzenlenen taklid-i seyf (kılıç kuşanma) alayına benziyordu, tek istisnayla ki, Gerlach'a göre, ikincisinde ona eşlik eden atlı sayısı çok daha fazla ve her şey çok daha görkemli olurdu.[159] Tahta çıkmak için padişahlar Eyüp'e gider, 674'te Arapların Konstantinopolis kuşatması sırasında şehit düşen peygamber sahabesinden Eyüb el-Ensari'nin kabrini ziyaret ederlerdi. Bazı padişahlar, 1687'de II. Süleyman'ın yaptığı gibi, oraya Haliç üzerinden kayıkla giderler ve sonra at üstünde geri dönerek, kalabalık bir maiyet eşliğinde Edirne Kapı'dan şehre girerlerdi.[160] Gerek III. Murad[161] gerek III. Mehmed, denizden gidip dönüşte karadan gelmiş, maiyetleri ise karadan ilerlemişti.[162] II. Osman gibi bazı padişahlar karadan gidip denizden dönmüş, I. Mahmud gibi kimi padişahlar ise karadan gidip dönmüşlerdi.[163] Padişahlara çok büyük maiyetler eşlik eder, devasa kalabalıklar tarafından izlenirlerdi. III. Murad Eyüp'ten dönüşünde şehrin sokaklarından geçerken, ona iki bin kişi refakat etmişti. Gerlach'ın aktardığına göre, orta boylu, kahverengi sakallı ve burnu kartal gagasına benzeyen padişah, sırma iplikle dokunmuş ipek bir kaftan giymişti. Habsburg büyükelçisi, elçilik binasının kapısını halılarla süsletip önünde güzel bir koltuğa oturmuş, hizmetkârları,

Şam kumaşından giysiler içinde yanında dikilmişlerdi. Padişah kapının önünden geçerken, ona saygılarını sunmuşlardı.[164]

Padişahlar yüzyıllar boyu Eyüp'e gidiş gelişte at sırtında yolculuk etmiş, I. Mahmud "esb-i saba-reftar" [rüzgâr kadar hızlı at] üzerinde geri dönmüştü.[165] Ancak Sultan V. Mehmed (Reşad) (1909-18) yaşlı ve şişman olduğundan bu âdeti benimsemeyerek, oraya *Söğütlü* vapuruyla gidip, arabayla dönmüştü. Simavi'ye göre, karayolu ile dönmek talihsiz bir karardı. Denizyoluyla dönmenin daha iyi olacağını savunuyordu, zira böylece arabayla çirkin ve harap ahşap evlerle çevrili dar sokaklardan geçilmek zorunda kalınmayacaktı.[166] Ancak bu bir yana bırakılırsa, kılıç alaylarında genelde atların yerine arabaların kullanılması daha iyiydi, çünkü "ömründe ata binmemiş, supya kullanmamış sadrazam ve şeyhülislamların hayvan üzerindeki tavr-ı acaibanesi ve beyaz donlarının meydana çıkması doğrusu pek gülünç oluyordu."[167] Osmanlı padişahlarının kılıç kuşanma merasimlerinin sonuncusu, VI. Mehmed'in (Vahdeddin), merasim için saltanat kayığıyla Eyüp'e gittiği 13 Eylül 1918'de gerçekleşti.[168]

Zaman zaman padişahlar, tavşan avı gibi daha sıradan gerekçelerle halk içine çıkıyordu. Bu vesileyle bile olsa, padişahı kısa bir anlığına görebilme ihtimali Batılıları çok heyecanlandırıyordu. 1588'de, yüksek bir Osmanlı devlet görevlisi olan mühtedi Adam Neuser'in eski bir Osmanlı kürek mahkûmu olan Heberer ve arkadaşlarını bir av seferi sırasında Sultan III. Mahmud'u izlemeye götürme teklifi, hemen büyük memnuniyetle kabul edilmişti. Neuser onları Has Bahçe'ye götürmüş, kısa süre sonra buradan altın varaklarla süslü, kırmızı renkli, görkemli bir saltanat kayığı içindeki padişahı görmüşlerdi. Kürekçiler kar beyaz elbiseler giymiş ve başlarına kırmızı külahlar takmışlardı. Has Bahçe'den geçtikten sonra padişah ve maiyeti atlarını dağlara sürdü, Heberer ve beraberindekiler de onları yakından takip etti. Bu sayede sarayın önemli şahsiyetlerini apaçık görebildiler. Padişahın önünden sim ve sırma tellerle süslenmiş, çiçekli kumaştan giysisi içinde, kafasında büyük, güzel, beyaz bir tuğ bulunan yeniçeri ağası gidiyordu. Eyeri altın kaplama ve değerli taşlarla süslü, görkemli

bir ata binmişti. Arkasında yaklaşık yüz yeniçeri vardı ve onları kavukları ve simli elbiseleriyle çok ihtişamlı görünen üç yüksek rütbeli görevli takip ediyordu. Atlarının güzel kumaşlardan örtüleri vardı, eyerleri ve koşumları altın kaplamalı ve değerli taşlarla bezenmişti. Onların ardından inanılmaz güzellikte bir atın üstünde, sırma işlemeli giysisiyle padişah geliyordu. Atın eyeri ve koşumları paha biçilemez kıymetteydi. Kavuğunun üstündeki tuğ siyah kırlangıç tüylerine benziyordu ve etrafı, biri altmış bin dükaya satın alınmış bir elmas olan, değerli taşlarla çevriliydi. Padişahın elli adım uzağında, ona korumalık yapan kırk hizmetkâr vardı. Bu hizmetkârlar, "savulun, savulun" diye bağırarak ona yol açıyor ve halkın elli-altmış adımdan fazla yaklaşmasını engelliyorlardı. Padişahın hemen arkasında, onu korumakla görevli tahmini altmış okçu vardı. Bir ellerinde yay, diğerinde ok taşıyorlardı ve sırtlarında, hızlı giden cinsten oklarla dolu sadakları vardı. Onları başka atlılar takip ediyordu; bunların kimisinin eyerlerinin arkasında yastıklar ve bu yastıkların üzerinde kaplana benzer hayvanlar vardı; veya atmaca, şahin ya da diğer yırtıcı kuşlardan taşıyorlardı. İki yanlarında, çok güzel renklerde, ancak Heberer'in belirttiğine göre, boyları kendi ülkesindeki av köpeklerininkinden çok daha kısa olan köpekler yürüyordu. Padişah yanlarından geçerken, Heberer ve arkadaşları hürmetlerinin ifadesi olarak şapkalarını çıkardılar. Bunların yabancı olduğunu anlayan padişah, birini yollayıp kim olduklarını sordurdu. Kendilerinin Alman aristokratlar oldukları yanıtını vererek, padişaha, onu sağlıklı görmüş olmaktan dolayı mutlu olduklarını ifade eden bir mesaj gönderdiler. Padişah bunun üzerine onları zarif bir şekilde selamlayarak yoluna devam etti.[169]

Siyasi alanda, padişahın Osmanlı hükümdarlığının kudretinin ve onun askeri kaynaklarının büyüleyici gücünün sergilendiği askeri tören alaylarındaki rolü biraz daha önemliydi (gerçi başta I. Ahmed'inki olmak üzere, av gezileri de neredeyse sefere çıkılır gibi sunuluyordu).[170] Her sefere çıkış ya da galip çıkılan bir savaştan utkuyla dönüş, çok büyük tantanayla ya da John Sanderson'un 1597 tarihli bir mektupta söylediği gibi "tarifsiz bir zafer tantana-

4. Zafer alayı, Schweigger, Ein newe Reyssbeschreibung, s. 176-177.

sıyla" karşılanıyordu.[171] 1526 Mohaç Savaşı'ında esir düşen Bartolomeus Georgievitz'e göre, bu zafer kutlamalarının ihtişamıyla hiçbir şey boy ölçüşemezdi:

> Doğrusu, onun zafer kutlamalarına bakarak, inanıyor ve itiraf ediyorum ki, nizamı, sayıları, sükûtu, zenginliği, vakarı ve her türlü ihtişamıyla bundan daha muhteşem ve daha göz alıcı bir merasime daha önce ne bir ölümlü (ne de Ay veya Güneş) tanıklık etmiştir. Bu putperestin zafer kazandığı zamanki ulviyetine erişecek tek kimse yoktur.[172]

II. Mustafa'nın 1695'te Edirne'den şehre dönüşü, pek çok kutlamaya vesile oldu. Davutpaşa'da çok büyük bir heyet tarafından karşılandı ve oradan Topkapı Sarayı'na kadar kendisine eşlik edildi. Yol üzerinde, genç yaşlı herkes onu karşıladı ve esnaf taifesi yoluna kumaşlar serdiler. Gazan mübarek olsun duaları ve halkın tezahüratı öyle bir mertebeye vardı ki, padişah az daha gözyaşlarına boğulacaktı. Dükkânlar onu izlemeye gelen halkla dolmuştu. Geçit alayı Bab-ı Hümayun'a vardığında, kurbanlar kesildi ve

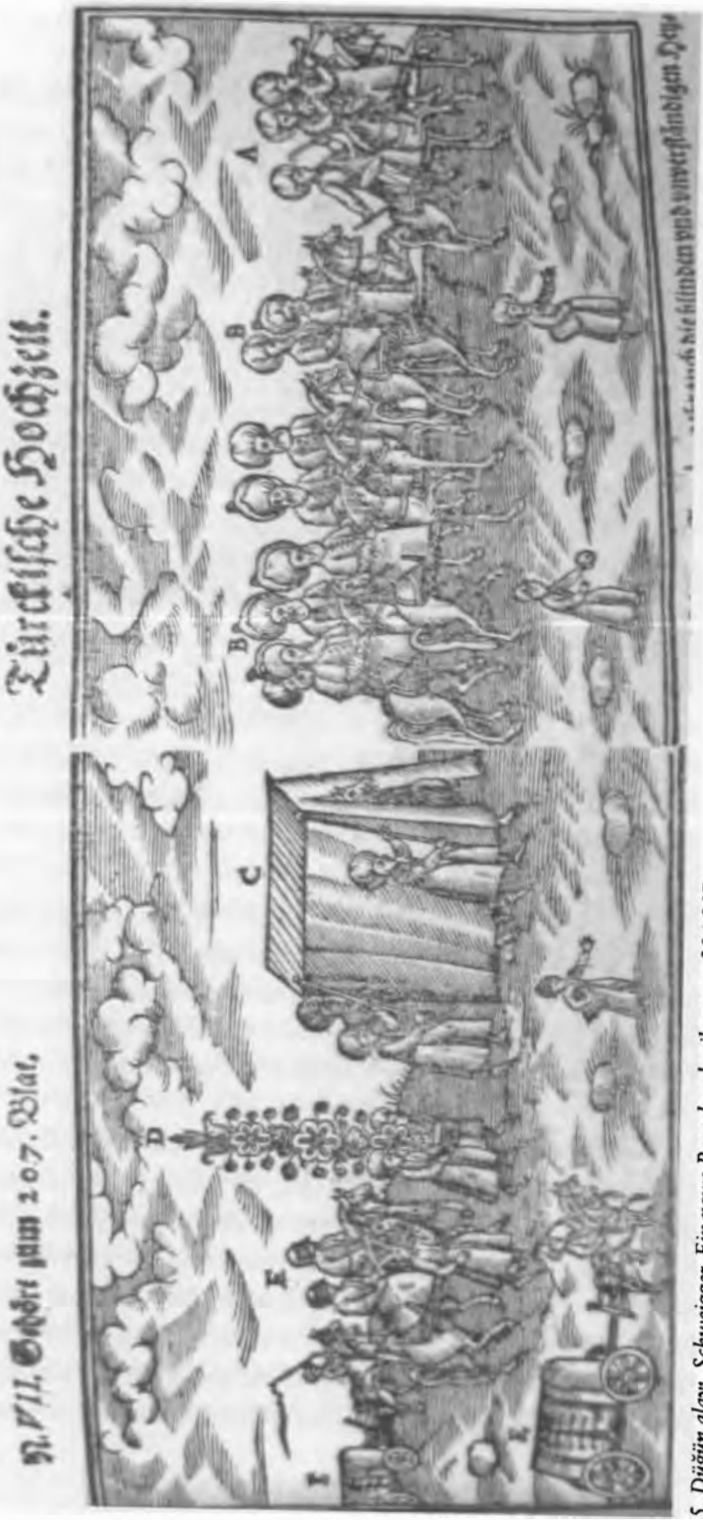

5. Düğün alayı, Schweigger, *Ein neue Reyssbeschreibung*, s. 206-207.

Tersane-i Âmire, Tophane, Sarayburnu ve kalyonlardan aynı anda toplar atıldı. Öyle büyük bir gürültü oldu ki, gök ve yer titredi.[173]

IV. Murad'ın Bağdat seferine çıkışı için yapılan hazırlıklar öyle şaşaalıydı ki, Peçevi'nin tabiriyle, tarifi zordu.[174] Buna tüm şehir ahalisi, gerek ordunun yollanması için yapılan devasa geçit törenlerinin parçası olarak, gerek seyreden, tezahüratta bulunan ve başarı duaları eden seyirciler olarak iştirak etti. Hocalar ve softalar dualar ettiler, esnaf en iyi kumaşlarını padişahın atının ayakları altına serdi ve kadınların oluşturduğu kalabalıklar onları izledi. Öyle bir izdiham yaşandı ki, birçok kişi kalabalığın ayakları altında kalıp ezilerek öldü ve seyirci kalabalığı cesetleri un ufak etti.[175] Ordunun dönüşü de benzer görüntülerle karşılandı.

Sanderson'ın aktardıkları, belki tipik bir İngiliz hususiyeti sergiliyor olsa da, 16. yüzyılda Osmanlı hükümdarının sefere gidişi için yapılan törenlerin büyüklüğünü gösterir:

> Türk Sultanının savaşa gitmek için şehir dışına çıkışı, muhteşem büyük bir vakar ve dikkat çekici bir nizamla gerçekleşirdi ki, bunu ayrıntılarıyla anlatmak fazla uzun sürer. Ancak, hatırladığım kadarıyla, padişahın arkasından, onları sıkıca denetleyen eşlikçileriyle, en güzel kıyafetlerle donatılmış çok sayıda köpek gelirdi; atlıların taşıdığı çok sayıda atmacası; ehlileştirilmiş aslanları ve filleri ve diğer çeşit mahlukatı yer alırdı. Fakat özellikle, bütün mahlukatın prensi, daha önce bahsedilen zürafa önünden giden üç farklı adam tarafından üç zincirle tutularak götürülürdü. Zira Padişah bizzat sefere gideceği zaman, devlet ricalinin ve hayvanlarının şehirden çıkarken ona eşlik etmeleri âdettendi. Ve seferden dönüşünde, küçük büyük tüm kadınlarının onu peçesiz karşılaması caizdi; diğer zamanlarda, hangi tabakadan ve inançtan olursa olsun, kadınlar asla kalabalık olarak erkek içine çıkmazdı.[176]

Yalnızca padişah liderliğindekiler değil, her türlü askeri sefer, hem karada hem de denizde gösteri ve tören gerektiriyordu. Padişahlar, ordularını ve donanmalarını savaşa uğurlamak için hazır bulunurdu: Ordunun İran'a gitmek üzere ayrılışını izlemek için III. Ahmed'in Üsküdar'a geçişi buna örnekti. Orada, askerler büyük bir nizamla dizilmişler ve arkalarında padişahı görmeye gelmiş

olan halk sıralanmıştı.[177] Ordular elbette görkemliydiler. Selaniki'nin anlattığına göre, 1599'da Serdar-ı Ekrem İbrahim Paşa, Macaristan Seferi'ne ihtişamlı kıyafetler içinde, altın kakmalı kalkanlar, altın renkli mızraklar ve zarif sadaklar ile donanmış ve sorguçlarla süslü en güçlü atlara binmiş askerlerden oluşan bir orduyla gitti. Askerler, atılgan, yiğit ve arslanlar kadar cesur, düşman saflarını yarabilecek durumda ve arslanları yere indirecek kadar da güçlü kuvetliydiler. İmparatorluk ordusu her bakımdan süslü ve donanımlı, askerleri son derece cesur ve yiğittiler; ordunun azameti ve ihtişamı öyle büyüktü ki, düşmanı kıskandırmıştı. Herkes bu harikulade ordu için öyle çok dua etti ki, duaları "mele'-i a'lâya çıkardılar."[178]

Halk, arslan yürekli askerleri görmeye ve onlar için dua etmeye olduğu kadar, donanmanın ayrılışını ve yeni gemilerin yola çıkışını izlemeye de geliyordu. 17. yüzyıl sonunda, İstanbul'da İtalyan seyyah Giovanni Francesco Gemelli Careri de dahil pek çok insan, Karadeniz üzerinden Tuna'ya varmak üzere yola çıkan donanmayı izlemeye gitti. Careri'nin merakı, onun casus olduğu yönünde şüphelere yol açmıştı, ancak "Venedikli olmadığı[n]ı, çok sayıda insanla birlikte kalyonları ve kadırgaları görmek için sırf meraktan dışarı çıktığı[n]ı öğrenince" yetkililer onu salıverdiler.[179]

1596'da, Vezir ve Kapudan Halil Paşa için inşa edilen görkemli, zengin donanımlı ve süslemeli baştarda denize indirilirken divan toplanmadı, bunun yerine tüm devlet erkânı ve şehir âyanının yanı sıra ulema ve şeyhler de Tersane-i Âmire'ye geldiler. İslam'ın düşmanlarına karşı zafer dileğiyle dualar edildi, kurbanlar kesildi ve yoksullara sadaka dağıtıldı. "Şâdmânî" topları atılıp herkes seyre çıktı.[180] Kapudan Yusuf Sinan Paşa'nın muhteşem baştardasının denize açılışını izlemeye öyle çok kişi gitmişti ki, Heberer bunların sayısını hesaplamanın imkânsız olduğunu söylüyordu. Fransız sefiri, töreni daha iyi görebilmek için bir kayık kiralamak zorunda kalmıştı.[181]

Gemilerin gidişleri kadar dönüşleri de büyük kalabalıklar tarafından izleniyordu. 1791'de, rüzgâr esmediğinden ertesi güne dek limana yanaşamayacak kadar büyük olan *Hıfz-ı Huda* kadırgasından Seydi Ali'nin önderliğinde Cezayir ve Tunus'tan gelen korsan

gemileri şehre vardığında, iskeleye dizilip onları seyrederek dua eden insanlar, dönemin şairi Ahmed Cavid'e şu dizeleri anımsatıyordu: "Ey şîr-i nerm feyz-i Hûdadan mı gelirsün/Ey kanlı kılıç kanlı gâzadan mı gelirsün?"[182] Ele geçirilen gemiler de yine kalabalıkları çekiyordu: Nitekim, 1573'te Kılıç Ali tarafından Hıristiyanlardan alınan gemi Gerlach'ın ilgisini çekmiş, arkadaşlarıyla birlikte onu görmeye gitmişti.[183]

Gösterişli askeri törenler, yalnızca şehir halkını etkilemeye değil, aynı zamanda yabancı elçiler ve diplomatlara mesaj vermeye de yarıyordu. Padişahın geçit töreninin apaçık bir güç mesajı verdiği, III. Murad'ın hekimi Domenico'nun da gözünden kaçmamış, padişahın Safevilere karşı savaş hazırlığı içindeyken kalabalık bir atlı heyeti eşliğinde şehirde at üstünde gezmesi üzerine, onun bundan faydalandığına dikkat çekmişti.

> Bunu Farsilerin o sırada orada olan sefirine gözdağı vermek için yapmıştı... Büyük Türk Murad, paşalarından birine, bu sefire, gördüğü tüm bu atlıların sırf kümesteki tavuklar olduklarını ve kümesin dışında pek çok yerde daha nicesinin bulunduğunu dikkate alması gerektiğini söyletmişti.[184]

Kuşkusuz, bu tür geçit alayları ve cuma selamlığı için Ayasofya'ya "3000 Yeniçeri ve yanı sıra Paşalar, Çavuşlar ve Kölelerin eşliğinde" giden padişahlar, "kümesin" gerçekten de bolluk içinde olduğu izlenimini pekiştiriyordu.[185]

"Kümes" aynı zamanda çok zengindi de. Şehirde görülen şeylerin çoğu ihtişamlıydı ve İstanbul'un şanından olan gösterişli tören ve gösterilerin hepsinde zenginlik ve lüks apaçık göze çarpıyordu. Padişahın giysileri, maiyetinin ve vezirlerinin kıyafetleri, atının süslü koşumlarına kadar, hepsi para ve gücün ifadesiydi. Servetin belki en gösterişçi biçimde sergilendiği yerler, padişah kızlarının düğünleriydi. Bu düğünlerde, gelinler çok büyük bir kalabalık refakatinde sokakları dolaşarak yeni eşlerinin evlerine giderken, geline ve padişah da dahil gelinin ailesine verilen hediyeler de, Topkapı'ya ya da gelinin yeni evine sergilenerek götürülürdü. 1768'de, III. Mustafa'nın kızı Şah Sultan'la evlenecek olan el-Hac Mehmed

Emin Paşa, padişaha 3 adet şeker bahçesi, 6 tepsi üstünde içi şekerleme dolu 18 porselen kâse, şekerleme ile dolu 20 adet İngiltere işi billur tabak, içi şekerleme dolu 24 adet billur kâse, içi petek ve çiçeklerle süslenmiş 2 adet billur fanus, 120 sepet meyve, 40 tepsi çiçek ve 4 sepet Frenk çiçeği ile bir de süslenmiş at hediye etti. Ayrıca şehzadeler Selim ve Mehmed'e, hünkârın kızları Mihrişah ve Beyhan'a ve Şah Sultan'ın annesine de armağanlar sundu. Bunların her birine birer şeker bahçesi, 15'er sandık meyve şekerlemesi, 15'er sandık kuru meyve, 40'ar sepet sulu meyve ve 10'ar tepsi çiçek hediye edildi. Geline, altın bir tepside, elmaslarla süslü altın bir kutu içinde büyük elmas bir yüzük, elmaslı bir sorguç, elmas bir taç, bir çift elmaslı ve zümrütlü küpe, elmas, zümrüt ve incilerle süslü bir yaşmak, bir çift zümrüt düğmeli ve inci avizeli madeni toka, bir çift elmas bilezik, değerli taşlardan yapılmış bir kemer, elmaslarla süslü bir ayna, pırlantalar, zümrütler, nadide inciler ve en parlak yakutlarla süslü bir çift terlik, elmas ve başka mücevherlerle süslü bir çift nalın, İstanbul sırması 3 top kumaş, az önce sayılan mücevherler için 5 adet gümüş tepsi, bir gümüş nahıl, küçüklü büyüklü 38 nahıl, 2 adet gümüş şeker sandığı, 2 şeker bahçesi, 30 sandık şekerleme, altın varaklı 30 sandık kuru meyve, 40 sepet taze ve sulu meyve ve bir çiçek nahlı armağan etti.[186] Bu etkileyici hediye kervanına sadrazamın evinden Topkapı Sarayı'na kadar refakat edenler de, en az hediyeler kadar ihtişamlıydı.[187]

Haziran 1615'te, I. Ahmed'in 16 yaşındaki en büyük kızının, kendisinden epey yaşlı, (Crescenzio dei Crescenzi'nin düğünü anlattığı bir mektupta belirttiğine göre) yaklaşık elli yaşlarındaki kapudan paşa ile evliliği de bir o kadar gösterişli bir törenle kutlandı. Önde yerli ve yabancı devlet ricalinden ve önemli şahsiyetlerden oluşan yaklaşık altı yüz kişilik bir heyet, onların arkasında, at sırtında bin civarında yeniçeri, kadılar, paşalar, vezirler ve şeyhülislam ile çeşit çeşit zurna, boru, kaval, davul vb. diğer "barbar" enstrümanlarından çalarak ilerleyen atlılar, büyük bir cihan hükümdarının kızına yaraşır nitelik ve bolluktaki düğün hediyelerinin Eski Saray'dan damadın evine ulaştırılmasına refakat ettiler.[188] Heyetlerin ardından hepsi açıkta sergilenen hediyeler geliyordu:

Yarı saydam kapalı bir kuvarz kutu içinde yığınla mücevher vardı. Kutu öyle şeffaftı ki, içindeki devasa büyüklükteki inci küpeler, diğer sallantılı takılar, yüzükler ve çok pahalı mücevherlerin tümü apaçık görülebiliyordu; ardından, mücevher dolu diğer kaplar geldi. Mücevherleri kumaşlar takip etti; bol miktarda mendil, sırmalı ve zengin işlemeli gömlek ve dei Crescenzi'nin, hepsi öyle değerli ki daha pahalısı görülmemiştir, diye ballandırarak övdüğü en değerli mücevherlerle süslü ceketler geldi. Ardından, bol mücevherle süslü yatak mefruşatı ve kırmızı kadifeden duvar halıları geliyordu. Bunları, her biri dört atlı ve ikişer siyahi haremağası refakatindeki on dört kapalı at arabasıyla gelen cariyeler ve yaşlı kadınlar takip ediyordu. Onların arkasından, peşlerinde otuz haremağası ve yanlarında erkek köleler ile, hepsi altın brokar elbiseler giyinmiş, elleri ve yüzleri örtülü diğer cariyeler ilerliyordu. Ardından diğer döşemelik eşyalar, divanlar ve sandıklar, on sekizi halıyla, on ikisi bakır mutfak eşyalarıyla yüklü katırlar geliyordu.[189]

Ertesi gün, padişahın kızı tören alayıyla damadın evine gitti. Bu alay bir öncekinden çok daha büyük olduğundan, dei Crescenzi buradaki tüm görevlileri ayrıntılarıyla tasvir edemeyeceği kanısına varmıştı; zira yazdığına göre, sırf bunu yapmak bile bir gün sürerdi. Bu defa sayıları bin beş yüzü bulan yeniçeriler, kadılar, paşalar ve şeyhülislam ile at sırtında borular, kavallar ve davullar çalan adamlara ilaveten bir de soytarılıklar yaparak hoplaya zıplaya dans eden on Çingene, ayrıca arp ve lavta çalıp "bir hancıyı utandıracak kadar" kaba Çingene tavırlarıyla şarkılar söyleyen otuz Çingene daha vardı.[190] Ayrıca delilerin Türkler tarafından aziz kabul edildiklerini aktaran dei Crescenzi'nin bazı ayrıntılar vererek tasvir ettiği bir de deli vardı. Bu manzara, onun "o güne kadar gördüğü en tuhaf şey"di.[191] Onları, ikişerli sıra halinde Tophane görevlileri ve ellerinde çekiçler, baltalar ve kırma, kesme ve biçmekte kullanılan başka aletlerle yürüyen diğer yirmi görevli izliyordu. Köleler ve Tophane görevlilerinden oluşan büyük bir kalabalık, renk renk mumlardan yapılmış meyveler, kuşlar ve başka hayvan figürleriyle bezeli iki dev nahıl taşıyordu. Bunları, mücevher ve altınlarla bezeli bir diğer nahıl takip ediyordu. At üstündeki elli siyahi hare-

mağasının ardından, yine at üstünde, parlak kırmızı kadifeden bir tentenin altındaki gelin geliyordu. Yere kadar uzanan tente, gelini tamamen gizliyordu. Gelinin atını siyahi haremağaları yürütüyordu. Arkalarından, siyahi bir haremağasının idaresinde, koşumları pahalı taşlarla süslenmiş muhteşem güzellikte bir at geliyordu; onun ardında, ahşap kısımları altın kaplamalı, kırmızı kadifeden bir tahtırevan, ikisi atlı, biri de yaya olan ve sırtında tahtırevana binişi kolaylaştırmak için gümüş bir merdiven taşıyan siyahi haremağaları eşliğinde ilerliyordu. Yaya haremağasının ardından, önde iki haremağasıyla, elleri ve yüzleri örtülü, altın işlemeli kıyafetler içindeki yirmi beş atlı cariye tören alayının sonunu oluşturuyordu. Bu gösteri fazlasıyla etkili olmuştu; zira dei Crescenzi'nin kaydettiğine göre, Rumlar ve Ermeniler bu şaşaalı hediyelerden öyle etkilendiler ki, Müslümanlığı seçtiler.[192]

Düğündeki iki büyük nahıl, dönemin kapsamlı bir tarihini yazan Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi'nin karısı ve kayınvalidesi tarafından yapılmıştı. Aksaray ve Odun Kapısı'nda yapılan nahıllar, oradan Eski Saray'a getirilmişti. Her bir nahıl yüzer kişi tarafından taşınmış, sokak aralarında onların önünden giden marangozlar, onlara yol açmak için yol boyunca önlerine çıkan dükkânları ve her türlü engeli yıkmışlardı. Böyle nahılların yapımı iki yıl sürebiliyordu.[193]

III. Mehmed'in kızının 1598'de Mehmed Paşa ile evliliğinde sunulan hediyeler, belki daha da egzotik başka parçalar içeriyordu. Mücevherler ve minare yüksekliğinde nahıllar, Mehmed Paşa'nın Aksaray yakınlarındaki At Pazarı'nda bulunan evinden alınıp, Divan Yolu (Edirne Kapı'dan Top Kapı'ya uzanan yol) üzerinden Eski Saray'a götürüldü. Padişaha hediye olarak şekerden yapılma filler, zürafalar, atlar, develer, aslanlar ve kaplanlar, havai fişeklerden yapılma on iki kale ve on iki at gönderildi.[194]

Zenginlik ve bolluk, padişahın manevi güvenilirliğini iyice pekiştirmeye ve İstanbul'u kutsal Mekke ve Medine şehirleriyle sıkı sıkıya bağlamaya yarayan, şehrin bir diğer önemli nümayişinde rol sahibiydi. Bu, İstanbul'dan Kâbe'nin üzerine serilecek örtü, pahalı hediyeler ve para armağanları ile birlikte Kâbe'ye yolla-

6. Surre alayı Mekke'ye gitmek üzere yola çıkıyor, Amicis, Constantinople, s. 421.

nan surre alayının yola çıkış töreniydi. Bu yolculuk pek çok kutlamaya vesile oluyordu: 1786'da bu kutlamalar geceli gündüzlü bir hafta sürmüştü.[195] Surre-i Hümayun, saraydan deniz yoluyla Üsküdar'a yollanır, oradan güneye doğru yolculuğuna başlardı. 1766'da, yeni altın paralarla süslü surre, hepsi en şık giysilerini kuşanmış bostancıbaşı ve diğer devlet erkânı tarafından saraydan alınıp Bahçe Kapı'ya taşınmış, oradan bir çektiriye yüklenerek Üsküdar'a götürülmüştü.[196] Eski Kâbe örtüsünün geri dönüşü de yine bir nümayiş vesilesi olabiliyordu. 1597 Ramazan'ında, eski örtü, Mekke ve Medine şerifi tarafından III. Mehmed'in tahta çıkışını kutlamak için İstanbul'a yollanmıştı. Üsküdar'a vardığında, buradan bostancıbaşı ve emrindekiler tarafından alınarak bir kadırgaya yüklendi. İlk önce Eyüp el-Ensari'nin türbesine götürülerek, onun tabutu üzerine kondu. Eyüp'te bir gece kaldıktan sonra, özel bir deveye yüklenip, ulema ve devlet ricali eşliğinde kalabalık bir tören alayıyla Edirne Kapı'dan şehre girdi. Oradan, ağlayıp dualar eden duygulu kalabalığın arasında ilerleyerek Bab-ı Hümayun'a doğru yürüyüşü sürdürdü.[197] Bu geçit töreninin ihtişamı

insanları öyle etkiledi ki, pek çok Yahudi ve Hıristiyan, 1615'te I. Ahmed'in kızının debdebeli düğünü ardından din değiştiren Rumlar ve Ermeniler belki biraz daha manevi saiklerle, bu törenden sonra Müslüman oldu.[198]

Geçit alayları, şenlikler salt hünkârın gücünün, zenginliğinin ve meşruiyetinin kabaca sergilenme aracı değildi. Bu aynı zamanda sadece bir kutlamaydı ve şehrin basıncını boşaltmaya yarayan önemli bir supap misali kitlelerin zararsızca kurtlarını dökmesine ve kaygısızca eğlenmesine fırsat sağlamanın bir yoluydu. Ayrıca bu tip şenlikler bir sosyal yardımlaşma aracıydı. Sünnet, evlilik, tahta çıkış ve askeri zaferler vesilesiyle yapılan merasimlerde, fakirler doyurulur, sadaka ve para dağıtılırdı. 1490'da II. Bayezid'in oğullarının sünnet şenliklerinde, yoksullar hem tıka basa yedi hem de bolca eğlendiler.[199] 1522'de İbrahim Paşa'nın düğününde, ulema yedirilip içirildi ve hem yeniçeriler hem de diğer loncalar için zengin sofralar kuruldu.[200] III. Murad'ın en büyük oğlu Mehmed'in 60 gün süren sünnet şenliklerinde, yoksullara her gün bol bol yemek dağıtıldı; At Meydanı'nda dev bir mutfak kuruldu ve beş yüz aşçı her gün, yoksullar, açlar ve muhtaçlar için yemekler hazırladı. Ahmed Paşa Sarayı'ndan Dikilitaş'a koca koca kazanlarla dağıtılan yemeklere kalabalıklar talancı sürüleri gibi üşüştüler.[201] Ok Meydanı'nda III. Ahmed'in üç oğlunun sünnet kutlamalarının on üçüncü gününde, sabahtan başlayıp geceye kadar süren dev bir şölen düzenlendi. Gelen erkeklere, çocuklara ve vezir-i âzamın muhafızlarının gözetiminde oturtulan kadınlara, kısacası herkese yemek verildi. Sırf bu ziyafet için, on bin tepsi safranlı pilav hazırlandı.[202]

Surre alayının Mekke'ye yola çıkışı vesilesiyle --örneğin Kasım 1702'de, yoksullar için dört yüz-beş yüz bakır kap yemek hazırlanmıştı–[203] ve Eyüp'te, cülus merasimi dolayısıyla yemek dağıtılıyordu. Eyüp genellikle tıklım tıklım dolu olurdu, zira halk kurban kesmek için oraya giderdi. 16. yüzyılda yazan Latifi'ye göre, günde bin koç kesiliyor, bu da sadaka olarak etlerden pay almak isteyen insanları buraya çekiyordu.[204] 18. yüzyıla ait, yazarı bilinmeyen *Risale-i Garibe*'de "kurban yağmasında birbirin paralayan Eyyûb kuzgunları" olarak olumsuz biçimde tasvir edilen[205] bu insanlar

arasında muhtemelen yardımı hak edecek kadar yoksul olmayanlar da vardı. Yeni bir köşkün açılışı bile, kurban kesilip yoksul ve açlara aş dağıtılmasına vesile olabiliyordu; 1593'te Sultan Bayezid Han Köşkü'nün yerini alan yeni kasrın açılış töreni buna örnekti.[206]

Başka pek çok kutlama vesilesiyle de yine yoksullara yardım ediliyor ve sadakalar dağıtılıyordu; 1596'da Egri'deki zaferin ardından valide sultanın yoksul ve açlara, dul ve yetimlere dağıtılmasını emrettiği cömert sadakalar buna örnektir.[207] III. Mehmed,[208] I. Mahmud[209] ve III. Ahmed[210] gibi padişahlar, Eyüp'teki kılıç kuşanma törenlerinde yoksullara sadaka dağıtmışlardı. Padişahlar kendi oğullarının sünnetleri sırasında yoksul çocukların da sünnet edilmesini emrediyor ve bunların masraflarını karşılıyordu; III. Ahmed'in üç oğlunun sünnet kutlamaları sırasında böyle beş bin yoksul çocuğun sünneti yapılmıştı.[211] Abdülaziz'in (1861-76) oğullarının 1870'teki sünnet düğünlerinde, şehir halkından iki bin yedi yüzden fazla çocuk daha sünnet edildi. Gümüşsuyu'ndaki kışlalar bu sünnetlere ayrılarak, bin tane sünnet yatağı hazırlandı ve koğuşlar süslenip püslendi.[212]

Özel günlerde, kalabalığa akçe saçılırdı. I. Süleyman ve üç oğlu Mustafa, Mehmed ve Selim, kalabalığa gümüş ve altın akçe yağdırmıştı;[213] I. Mustafa, görünür bir neden olmaksızın etrafa para saçardı;[214] III. Selim, tören alayıyla Eyüp'e giderken akçe dağıttırmıştı[215] ve 1593'te Halil Paşa'nın düğününde kalabalıklar dağıtılan paraları kapışmışlardı.[216] 1586'da İbrahim Paşa'nın padişahın kızıyla düğünü sırasında, ışıl ışıl yeni akçeler (gümüş paralar) havadan yağmur gibi dökülerek, bekleşen halkın ellerine yağdı; bunların bazıları muhtaç yoksullar değil, mintanlarının eteğine toplayıp yığın yığın para götüren "yağmacılar"dı.[217] III. Murad'ın oğlu Mehmed'in sünnet şenlikleri boyunca her iki-üç günde bir, halk yığınlarının üzerine tepsiler dolusu gümüş ve altın para saçıldı. Padişahın paraları dağıttığı yerde ellerini açıp bekleyen halk, paraları yakalama mücadelesiyle kavgaya tutuşup birbirlerini ezmişlerdi. Onların bu sevimsiz açgözlülüğünden hoşlanmadığı anlaşılan çağdaşları Gelibolulu Mustafa Âli, olayı "akçe içün nice müflis virdi cân" diye yorumlamıştı.[218]

Halkın Katılımı

Geçit alayları, İstanbul halkını imparatorluğun başarıları ve zaferleri ile hanedanın kutlama ve şenliklerine katılıma sevk ediyordu. Halk katılımı, imparatorluğun zaferlerinde bir etken haline gelmişti ve bunlar dolayısıyla payitaht ahalisinin de başarılarıydı. Halk, kimi zaman kendiliğinden, kimi zaman padişahın teşviki ya da emri ile gözyaşı döküyor ve dualarla Allah'tan yardım diliyordu. III. Mustafa'nın oğlu doğduğunda, onun sağlığı ve muvaffakiyeti için dua edilirken,[219] 1648'de IV. Mehmed'in tahta çıkışında, Allah'ın onu koruması için edilen dualar arşa yükseldi.[220] 1596'da halk Ok Meydanı'nda yağmur duasına çıktı ve sonradan yağmur yağmayınca, Fatih Camii'nde tekrar toplanıp büyük kalabalıklar halinde dua ettiler.[221] Nisan 1575'te, en kıdemli paşaların da katılımıyla, dev bir geçit alayı düzenlenerek pek çok cami ziyaret edildi ve uzun süren kuraklığı sona erdirecek yağmurlar için dua edildi.[222] Mayıs'ta tekrar toplu yağmur duasına çıktılar[223] ve bir yıl sonra, padişahın yağmur dualarına öncülük etmek üzere Eyüp'e gittiği Nisan 1576'da, yine toplu dualar edildi. Şehirdeki dükkânlar dualar bitene kadar kapalı kaldı ve tüm şehir –Müslümanlar camilerde, Yahudiler sinagoglarda– dua etti.[224] 1595'te yağmur ve kar duaları edilmesi emri verildi ve Ok Meydanı'nda toplanan büyük kalabalıklarla birlikte dua etmek üzere şeyhülislam ile ulema da kalabalığın huzuruna çıktı.[225] I. Ahmed'in saltanatının ilk zamanlarında kuraklık baş gösterdiğinde, Sadrazam Mehmed Paşa Ok Meydanı'nda dualar düzenlenmesi ve bu vesileyle divanın ertelenmesi için padişahın iznini istedi ve padişah bunu onayladı. Dua günü sadrazam, geçmişte de olduğu gibi, duaların birkaç gün daha devam etmesi, bunu duyurmak için İstanbul, Galata, Üsküdar ve Eyüp'e tellallar yollanması ve divanın ertelenmesi için bir kez daha ricada bulundu. Bu ricası da kabul edildi.[226]

Halk ayrıca, şehri sık sık perişan eden vebadan kurtulmak için de dualar ediyordu. 1592'de veba şehri kasıp kavurduğunda, III. Murad Ok Meydanı'nda şafak vakti toplu namaz kılınmasını ve bunun yanı sıra, şehrin Anadolu yakasında kutsal bir bölge sayılan

Alemdağı'nda, yoksullar ve ulemadan herkesin katılacağı bir toplu dua düzenlenmesini emretti. Ulema ve şeyhlerin dua yerine götürülmesi için kadırgalar hazırlandı; o zamana dek hiç görülmemiş, uçsuz bucaksız bir kalabalık toplandı. İnsanlar Allah'ın müdahalesi için şafakta toplu namaza durmak üzere bütün geceyi Alemdağı'nda geçirirken dükkânlar kapalı kaldı. Bu duaların yararı açıkça görüldü; en azından, ertesi gün günlük kayıpların 325 kişiden 100 kişiye düştüğünü ve hastaların yataklarından iyileşmiş kalktıklarını bildiren Selaniki böyle söylüyor.[227] Altı yıl sonra, 1598'de halk bir kez daha Ok Meydanı'nda vebaya karşı dua etti; bu emri onlara padişah vermiş, kendisi de ulemadan böyle bir girişimde bulunması yönünde tavsiye almıştı.[228] Bu tür duaların hepsi böyle planlı gerçekleşmiyordu. 1812'de, Beylerbeyi Camii'ndeki cuma hutbesi sırasında, II. Mahmud, mahfil-i hümayundan not göndererek minberdeki imama, Müslüman halkın vebadan kurtarılması için dua etmesini buyurdu.[229]

Devletin askeri başarıları çok büyük ölçüde halkın başarılarıydı ve şehirde çok yaygın olan askeri tören ve gösteriler, salt gücün ve düşman ordularına karşı kazanılan zaferlerin teşhirinden öte bir anlam taşıyordu. Osmanlı askerleri, kendilerini onlarla özdeşleştiren ve bu özdeşleştirmeden dolayı bir güvenlik ve üstünlük duygusunun yanı sıra bir ilahi takdis duygusu da hisseden şehir sakinleri için gurur kaynağıydı. Aralık 1596'da, tepeden tırnağa silahlı bahriyeliler ve gazilerin reisleri, mücahidin alayı askerleri, dört bin nefer azebi, korsanları ve Cezayir yiğitlerini görenler tekbir getirdiler. Cezayirli alayı tüfeklerini ateşledi ve çıkan büyük gürültü arşa yükselerek duyanların yüreğine dehşet saldı.[230]

Askeri gösterilerdeki bu halk katılımı, ya zaferlerin başarılmasında Allah'ın yardımını dilemek ya da yardımları için Allah'a şükranlarını sunmak üzere yapılan toplu dualarda da görülüyordu. Burada da dualar, Osmanlı İmparatorluğu'nun gücü ile kendini özdeşleştirmiş, onun ayrılmaz bir parçası olan ve onun başarısından dolaylı biçimde nasiplenen bir unsur olarak şehrin tüm sakinlerini bir araya getirip kaynaştırma işlevi görüyordu. I. Süleyman'ın sefere çıkışında, kalabalıklar Müslüman ordusunun ba-

şarısı için dua ettiler.[23]. 1599'da Serdar-ı Ekrem İbrahim Paşa'nın öncülüğünde Macaristan Seferi'ne çıkan ordunun zaferi için öyle coşkuyla dua edildi ki, dualar arşa yükseldi.[232] Seferde olan Sadrazam Ferhad Paşa'nın zaferi için III. Murad'ın emriyle tüm şehir halkı dua ederken,[233] 1594'te Osmanlı donanması top ateşiyle İstanbul'dan denize açılırken, "Feleklerde melekler kılınan du'âlara âmin âmin didiler".[234] Halk ayrıca, zaferlerden dolayı şükran duaları da ediyordu; III. Mehmed, fetih zaferinin ve haklı gazanın haberlerinin şehrin dört bir yanına toplanan kalabalıklara duyurulmasını ve onların bu zafer için dua ederek Allah'a şükranlarını sunmalarını emretmişti.[235]

Divanın bile iptaline neden olan bu tür toplu dualar,[236] Sanderson'ın Ağustos 1596'da Pera'dan Sir Robert Cecil'e yolladığı bir mektupta bildirdiği gibi, çok büyük hadiselerdi.

> On sekiz gün önce, Valide Sultan'a ve Vezir'e, Padişah'ın askerleriyle birlikte Tuna'yı geçtiği ve düşman topraklarına girmek üzere olduğu haberi geldi; bunun üzerine derhal alanlarda duaya çıkılması için ilan verildi; dua, ayın 12'sinde, İstanbul surlarının iki mil uzağında oldu. Güvenilir haberlere göre, duaya en az 600-700 bin Türk katıldı. (Ayrıca Valide Sultan, İstanbul ve Galata'daki borçları yüzünden hüküm giymiş tüm mahkûmları, alacaklılarına karşılığını vererek serbest bıraktı; buna ilaveten, azılı suçlular dışında başka çok sayıda mahkûm da salıverildi). Dua, gün ağarırken başladı ve üç-dört saat sürdü. Ayrıca, altı gün boyunca İstanbul'un tüm ibadethanelerinde kesintisiz büyük dualar oldu.[237]

Çoğu zaman halktan duayla yetinmemesi bekleniyor, askeri zaferler daha dünyevi bir tepki gerektiriyordu. Böyle bir zaferin ihtişamı fiziki olarak şehre yansımalıydı. III. Mehmed, Macaristan'daki Egri'de kazanılan zaferin kutlamalarında esnaf ve zanaatkârlara dükkânlarını süslemelerini ve kumaş tüccarlarına en gösterişli kumaşlarını sergilemelerini emretmişti.[238] Aralık 1596'da onun seferden dönüşünde halk bunu coşkuyla kutlarken, Selaniki'ye göre tüm dünya, insanlık, zengini yoksulu, genci yaşlısı, tüm yaratılanlar, hem yüreği hem ruhuyla padişahın, büyük hükümda-

rın, gazi sultanın yüzünü görmek için can atıyordu ve tarife sığmaz bir kalabalık vardı.[239] Kumaş pazarının tüm tüccarları, en güzel seraser (sırma veya sim tellerle işlenmiş kumaş) ve dibalarını, atlas ve kemhalarını (havsız kadife), çatmalarını ve sirenklerini (bir çeşit ipekli kumaş) brokarlarını, satenlerini, kadife ve ipeklilerini, padişahın metrelerce önüne serip onun görmesi için havaya kaldırarak sergilediler. Yahudiler, Hıristiyanlar ve Ermeniler daha da fazla değerli kumaş açarak, Müslüman satıcıların kapladıkları alanı da aştılar. İki binden fazla dokumacının sergiledikleri mallar öyle güzeldi ki, Selaniki'ye göre, en iyilerdendi. Çok sayıda kurban kesildi. Selatin-i izam evkafı mütevellilerinin her biri üçer sığır ve onar koyun; vüzera imaretleri mütevellileri birer sığır ve beşer koyun, şehrin kasapları ve diğer dükkân sahipleri ise yüzlerce koyun kurban ettiler. Kalabalık bu olaydan çok duygulandı ve herkes yere yüz sürerek, padişahın huzurunda şükranlarını sundular. Selatin-i izam mütevellileri, dini şahsiyetler, müderrisler ve softalar, yolun her iki yanında dikilirken, her mütevellinin elinde amber ve misk kokulu tütsülerle dolu buhurdanlıklar vardı.

> [...] âmme-i enâm [tüm kalabalık] ellerin açup du'âlar vü senâlar eyledüklerinde etfâl-i Müslimîn [Müslüman çocukları] her tarafdan feryâd u zâr ile âmîn âmîn sadâsın mele-i a'lâyâ [cennet katına] çıkardılar. İşidenlerde giryân u büryân olmadık [duygulanıp gözyaşı dökmeyen] kimse kalmadı. Hazret-i Pâdişâh-i dîn-penâh [...] [dinin koruyucusu] katrât-ı çeşm ile eşkbâr olduğı [gözleri de yaşlarla doldu] zâhir ü numâyân olup, cümle asâkir-i mansûre müte'essir oldılar [askerlerin hepsi de duygulandı].[240]

Dükkânlar başka vesilelerle de süsleniyor, esnaf ve zanaatkârlar, şehrin sokaklarını dolaşan tören alaylarında sanatlarını sergiliyorlardı. 1704'te III. Ahmed'in kızı Fatma'nın doğumunda böyle bir geçit töreni düzenlenmişti.[241] Ayrıca ışıklandırmalardan da yararlanılıyordu; 1867'de Abdülaziz'in Avrupa'dan dönüşünü kutlamak için şehir halkı tarafından asılan, "padişahım çok yaşa" yazılı ve padişahın ikamet ettiği noktadan görülebilecek şekilde yerleştirilmiş mahya buna örnekti.[242] 1635'te padişahın Revan Se-

feri'nden dönüşünü kutlamak için, zengini de yoksulu da evlerinin kapılarına fener ve mumlar asmışlardı.[243]

Etkin ve coşkulu katılım tatmin edici sonuçlar verebiliyordu. Abdülaziz, halk gösterileri ve gürültü patırtıyla çok sıcak karşılandığı Mısır'dan İstanbul'a dönerken İzmir'e uğradı. Burada farklı milletlerin hepsi onu büyük sevgi gösterileriyle karşıladı, hatta "madamlar ve madmuazeller sokaklarda diz çökerek: 'vive le sultan' [yaşasın padişah-ç.n.] deyu çağrışmışlar[dı]." Böyle bir karşılamadan memnun kalan padişah, İstanbul halkından Mısır'da ve İzmir'de gördüğü gibi sevgi gösterileri görmediğini bildirerek, Ahmed Cevdet Paşa'nın yüceltme ve saygı göstergesi olarak padişahın huzurunda sükûnetle durulması şeklindeki eski gelenek diye söz ettiği tavırdan, o andan itibaren İstanbul'a sızan bu yeni coşkulu ve gürültülü karşılama üslubuna geçişi hızlandırdı. Ancak, en azından Ahmed Cevdet Paşa'ya göre, arada önemli bir fark vardı; zira İstanbul halkı her ne kadar alkışlamaya başlasa da, bunu çok edepli ve kibar bir biçimde yapıyordu. Ona göre, İstanbul halkı şehir kutlamaları konusunda Mısır ve İzmir halkından kat kat daha iyiydi.

Abdülaziz'in dönüşü için yapılan üç günlük şenlik kuşkusuz görkemliydi. Zanaatkârlar en çarpıcı vitrini döşemek için birbirleriyle yarıştılar. Saksılarca minik çiçek bahçeleri ve limon ağaçları dikilmiş, dükkân cepheleri defne dallarıyla bezenmiş ve bunlar hanların girişlerine sarkıtılmış, dükkânlar fenerlerle süslenmiş, bu hummalı gösteriş arzusuyla her yer öyle aydınlatılmıştı ki, piyasada fener kalmamıştı. Sokaklar muhteşem yalı bahçelerine, dükkânlar gelin odalarına dönmüştü. Normalde geceleri kapalı olan, ancak Sadrazam Fuad Paşa tarafından bu kutlama vesilesiyle açık kalmasına izin verilen Kapalıçarşı ışıl ışıldı ve öyle kalabalıktı ki civarında yürüyebilmek neredeyse imkânsızdı. Müzisyenler müzik yapıp askeri bando sokakları dolaşırken, şehir çalgı sesleriyle inliyordu. Tüm bu insan kalabalığına rağmen –öyle ki kalabalıktan Kapalıçarşı'dan Asmaaltı'na ulaşmak imkânsızdı– kadınlar belli ki rahatsız edilmiyor ve yakışıksız bir davranışa rastlanmıyordu; kısacası tüm İstanbul halkı, birbirlerini gözeterek öyle bir şehir

şenliği düzenledi ki, daha önce böylesi görülmemişti, diyerek hayranlıklarının kelimelerle anlatılamayacağını düşünen Ahmed Cevdet'in kuşkusuz biraz pembe gözlüklerle yansıttığına göre, herkes neşeyle gezinerek kendince eğleniyordu. Padişah doğal olarak durumdan memnundu.

Ahmed Cevdet'e göre, bu kutlamalar Fuad Paşa'nın parlak bir fikriydi. "Pâdişâh-perest" çok yenilikçi bir insan olan Fuad Paşa, padişahı halka sevdirmek gibi faydalı bir etkisi olan bu benzersiz kutlamaları düzenlemişti. Bu sevgi, karşılıksız kalmıyordu. Bazı vergi imtiyazlarını ve İstanbul halkının zorunlu askerlikten muaf tutulması gibi kanunları kaldırma kararı alan nazırlar artık fikir değiştirmişlerdi. Başkent halkının hükümdarlarına sergilediği bu sevgi ve duygu gösterisinden sonra, bu uygulama bir başka zamana bırakıldı.[244]

Resmi şenlikler pek çok amaca hizmet ediyordu; Abdülaziz'in dönüşünde yapılan şenlikler gibi, bazen halk için doğrudan faydalı olabiliyordu. Daha genel olarak, bu ayrıca hem eğlence hem de gündelik baskılardan sıyrılıp rahatlama fırsatı sağlıyordu. Refah getiriyordu: Yiyecek ve parasal bağışlarla maddi, toplu dualarla manevi refah edinilmesi söz konusuydu. Halk bu şenliklerle kolektif bir birim haline getiriliyor ve bunlar aracılığıyla, imparatorluğun başarılarıyla kendini bütünleştiriyordu. Debdebeli bir şehir olan İstanbul, aynı zamanda imparatorluğun başkenti, gücün odağı ve padişahın ikamet yeriydi. Padişah, mesafeli bir figür ya da mutlak otoriteye sahip bir hükümdar olmaktan uzaktı. Çoğunlukla görevden hızla gelip geçen vezirlerin birçoğundan kuşku duyulan Osmanlı siyaset dünyasında, tehlikeli karışıklıklar içinde varlığını sürdürürken padişah gücünü incelikle koruyordu. Şehir halkıyla uzlaşılması, onun devlet işleri ve onu yöneten, özdeşleştiği hanedanla bütünleştirilmesi ve refahının padişah tarafından temin edilmesi gerektiğinin gayet farkındaydı. En önemlisi de, padişah, halkın görüp erişebildiği, adalet sağlayıcı ve belki apaçık ifade edilmeyen, ama örtük bir biçimde hissedilen, ruhani bir figürdü.

III

Korku ve Ölüm

İstanbul, yaşamın tehlikeli olduğu ve ölümün kol gezdiği şiddet dolu bir şehirdi. Kitlesel şiddet, isyanlar, ayaklanmalar, sokaktaki şiddet ya da adi suç kılığında, tehlike her an kapınızı çalabilirdi. Devlet insanları ani ve ölümcül cezalara çarptırabilir, şehir deprem ya da sel felaketlerine kurban gidebilirdi. Veba alıp yürümüştü. Durmadan patlak veren ölümcül yangınlar, dehşet verici bir hızla şehre yayılarak yolları üzerindeki her şeyi yutuyor, geriye yalnızca alev denizi içinde dumanı tüten küller bırakıyorlardı.

Gündelik yaşamda korku ve ölümün sıradanlaştığı şehirde, insanlar bununla başa çıkmak için dualardan ya da büyüden medet umuyordu. Çareyi doktor ve ilaçlarda arayanlar, kendilerini kötülükten koruması için muskalar satın alanlar vardı. İnsanlar dükkânlarının kepenklerini indirip, evlerine gizleniyorlardı. Kimi zaman da rüşvete başvuruyorlardı. Ancak, Batılı gözlemcilerin onlara atfetmeyi çok sevdikleri miskin kaderciliğe ya da Avusturya asıllı Osmanlı büyükelçi Franz von Werner'in (Murad Efendi) 1870'lerdeki İstanbul "proletaryası"na atfettiği ve onların hallerinden hoşnut olmalarını sağladığını savunduğu "katı kaderciliğe" teslimiyetleri söz konusu değildi.[1]

Doğanın Şiddeti

Coğrafi olarak aktif bir deprem kuşağının ortasında bulunması, şehri tehlikeli kılan etkenlerdendi. Sık sık deprem oluyordu ve bunlar genelde, 1658/59'da olduğu gibi yıkıcı şiddetteydi.[2] En yıkıcı depremlerden biri 1509'da gerçekleşmiş, sayısız bina yerle bir olmuş ve binlerce insan yıkılan duvarların altında kalmış "hepsi boğulmuş, ölmüş ve gömülmeden duran ceset yığınlarına dönmüş"tü.[3] Minareler yıkılmış, cami kubbeleri ikiye ayrılarak yerle bir olmuş, evlerin bacaları tahrip olmuştu. Saraylar dahi hasar görmüştü.[4] Deprem gece yarısı başladı ve kadınlı erkekli ağlamalar ve dualar eşliğinde sarsıntısı sabaha kadar devam etti; kimse uyumadı.[5] Dönemin anonim vakayinamelerinden birine göre, sarsıntılar gece gündüz kırk gün,[6] daha sonra Solakzade'nin yazdığına göre kırk beş gün devam etti.[7] İnsanlar evlerini terk edip açık havada, bahçe ve avlularda yaşadılar.[8] Küçük Kıyamet Günü diye anılacak olan bu deprem, daha önce görülmemiş şiddet ve büyüklükteydi. Yarattığı hasar öyle korkunçtu ki, II. Bayezid imparatorluğun dört bir yanından 80.000 askerin şehrin surlarını onarmaları için İstanbul'a getirilmesini emretti. Bu iş için Yeniçeri Ağası Yunus Ağa'yı görevlendirdikten sonra, Bayezid'in kendisi de şehirden ayrılarak daha güvenli olan Edirne'ye gitti.[9]

Karadeniz ile Akdeniz'i birbirine bağlayan büyük bir su yolunun iki yanına kurulmuş olan şehir, sık sık çok şiddetli fırtına ve sellere sahne oluyordu. 1785/86'da yaşanan aşırı su baskınları Üsküdar'daki pazar tezgâhlarını ve üstlerinde ne var ne yoksa hepsini denize süpürdü.[10] 1745'teki büyük fırtına tüm şehri etkisi altına alarak, Kasımpaşa'da yaklaşık 200 evi yıktı ve tadı deniz suyu gibi tuzlu olan yağmurlara neden oldu; bu vaka "ehl-i basîrete [basiretli insanları] istiğfâra sebeb olmuş idi."[11] 1790'daki devasa sele, 45 yıl önceki büyük selden farklı olarak tadı hafifçe tuzlu bir yağmur eşlik ediyordu. Ancak bu sel öyle şiddetliydi ki, dönemin yazarlarından Ahmed Cavid'e göre, şehri ve çevresini harap eden ve pek çok kişinin boğulmasına yol açan bu olaya ikinci Nuh Tufanı den-

se yeriydi.[12] 1563'te yaşanan çok büyük bir fırtınada, tam yetmiş dört kez yıldırım düştü ve yağmur gece gündüz durmaksızın yağdı. Bu yağmurlar, pek çok insan ve hayvanın kaybolduğu çok büyük ve yıkıcı bir sel felaketine yol açtı. Sel suları, Haliç boyunca yeni inşa edilmiş bir su kanalının kemerlerini ve evleri yıktı, Kâğıthane'de kocaman bir çınar ağacını kökünden söktü, hatta Eyüp Sultan türbesine girdi.[13]

Kuşkusuz efsanevi büyüklükteki sellerden biri de 1490 yazında yaşanmış, aniden kara bir bulutun peydah olmasıyla, devasa boyutlarda bir şehir olan İstanbul, karanlığa gömülmüştü. Yağmur bardaktan boşanırcasına yağıyordu ve öyle şimşekler çakıyordu ki, Solakzade'ye göre, bunları gören kişi kıyametin yaklaştığını düşünürdü. Yıldırımlardan biri, At Meydanı civarındaki, o zamanlar barut deposu olarak kullanılan Güngörmez Kilisesi'ne düştü. Bu öyle şiddetli bir yıldırımdı ki, kilisenin kubbesi "kara bir dağ" misali gökyüzüne fırlayıp denize kondu ve binada yaşanan patlamanın şiddetinden, geriye temelleri dahi kalmadı. Binanın çevresindeki, birlikte bir küçük kasaba oluşturan dört mahalle tamamen yok oldu ve tüm sakinleri bir anda göçük altında kaldı. Bu patlamada saçılan dev taşlar Boğaz'ın karşı yakasına fırladı, hatta abartılı bir rivayete göre, bazıları Galata ve Üsküdar'a kadar ulaştı.[14]

Dönemin vakanüvislerinden Kemalpaşazade felaketi şöyle tasvir ediyordu:

> Her ne âdemde ki tokındı, hemândem işini tamâm itdi, bâde-i hayatın yere döküb câm-ı vücudun hurd u hâm [paramparça] itdi. Etrâfındağı mahalleleri harâb eyledi, bir nice yüz ev yıkub tûde-i turab [toz toprak] eyledi, evler yıkılub, bozılub, halkınun başı ayağı hurd olub, taş-ı toprağı içinde yumuldı kaldı. Haylı zamândan sonra baz'ın kazub toprağ u taş arasından çıkardılar. Henüz diri idi emmâ bet beniz gitmiş, hayretinden kendüyi tağıtmış, sanki sinde [mezarda] yatanların biri idi. Nicelerin uyhudan gözi açılmadan eceli eli ağzın yumdı. Ne kabri kazıldı, ne kefeni dikildi, ne kimse yudı, ne gömdi, ol-tâmme-i kübrâda [kahredici afette] şunların tâmı [evlerinin çatısı] yıkılurken uyandılar. Ansuzun kıyâmet kopdı, gökler başlarına yıkıldı sandılar.[15]

Kışları, şiddetli tipiler şehri etkisi altına alabiliyor, gemilerin seyrini engelleyerek, dereleri, nehirleri, hatta 1595 kışında görüldüğü gibi, doğal su kaynaklarını donduruyordu. 1595'teki o kış, soğuk yüzünden değirmenler dönmemiş, dolayısıyla ekmek fiyatları tavan yapmıştı. Daha önce iki akçe eden bir somun ekmek üç akçeye zor bulunur olmuştu. Hatta padişah cuma namazı için dışarı çıkmaya dahi cesaret edememişti, zira kar yüzünden yollar kapanmıştı ve atlar buz üzerinde ayakta duramıyordu.[16] Asırlar sonra, tipiler hâlâ şehri felç edebiliyordu ve Aralık 1910'daki bir tipi yüzünden, cuma selamlığı iptal edilmişti.[17] İstanbul ayrıca dev taneli dolu yağışlarından da mustaripti. 5 Şubat 1832'de şehre "insan ayağı büyüklüğünde buz taneleri" yağmış ve bu olay İngilizlerin *Children's Friend* mecmuasına konu olmuştu.[18]

İstanbul'da özellikle kuzeydoğu ve güneybatı yönlü şiddetli rüzgârlar sık görülüyordu ve gökyüzü günlük güneşlikken, hiç beklenmedik bir anda, aniden hortumlar belirebiliyordu. Hortumun denizi çalkalayıp köpürtmesi, 1785'te olduğu gibi deli dalgalara yol açabiliyordu. Söz konusu olayda, çatıların kiremitleri ve ahşap evlerin tahtaları kopup yerinden uçmuştu. Çarpışarak batan kayıklar binlerce insanın ölümüne yol açmış, 169 balıkçı kayığı tüm tayfasıyla birlikte sulara gömülmüştü. Fırtına dindikten sonra, Yedikule'de kıyıya vurmuş üç binden fazla ceset vardı.[20]

Doğa olaylarının şiddetine maruz kalan İstanbul sakinlerinin doğal katilleri bunlarla da bitmiyordu. İstanbul gibi sıhhi temizliğin olmadığı ya da yetersiz kaldığı ve insanların kalabalık halde iç içe yaşadıkları büyük bir şehirde, kaçınılmaz olarak hem sık hem de şiddetli veba salgınları oluyordu. 1467 yazında, böyle korkunç bir salgın İstanbul'u kasıp kavurmuş, "hiç duyulmamış, dayanılmaz... inanılmaz ıstıraplara" yol açmıştı. Ölüm vakaları öyle fazlaydı ki, mezarları kazacak kimse kalmadığından, cesetler gömülmeden bırakılıyordu.[21] Salgın genelde hızla seyreden ve nahoş ölümlerle sonuçlanıyor, İstanbul'da 17. yüzyıl başlarında hastalığı kapanların, Lithgow'a göre, "bir tarafları yarı yarıya çürüyüp dökülüyordu, öyle ki tüm iç organlarını kolayca seçebilirdiniz."[22]

Bu salgınlarda çok sayıda insan öldü; 1467 salgınında günde ortalama 600 kişi hayatını kaybetti; 1492'deki vebanın ilk beş

gününde 1.000 kişi kurban verilirken, sonraki on günde 25.000, sonraki on yedi günde 30.000 kişi öldü.[23] 1586'da vebanın dokunmadığı kimse kalmazken,[24] 1812'de binlerce insan öldü ve ölüm oranları, şehir surları dahilinde gömülenler hariç, günde 2.004 kişiye ulaştı.[25] Bu salgında, gömülecek o kadar çok ceset ve bu işi yapacak öyle az insan vardı ki, insanlar ölü gömmeye çağırıldıkları için dükkânlarını açamıyordu.[26] Veba şehirdeki elçilikleri de vurmuş, Sanderson'ın yazdığına göre, 1590'larda şehirdeki İngiliz elçiliğinde 16 kişi hastalığa yakalanmış, bunların 8'i ölmüştü. Kurbanlardan biri bizzat Sanderson'ın odasında rahatsızlanmış ve bir iki gün sonra ölmüştü.[27] Hastalık ayrıca, Kasım 1608'de İngiliz büyükelçisi Sir Thomas Glover'ın karısının da ölümüne neden oldu.[28] 1573'teki büyük salgında Aurelio Santa Croce'nin ev halkından birkaç kişi, Venedik balyosu Marcantino Barbaro'nun evinde çok sayıda insan öldü.[29] İran sefiri 1584'te, iki buçuk yıl kaldıktan sonra şehri terk ederken, onunla birlikte gelmiş olanlardan kimse sağ kalmamış, hepsi vebadan ölmüştü.[30] Onun şehirden ayrıldığı yıl veba öyle ağırlaşmıştı ki, Selaniki'nin dediğine göre, "dûd-ı âh u nâle sem'-i semâvâte peyveste olup, firket ü hasret-i mevtden muhteriku'l-fuâd ve giryân ü büryân olmaduk kimse kalmadı" [iç çekişler ve inlemeler, göklerde her şeyi duyan Allah'a erişiyordu ve yüreği yanmayan, ölüm acısı ve kaybı yüzünden ağlamayan kimse kalmamıştı].[31] Osmanlı Hanedanı üyeleri de salgından muaf değildi. 1598'deki veba, Topkapı ve Eski Saray'da hızla yayılarak, III. Murad'ın 19 kızı dahil pek çok kişiyi öldürdü. Yalnızca Eski Saray'da en az 128 kişi öldü.[32] Pek çoğu, vebanın yanı sıra başka salgınlara kurban gitti. I. Abdülhamid'in oğlu Mehmed, 1785'te patlak veren[33] ve sarayda hanedan üyeleri dışında pek çok bebeği de öldüren çiçek salgınında hayatını kaybetti.[34] 1870'te büyük bir kolera salgını çıktı; ölüm oranları öyle yüksekti ki, "bir koleralı cenazeyi götüren sekiz, on kişiden beş, altısı yollarda düşüp ölür, cenaze ile beraber o da gömülürmüş."[35]

Padişah ailesi salgından etkilenmiş olsa da, bunun nedeni kaderci teslimiyetçilikleri değildi. Her ne kadar Pertusier, "genelde, tepelerinde dikilen değişmez kaderi önlemekten dahi umutsuz, teslim olurlar"[36] dediği Türklerin veba karşısında büsbütün ka-

derci olduklarını düşünse de, kuşkusuz ki bu durum padişahlar ya da kaçma imkânlarına sahip olan diğerleri için geçerli değildi. Nitekim aslında Pertusier'nin anlattığı 1812 vebasında, vebadan evla buldukları sıtma salgınının hüküm sürdüğü Anadolu yakasına kaçan yalı sahipleri buna örnekti.[37] 1492'de II. Bayezid dört ay boyunca Edirne'de kalarak, İstanbul'daki ölümcül vebanın dinmesini beklemiş ve şehir bu "ağır cezadan" kurtulana dek dönmemişti.[38] III. Mehmed, Topkapı ve Eski Saray'ı kasıp kavuran veba 1598'de dinene dek, Topkapı Sarayı'na dönmedi.[39] 16. yüzyılda Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin vebadan kaçmanın caiz olup olmadığı yönündeki bir soruya cevaben yayımladığı fetva, insanların imkân bulduğunda vebadan kaçtığı fikrini desteklemektedir. Şeyhülislamın cevabına göre, Allah'ın gazabından kaçmak ve onun yardımını istemek caizdi.[40]

Şehirde, kaçması vebadan dahi güç olan bir başka bela daha vardı ki, o da belki en büyük ölüm nedeni olan yangındı. Osmanlı başkenti olarak ilk günlerinden 1923'teki son günlerine dek İstanbul'un değişmez bir unsuru olan yangın, bu yüzden sürekli korku içinde yaşayan şehir sakinlerinin hayatlarından hiç eksilmeyen ölümcül olaylardandı.[41] ABD'ye gitmek üzere 1880'lerde Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan Ermeni papaz Basmacıyan'ın belirttiğine göre "İstanbul'da insanları her şeyden çok korkutan bir şey varsa, o da yangındır."[42] Hiçbir şey onun kadar tahripkâr olamazdı[43] ve "şiddetli bir fırtınayla körüklendiğinde alev sellerinin deniz dalgaları misali kabardığı" yangınların yayılma hızı dehşet vericiydi.[44] Yangın başlar başlamaz, hele de hava rüzgârlıysa, alevler hızla tüm mahallelere yayılabiliyor, saatler içinde çok büyük bir yıkıma yol açarak binlerce evi küle çeviriyordu.[45] Bir yangında, üç günde 50.000 ilâ 70.000 ev yanıp kül olmuştu.[46] Odun Kapı'da başlayan 1693/94'teki büyük yangın, rüzgâr yüzünden birkaç kola ayrılarak hızla şehrin diğer bölgelerine yayılmıştı. Yangın yirmi dört saat boyunca kontrolsüz biçimde devam etti ve sonuçta çok ağır hasar verdi. Bundan birkaç gün sonra, Odun Kapı'da çok büyük bir yangın felaketi daha yaşandı ve öncekinden de ağır bir hasarla sonuçlandı.[47] Böyle yangınların sık sık yaşanması, birçok kişinin defalar-

ca evinin yanmasına yol açıyordu; Lady Mary Wortley Montagu, 18. yüzyıl başlarında, çoğu ailenin bir-iki defa evinin yandığını bildirir.[48] 19. yüzyılda İstanbul'un ünlü banker ailelerinden birine mensup olan Yorgo Zarifi'nin büyükannesi, hayatı boyunca beş kez evini yangınlarda kaybetmişti.[49]

Yangınlar şehrin bazı bölgelerini tümüyle ortadan kaldırıyor; padişahın cuma selamlığı merasimine gitmesini[50] ve divanın toplanmasını engelliyor;[51] saray mutfaklarını küle çeviriyor;[52] barut-haneler birdenbire parlıyor[53] ve denizdeki gemilerde çıkabiliyordu. Yangın barutla karşılaştığında, patlamalara yol açıyordu. 1596'da, sefer mühimmatı hazırlamak üzere neft yağı ve kükürdün karıştırıldığı devlet imalathanesinde bir kaza meydana geldi. Çıkan yangın büyüyerek, hemen yanda barut ile çalışan tüfekçilere sıçradı. Patlama sonucu "nâr–ı düzah" [cehennem ateşi gibi] çok büyük alevler oluştu ve bunlar Odun Kapı içindeki demirci dükkânına, oradan da çevreye yayıldı. Pek çok zanaatkârın dükkânı yanıp kül oldu.[54] Karada başlamamış yangınlar bile öldürücü olabiliyordu ve gemilerin yanan meşaleler misali dokundukları her şeyi tutuşturacak halde suda sürüklenmeleri yüzünden, gemilerde çıkan yangınlar kıyı boyunca uzanan bölgelere de ağır hasarlar verebiliyordu. 1766'da, Bahçe Kapı ile Galata arasına demirlemiş bir kadırga gece vakti alev almış ve yanar haldeyken yüzerek diğer gemilere çarpmak suretiyle, onları da yakmıştı. Daha sonra yavaş yavaş kıyıya doğru ilerlemeye devam eden gemi, Cibali ile Tüfekhane arasındaki Yahudi evleri ile Cibali pazarında yangın çıkardı. Kadırga yüzünden alev alan birkaç gemi, güneybatı rüzgârıyla sürüklenerek Haliç kıyılarına, Azap Kapı, Divanhane ve Ayvansaray'a vardı. Bunlardan biri Tersane-i Âmire önüne gelerek Tersane Sarayı Kasrı'nı küle çevirdi. Tüm bu hasar yalnızca beş altı saat içinde gerçekleşti.[55]

Bu olaydan yüz yıl sonra, 1870 yılında Pera'da çıkan bir yangın yalnızca altı saat içinde binlerce kişiyi öldürüp sayısız binayı kül ederek semtin üçte ikisini yok etti.[56] Evler, tavernalar, oteller, tiyatrolar ve daha önce de 1831'deki feci yangında yok olan[57] ve kaybı İngilizleri çok sinirlendiren İngiliz sefarethanesi de dahil, tüm elçilik binaları yanıp kül oldu.[58] "Alevlerin yer yer bir mil uzaklığa

eriştiği ve güçlü bir rüzgârın etkisiyle akıl almaz bir hızla yol aldığı"[59] yangın çok süratli yayıldı. Rüzgâr tutuşan tahtaları dört bir yana savuruyordu. On üç saat sonra yangın söndürülmüş, geriye harap sokaklar, için için yanan viran evler bırakmıştı; zemin hâlâ sıcaktı ve yanıyordu.[60] Hasarlı binalardan kopan parçalar yere düşmeye devam ederek, yangından sağ çıkmış insanları da öldürüyordu. Kurtarılması imkânsız olan ve tehlike arz eden binaları yıkmak için toplar kullanıldı.[61] Bu yangın öyle büyüktü ki, *Belfast Newsletter*'da "daha önce kayda geçmiş bu kadar büyük bir felaket pek azdır" deniyordu.[62] Devlet ve özel şahıslar yangından etkilenenlere önemli miktarlarda para, yiyecek ve çadır yardımı yaptılar; yalnızca padişahın kesesinden on bin lira yardım geldi. Mısır hıdivi yardım gönderdi ve sultanın tahta çıkışının yıldönümü kutlamaları için yapılacak ışıklandırmalar için bütçeden ayrılmış beş bin lira, yardımlara aktarıldı.[63] İngilizler, o dönem için alışılmadık biçimde, bundan etkilenmişti.

> Evsiz ve meteliksiz kalanlara yiyecek ve başlarını sokacakları çadırlar sağlamak üzere devletin yaptığı acil yardım organizasyonu, tüm talepleri gideriyor... Toplanan fonların kullanımı için devlet tarafından atanan komisyon öyle saygın ki, Türklerin icraatlarına alışkın olmayanlara tuhaf gelse de, halk, paylaştırılmak üzere onlara emanet edilen paranın bu sefer hedeflenen yerlere ulaştırılacağına güveniyor. Gündelik olarak çok büyük miktarlarda şahsi yardım dağıtıldığını görmek memnuniyet verici. Bölgenin hemen dışına kurulan büyük kamplarda, İngiliz hanımlarımız hayırseverliğin asil örneklerinin sergilenmesinde öncülük ediyor.[64]

Bundan beş yıl önce, Hocapaşa mahallesinde yaşanan iki günlük yangın Cağaloğlu, Kadırga, Kumkapı, Nişancı ve Sultanahmet'te yüzlerce evi yakıp kül etmiş ve bölgeyi viran durumda bırakmıştı.

> Viranelerde, harabelerde, arsalarda koyunlar, keçiler otluyor; kazlar, hindiler, ördekler, tavuklar yemleniyor, horozlar ötüyor, eşekler yatıp yuvarlanıyor ve yanık ağaç dallarında kargalar... Yangın bütün İstanbul'u yakmış, bütün İstanbulluların ellerini böğründe bırakmış.[65]

Bu bölgelerin yaralarının sarılması yıllar aldı.[66] 19. yüzyılın son çeyreğinde, İstanbul'da ayda sekiz yangın yaşandığı söyleniyordu.[67]

Alevler belli bölgeleri tümüyle silip süpürerek, geriye, kilometrelerce yayılabilen yangının "kasvetli hatıraları"ndan başka bir şey bırakmazken, yangın sürekli değişen bir şehir topografyası yaratıyordu.[68] 19. yüzyılın başlarında, Pertusier "bir iki ay öncesinde çok kalabalık olan, ancak büyük bir yangın sonucu artık harabe yığınına dönmüş Batala isimli bir semt"ten söz eder.[69] Bu yıkımların hepsi sırf yangınlar yüzünden olmuyordu; 1589'da Tahtakale yakınlarındaki yangında yeniçerilerin yaptığı gibi[70] alevlerin yayılmasını engellemek amacıyla bitişikteki binalar yıkılabiliyordu. 17. yüzyılda, yangınları söndürmek ve yayılmalarını önlemek için, padişah tarafından ücretleri ödenen *baltacılar* (baltalı itfaiyeciler) görevlendiriliyordu. Yangın bir binayı kapladığında, bunlar binanın yanındaki evleri baltalarıyla yıkarak, alevlerin öncelikle yayılması beklenen istikamette yirmi-otuz kadar evi yerle bir ediyorlardı. Ancak, yangınlar öyle hızlı yayılıyordu ki, baltacılar genelde onların hızına yetişemiyordu.[71] Tournefort'a göre, 18. yüzyıl başında İstanbul'da yangının yayılmasını ve bütün şehri yutmasını önlemenin tek yolu, alevlerin yolu üzerindeki tüm binaları yıkmaktı.[72] 1910'da İstanbul'da olan Arap gazeteci ve yazar Reşid Rıza, İstanbul'da yangınla mücadele için seçilen yöntemin, yangın mahalline bitişik evlerin yıkılması olduğunu kaydeder. Yıkım ekiplerinin yıkım konusunda çok maharet kazandıklarını, zira sürekli bu işi yapıp, bu konuda idmanlı olduklarını söyler.[73]

Yangından ziyade itfaiyeciler tarafından yıkılan evlerin oranı yüksek olabiliyordu. 3 Eylül 1804 gecesinde çıkan yangında yok olan 700 evin 200'ü, alevlerin sıçramasını engellemek için yıkılmıştı. Tophane'deki Çivici Limanı'nda bir çubukçu dükkânında çıkan, önce topçu kışlalarına, sonra da çevre bölgelere hızla yayılan bu yangın, kışlayı, Ketenci Hamamı'nı, Tophane Camii'ni ve Defterdar Camii'ni kül etmiş; kayıkla Çırağan Sarayı'ndan olay yerine gelerek maddi teşviklerle itfaiyecileri gayretlendirmeye çalışan III. Selim önderliğindeki söndürme çabaları sonuç vermemişti.[74]

Pazarları, fabrikaları ve atölyeleri yok eden, şehrin ekonomik faaliyetlerini felce uğratan yangının maliyeti çok ağırdı. 1593'te yangının, haffaflar (ayakkabı, terlik, vb. üretenler) ve semerciler, mücellitler ve keçecilerin atölyeleriyle birlikte Saraçhane'nin yarısını, yanı sıra Büyük Karaman Pazarı ve At Pazarı'nı yok etmesi üzerine, Selaniki, alayla "Görmedim âlemde âteş gibi kızgun müşteri" diyordu.[75] Pek çok han ve pazarı alevler yuttu. 1594'te Tavuk Pazarı yakınındaki Sinan Paşa vakfının bir parçası olan Yeni Han yanarak yok oldu;[76] bir iki ay sonra, Ayasofya'nın yanındaki çarşıda çıkan büyük bir yangın, pek çok dükkân ve evi yok etti. Saraya çok yakın olan bu bölgede çıkan yangın, "Civârumuzda bu alâmet bize işaretdür" diyen padişahı derin endişelere sevk etmişti.[77] Hanlar yeniden inşa edildi ve kısa süre sonra tekrar yanıp kül oldular. 2 Şubat 1803'te gece vakti Irgat Pazarı'nda İplikçiler Hanı'ndaki bir fırından başlayan yangın hanla birlikte beş on dükkânı yakıp kül etti.[78] Yeniden inşa edilen İplikçiler Hanı, daha altı ay geçmişken bir kez daha yangınla harabeye döndü; aynı yangında dört han, Makasçılar Çarşısı ve çok sayıda dükkân da yandı.[79]

Pek çok yabancı tüccar da yangınlardan etkileniyordu. Galata'daki büyük 1831 yangını, burada ardiyeleri bulunan "Türkiye tüccarları arasında büyük telaşa yol açtı."[80] 1682/83'te Galata'da bir ardiyede başlayan yangın on beş gün boyunca farkına varılmadan devam etti. Ardiye açılıp içeri hava girer girmez, bir patlama oldu ve ardiye, içindeki tüm mallarla birlikte kül oldu. Rumlara ve Avrupalılara ait olan mallar öyle değerliydi ki "bir Mısır hazinesi"ne denktiler.[81] Tournefort, Galata'daki sürekli yangınların, malların kaybına yol açması yüzünden pek çok aile için yıkım anlamına geldiğine dikkat çeker. "Yabancı tüccarlar, Galata'daki depolarını taş malzemeden, ayrık nizamda ve yalnızca zorunlu durumlarda pencereli olarak inşa edip, kepenkleri ve kapıları çuvallarla kaplamayı öğrendiler" diye yazar.[82]

1870'te *Belfast Newsletter*'da, "gelecekte meydana gelebilecek şanssızlıkları göz ardı etmek gibi ölümcül bir âdeti" olan İstanbulluları "daha ihtiyatlı Batılılar"la kıyaslayıp eleştiren[83] görüşün tersine, Osmanlılar yangına karşı mümkün olan her türlü önlemi

alıyordu. Şehrin her yanına gözetleme kuleleri dikilmişti ve gece bekçileri yangınları gözetleyerek bunlara karşı önlem almaya çalışıyordu.[84] Halkın yangınlara karşı hazırlıklı olması ve yangın başlar başlamaz onu söndürmek için bizzat çaba göstermesi bekleniyordu. 1572'de, İstanbul kadısına gönderilen bir ferman, yangın çıkan bir mahallede, halkın önce yangını söndürmeye çalışmadan kaçmasını yasaklıyordu. Her evde suyla dolu bir fıçı ve çatıya erişen bir merdiven olması gerekliydi. Evlerinde bu donanımı sağlamayanlar cezalandırılacaktı. (Hamam ve fırın gibi) yangına bilhassa elverişli yerler, her iki-üç ayda bir denetlenecekti.[85] 1696'da II. Mustafa, İstanbul Kaymakamı Osman Paşa'ya, binaların kolayca alev alabilen padavra ile inşasına izin verilmemesini emretti. Bunun yerine, binalar Halep, Şam ve Anadolu'daki gibi taş, kireç ve kerpiçle inşa edilecekti[86]. Birkaç yıl sonra 1702'de, İstanbul halkının İstanbul kumaş pazarı civarının da dahil olduğu bazı bölgelerde, bina ve dükkânların taş veya tuğladan inşa edilmesi yönündeki fermanı uygulayabilmesi için, padişah yetkililere, tuğla, kireç ya da kiremit tedarikindeki sorunların giderilmesini emretti.[87]

Daha önce gördüğümüz gibi, padişahlar yangın söndürme çalışmalarını bizzat yönetiyordu: Örneğin III. Selim, sık sık yangın yerlerinde görünürdü.[88] Padişahın yangın denetimindeki rolünü anlatan, 19. yüzyıla ait şu iç gıcıklayıcı tasvir, Batılıların Osmanlı padişah figürüne olan merakının ve bu konudaki saflıklarının boyutunu açıkça gösteriyor:

> Padişah, sivil ve askeri yetkililerinin, şehirde ya da banliyölerinde veya Boğaz kıyılarındaki köylerde çıkan yangınları söndürmek için gösterdikleri gayretleri bizzat denetlemek zorundadır. Gece vakti bir yangın çıkarsa, *Silih-dar* [muhafız] yangından haberdar edilir ve o da derhal durumu *Aukuslar-Aya* [Kızlar Ağası'na] bildirir; Kızlar Ağası hareme girerek doğruca padişahın yatak odasına gider ve gece boyunca vardiyalı olarak nöbet tutan beş cariyeye haberi verir. O zaman, bu cariyelerden biri (yangın işareti olan) kırmızı bir sarık giyerek padişahın yatak odasına girer ve padişah uyuyorsa, yatağa yaklaşıp çok nazik biçimde onun ayağını ovuşturmaya başlar. Padişah uyanıp kırmızı sarığı görür ve hemen

yangının hangi mahallede olduğunu sorup öğrendikten sonra, kalkıp giyinir, selamlığa gider ve tüm maiyetiyle birlikte yangın mahalline doğru yola koyulur.[89]

İmparatorluğun sona erişine kadar süren bir uygulamayla, yangın söndürme çalışmalarında padişahın yanı sıra, sadrazamlar ve diğer vezirler de bizzat hazır bulunurdu. Örneğin Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde imparatorluğun başındaki triumviradan biri olan Talat Paşa, Eylül 1918'de Vefa ve Zeyrek'teki bir yangının söndürülme çalışmalarını izlemişti.[90] Ondan birkaç yıl önce, Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa, 1911'de Harbiye Nezareti'ni kül eden büyük Mercan ve Laleli yangınının söndürülmesini denetlerken, başına kalas düşerek yaralanmıştı.[91] Yangın söndürme sırasında kimi zaman çok daha ağır yaralanmalar olabiliyordu. 1500/1501'de Sadrazam Mesih Paşa, Galata'da bir barut deposunun yakınında çıkan büyük yangını söndürmek üzere yeniçerilerle birlikte Haliç'in karşı kıyısına geçti. Yangın depoya ulaştığında ani bir patlama oldu ve çok büyük bir taş, hem Mesih Paşa hem de orada bulunan Galata kadısına çarparak, ikisini birden ağır yaraladı; ikisi de olaydan beş gün sonra öldü.[92] 19. yüzyıl başlarında, Çarşamba Pazarı'nda bir yangının söndürülmesiyle uğraşan yeniçeri ağası, yıkılan bir duvarın altında kalarak öldü.[93] Bazı durumlarda, faciaya yol açan şey yangınla açgözlülüğün birleşmesiydi. 1786'da dönemin sadrazamı Galata'da bir yangına nezaret ederken, yangını söndürmekle uğraşanları gayretlendirmek için büyük çaba harcadı. Sadrazam, yandaki bir binanın üst katına çıkıp, gayretleri artırmak için teşvik amacıyla bolca para saçtı. Bu yaptığı öyle bir izdihama yol açtı ki, ağırlığı kaldıramayan evin yıkılmasıyla alt katta bulunanlar ezildi. Sadrazam da yaralandı ve vücudunda çok sayıda sıyrık oluştu.[94]

Yangın söndürmek devlet görevlilerinin hayatlarına mal olabildiği gibi, görevlerini yapamadıkları ya da öyle bir izlenim verdikleri için işlerinden de olabiliyorlardı. 17. yüzyıl sonunda, İstanbul kaymakamlığı görevinden alınan Hüseyin Paşa'yı koltuğundan eden, ihmal suçlaması oldu. O göreve geldiğinden beri, İstanbul

7. Tulumbacılar, Hermann Barth, Konstantinopel (Leipzig ve Berlin, 1901), s. 10.

bir gün olsun yangından kurtulamamıştı ve yangınların yaygınlığı düşünülürse muhtemelen haksız bir biçimde, durumun Hüseyin Paşa'nın ihmalkârlığı yüzünden bu hale geldiği izlenimi oluşmuştu.[95] Yeniçeri Ağası Cafer Ağa 1568/69'da hastalığı yüzünden bir yangına gidemeyince, yeniçeriler belli ki yangını söndürmek için gereğince uğraşmamış ve sonuç olarak yangın kontrolden çıkarak bütün gün ve gece boyunca sürmüştü. Cafer Ağa görevden alındı.[96] Yeniçeriler, yetkili birinden bu yönde bir teşvik görmedikçe çalışmaya hevessiz olabiliyordu. Örneğin 1596'daki bir yangında, ancak Bostancıbaşı Ferhad Ağa'nın olay yerine gelmesiyle mecbur kalarak işe girişmişlerdi.[97]

18. yüzyılın başlarından önce, itfaiyeci olarak yeniçeriler kullanılıyordu ve 16. yüzyıl Venedik balyosu Bernardo Navagero'nun tabiriyle, yangın çıktığında "yangına koşanlar" yeniçerilerdi.[98] 18. yüzyıl başlarında, Müslümanlığı kabul ederek Gerçek Davud adını alan bir Fransız mühendis, *tulumba* adı verilen bir makine icat etti ve bunun yangın söndürmede çok faydalı olduğu görüldü. Bunun

üzerine, dönemin sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa yeniçerilerden oluşan bir *tulumba ocağı* kurdu ve Gerçek Davud'u, ağa unvanıyla bu birimin başına getirdi.[99] 1826'da yeniçeriliğin yıkılışıyla birlikte tulumba ocağının dağılmasından sonra, her mahalle kendi tulumbasını tedarik ederek kendi tulumbacı birimini kurdu.[100]

19. yüzyılda, mahalle tulumbacıları, kendi kıyafet tarzları, jargonları ve toplumdaki yerleriyle, yerleşik bir grup haline gelmişti. Her mahallenin, otuz veya kimi yerde altmış, yetmiş kişiden oluşan kendi tulumbacı birimi vardı ve ücretleri, yanan ya da yangın tehlikesi atlatan evlerin sahipleri tarafından ödeniyordu. Bir yangından diğerine koşup onları söndürmek, bu birimin göreviydi. Tulumbacının, sırf yangınları söndürmesi değil, başka bazı vasıflara sahip olması da öngörülürdü. Cesur, mert, ciddi, sadık, çok konuşmayan, yalan söylemeyen ve çalmayan biri olmalıydı. Çatık kaşlı bir çehreye sahip olmalı, arkadaşları için her şeyi yapmalı, komşularını korumalı, fahişelere taş atıp onları mahalleden kovmalı, fuhuş yapıldığından şüphelenilen evlere düzenlenen baskınlara liderlik etmeli ve her zaman saygılı olmalıydı.[101] Bu eksiksiz meziyetler listesine rağmen, Basmacıyan'ın, çoğunun eğitimli itfaiyecilerden değil, hamallar ve kayıkçılardan oluştuğunu söylediği tulumbacılar hakkındaki sözleri iğneleyicidir: Kendileri "iri kıyım ve güçlü..." olsalar da "küçük alet ve edevatları alevleri dindirmekte etkisiz kalıyor... İşi ağırdan almaları, yangını dindirmek bir yana, sanki onu daha da körüklemeye yarıyor."[102]

İtfaiye kuvvetleri kurmakla, onların etkin biçimde çalışmalarını sağlamak bambaşka şeylerdi. Bu şehirde itfaiyecilik hiç kuşkusuz zor bir işti. Rüzgâr alevleri zapt etmeyi ve kontrol altında tutmayı çok zorlaştırıyordu; devletin inşaatta taş kullanımı yönünde ısrarlı girişimlerine rağmen, ahşap evlerin hâkimiyeti şehrin büyük kısmını kav kutusuna döndürmüştü ve dar sokaklar yangınla etkin mücadeleyi imkânsız hale getiriyordu. 1833'teki büyük yangında itfaiyeciler, sokakların itfaiye araçlarının giremeyeceği kadar dar olması yüzünden, alevleri el pompalarıyla söndürmeye çalışmışlardı.[103] Yangınlar ayrıca son derece beklenmedik yönde gelişebiliyor-

du; en azından bir İngiliz gazetesinin 1823'teki bir yangınla ilgili haberine göre, Türkler

> şaşkınlık ve dehşetle [olanları izlerken] [...] yangın, yıkıcı öfkesini yalnızca Türk evleriyle sınırladı ve Hıristiyan yerleşimlerine yaklaştığında, adeta doğaüstü bir güç tarafından engellenmiş gibi, Müslüman mahallelerine geri döndü; hatta, Müslümanlara ait olmayan çok sayıda ev, alevlerin ortasında hiç zarar görmeden kaldı.[104]

Bu sorunlara bir de kundaklamalar ekleniyordu ve Thevenot'nun 17. yüzyılda öne sürdüğüne göre, yangınlar zaman zaman, alevlerle uğraşmak için koşturan insanların yarattığı kargaşada evleri yağmalama fırsatı yakalayacağını düşünenler tarafından kasten çıkarılıyordu.[105] Eylül 1833'te devlete ait tüfek fabrikasında,[106] 1831'de saray cephaneliğinde[107] çıkan yangınların ve büyük 1870 yangınının[108] kundaklama sonucu çıktığı şüphesi vardı. Kundakçılar, öteki yangınları fırsat bilerek, başka yerlerde görevli olan tulumbacıların yokluğundan yararlanıyordu. Bu durumda onların çıkardıkları yangınlar denetimsiz kalıyor, böylelikle daha fazla kaos yaratarak, ardından gelen kargaşada yağma ve talan için daha serbest bir ortam sağlıyordu.[109] Bazı durumlarda, padişah olaya müdahale ederek, kundaklama şüphesinin soruşturulmasını isteyebiliyordu; Aralık 1544'te Kanuni Sultan Süleyman bunu yapmış, Eminsinan mahallesi, Gedik Ahmed Paşa hamamı yakınındaki Hacı Hamza'nın evini yok eden yangının derhal soruşturulması için Edirne'den ferman yollamıştı. Yangın diğer evlere hasar vermese de, padişah yangını çıkaranın, evin sahibi mi, hizmetkârlardan biri mi, yoksa ev dışından biri mi olduğunu derhal öğrenmek istiyordu. Bunu yapan kişi tespit edildiği takdirde hapse atılacaktı.[110]

Yangın, en azından bir defa, bir suikast girişimini örtmek için kullanıldı. Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa, kendisinin ordu yapılanmasında yenilikler getirebileceğinden korkan yeniçerilerin nefret ettiği bir isimdi. Bu yüzden, onun sadrazam olarak izlemeye geleceği ve tam o sırada kumpasçılar tarafından vurulacağı bir

yangın başlatmak suretiyle Alemdar Mustafa Paşa'yı öldürmeye karar verdiler. 1808 Ramazan'ında, akşam vakti yeniçeriler Saraçhane civarındaki bir eyerci dükkânında yangın çıkararak, bu dükkânın tam karşısındaki ekmekçi fırınına ve köşesindeki çörekçiye tüfekli nişancılar yerleştirdiler. Bunun dışında on beş kişi de bir sebzeci dükkânının üst katındaki bir odaya yerleştirildi. Yanık kokuları yavaş yavaş yayıldı ve kepenklerin ardından alevler belirmeye başladı. Ramazan ayı olduğundan sokakta pek çok insan vardı ve bunlar yangını fark ettiler. Haberi, yangının yakınına üslenmiş olan kolluğa ilettiler, ama suikast planından haberdar olan bu yeniçeriler olaya müdahale etmeye yanaşmadı. Ancak halk, onların neden tepkisiz kaldığını sorup ısrarcı oldu. Bunun üzerine yeniçeriler dükkânın kapısını kırıp içeri girdi ve mahalle halkı yangını söndürdü.[111]

Yangınla savaşmakla görevli olanlar da üstlerine düşeni her zaman yapmıyordu. 1589'da büyüklüğüyle dikkat çeken bir yangın, pazarları, Yahudi mahallelerini, bir bit pazarını, camileri ve mahalleleri yirmi dört saat içinde yok ederken, yeniçeriler yabancı bir memleketteymişçesine yağmaya girişerek bu ihmalkârlık ve kayıtsızlıklarıyla şehrin harap olmasına ve vakıfların yıkılmasına yol açtılar.[112] Bu yangının herkes açısından tam bir felaket olduğu söylenemezdi, zira Selaniki, bunun sonucunda "ekabir mülk idindi" diye yazar.[113] Bazı durumlarda, yangın yeniçeriler gelmeden sönmüşse halk buna şükrediyor ve bu memnuniyet, yangından kurtulmaktan çok, "Yeniçeri gaddarları ve sair evbâş [ayak takımı] gâretinden [talan]" Müslümanların kurtulmasından kaynaklanıyordu.[114] Yangın gündüz çıkarsa, ona da halk haklı olarak şükrediyordu, çünkü o zaman yeniçeri taifesi yağmaya kalkışamıyordu.[115] 1598'de Büyük Karaman Pazarı yakınındaki semercilerde yangın baş gösterip bir sıra dükkân, mücellitler ve başka pek çok dükkân ve mahalle yanıp kül olduğunda, "yağmacı yeniçeri taifesi" yine işbaşına geçerek, yangını söndürmekten ziyade malları yağmalamıştı. Selaniki "o [...] günlerde dulların gözleri yaşlarla dolup, iç çekişleri gökleri kapladı" [Mübarek günlerde bîve-zenlerün gözleri giryân olup, dûd-ı ahı gökleri boyadı] diye yazar.[116] Yangını fırsat

bilip talana girişenler yalnızca yeniçeriler değildi. 1766'da Defterdar İbrahim Şarım Efendi'nin evinde yangın çıktığında, evdeki her şey ya yanmış ya da yağmalanmış, birçok bahçıvan ve uşak kargaşadan yararlanarak hırsızlık yapmıştı. Çeşmizade Mustafa Reşid'in kinayeli bir dille ifade ettiği gibi, gece vakti dışarıdan eve hırsız giriyorsa bu duruma bir çare bulunabilirdi, ancak hırsızlar zaten içerdeyse, bambaşka bir mesele var demekti.[117]

19. yüzyılda da durum hiç farklı değildi ve yangın söndürmede hâlâ pek çok eksiklik vardı. Zaman zaman, tulumbacılara bir şey yapmaları için mali teşvik verilmesi gerekiyordu. 1833 yangınında, bazı zengin ev sahipleri konaklarını kurtarmak için büyük miktarlarda para ödemiş, evlerin üzerine halılar atılmış ve bunlar tulumbalardan verilen suyla sürekli ıslak tutulmuştu.[118] *Glasgow Daily Herald*'ın haberine göre, 1870 Pera yangınında tulumbacılar gittikleri her yeri yağmalamış, insanlar buna karşı çıktığında onları bıçaklarla tehdit etmişlerdi. Mülk sahipleri "karşılık beklemeden yapmakla görevli oldukları işi yapmaları için onlara rüşvet vermek zorundaydı. İnsanlar kendi mülklerini korudukları için düpedüz öldürülüyordu."[119] *Belfast Newsletter*'a göre, bu yangında bolca hırsızlık olmuştu, öyle ki böylesi "daha önce görülmedi... Hatta alevlerle yanıp kül olan mallardan daha fazlasının çalındığı söylenebilir."[120] Talanın bu boyutu görülmemiş olabilir, ancak talan az rastlanır bir olay değildi. Pera'daki 1856 yangınında "çok sayıda külhanbeyi ve soyguncu (çoğu Kırım'ın yüz karası) dışarıdaydı... İyi ganimet kaldırdılar; misal verecek olursam, Türk Birliği'nin cephaneliğine komuta eden Binbaşı Brett'in isim levhasını, hatta nişanlarını yağmaladılar. Pera bu durumda."[121]

İmparatorluğun can çekiştiği günlerde, tulumbacıların yararlılığı genelde sert eleştirilere konu oluyordu. Yorgo Zarifi'ye göre, tulumbacılar yangınları söndürmekten çok yanan binaları yağmalama derdindeydi. Hatta büyükbabası, evine tulumbacı girmesini engellemesi için bir Bulgar bekçi tutarak onu silahlandırmıştı.[122] 1912'de İstanbul Şehremini Cemil Paşa (Topuzlu) dahi mahalle tulumbacılarını alaya alıyordu. Şivelerinden ne dedikleri anlaşılmayan Anadolu'dan yeni gelmiş göçmenler olan mahalle bekçileri,

bir yandan sopalarını kaldırım taşlarına vurup bir yandan da gür sesleriyle yangının bulunduğu yeri (genelde hatalı biçimde) haber verirken, "köpekler acı acı ulur, mahalle tulumbacıları nâra atarlar [...] toplar atılır" ve "gece yarısı şehrin bir kıyısında ve çok uzağındaki bir evin veya küçük bir barakanın yanmasından bütün İstanbul halkı uykusuz kalır ve rahatsız olurdu."[123]

Reşid Rıza, şehirde kaldığı süre boyunca, devlet itfaiyecilerinin beceriksizliği kadar hiçbir şeye şaşırmadığını söyler.[124] Rıza, itfaiyecilerin nizamsızca, harala gürele yangına hücum eden bu faaliyetine bir anlam veremiyordu.[125] Ona göre, yangına karşı gerekli önlemlerin alınamamasının bir sonucu olarak 1909'da yanıp kül olan Çırağan Sarayı'nın akıbeti devlete ders olmalıydı. Devlet dairelerini kül eden yangın, devlet itfaiyeciliğinin beceriksizliğinin daha da açık bir kanıtıydı:

> Bu olayları düşünen kimsenin aklına ilk gelen şey, yangınların payitahtlarında her gün ortalığı kasıp kavurmasına engel olmaktan aciz olan idarecilerin, bu acizlikleri devam ettiği sürece hiçbir hususta iyi yönetim sergileyemeyeceğidir. Zira kendi evinin harap olmaya devam etmesine seyirci kalan kişiler, uzaktaki evleri mamur kılmaktan elbette aciz kalacaklardır.[126]

Yıkımları eleştiren tek kişi Reşid Rıza değildi. Lütfi Simavi'ye göre de, denizin tam kıyısında bulunan Çırağan Sarayı'nın yanıp kül olması talihsiz bir olaydı. İtfaiyeciler, alevleri söndürmek için deniz suyunu nasıl kullanacaklarını bilmediklerinden, bunu becerememişlerdi.[127] İtfaiyecilik fiyaskolarının tek örneği bu değildi. Aralık 1910'da Babıâli'de çıkan büyük bir yangın, Şûra-yı Devlet dairesinin tamamını, Dahiliye Nezareti'nin çok büyük bir bölümünü ve Sadaret'in bir kısmını yok etmiş, bunun üzerine Simavi şöyle yazmıştı:

> İstanbul'da kav gibi ahşap evler, dar sokaklar, anahtarı bulunmayan yangın muslukları ve vesaiti noksan itfaiye bölükleri mevcud oldukça bu felaketin önünü almak kabil değildir.[128]

Yangınların arz ettiği bir tehlike daha vardı: Yangın olduğunda, alevlerin ilerleyişini seyretmek için toplanan kalabalıklar oluşuyordu. Bu durum, kalabalıkların toplanmasını hiçbir şekilde desteklemeyen II. Abdülhamid yönetimi tarafından potansiyel bir tehdit olarak algılanıyordu. Böyle durumlarda, devlet görevlileri hemen yetişir, tatsız bir siyasi faaliyet olup olmadığını denetlerdi.[129] Çok sayıda düşmanından öyle ya da böyle bir saldırı gelmesinden korkarak, zamanının çoğunu Yıldız'daki sarayının duvarları ardında geçiren Abdülhamid, hiçbir toplanmayı hoş görmezdi.

Şehirde aniden ortaya çıkan ve genelde tahripkâr olan doğal felaketler, İstanbul sakinleri arasında temel düzeyde bir bilinmezlik duygusu yaratmıştı. İnsanların hayatları pamuk ipliğine bağlıydı ve bu durumu hiçbir biçimde denetleyemiyorlardı. Bu onları, bu dehşetten kendilerini koruması için genelde toplu olarak Allah'a dua etmeye; dine göre caiz olduğundan emin olunca kaçmaya ya da hekimlere başvurmaya sevk ediyordu. Hekimlik mesleği, hekimler açısından her zaman güvenli değildi. II. Selim'in altı yaşındaki oğlu Ağustos 1572'de ölünce, en ünlü üç hekimin her birine, çocuğun ölümünü engelleyemediler diye 300'er değnek vurulmuştu.[130] Ani doğal yıkımın her zaman mümkün olduğu bu acımasız ortamda, insanlar alamet ve kehanetlere, muskaların, şeyhlerin ve türbelerin gücüne derinden inanıyordu. Alınyazısının keyfiyetinden duyulan korku ve bunu engelleme çabası, gündelik hayatın bir parçasıydı. Ancak bu şehirde varoluşu böylesine riskli kılan şey (yer yer insanın katkısıyla da olsa) yalnızca doğal dünya değildi. Aynı zamanda, ister kitlesel şiddet, ister siyasi ihtilal, ister zorbalık ve haydutluk şeklinde olsun, halkın doğasında bulunan şiddetin yanı sıra, isyana karşılık olarak ya da sindirme yoluyla bir tür denetleme yöntemi olarak devlet şiddeti de, bu tehlikeli ortamı pekiştiriyordu.

İnsanların Yol Açtığı Şiddet Olayları

İstanbul'un şiddet dolu ortamı, biraz da onun başkent olmasından kaynaklanıyor, bu konumundan dolayı sokaklar kaçınılmaz olarak siyasi ihtilallerin sahnesi oluyordu. Ayrıca, askeri yenilgi-

8. Yeniçeri ve sipahi, Schweigger, Ein newe Reyssbeschreibung, s. 164.

lerin, ekonomik krizlerin ya da padişahın bazı başarısızlıklarının hükümeti güçsüzleştirdiği dönemlerde, şiddetin yoğunluğu artıyor ve devletin sokaklar üzerindeki denetimi daha da zayıflıyordu. Şiddetin yoğunluğunu bilhassa etkileyen faktörler, ordunun şehirdeki varlığı ve şehre olan göç idi.

Padişahları tahttan indiren, sadrazamların kellelerini uçuran ve devlet adamlarını asan yeniçeri ve sipahiler, siyasi ayaklanmaların baş aktörleriydi. Hiçbir padişah yeniçerileri dikkate almadan şehri yönetemezdi ve İstanbul'daki iktidar, bu iki güç merkezi arasında salınan bir sarkaç gibiydi. Padişahlar kimi zaman yeniçerilere karşı başarıyla direnir, kimi zaman ise bunda tümüyle aciz kalırdı ki, 1622'de II. Osman'ın tahttan indirilerek katledilmesini dahi sağlamışlardı. 19. yüzyılda imparatorluğu dönüşüme uğratan olayın, 1839'da Tanzimat'ın başlamasından ziyade 1826'da II. Mahmud tarafından yeniçeri ocaklarının kaldırılışı olduğu savunulabilir. II.

Mahmud, epey titiz bir planlamanın ardından, sonradan "Vaka-i Hayriye" diye anılacak bir katliamla yeniçerileri öldürtmüştür.

Yeniçerilerin itaatsiz tavırları, İstanbul'un Osmanlı başkenti olmasından itibaren şehre damgasını vurdu. II. Mehmed'in ölümünden sonra, yeniçeriler şehri yağmaladılar;[131] oğlu II. Bayezid'e, tahtını oğlu I. Selim'e bırakması için gözdağı verdiler;[132] II. Selim'i, tahta çıkışından kısa süre sonra, kendilerine para ödemeye zorladılar.[133] II. Bayezid, Gedik Ahmed Paşa'yı öldürtme niyetiyle tutuklattığında, yeniçerilerin buna muhalefeti yüzünden hemen geri adım atmak zorunda kaldı. Gecenin geç vaktinde babasının tutuklandığını anlayan paşanın oğlu, derhal haberi yetiştirmek için yeniçeri kışlasına koştu. "Sizin gibi cesur askerler nasıl olur da böyle aşağılık bir suça göz yumar? Babamla ekmeğinizi, tuzunuzu paylaşmadınız mı?" diye bağırdı. Yeniçeriler bunun üzerine ayaklanarak sarayın yolunu tuttular ve vardıklarında, kapılar açılsın diye haykırdılar. Kapının üzerindeki demir parmaklıklı pencereye çıkan dehşet içindeki Bayezid, yeniçerilere ne istediklerini sordu. Yeniçeriler, ona hakaretler edip, "Bu davranış sana hiç yakışıyor mu?" diyerek, derhal Gedik Ahmed Paşa'nın kendilerine verilmesini talep ettiler. Padişahı zorlamak için, "Onu buraya getirmediğin takdirde, sana neler yaparız düşün" diye kükrediler. Bayezid, onlardan sakin olmalarını rica ederek, dediklerini yapacağına söz verdi. Ağır işkence gördüğü halinden açıkça belli olan Gedik Ahmed Paşa getirildi. Yeniçeriler bu manzaraya öyle tepki gösterdiler ki, "Padişahın yüreğini büyük bir korku sardı ve beti benzi attı."[134]

Ödemelerle ilgili hoşnutsuzluklar, sık sık ayaklanmalara yol açan nedenlerdendi: Hoşnutsuzluk, ya ödemenin az bulunması, ya ayarı düşük parayla yapılması ya da, 1703'te Gürcistan Seferi'ne gitmeme tehdidi savuran cebeciler örneğinde olduğu gibi, ödemelerin ertelenmesinden doğuyordu.[135] Ödemelerle ilgili bu tür isyanlar şiddetli olabiliyordu. Sanderson, 16. yüzyıl sonuna doğru, sipahiler ile III. Murad arasındaki böyle bir olaydan söz eder:

> Bir keresinde, Sultan Murad zamanında sipahiler maaşlarını istediler; arzu ettikleri yanıtı alamayınca, sarayda ayaklanma çıkardılar. Beyler

> can korkusuyla Türk evlerine gizlenerek rahat bir nefes aldılar ve saray hizmetkârlarının bıçkın olanları, arbedeyi sona erdirmek için, şişler, maşalar ve diğer mutfak aletleriyle dışarı çıkıp Saray'ı sipahilerden temizlediler. Bu mücadelede her iki taraftan en az yaklaşık 200 kişi katledildi.[136]

Selaniki, bu olayda öldürülenlerin cesetlerinin denize atıldığını ve giysilerinin bit pazarında satıldığını belirtir.[137]

Maaşların ayarı düşük akçeyle ödenmesi vahim sonuçlar doğurabiliyordu. 1589'da bu, Beylerbeyi Mehmed Paşa'nın kellesine mal oldu. Olaydan Mehmed Paşa'yı sorumlu tutan sipahiler, III. Murad'dan paşayı kendilerine teslim etmesini istediler. Ancak başka her türlü talebi karşılamaya hazır olan padişah, çok sevdiği paşayı feda etmeye razı olmadı. Buna kızan yeniçeriler tehditlere yöneldiler: "[...] elbette Beğlerbeği başı elimize gelmeyince bugün bu Dîvândan taşra çıkmazuz, mâ-hasal yaramaz olur, yerine Pâdişâh buluruz onat görsün."[138] Onlara direnemeyen III. Murad, sonunda, hiç istemese de paşayı teslim etmek zorunda kaldı. Sipahiler onu çınar ağacının dibine götürüp orada kellesini uçurdular. Kelleyi futbol topu gibi tekmeleyerek, At Meydanı'na kadar geldiler. Sonunda bir kethüda dört yüz altın verip onu satın alarak cesetle birlikte gömene kadar, kelleyi kimse onların elinden kurtaramadı. Ağlayarak yeniçerilere lanet okuyan Murad, olaydan dolayı kahrolmuştu ve padişahın göz göre göre en üst düzey adamlarını bile korumaktan aciz kaldığı bir ortamda, saltanatın onurundan endişe duyuyordu.[139] Sanderson da bu olayı aktarmış ve "(Padişahın bilhassa çok sevdiği) Beylerbeyi'nin kellesini verdirip, sarayın etrafında onu tekmelediler" demiştir.[140]

Bu en azından III. Murad için benzeri görülmemiş bir olay olabilirdi,[141] ancak benzerleri bundan sonra kuşkusuz pek çok kez yaşanacaktı. 1655'te, yeniçeri ve sipahiler Sadrazam İbşir Paşa'nın kellesini istediler ve hakkında titizlikle yürütülen bir dedikodu manipülasyonu sayesinde, istediklerini aldılar. Dedikodular öyle ayyuka çıkmıştı ki, kadın ve çocukların bile dilindeydi ve şehir söylentilerle kaynıyordu.[142] Ayarı düşük akçeyle maaş ödenmesine karşı Mart 1656'da yaşanan isyan, daha da fazla ölümle sonuçlan-

dı. Gerek ücretlerin ayarı düşük akçeyle ödenmesi, gerekse Girit seferinden dönen yeniçerilerin ücretlerinin verilmemesi ve daha da kötüsü aşağılandıklarını düşünmeleri yüzünden, yeniçeriler sipahilerle birleşerek ciddi bir ayaklanma çıkarmıştı. "Çınar Vakası" [Vaka-i Vakvakiye] olarak bilinen bu isyanın sonucunda, otuz devlet görevlisi, Sultanahmet Camii önünde bir çınar ağacına asıldı. Bu ayaklanma sırasında, sipahiler daha da ileri giderek, şeyhülislamın kendileriyle konuşsun diye gönderdiği bir kişiyi kılıçlarıyla doğrayıp, parçalarını Mehterhane-i Âmire binasının trabzanlarına astılar. Şeyhülislam görevi bıraktı ve yerine başkası atandı. Ancak sipahiler onun "ayyaş" ve bu mevkiye hiç yakışmayan biri olduğunu savunarak onu istemediler. Onlara göre, bir yeniçeri aşçısı bile şeyhülislamlığa daha uygundu. O da görevden alındı ve yerine yenisi getirildi.[143]

III. Murad gibi bazı padişahlar, bundan sakınmak her zaman mümkün olmasa da, yeniçeri ve sipahilere boyun eğmenin tehlikeli olduğunun son derece farkındaydılar. Bazıları bu konuda diğerlerinden daha başarılıydı. 1595'te III. Mehmed, taleplerin bununla bitmeyeceği korkusuyla, sipahilerin istediği Sadrazam Ferhad Paşa'yı onlara teslim etmeyi kabul etmedi.[144] Padişahın bu kararını destekleyen Selaniki, padişah boyun eğseydi durum çok daha kötüye giderdi, yorumunu yapar.[145] Daha önceki yüzyıllarda padişahlar, biraz da askerleri meşgul eden ve maddi bakımdan doyuran çok sayıda sefer yapılması sayesinde, yeniçeri ve sipahiler karşısında ödün vermemeyi genelde başarıyordu. Ancak asırlar geçtikçe, padişahların onlara karşı direnme gücü de gitgide azaldı. 1730'da yeniçeriler Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın kellesini istediğinde, ulema III. Ahmed'e dedi ki: "Efendim, kul paşayı ister, verilmemek olmaz."[146]

Devlet, pek çok kez yeniçeri şiddeti karşısında son derece aciz kaldı ve Selaniki'nin belirttiği gibi, yeniçeriler taleplerini yerine getirttiler ve istediklerini aldılar.[147] Böyle durumlarda politikayı belirleyen ve şehrin siyasi manzarasına yön verenler, padişahtan ziyade yeniçerilerdi. 1622, 1703, 1730 ve 1807 tarihleri başta olmak üzere, gaddarlığın bilhassa öne çıktğı dönemler, padişahların

9. At Meydanı, Pertusier, Promenades, giriş sayfası.

tahttan düşmesine ve şehrin kaosa sürüklenmesine yol açarak, kurulu düzende ciddi sarsıntılar yaratmıştı. Akli dengesizliğe sahip olduğu anlaşılan I. Mustafa, 1618'de yalnızca bir yıllık saltanatının sonunda tahttan indirilmiş ve yerine III. Ahmed'in Genç Osman diye bilinen çok küçük yaştaki oğlu II. Osman getirilmişti. Onun saltanatı da uzun sürmedi ve 1622'de yeniçerileri memnun etmek ve tahtını korumak için sadrazamı Dilaver Paşa'yı idam etmesine ve haremağasını, onu ele geçirdiğinde derhal paramparça edecek yeniçerilere teslim etmesine rağmen, bir yeniçeri isyanıyla devrildi. Osman'ın tahttan indirilmesinin hemen sonrasında, Sir Thomas Roe, kraliyet donanma komutanına yazdığı bir mektupta şu yorumda bulunuyordu: "Burada devlet yok, adalet yok; askerler hem kral, hem yargıç, hem cellat."[148] Bir ay sonra da şöyle yazmıştı: "Şimdi bile, ben bu mektubu bitirirken, yeniçeriler yeni bir ayaklanma kışkırtmaktalar ve intikam hislerini doyurmak için daha fazla kelle koparacaklar, *Ab insano populo libera nos, Domine* [Tanrım, bizi bu delilerden kurtar]."[149] Bu durumda, Roe'nun Mayıs'ta yazdığı gibi "halkı kimse umursamıyor"du.[150]

Kaos ertesi yıl da devam etti ve padişahın tahttan indirilmesinden bir yıl sonra, Roe yine yeniçerilerin hâkimiyeti ve hükümetin aczi üzerine yorumlar yapıyordu. "Askerlerin küstahlıkları devam ediyor; bugün, Saray'da bostancılar ağalarına karşı ayaklandılar ve ona zorla görev bıraktırdılar."[151] Durum öyleydi ki, "vezir, yeniçerilere sürekli ianeler vererek mevkiini koruyabildi ve 14 gün içinde iki kere onlarla uzlaşmaya vardı; onlara verdiklerini de müsadere ve katlanılmaz baskılar yoluyla yeniden topluyor"du.[152]

Sonraki yüzyılın başında yeni bir siyasi bunalım dönemi daha yaşandı. Bu defa, padişahların başkentte bulunmayışı da bunalımda etkili oldu. 1703'te patlak veren Edirne Vakası'yla, II. Mustafa tahttan feragat etti ve hanedan İstanbul'a geri döndü. Aynı yıl yaz başlarında şehirde büyük huzursuzluk başgösterdi ve Temmuz ayında yeniçeriler ayaklandı. İsyancılar tarafından zindanlardan salıverilen mahkûmlar da isyana katıldı. Vali Abdullah Paşa kaçtı ve şehir kaosa sürüklendi. Kontrol artık, kışlalarının yakınındaki

Orta Cami'yi karargâh olarak kullanan isyancıların eline geçmişti. Bunlar, "Hünkârımız dahi taht-ı kadîmi olan İstanbul'a gelsün otursun" diyerek,[153] padişahın Edirne'den İstanbul'a dönmesini ve hoşnut olmadıkları Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin, oğulları ve adamlarıyla birlikte kendilerine teslim edilmesini talep ettiler. Bu sırada, şehir halkı gelişmeleri izlerken, şehirde gergin bir sükûnet hâkimdi.

> [...]cümle neferât ve esnâf pür-silâh At Meydânı'nda gece ve gündüz oturup, her gün cem'iyyetleri izdiyâd bulup [sayıları çoğalıp], emr-i Hakk ile bunların arasında bir adâlet peydâ oldu ki tâ'bîr olunmaz. Beş-on-bin erâzil [reziller] ve eşhâs [şahıslar] bir yere cem' olmuşlar [toplanmış] iken, bir âdemin akçesi zâyi' olsa "siyâh kese ile akçe zâyi' eden müsliman" deyü dellâl nidâ ederler. Bir misvâk ve âbdest makraması zâyi' olur ise getürüp emîrler bayrağı altında bulunur. Ve bir ferde ta'addî olunmayup [adaletsizlik yapılmayıp], kat'â hâkim korkusu yok iken bir serhoş bulunmaz. Kefere taşra çıkmaz. Galata'da bu kadar müste'men [yabancı] tâ'ife var iken, cümlesi evlerine kapanup yalılara ve çiftliklere gitdiler. Avrata, oğlana erişmek yâhûd bir fesâd vâki' olmadı. Halk-ı âlem bu emrde mütehayyir [hayret içinde], sâir vakitlerde hükkâmın takayyüdü var [hâkimlerin çabalaması] iken kan olmak ve serhoş bulunmak, ihrâk vâki' olmak [yangın çıkması] eksik olmaz. Bunların işleri şer'le olmağla, böyle zabt olundu deyü sâde-diller aldanup, kendülere şevk hâsıl oldu. Ammâ sonra şöyle fesâd eylediler ki, bir târîhde olmadı.[154]

1703'te yeniçeriler, padişahın otoritesini tamamen yıkabileceklerini ve belki daha da ilginci, en azından geçici bir süre için huzuru sağlayabileceklerini göstermiş oldular. Bu onları padişahlar için daha da tehlikeli bir güç haline getirmiş, zira onların bozgun ve hatta terör estiren bir güç olmanın yanı sıra, başkentteki iktidara ciddi bir rakip de olduğunu göstermişti. Daha önceki bir yeniçeri isyanı olan Çınar Vakası'nın lideri Hasan Ağa'nın, aralarında IV. Mehmed'in de bulunduğu dinleyicilere söylediği gibi, "Padişah kul ile, kul hazîne ile, hazîne re'âyâdan hâsıl olur."[155]

Ancak, aradan otuz yıl geçmeden, yeniçeriler yeniden ayaklandı; bu defa 1703'te sergiledikleri bariz otoriteden eser yoktu.

Liderleri Patrona Halil öncülüğünde çılgın bir vahşet cümbüşüyle, Kaptan-ı Derya Mustafa Paşa, Kethüda Mehmed Paşa ve Nevşehirli Damat İbrahim Paşa katledildi. Bunlardan İbrahim Paşa, tahtını korumak gibi nafile bir gayret içindeki padişahın verdiği emirle boğularak öldürüldü. Mustafa Paşa'nın cesedi Horhor Çeşmesi'nin önüne, Mehmed Paşa'nınki ise Et Meydanı kapısına asıldı. Rivayetlere göre, Mehmed Paşa'nın cesedi daha sonra ya çöp dolu bir kuyuya ya denize atıldı ya da Süleymaniye civarındaki konağının bahçesine gömüldü. Mustafa Paşa'nın cesedinin parçaları toplanarak, bu kaptan-ı deryanın dedelerinden Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın türbe ve medresesinin bahçesine gömüldü. Yeniçeriler sadrazamın cesedinin ona ait olduğunu kabul etmediler ve saraya geri gönderilmesini istediler. Buradaki amaç besbelli padişahı tahttan indirmek için yeni bir kriz yaratmaktı. Yeniçeriler cesedi bir eşeğin kuyruğuna bağlayıp sokaklarda sürükleyerek Topkapı Sarayı'nın giriş kapısına, Bâb-ı Hümayun'a getirdiler ve onu kabul etmeyeceklerini duyurdular. Zaman kazanmaya çalışan III. Ahmed, ertesi sabah tekrar gelirlerse onlara asıl cesedi vereceğine söz verdi. Bu arada ceset sahipsiz kalarak köpekler tarafından parçalandı. Sonradan şair ve tarihçi Şakir Bey isyancılardan bazılarına para vererek hamisinin cesedinin bulunabilir parçalarını toplattı ve geceleyin onları gizlice, İbrahim Paşa'nın inşa ettirdiği kütüphane ve çeşmenin yanındaki bahçeye gömdü.[156] Yeniçeri şiddeti bir kez daha padişahı tahtından etmiş ve güç dengesinin ne kadar hassas, asayişle anarşi arasındaki çizginin ne kadar ince olduğunu apaçık biçimde göstermişti.

I. Mahmud'un padişah olmasından sonra da isyancılar şehirde huzursuzluk yaratmaya devam etti. O dönemde yazan Abdi'ye göre, bunlar isyanlardan zengin olmuş, ancak bu onları tatmin etmemişti.

> Her nerede maldar [varlıklı] âdem var ise âdem gönderüp akça alup zulümden ve cevirden [eziyet] ehl-i İstanbul hayrette kaldı. Eşkıya ise evler basup haydut gibi halkı bahaya kestiler. Leyl-ü nehar [gece gündüz] rahat kalmadı.[157]

Kısa süre önce yaşanan gidişatın tersine dönmesiyle, bu defa Patrona Halil padişah tarafından öldürtüldü ve cesedi, ayaklanma liderlerinden olan Muslı'nınkiyle birlikte Bâb-ı Hümayun'dan dışarı atıldı.

18. yüzyıl nasıl şiddet ve isyanlarla başladıysa, 19. yüzyıl da benzer bir seyir izlemiş, ileri ölçüde reformcu ve bundan dolayı elbette kızgınlık yaratan bir padişah olan III. Selim (1798'de Mısır'ı Napoléon'a kaptırarak faydasızlıklarını gösteren ve yerlerini Selim'in Nizam-ı Cedid ordusuna bırakması beklenen) yeniçerileri öfkeden çılgına çevirmişti. 1807'de, yeniçeriler Kabakçı Mustafa liderliğinde ayaklandılar. Selim tahttan indirildi ve yerine kuzeni IV. Mustafa getirildi; ancak çok kısa bir süre tahtta kaldı. Alemdar Mustafa Paşa'nın, Kabakçı Mustafa'yı öldürtmek, padişahın devrilmesinin ardındaki isimleri sürgüne yollamak ve isyancıları bastırmak suretiyle Selim'i yeniden tahta çıkarmak yönündeki manevraları yüzünden, Mustafa'nın saltanatı büyük ölçüde siyasi entrikaların gölgesinde geçti. Mustafa, düzeni yeniden sağlamak için başlangıçta Alemdar'dan seve seve yararlansa da, daha sonra tehlikeyi ve Alemdar'ın asıl niyetini fark etti. Selim'i ve yine sarayda hapis olan Şehzade Mahmud'u öldürtmek için derhal adamlar yolladı. Selim öldürüldü, ancak Mahmud sarayın çatıları üzerinden kaçmayı başardı ve Alemdar tarafından hemen tahta geçirildi; Alemdar da onun sadrazamı oldu. Ancak, Alemdar'ın zalimce tavrı kısa sürede yeniçerilerle arasını açtı ve yeni bir ayaklanmaya sebep oldu. Yeniçeriler Alemdar'ın kellesini istedilerse de alamadılar, zira Alemdar bir mühimmat deposunda kendini havaya uçurmayı seçti ve çok sayıda yeniçeriyi de yanında götürdü. Yeniçeriler ayrıca Kadı Paşa ve Kaptan-ı Derya Ramiz Paşa'nın da kellesini istediler, ama (en azından ilk seferde) alamadılar; İstanbul'daki yeniçerileri alt etme yönünde başarısız bir girişimin ardından Kadı Paşa ve Ramiz Paşa kaçtı. Kadı Paşa daha sonra yakalandı ve 1809'un başlarında kellesi uçuruldu. Ramiz Paşa Rusya'ya kaçtı, ancak 1813'te o da yakalandı ve kellesi koparıldı.[158]

Çarpıcı siyasi değişim geleneği, 1908'deki Jön Türk İhtilali ile 20. yüzyıl başında da devam etti. Bu defa yeniçeriler olaya dahil

değildi, zira yeniçeri ordusu II. Mahmud tarafından seksen iki yıl önce ortadan kaldırılmıştı. Siyasi ve büyük ölçüde kansız bir devrim oldu: II. Abdülhamid 1876'da ilan edip iki yıl sonra feshettiği Kanun-ı Esasi ve Meclis-i Mebusan'ı yeniden getirmek zorunda bırakıldı. Bu siyasi baskının ardındaki hareket İttihat ve Terakki Cemiyeti'ydi. 1909'da Mahmud Şevket Paşa (daha sonraki bir tarihte, Harbiye Nezareti'nde çıkan bir yangının söndürülme çalışmaları sırasında başına kalas düşecekti) komutasındaki Hareket Ordusu tarafından bastırılan din güdümlü bir karşı-darbeden [31 Mart Vakası] sonra, II. Abdülhamid hal edildi. İttihat ve Terakki Cemiyeti ise 1913 Bâbıâli darbesinin ardından siyaset sahnesine hâkim oldu ve Enver, Talat ve Cemal Paşalar triumvirası diktatörlük halini alan iktidarı üstlendi.

Yeniçeri şiddetinin boyutlarından biri ve padişaha göre en tehlikelisi, bunun devlet siyasetindeki etkisiydi. Yeniçerilerin kışkırtıcı eylemleri, her padişah ya da vezir açısından vahim sonuçlar yaratabilirdi. Ancak şehirdeki yeniçeri varlığının yarattığı sorunların bir boyutu daha vardı: Ayaklanan askerlerin isyanlarının ister istemez girdabına aldığı şehir sakinlerinin günlük hayatları, o isyanlardan daha doğrudan etkileniyordu. Sözünü ettiğimiz şey, 18. yüzyılda ve bilhassa 19. yüzyıl başlarında İstanbul'da hayatın yaygın bir unsuru olan yeniçeriler-arası şiddetti. Bu tür çatışmalar her zaman olsa da, daha önceki yüzyıllarda İstanbul dışındaki bölgelerle sınırlı kaldıklarından şehre olan etkileri asgari düzeyi aşamamıştı. Ama olaylar şehir sınırları içinde patlak vermeye başlayınca, etkileri tüm şehir sakinleri tarafından hissedildi. Yeniçeriler-arası kavgalar çok şiddetli olabiliyor ve daima kamu düzenini bozuyordu.

1811'de Beyazıt'ta çok sayıda silahın patladığı bir yeniçeri kavgası çıktı. Zaptiyeler daha birkaç gün önce göreve gelmiş olan Sekbanbaşı (yeniçeri ağasının yardımcısı) Çelebi Ağa-zade'ye koşup, büyük bir kavga çıktığını ve bir şeyler yapılması gerektiğini söylediler. Çelebi Ağa-zade, sakin sakin cevap verdi: "bir taze kahve ısmarlanız, oturun kahve içün. Seğirdüp yoruldunuz." Kahveler söylendi ve Çelebi Ağa-zade, kavganın boyutları ve silah ateşinin

miktarına göre, ölen olup olmadığını sordu. Zaptiyeler, "Hayır, ölü görmedik" diye yanıt verdi. Çelebi Ağa-zade "hele birkaç yüzü mürd olsun da andan gidelim" diye karşılık verdi. Daha sonra Beyazıt'taki emniyet birimine gitmek üzere yola koyuldu ve orada memurlar, olay yerine gitmesini, durumun çığrından çıktığını söylediler. Çelebi Ağa-zade ölen olup olmadığını sordu ve varsa, cesetleri kaldırmayı teklif etti, ancak memurlar, hayır, ölen yok, diye cevap verdiler. Çelebi Ağa-zade, şaşkınlıkla: "Bre âdemler, bu kadar tüfeng ve tabanca atıldı, yüz kadar da âdem ölmedi mi? Bu ne asıl gavga?" dedi ve kendine bir kahve söyledi. Daha sonra Ağa Kapısı'na (yeniçeri karargâhlarına) geçerek, orada yeniçeri ağaları ve zaptiyeleri toplayıp, onlara şöyle dedi:

> "Bana neferât lâzım değil ve gavga olan mahalle dahi gitmem. Bir sâ'ate kadar bu makule hareket edenleri def ve silahlarını ahz ve kışlalarına irsâl olunmaz ise, sizleri kal'aya göndermem. Heman âhurda i'dâm ve helâk edüp Tekkeli Köşk'ün önünde Kum Meydânı'na lâşelerinizi korum ki, ya kal'a veya zindâna giderken, mu'în olduklarınız hazeleler sizleri kurtarır kıyâs edesiz" deyü', kat'i cevâb vermekle, iki sâ'ata varmayüp, karakullukcular ve sâir ustalar ve sâir zâbitân, silâhlarını ahz ve kışlalarına irsâl [olundu].[159]

Yeniçerilerle sipahiler arasındaki kavgalar bir başka sorundu. III. Murad'ın oğlu Mehmed için yapılan sünnet kutlamaları sırasında, sipahilerin bazıları çeşitli gizli eğlenceler düzenlediler ve kışlalarına fahişeler getirdiler. Subaşı, kışlaya baskın yapıp fahişeleri oradan çıkarmaya kalkışınca, sipahiler direniş gösterdiler ve subaşını bağlayıp At Meydanı'na götürdüler. Bu yaptıkları orada bulunan yeniçerileri çok kızdırdı ve sipahilerle aralarında kavga çıktı; bu durum dönemin Yeniçeri Ağası Ferhad Paşa'yı kavgaya müdahaleye sevk etti. Bu aşamada iki sipahi öldürüldü. Padişah tüm bu arbedeyi civardaki bir binanın cumba penceresinden izliyordu. Kavganın bitmesini isteyen padişah, pencereden bir kumaş parçası sarkıtarak dalaşın durdurulması için işaret verdi. İki sipahinin ölümüne çok canı sıkılan Sadrazam Koca Sinan Paşa, Ferhad

Paşa'ya yeniçerilerini alarak orayı terk etmesini emretti ve kavga o zaman sona erdi.[160]

Mesele yalnızca yeniçerilerin kendi aralarındaki ya da sipahilerle olan kavgaları değildi; daha alt seviyede, yeniçeriler bozguncu, saldırgan ve çoğunlukla kontrolsüz bir şiddet çetesi olarak görülüyordu. Devletin zayıf olduğu dönemlerde, bu şiddet başıboş kalıyor, ancak devlet muktedir olduğunda yeniçeri şiddetini ağır biçimde cezalandırıyordu. 1812'de iki beyaz cariyenin iki yeniçeri tarafından bıçaklanması gibi bir adi suç vakası, suçluların asılarak idam edilmesiyle sonuçlandı. Olayda, sanıklar Divan Yolu'nda bir kadın köle taciriyle yürümekte olan kadınların peşinden giderek onlara laf atmışlardı. Köle taciri onları azarlayıp, beğendilerse parasını ödeyerek kadınları almalarını, almayacaklarsa onları yalnız bırakmalarını söylemişti. Gururu incinen adamlar, cariyelerin yolunu kesip onları bıçaklamışlardı.[161]

1807-1809 arasındaki kaos döneminde yeniçeriler genelde, zorla piyasa fiyatının altından mal alan, fahişeler için kavgaya girişen ve düşük ayar akçeyi tam ayar akçe ile değiştirmeye çalışan, 1809'da bir yeniçeri ağasının tabiriyle işi "bir nevi yağmacılığa" vardırmış, kanunsuz bir çeteden başkası değildi.[162] 1811'de, iyice ileri giderek, Uzun Yako adlı bir Yahudi sarrafa, filan bakkala beş yüz kuruş bırakmazsa, onu öldüreceklerini söyleyen bir mektup yolladılar. Yako mektuba bir not yazarak onlara geri yolladı. Notta şöyle diyordu: "Beni ne zaman öldürürler ise üzerimde beşyüz kadar akça çıkar, boş çıkmazlar. Lâkin ben hayâtda iken bir kimesneye bir pâre vermem."[163]

Yeniçeriler, mali çıkarlarının zedelenmesi ya da içlerinden birinin gördüğü zararın intikamının alınması söz konusuysa, her dönemde şiddete başvurabiliyorlardı. 1596'da, Subaşı Rıdvan Çavuş'un Tahtakale yakınlarındaki evine yapılan, Rıdvan Çavuş ve ev ahalisinin canlarını kıl payı kurtardıkları yeniçeri saldırısının nedeni, subaşının Ramazan ayı boyunca süren uygulamalarına duyulan öfkeydi; Rıdvan Çavuş, Ramazan'da her kim sarhoş görülürse öldürülmesini, meyhanelerin kapalı tutulmasını ve bayram kutlamalarında umumi salıncak kurulmamasını emretmişti. Sela-

niki'nin iyi Müslümanları günaha soktuğu gerekçesiyle kesinlikle uygunsuz bulduğu umumi salıncaklar, bunları işleten yeniçerilere çok büyük kazanç getiriyordu.[164] Ondan beş yıl önce Deli İbrahim Paşa'nın evine yapılan saldırı yine intikam amaçlıydı. Yeniçeriler paşanın ahırlarını ateşe verdiler ve evinin kapısını kırdılar. Onlara para teklif eden Deli İbrahim, önlerine para keseleri atıp askerlerin yerden bozuk para toplamakla meşgul olduğu bir anda çatılardan atlayarak kaçtı. Yeniçeriler evi kundaklamadan önce soyup soğana çevirdiler ve hatta paşanın padişaha hazırladığı hediyeleri dahi yağmaladılar. Olaydan sonraki soruşturmada, padişah yeniçerilere neden bu menfur fiili işlediklerini sordu. Onlar da cevap olarak, Deli İbrahim'in adaletsiz olduğunu ve Erzurum Beylerbeyi olduğu sırada bir yeniçeriyi öldürdüğünü söylediler.[165] Onun halka yönelik zulmünden şikâyet eden başkaları da oldu ve sonradan, 1594'te Yeni Hisar zindanında ve daha sonra da Yedikule'de –halkın bariz sevinçle karşıladığı bir mahkûmiyetle– hapsedildi ve servetine el kondu. Ertesi yıl boğularak öldürüldü ve cesedi Narlı Kapı'dan Boğaz sularına atıldı. Söylentiye göre, hizmetkârları cesedini denizden çıkarıp Tophane'deki Çizmecibaşı Tekkesi'ne gömdüler.[166]

Yeniçerilerin toplumla iç içe geçmiş konumu onları daha da tehlikeli ve denetlenmesi güç kılıyordu. Yeniçeriler, imparatorluğun elit savaş kuvvetleri, güçlü Osmanlı harp makinesinin dinamosu olan, onu dinmeyecek gibi görünen bir fetih dalgasıyla ileri taşıyan bir nizami piyade ordusu olarak doğmuştu. Bu ordunun birimleri, 1453'teki fetihten beri şehirde üslenmişti. Ancak, henüz bir sonraki yüzyılın sonunda, seferlerin seyrelmeye başlaması ve askerlerin cephede çarpışmaktan çok şehirde vakit geçirmesiyle, bunların elit askeri rolü yok olmaya başlamıştı. O zamandan beri yeniçeriler, profesyonel tam zamanlı askerler olmaktan çıkıp, askeri kimliğin yanı sıra başka bir meslek ya da uğraşa da sahip olan şehir sakinlerine dönüşmüştü. Selaniki'ye göre, devlet açısından yeniçeri sorunu, III. Murad'ın saltanatıyla birlikte başladı. Yeniçeri olanların seviyesi düşmüş, disiplin bozulmuş, devlete sadakat ve saygı kalmamıştı; 1631'de Koçi Bey de buna dikkat çekiyordu.[167] III. Murad, askerlerin ticarete başlamasından ve esnaflaşmasından

kaygılıydı. Askerler dükkân açıyor, sokaklarda, pazarlarda ve rıhtımlarda satış yapıyorlardı. Hatta, gemilerden mal alıp başkalarının almasını engelleyerek, sonra da narhı (tavan fiyatı) dikkate almadan malları daha yüksek fiyata satarak, vurgunculuğa dahi başlamışlardı. Pazarın işleyişinden sorumlu yetkilileri, kadıyı ya da muhtesipleri hiç umursamıyorlardı. Murad bu uygulamaların durdurulmasını emretti: Askerler ticarete girmemeli, onun yerine savaşla meşgul olmalıydı.[168] Gelibolulu Mustafa Âli'ye göre 1590'larda gelinen kötü noktanın sebeplerinden biri, yeniçeri ve sipahilerin piyasa tüccarları haline gelmeleri ve kafalarına göre mal alıp satmaya başlamalarıydı.[169]

Yeniçeri varlığının şehirdeki halk kitlesi ile bu şekilde kaynaşması, yeniçerilerin dükkân sahibi ve meslek icra eden zanaatkârlara dönüşmesiyle sonuçlandı. 1792'ye gelindiğinde, şehrin Haliç bölgesindeki dükkân ve işyerlerinin yaklaşık yüzde 40'ının sahibi yeniçerilerdi.[170] Bu durum, yeniçerilerin kendilerini loncalarını koruyan lonca mensupları, hatta korumacı iktisat politikasının yılmaz savunucuları olarak görmelerine yol açtı. Öte yandan, bir yeniçeri her ne kadar bir debbağ ya da bir kahvehane sahibi de olsa, aynı zamanda ortasının diğer mensuplarıyla güçlü bir ortak bağa sahipti ve bu örgütlenmeden destek alırdı. Devletin bakış açısına göre, yeniçeri yeniçerilikten çıkamazdı ve Osmanlı toplumunun tüm üyelerine dayatılan kıyafet kodlarına uyarak, bir yeniçeri gibi giyinmeliydi: Örneğin III. Selim yeniçerilerin onları halkın kalan kısmından ayırt edecek kıyafetler giymelerinde diretmişti.[171] Dolayısıyla, yeniçeri/lonca mensubu, ister istemez loncanınkinden ziyade kendi çıkarlarını korumaya çalışıyordu ve askeri bağı ne kadar zayıf olursa olsun, yeniçerilik konumu ona tüccar ya da zanaatkâr rolünü istismar etmesi için güç sağlıyordu.

Ordunun desteği, yeniçerilerin diğer tüccarların ya da toplumun diğer üyelerinin çıkarlarını çiğneyebilmesini sağlıyor ve onları kanunüstü bir konuma çıkarıyordu. Genç bir *serdengeçti ağasın*ın davası, yeniçerilerin İstanbul kadısı tarafından suçlu ilan edildiklerinde dahi dokunulmaz olduklarının bariz bir örneğidir. Taşıdığı unvana rağmen hiç sefere çıkmamış olan bu kişi, yeniçerilerin as-

kerliğinin ne kadar sözde kaldığının çarpıcı bir örneğiydi. 1811'de bu genç adam, yanında aynı yeniçeri alayından "birkaç ehl-i fesad [...] refik"i ile Yeni Cami civarındaki kahvehanelerden birinin önüne geldi. Bu kahvehane, bölgede iş yapan, popüler çok sayıdaki kahvehaneden biriydi. 25-30 yıl önce, bunlar kasap dükkânları olarak hizmet verirken sarayın emriyle kapatılmış, ardından bir süre boş kaldıktan sonra teker teker yeniden açılmıştı. Serdengeçti ağası, bina dükkânlar kapandığı sırada bölgeyi terk eden babasına ait olduğundan, şimdiki dükkânın da kendisinin olduğunu iddia ediyordu. Arkadaşlarıyla birlikte İstanbul kadısına başvurarak, bina üzerinde hak iddia etti. İstanbul kadısı halihazırdaki durumu onayladığından, buradan sonuç alamayınca destekçileriyle birlikte Ağa Kapısı'na giderek sekbanbaşının huzuruna çıktı. Sekbanbaşı meseleyi soruşturacağını söyleyip onlara kibarca yol verdi. Ertesi gün serdengeçti ağası birkaç koyun alıp kahvehaneye gitti, koyunları kesip onları dükkânın önüne astı. Birkaç arkadaşı daha aynı şeyi yaptılar. Kahvehane sahibi, bu yapılanlar tamamen kanunsuz olduğundan, tepki gösterdi ve İstanbul kadısının hükmünü alıp, kendi dilekçesini de ekleyerek kadı, padişah ve sekbanbaşına başvurdu. Davası kabul edildiği, hatta sekbanbaşı yeniçerinin hapsedilip cezalandıracağına dair güvence verdiği halde, hiçbir şey olmadı ve yeniçerinin koyunu dükkânın önüne asıp dışarda arkadaşlarıyla racon keserek ve silahlarını göstererek volta atmasına karışılmadı.[172]

Lonca mensubu ve yeniçeri olarak çifte kimlik sahibi olmak, diğer yasadışı faaliyetleri de kolaylaştırıyordu. Zira 19. yüzyıla kadar, şehrin asayiş ya da güvenlik güçleri yeniçerilerin idaresindeydi. Dolayısıyla 1809'da, aynı zamanda yeniçeri olan Keleş isimli bir debbağ, Üsküdar İskele (Mihrimah Sultan) Camii'nin avlusundan "ehl-i ırz" bir kadını kaçırıp Debbağhane'ye götürdüğünde, debbağ ile aynı bölükten yeniçerilerden oluşan kolluk, "Ne yapalım, bu vakitlerde ortalık fesâd üzredir" demekle yetinip, bir şey yapmaya yanaşmadı. Sonunda mahalleden bir grup erkek, Debbağhane'ye giderek kadını kurtardıktan sonra onu bir kayığa koyup deniz yoluyla Avrupa yakasına yolladı.[173]

İstanbul sokaklarındaki kanunsuzluk ve şiddette yeniçerilerin çok önemli payı olsa da, bunu tek başına yaptıkları asla söylenemezdi, zira şehirde ayrıca çok sayıda denizci yaşıyordu. İstanbul, başkent olmasının yanı sıra, dev bir limandı da. Pek çok yabancı denizci burada karaya çıkmış ve çoğu donanmada ve Tersane-i Âmire'de çalışmak üzere imparatorluğun başka bölgelerinden buraya gelerek, halihazırda şehre yerleşmiş olan kalabalık denizci nüfusuna eklenmişlerdi. Denizcilerin davranışlarından sorumlu olan kaptan-ı derya, zamanının çoğunu denizci nüfusunun en yoğun olduğu Galata'da sık sık patlak veren kavgalarla uğraşmakla geçiriyordu. Bu kavgalar çok sert olabiliyor, sonunda kaptan-ı derya kavgayı kontrol altına almak için silah atışlarının ortasına dalmak, cesetleri kaldırmak ve kavga edilen mekânları mühürlemek durumunda kalıyordu: I. Abdülhamid'in kaptan-ı deryası Hasan Paşa tarafından bastırılan böyle büyük bir kavganın mekânı bir kahvehaneydi.[174] 1788'de Galata'da denizciler arasında çıkan ve çok sayıda ölümle sonuçlanan ciddi bir kavga yüzünden, I. Abdülhamid şehir kaymakamına bir ferman yollamıştı. Fermanda denizcilerin yarattığı sürekli sorunlar yüzünden duyduğu kızgınlığı ifade eden padişah, kaymakama bu durumun kontrol altına alınması gerektiğine dair Kaptan-ı Derya Hasan Paşa'nın uyarılmasını emrediyordu. Tam da o gün, Galata'daki denizciler arasında bir kavga daha çıktı ve birçok adam öldü. Hasan Paşa, yanına yüzlerce silahşör alıp kavga yerine gitti, kahvehaneleri bastı ve kalabalığı dağıttı. Tüm silahlara el koyarak, şehrin kapılarına muhafızlar dikti. Kaptan-ı deryanın gösterdiği bu çok sert tepki, şehir halkını biraz olsun rahatlattı, zira gemiciler arasında sürekli yaşanan sert kavgalar, onlar için önemli bir endişe kaynağıydı.[175]

Çoğu kavganın müsebbibi olan aşırı alkol tüketimi, başka şekillerde de denizcileri öldürebiliyordu. 1788'de donanma-yı hümayun çok kötü hava koşulları yüzünden Büyükdere'de zorunlu olarak demirlemiş ve mürettebatın bir kısmı şans eseri kurtulmuştu. Denizciler sağ kalmalarını kutlamak için hemen Galata'nın yolunu tuttular. Burada içkiler içildikten sonra bir kavga çıktı ve birkaç kişi yaralandı. Denizciler birkaç fahişe toplayıp eğlenceli bir gece

geçirmek üzere barakalarına yollandılar. O gece, barakaların bulunduğu Tahtahan'da yangın çıktı ve üç han, iki değirmen, bir fırın, bir pusulacı, bir kalpakçı, tabanca dükkânları ve başka binalar yanıp kül oldu. İçkiyle sızmış, olan bitenden habersiz çok sayıda denizci, otuz beş fahişeyle birlikte yanarak öldü. Elli fahişe çırılçıplak halde kurtarıldı.[176]

Üsküdar'daki pazarda kalyoncuların saygın kadınları kaçırma planları yaptıklarına dair haberler üzerine, III. Selim tebdil-i kıyafet apar topar yola çıktı. Ancak vardığında denizciler gitmişlerdi. Padişah, kaymakama kızgın bir dille yazdığı mektupta, kendisi orada olsaydı onları cezalandıracağını bildiriyordu. "Bu nasıl şeydir?" diye soruyordu. "Hem ben böyle kapusuz asker istemem. Bana lâzım değildir. Ve sen dahi gözünü açasın, böyle bir iş dahi olursa kendiniz bilürsünüz."[177]

Siyasi otoritenin zayıfladığı dönemlerde askeriyeden aldıkları destek sayesinde şiddetleri cezasız kalan yeniçeriler gibi, denizciler de istediklerini zorbalıkla yaptırmak için dönemin kaosundan faydalanıyor, halkın çoğunluğu bundan korunmak için pek bir şey yapamıyordu. Bilhassa III. Selim'in tahttan indirilmesinden sonraki kaos dönemi buna örnekti. Bu dönemde Üsküdarlı Deli Mehmed gibi bazı denizciler, dönemin kargaşasından faydalanarak mafyavari faaliyetlere girdiler. Kereste fiyatlarının çok yüksek olduğu o dönemde Deli Mehmed Kasımpaşa'daki Dere Hamamı'nı kiralayıp komşu bahçelerdeki ağaçları kesmeye giriştiğinde, orada oturanlar korkularından buna karşı çıkamamıştı.[178] Kendisi, eş ararken de benzer bir tavır benimsedi.

Deli Mehmed, kaptan olduktan sonra, evlenme niyetini duyurdu. Bursevi Haracızade el-Hac Esad Ağa'nın oğlu olan bir arkadaşı, ona bir kız kardeşi olduğunu söyledi. Bu kişi ayrıca babasına da arkadaşı Deli Mehmed'den söz etti ve kardeşini onunla evlendirmesini salık verdi; zira Deli Mehmed, kaptan-ı deryanın çok hürmet ettiği biriydi. Babası buna olur dedi ve 650 kuruş *ağırlığı* (başlık parasını) kabul etti. Esad Ağa bu anlaşmadan memnun kalsa da, kardeşi Hacı Said Efendi, daha önce aileye bir gemici ya da kaptan girmediğini ve Deli Mehmed'in namlı bir ayyaş oldu-

ğunu söyleyerek, hoşnutsuzluğunu belirtti ve her ne kadar ortada verilmiş bir söz olsa da, nişanın henüz yapılmadığını, dolayısıyla ağırlığı geri vererek anlaşmayı bozmalarının en doğrusu olacağını söyledi. Kızın ağabeyinden bu planı duyan Deli Mehmed, sekiz-on kabadayıyı yanına katıp, gece sarhoş halde Esad Ağa'nın Üsküdar'daki evine yollandı. Müstakbel kayınpederini evden dışarı sürükleyip onu döverek birkaç yerinden yaraladı ve "Benim ehlimi niçün bana bu ane kadar vermezsin?" diye sordu. Evlilik günü kararlaştırılmış, kendisi kaptan-ı deryanın adamlarını düğüne davet etmişti ve artık gelinin ona teslim edilmesini istiyordu.

Şans eseri, Esad Ağa'nın evi Şeyh Camii'nin hemen yanındaydı. Deli Mehmed hemen nikâh kıyması için caminin şeyhini çağırdı. Şeyh buna gönülsüzdü. "Ben oğul mahalle imamı değilim. Gel yarın imam nikâh eylesin." Deli Mehmed, kararlı, "Baka bu herife, sen Müslüman değil misin?" diye kestirip attı ve onu nikâhı kıymaya zorladı. Kızın ağabeyi mecburen Deli Mehmed'i hareme soktu ve o da kızı alıp sürükleyerek Kasımpaşa'daki evine götürdü; ertesi gün burada sazlı sözlü düğün yapıldı. Esad Ağa meseleyi sadrazama, o da Kaptan-ı Derya Hüseyin Paşa'ya iletti. Hüseyin Paşa, Deli Mehmed ve Esad Ağa'yı çağırıp sorguladı. Deli Mehmed, kızla sözlü olduğunu, ağırlığı kabul eden kayınpederinin kızını ona vermemek için ayak dirediğini ve eğer hareme girmişse de, bunu adamın oğlunun yardımıyla, kendi karısını almak için yaptığını anlatarak, kendini başarıyla savundu. Savunması kabul edildi.[179]

İmparatorluğun başkenti ve devasa bir liman olan İstanbul, aynı zamanda taşra nüfusunu mıknatıs gibi çeken zengin bir metropoldü de. 15. ve 16. yüzyıllarda padişahlar, imparatorluğun çeşitli bölgelerinden insanları buraya getirerek şehir nüfusunu artırmak istedilerse de, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, 18. yüzyılda İstanbul'a çok ağır darbe vuracak göç sorununun başlamasıyla, durum tersine dönmüştü. 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başlarında Celali İsyanları, topraklarını terk ederek Anadolu'daki vahşetten kaçıp başkentin güvenli ortamına sığınmak isteyen bir köylü göçü yaratmıştı. 17. yüzyıl ortalarına gelindiğinde, şehri çevreleyen alanlar bile göçmenler tarafından işgal edilmişti.[180] Ekonomik

sorunlardan, savaşlardan ve taşra idaresindeki genel yozlaşmadan dolayı kalabalıkların şehre aktığı sonraki yüzyılda, İstanbul'a göç sorunu padişahlar için önemli bir endişe kaynağı haline geldi. Avrupa'daki topraklardan ve Anadolu'dan gelen bu göçmenler, bilhassa da bekâr erkekler, şehrin düzen ve refahına karşı bir tehdit olarak görülmeye başlandı. Bunlar, 17. yüzyıl Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi'ye göre her birinde yaklaşık iki bin kişinin barınabildiği bekârhanelerde[181] ya da han veya hamamlarda kalıyordu ve devletin tüm çabalarına rağmen, kontrol altında tutulmaları imkânsız hale gelmişti. Daha 1730'larda, bu göçmenler başkentteki siyasi ayaklanmalarda aktif olarak yer alıyorlardı.[182] Göçün aldığı bu boyut, ayrıca şehrin piyasalarını istikrarsızlaştırıp zamlara ve işsizliğe yol açarak iktisadi bir sorun da yaratıyordu. Göçmenler, hamallık ve kayıkçılık başta olmak üzere belli vasıfsız iş alanlarına yöneliyordu. 19. yüzyıl itibarıyla bu iki grup en az yeniçeriler kadar başına buyruk ve bozguncu hale gelmişti. Bu göçmen nüfus, ister siyasi, ister daha adi, basit suçlar olsun, başkentteki genel şiddet ortamına kolayca çekilebilecek genç, bekâr erkek gruplarına bir yenisini eklemişti.

Devletin Tavrı

Bu düzeyde bir şiddetle yüz yüze olan devlet, buna karşı çeşitli tepkiler geliştirdi. Şehrin sıradan halkı açısından bu tepkiler, hayatlarıyla bütünleşmiş olan ve onu pamuk ipliğine bağlayıp rastgele şiddeti normalleştiren vahşet sarmalına yeni bir halka daha ekledi.

Diğer tüm devletlerde olduğu gibi, Osmanlılar da halkın hareketlerini denetleme çabasındaydı. Zaman zaman, I. Ahmed'in 1603'te tahta gelir gelmez yaptığı gibi, sokağa çıkma yasağı koyuyor[183] ve geceleri her türlü harekete sıkı denetim uygulayarak, bu saatlerde şehirde dolaşan herkesin fener taşımasını zorunlu kılıyorlardı. Bunu yapmamak hemen hapse atılmanıza, hatta kimi zaman oracıkta idamınıza neden olabilirdi.[184] IV. Murad, gece tebdil-i kıyafet sokağa çıktığında, fenersiz gezdiğini gördüğü herkesi bulduğu yerde öldürtürdü. Bir gece, Hocapaşa mahallesinde yatsı

namazından sonra caminin hemen yanındaki evine dönmekte olan Hocapaşa Camii imamının oğluna rastladı. Murad delikanlıya, geceleri fener taşınacağı emrini duyup duymadığını sordu ve delikanlı cevap vermeye fırsat bulamadan öldürüldü.[185] Kadınların hareketleri daha da fazla denetlenirdi, zira özellikle de Ramazan gibi çok coşkulu şenliklerin olduğu dönemlerde, onların sokakta bulunması potansiyel huzursuzluk kaynağı olarak görülürdü. 1810'un Ramazan ayında Üsküdar kadınları, otoritelere göre fazla göz önündeydi; önce sırf arkadaş ziyaretleriyken, sonra camiye gitmeye, sonra da geç saatlere kadar çarşılarda dolanmaya ve gezintiye çıkmaya başlamışlardı. Bu aşamada yetkililer tepki gösterdiler ve sokağa çıkma yasağı getirerek, kadınların gece sokağa çıkmasının yasaklandığını tellallar ile duyurdular.[186]

Gece bekçileri mahallelerde devriye geziyor ve yeniçeri kolluk-ları ya da (19. yüzyılda kurulan) polis güçleri şehrin çeşitli semtlerinde asayişi sağlıyordu. Genelevler gibi sıcak noktalar gözetim altında tutuluyor ve çeşitli haber ağlarıyla, sorun yaratma potansiyeli olanlar hakkında bilgi toplanıyordu. Venedik balyosu Pietro Foscarini'ye göre, 1637 İstanbul'unda IV. Murad, başkentinde olup bitenler hakkında son derece zengin istihbarat alıyordu ve Foscarini'nin halefi Alvise Contarini'ye göre, padişahın her yerde casusları vardı.[187] Ayrıca devlet görevlileri mahalle sakinlerinden de bilgi toplayabiliyordu: Bunun bir örneği 1811'de Bostancıbaşı Abdullah Ağa, Üsküdar'ın bazı seçkin sakinlerini Yalı Köşkü'ne davet ettiğinde görülmüştü. Abdullah Ağa, asayişsizliğin her yerde alıp yürüdüğünden söz açıp, eğer yanlış faaliyetlerde bulunan birilerini biliyorlarsa, önemli biri bile olsa kendisine bildirmelerini isteyerek, yetkililerin durumun gereklerini eksiksiz yerine getireceğine dair güvence verdi.[188]

Devlet, şehir içindeki asker ve göçmenlerden kaynaklanan sorunlarla başa çıkmak için çeşitli yollar deniyordu. 18. yüzyıl sonunda, o ana kadar Galata ve Kasımpaşa'da göçmen işçiler için inşa edilen barakalarda kalan denizcilerin denetlenmesine yönelik bir girişimle, özel barakalar inşa ettirildi. Ancak bundan kayda değer bir sonuç elde edilemedi, zira denizciler daha önce de yaptıkları gibi,

denetimden sıyrılmayı sürdürdüler.[189] Devlet, göçü denetlemeyi ve kolektif sorumluluk kavramını kullanarak şehrin asayiş ve istikrarını korumayı amaçlayan bir girişimle, bir kefalet sistemi getirdi. Bu sisteme göre, tüm göçmenler şehrin yerleşik sakinlerinden ve toplumun namuslu ve dürüst üyelerinden bir kefil bulmak zorundaydı. 16. yüzyılın ortasından itibaren, şehir içinde göçten kaynaklanan sorunların artış göstermesiyle, padişahlar kefil uygulamasından yararlanma çabalarını gitgide yoğunlaştırdı. 1567'de II. Selim, Rumeli ya da Anadolu'dan gelen tüm göçmenlerin denetlenmesi yükümlülüğünü mahalle otoritelerine verdi. 1580'de uygulanmaya başlayan bir fermanla, bir kefili ve işi olmayan göçmenlerin mahallelerde, bekâr odalarında, kervansaraylarda ya da dükkânlarda kalmaları yasaklandı. Her kim rüşvet kabul ederek buna izin verir ya da bu durumdaki göçmenlere yardım ederse, kürek cezasına çarptırılacaktı.[190] Denetimi sağlamaya yönelik tüm bu çabalara rağmen, bu girişimlerin başarısız olmasından öte, durum kuşkusuz daha da kötüleşti. I. Mahmud döneminde, bu göçler karşısında kefalet sistemi devreye bile sokulmadan, göçmenleri geri yollama uygulaması benimsendi. III. Selim, meseleyi daha sistematik biçimde çözmeye çalışarak, yasadışı göçmenlerin bulunabileceği binaların altı ayda bir kontrol edilmesi uygulamasını getirerek, göçmenler ve kefillerini kayıt altına aldı.[191] II. Mahmud'un saltanatında, soruna daha sert bir çözüm getirilerek, göçmen işçiler için yapılan bekâr odaları tedricen yıkıldı. Bu hamle geniş bir kesimden destek gördü, çünkü bekâr odalarından yayılan şiddet öyle boyutlara ulaşmıştı ki, şehir halkının tamamı bu fuhuş, vahşet ve hatta kimine göre hastalık yuvalarından iyice yaka silkmişti. Bu aşamada, artık kimse bu tür bir sorumluluğu üstlenmeye gönüllü olmadığından, kefalet sistemi tamamen çökmüştü. Galata ve Bahçekapı'daki bekâr odaları 1812'de büyük bir veba salgını sırasında yıkılmış, bu salgın da yıkıma bahane olmuştu.[192] Aynı padişah tarafından, yeniçeri sorunu da sonunda daha sert bir yöntemle halledilerek, 1826'daki "Vaka-i Hayriye" ile yeniçeriler katledildi.

Devletin şiddet ve suça yaklaşımının, şehir halkının yaşamlarını bilhassa etkileyen iki özgül boyutu vardı: kolektiflik ve teşhir. Os-

manlı toplumunun işleyişi, insanların ortak karakteristiklerine göre gruplandırıldığı ve bireyselliğin dışlandığı bloklara dayanıyordu. Dolayısıyla, İstanbul sakinlerinin ait olduğu gruplar vardı: Örneğin patrik liderliğindeki Ortodokslar ve hahambaşı liderliğindeki Yahudiler dini gruplardı. İdari açıdan bu gruplar, tıpkı bazı durumlarda yıllık toplu vergiler konulmasının bireylerden vergi toplamanın gerektirdiği daha karmaşık işlemlerden devleti kurtarması gibi, gruptaki bireylerin idaresini kolaylaştırıyordu. Benzer biçimde, İstanbul'daki zanaatkâr ve tüccarlar, esnaf loncası adı altında gruplandırılıyordu: Hamallar, kayıkçılar ya da bakırcılar loncaları bunlara örnekti. Padişahın oğullarının sünneti gibi üyelerin kendi özgün zanaatlarını sergiledikleri özel etkinlikler için yapılan şenliklere katılanlar bu loncalardı. Loncaların resmi yetkilileri, üyelerinin davranışlarından, mükellef oldukları ödemeleri yapmalarından, mesleki standartların korunmasından ve piyasadaki faaliyetlerinden sorumluydu. Burada da devlet yine, sorumluluğu başkasına yüklemek suretiyle denetimi en üst seviyeye çıkarıp devlet müdahalesini asgari düzeyde tutarak bundan kazançlı çıkıyordu.

Bir grubu bir diğerine karşı kullanan padişahlar, böylece şiddeti engellemenin bir yolu olarak kolektifliğe başvuruyorlardı: Kanuni Sultan Süleyman'ın, yeniçerileri, bekâr odalarına yerleştirilen göçmen erkekleri onlara karşı kullanmakla tehdit etmesi buna bir örnektir.[193] Ayrıca bunu sorgulama yöntemlerinde de kullanıyorlardı, zira bilgi koparmanın çok yaygın bir yolu olan işkence, herkesi kapsayabiliyor ve bizzat suça karışmış olanlar yerine tesadüf eseri suçun işlendiği yerin yakınında bulunanlara da uygulanabiliyordu. Örneğin, hırsızlık olayının yaşandığı bir çarşıda, tüccarlar tutuklanıp işkenceye tabi tutulabiliyordu.[194]

Dolayısıyla bu kolektif yaklaşım, suçun sorgulanmasında olduğu kadar adaletin sağlanmasında da etkili olabiliyor, bir grubun üyelerinden birinin yaptığı ya da yaptığından şüphelenilen faaliyetler için grubun tümü cezalandırılabiliyordu. Nasıl ki lonca liderleri lonca mensuplarının kabahatlerinden sorumlu tutuluyorsa, Rum Ortodoks patriği ya da hahambaşı da kendi dini cemaatlerinin davranışlarından sorumlu tutulabiliyordu. Grup üyele-

ri, bırakın bireysel suçluluğu, gruptan birilerinin o suça karışmış olduğuna dair bir delil dahi bulunmadan, sırf şüpheye dayanılarak rastgele cezalandırılabilirdi. 1528'de, zorla bir eve girilerek ev halkının katledildiği ve evin soyulduğu bir olayda, şüpheler gündelik işçi olarak çalışan bekâr Arnavutlara yöneldi. Sonunda, çarşılarda ve sokaklarda yakalanan sekiz yüz bekâr erkek fırıncı, mumcu, tellal, aşçı ve oduncu, bulundukları yerde öldürüldü. Bu acımasız ve gelişigüzel cezalandırmanın amacı, böyle bir olayın tekrar gerçekleşmesini önlemek için eşkıya ve hırsızlar arasında dehşet salmaktı ki, Peçevi'ye göre bu hedefe başarıyla ulaşılmıştı.[195] Öte yandan, cezalandırmanın bu kadarının aşırı bulunduğu anlaşılıyor; en azından, Kanuni Sultan Süleyman'ın hırsızlık ve cinayetlere karşı önlem olarak sokaklarda yakalanan seyyar satıcıları rastgele öldürtmesini şeriata aykırı bulan Müneccimbaşı Ahmed Dede bu görüşteydi.[196]

Anlaşılan, cezalar toplumsal olarak hoş görülebilir sınırlarda tutulmak zorundaydı. Aşırı zulüm, bunun sorumlusu olan yetkilinin ayağını kaydırabiliyordu. John Sanderson, sefere çıkan padişahın yokluğundaki Hasan Paşa yönetiminin vahşetinden ve paşanın zalimliğinden söz ederek, bu yüzden "Valide Sultan, oğlunun dönüşünde paşanın kellesini vurdurdu" der.[197] Aynı dönemde, Sadrazam Ferhad Paşa, (Ferhad Paşa'nın kellesinin verilmesinin de talepler arasında olduğu) bir yeniçeri isyanı girişiminde eski serdar (azledilen sadrazam) Koca Sinan Paşa ve Cığalazade Yusuf Sinan Paşa'nın parmağı olduğunu padişaha bildirdiğinde, padişah, Koca Sinan Paşa'nın kör edilmesini, Cığalazade Sinan Paşa'nın da sürgüne gönderilmesini buyurdu. Ancak Ferhad Paşa, kör etme emrini yerine getirmedi. Zira adamlarından bazıları, bu cezayı acımasız bularak, kör etmenin Osmanlı Devleti'nde daha önce başvurulmayan bir ceza olduğunu ve sadrazam bunu uygulatırsa halk arasında adının kötüye çıkacağını, bu arada kör etmenin yerleşik bir uygulama haline gelmesi riskinin de bulunduğunu, dolayısıyla pek çok masum insanı mağdur edeceğini ve bundan Ferhad Paşa'nın sorumlu tutulacağını savundular. Bundan dolayı sadrazam, Koca Sinan Paşa'yı kör ettirmeyip, Selaniki'ye göre, bunun yerine

10. Ceza, Schweigger, Ein newe Reyssbeschreibung, s. 173.

onu Malkara'ya, Cığalazade'yi ise Şebinkarahisar ya da Akşehir'e sürgün etmekle yetindi.[198] Kör etme cezası Osmanlılar tarafından daha önce kullanılmış olsun ya da olmasın –ki 1373'te, oğlu Savcı'nın Bizans İmparatoru V. İoannes'in oğlu Andronikos ile güç birliği yapıp kendisine karşı isyan çıkarmasından sonra oğlunu kör ettirdiği söylenen I. Murad'ın bunu yaptığı biliniyor–[199] bu olaydaki asıl önemli nokta, cezanın sınırlarının nereye uzandığı ve halkın buna yönelik tepkisinin ne ölçüde önemsendiğidir. Osmanlı Devleti'nde her şeyde olduğu gibi, şiddette de aşırılık kesin bir avantaj sağlamadıkça kaçınılması gereken bir şey sayılıyordu.

Aşırı denetim ve haksız cezalandırma, çok daha hafif düzeyde de olsa hoş görülmüyordu; Üsküdar Ustası'nın [en üst rütbeli kolluk görevlisi] sırf yıldırma ve güç gösterisi için iki masum kalyoncuyu tutuklamasına hiddetlenen III. Selim'in kaptan-ı deryası, insanlara suçlamalar yöneltip yüreklerine dehşet salmak için çok güçlü gerekçeler bulunması gerektiğini söyleyip ustayı uyarmış ve bir daha böyle davrandığı takdirde, bizzat Üsküdar'a geçip onu bir ağaca asacağını söylemişti.[200]

Böyle bir kolektiflik, düzenin oturtulmasında ve sonuç olarak, kaygan bir zemin de olsa padişahın en tepeye kurulduğu bir komuta piramidinin yaratılmasında bariz avantajlar sağlasa bile, bunun olumsuz bir tarafı da vardı. Bu tip bir kolektiflik, beraberinde güç de getiriyordu ve şiddette dayanışma çok tehlikeli olabiliyordu. Nasıl ki yeniçeriler kendi üyelerini korumak için saldırgan tepkiler verebiliyorsa, diğer gruplar da aynı şekilde tepki gösterebiliyordu. Örneğin, Roe'ya göre, sadrazamın bir kadıya "düşünmeden" falaka cezası vermesi karşısında kadıların öfkelenmesi, onları sipahilerin yanında isyana katılmaya kışkırtmıştı.[201] 1590'da bazı kadılar mevkilerini istismar etmek suçuyla tutuklandıklarında, diğer kadılar doğruca kahvehanelere koşarak, danişmendler (kadı yardımcıları) ve softaları bulup, kadıların tutuklanmasını ulemaya ihanet sayan ve bu tutuklamaların tüm ulema için yaratacağı sonuçları anlatan konuşmalarla onları kışkırttılar. Halk Fatih Camii'nde toplandı, ancak aralarından bazıları sadrazama haber uçurdu ve sonuçta yedi kadı yakalanarak Yedikule zindanlarına atıldı.[202]

Şehir sakinlerine çıkar grupları olarak muamele etmek suretiyle suçu ve şiddeti engelleme çabalarının yanında, padişahlar, ayrıca şehri, cezai uygulamaların ayrıntısıyla resmedildiği bir tuval gibi de kullanıyordu: Bu tuvalde, görsellik ve şiddet, dehşet salmayı ve yıldırmayı hedefliyordu. Asilerin bedenlerinden ayrılmış kelleleri Topkapı Sarayı içindeki Orta Kapı'nın önüne yerleştirilen *ibret taşı* üzerinde sergileniyordu. 1790'daki bir seferde düşmana yardım eden on yedi gayrımüslim Osmanlı örneğindeki gibi, hainler "sâ'ire ibret" olsun diye şehrin muhtelif kapılarında sallandırılıyordu.[203] Fahişelerin cesetleri de, erkeklerin bakışlarından korunmak için çuvalların içine koyulduktan sonra ipe çekiliyordu. Örneğin III. Selim, şehirdeki fahişelerin toplanmaları için talimat verdikten sonra, altı namlı fahişeyi seçerek altı farklı kapıya astırıp, ileride yakalayacakları fahişeleri de "balıklara yem edecekleri" uyarısında bulundu.[204] Çok sayıda fahişe boğuldu ya da boğulduktan sonra denize atıldı.[205] Ancak fahişelerin hepsi öldürülmedi, zira bazıları, Zindan Kapısı civarında, Yemiş İskelesi ile Eminönü arasında

dolaşan, onları denizden çıkarmaya razı olan kayıkçılar tarafından kurtarıldılar.[206] İnsanlar muhtelif kıyafet yönetmeliklerinde olduğu gibi, kanunların ihlali durumunda anında idam edilebiliyor, giymeye izinli olmadıkları giysiler içinde sokakta dolaşırken yakalananlar, oracıkta öldürülebiliyordu. Pazar kurallarını ihlal eden çarşı esnafının hayatı, diğerlerine açıkça gözdağı olsun diye dükkânının önünde asılmakla noktalanabiliyordu.

Cezalandırma, kanun hâkimiyetini açık ve net bir biçimde hatırlatan aşırı ölçüde vahşi cezalarla da yapılabiliyordu. 1596'da, rezil davranışlarıyla nam salmış bir yeniçeri, iyi aileden bir imamın güzel bakir oğlunu zorla alıkoyup, onunla açıkça ortalıkta gezinmeye kalkışınca, bedelini ağır ve dehşet verici bir biçimde ödedi. İkisi birlikte Üsküdar'da yakalandı ve oğlana başına gelenler anlattırıldı. Daha sonra, yeniçeriyi Tophane'de paçavralara sarıp bir topun ağzına yerleştirip topu ateşlediler. Bu feci cezalandırma şekli halkı dehşete düşürdü.[207] Bunun gibi hem vahşice hem de alenen uygulanan idamlar, şehir halkına yönelik çarpıcı ve etkili bir ihtar olduğu kadar, devletin güç gösterisi işlevi de görüyordu. 1600'de feci bir sona uğrayan Hüseyin Paşa gibi isyancıların durumu buna bilhassa örnek oluşturuyordu. Giysileri çıkarıldıktan sonra, Hüseyin Paşa'nın elleri ve bacakları bir baltayla kırılıp, çırılçıplak halde bir yük beygiri üzerine ters oturtuldu. Boynuna kayışlar sarılıp içine yanan mumlar sokuldu. Daha sonra, halkın gözü önünde öldürülüp cesedi Odun Kapı önünde bir darağacında çengele asıldı.[208]

Ahlaka aykırı vakalarda da vahşete başvuruluyordu: Nitekim Heberer, Osmanlı toplumunda her türlü ahlaksızlığa müsaade edildiği şeklindeki Batılı inancın tersine, Türklerin bunu cezalandırdığını anlatmak için çok uğraşmıştır. Bu görüşünü desteklemek için Osmanlı Rum'u bir adamla bir Müslüman dul kadının vakasını anlatır. Bunlar, bir gönül ilişkisi yaşadıkları için hapis cezası çektikten sonra, bir eşeğin sırtında, kadın önde adam arkada, yüzleri zıt yönlere dönük halde birbirilerine bağlanarak şehir sokaklarında gezdirildi. Eşeğin yuları kadına, kuyruğu adamın eline verildi. Balık Pazarı'na vardıklarında adam çırılçıplak so-

11. Bir fahişenin cezalandırılması, Jean Dumont (Sieur du Mont), A New Voyage to the Levant (Londra, 1705), s. 266-267.

yulup elleri ve ayakları bağlandıktan sonra, kaburgalarının bir tarafından girip diğerinden çıkan bir kancayla asıldı. Kadını ise bir çuvala koyup adamın gözleri önünde denizde boğduktan sonra cesedini yakınlarına verdiler. Adam, biri gelip acısından kurtarmak için onu zehirleyene dek, üç gün boyunca diri diri orada asılı kaldı.[209]

Devlet ayrıca, gaddarlığıyla şok etmek yerine utandırarak küçük düşürmeyi de tercih edebiliyordu. 1577'de Venedikli bir gemi sahibi ile onun yanında çalışan bir denizcinin, Galata'da biri Türk, biri Rum iki kadınla yakalanmaları vakası kuşkusuz bunun bir örneğiydi. Gemi sahibi, başında şapkası, ayaklarında ayakkabıları olmadan, üzerinde sadece pamuklu iç çamaşırları olduğu halde tüm tüccarların ve arkadaşlarının bir araya toplandıkları Losa'nın önünden küçük düşürücü bir geçit yaptırılarak subaşına götürüldü. Gemi sahibine doksan yedi değnek vurulurken, gemi sahibi tarafından yoldan çıkarılmış diğer denizciye yalnızca falakada bir iki değnek vuruldu. Kadınlar, giysileri çıkarılmaksızın kaba etlerine vurularak cezalandırıldı ve hapse yollandı. Başlangıçta erkeklerin sünnet edilmesi planlanırken, daha sonra bu ceza, subaşıya ödenmek üzere 1.000 taler para cezasına çevrildi. Tüccarların yalvarmaları sonucu bu rakam 400-500 talere düşürüldü. Ayrıca 1.000 taler de padişaha ödenecekti. Adamlar bir ay sonra salıverilirken, denizcinin parası olmadığından, gemi sahibi kendininkinin yanında onun cezasını da ödemek zorunda kaldı. Bütün bu yaşananlar pahalıya patlamış, zira Gerlach'ın belirttiği gibi, denizcilerin eğlencesi onlara yaklaşık 2.000 talere mal olmuştu.[210]

Devlet tüm suçlara karşı vahşi cezalar uygulamıyor, cezalar arasında hapsetme, sürgün ve kürek mahkûmluğu da bulunuyordu. Toplumun görece seçkin üyeleri, "havası sağlığa faydalı ve melankoliyi dağıtmaya bire bir" diyen Lithgow'un bu şaşırtıcı yorumuna bakılırsa muhtemelen çok eziyetli olmayan, meşhur Yedikule zindanlarına kapatılıyordu.[211] Her ne ceza verilirse verilsin, daima bir keyfiyet ve esneklik payı söz konusuydu; bu da, uygulamada belli suçlara karşı belli cezalar öngören sabit bir kurallar dizgesi bulunmaması demekti. Uygulamalar dönemden döneme ve kişiden kişiye değişiyordu. Belli bir suça karşı verilen cezanın ağırlığı, sanığın sosyal statüsüne göre değişiklik gösterebiliyor, cezaların dağıtılışında padişahların bireysel tercihleri etkili oluyordu. Nasıl ki kimi sadrazamların suçu yanına kalırken kimilerininki kalmıyorsa –Nasuh Paşa, kayınpederi I. Ahmed'e Kazakların Sinop'u ele geçirdiği bilgisini vermeyişini kellesiyle öderken; Ferhad Paşa, Boğdan'daki

hakiki durum hakkında yanılttığı III. Murad yönetiminde kellesini koruyabilmişti–[212] bireyler de aynı suçu işledikleri halde farklı muamele görebiliyorlardı. Hizmetkârlar öldürülürken, daha seçkin konumdakiler hayatta kalıyordu; fahişeler fuhuş yaptılar diye ölüm cezasına çarptırılırken, müşterilerine bu ceza verilmiyordu. İnsanlar delilikleri yüzünden, cuma namazında III. Selim'e taş atan adam gibi oracıkta öldürülebilir,[213] akıl hastanesine yollanabilir[214] ya da sürgün edilebilirdi. 1703'te Ayasofya'daki cuma namazı sırasında minberden bayrağı kapıp "Gelin ümmet-i Muhammed" diyen adam, sorgulamalar sonucu deli olduğu kesinlik kazanınca, Limni'ye sürgüne yollanmıştı.[215] Mahkûmlar, hırsızlık suçundan idam edilmelerinin öncesinde feci şekilde işkence görebildiği gibi, padişaha başvurarak işkencesiz idam cezası da alabilirdi.[216]

Cezanın şiddeti, şehrin yetkilisinin kişiliğiyle çok yakından ilişkiliydi. 1630'larda görevde olan Yeniçeri Ağası Köse Mehmed Ağa, yeniçerilere yönelik sertliği ve katı adaletiyle meşhurdu. Bir fahişeyi yakaladığında, onu astırırdı. Gaddarlığıyla öyle nam salmıştı ki, insanlar onun huzuruna çağrıldıklarında derhal abdest alıp vasiyetlerini hazırlarlardı.[217] Bazı padişahlar, diğerlerine nazaran sert cezalara daha düşkündü. Fuhuşu temizlemeye bilhassa kararlı olan III. Selim, yetkililere gece gündüz şehri tarama talimatı vererek, genelevleri tespit ettirip, kadın ya da erkek olsun sahiplerini hapse attırırdı.[218] IV. Murad'ın, geceleri tebdil-i kıyafet gezerken, çok sayıdaki yasaklarını çiğneyenleri öldürerek anlık adalet dağıtması öyle boyuta gelmişti ki, sabahları sokaklarda cesetlerle karşılaşan halk dehşete kapılırdı. İnsanlar, yerin kulağı vardır inancıyla birbirleriyle konuşmaktan büsbütün vazgeçecek kadar korkudan bir şey yapamaz hale gelmişti.[219]

Keyfiyet ve değişkenlik cezaların asıl mahiyetini belirsiz kılıyordu. Sistemin yozlaşması, cezanın tahriflere ve pazarlıklara daima açık olmasını getiriyordu. 17. yüzyıldaki durum, dönemin isimsiz bir tarihçisinin kaba saba, okuma yazma bilmeyen bir cahilin kethüda olarak atanabildiği ve yalnızca paranın konuştuğu tam bir yozlaşma dönemi olarak tasvir ettiği kadar iç karartıcı değilse de,[220] yozlaşma genelde yaygındı. III. Ahmed şehirde yaptığı tebdil-i

kıyafet gezintilerinde bunu bizzat görmüştü.[221] 1623'te, İngiliz büyükelçisi Sir Thomas Roe'nun sadrazamı hiç takdir etmediği açıkça anlaşılır, zira Mayıs'ta Sir Dudley Carleton'a şöyle yazmıştır: "Vicdan azabı ve suçluluktan uyku uyuyamayan, bu yüzden her zaman göz ucuyla her şeyi izleyen bir vezirin yönetimindeyiz."[222] Çok daha sonraları, II. Abdülhamid de kendi bahriye nazırını aşağı yukarı böyle görecekti.

Rüşvet, adaleti çarpıtmanın ve kanunlara karşı dokunulmazlık satın almanın etkili yollarından biriydi. 1540'larda, hırsızlar ve katiller, İstanbul Subaşısı Kara Hızır'a büyük miktarda rüşvetler vererek, idama mahkûm olsalar dahi özgürlüklerini satın alabiliyorlardı.[223] Kara Hızır, yalnızca suçlulardan değil, suçsuzlardan da para sızdırmayı başarıyordu. Bir keresinde, son derece iffetli bir kadını fuhuş için evine erkek almakla suçlamış ve ona, kendisine işkence yapılması için padişahın emri olduğunu söylemişti. Şerefi ve namusuna tüm mahallenin kefil olduğu bu kadın, ancak dehşete kapılarak ona yüz altın akçe verdikten sonra serbest bırakılmıştı.[224] I. İbrahim'in sarayındaki Rasputinvari figür, Cinci Hoca adıyla bilinen Cinci Hüseyin Efendi, sırf rüşvetle iş yapıyor ve baş kadı olarak, münasip miktarda bir karşılık ödenmedikçe en önemsizinden dahi olsa bir hüküm bahşetmiyordu.[225] Görece alt mevkilerdeki memurlar, rüşvet yoluyla gelirlerini kayda değer düzeyde artırıyordu: 1594'te bir subaşı, yasadışı bozahaneleri görmezden gelmesi karşılığında haftalık rüşvet topluyordu.[226] III. Murad döneminde şehir zabıtası deniz kıyısı boyunca devriye gezerek fahişelerin devamlı gittikleri yerleri buluyor ve onları subaşıya teslim edecekleri tehdidiyle, orada buldukları her fahişeden altı, yedi, hatta sekiz düka sızdırıyorlardı. Yakalananlar parayı ödemeye razı oluyordu, çünkü subaşıya götürülmeleri halinde çok daha fazlasını ödemek zorunda kalacaklarını ve hapse atılırlarsa masum dahi olsalar çok büyük paralar ödemeden dışarı çıkamayacaklarını biliyorlardı.[227]

Devletin yıldırmak için şiddete, korkutmak için acımasızlığa ve şiddeti engellemek için şok etkisi yaratarak teşhire başvurması, yozlaşmayla ve anlık infazlarla, cezaların pek çoğunun keyfi ve

sert olmasıyla birleşince, şehirdeki şiddeti kontrol altında tutma çabaları, pek çok bakımdan şehir halkının hayatının daha da ucuzlamasını beraberinde getiriyordu. Böylece insanlar yalnızca isyancıların saldırganlığı ya da adi suçluların gaddarlığına değil, devlet şiddetine de kurban gidebiliyordu.

Halkın Rolü

Padişahlar böylece şiddeti denetim altında tutmaya ve suçu engellemeye çalışırken, halk da, ister yeniçeriler tarafından, ister devlet ya da adi suçlular tarafından yaratılmış olsun, şehirdeki şiddet karşısında farklı farklı tepkiler gösteriyordu. İnsanlar gönüllü ya da gönülsüz şiddete katılıyor, onu korkuyla ya da keyifle izliyor, kendilerini ondan korumak için bir araya gelerek gruplar oluşturuyorlardı. Kısacası, halk Osmanlı başkentinin vahşi ortamına hem katkıda bulunuyor hem de onun kurbanı oluyordu.

Başkentteki belli başlı siyasi ayaklanmalar, kaçınılmaz olarak şehir halkını şu ya da bu şekilde etkiliyordu. 1703'te, dönemin isimsiz Osmanlı tarihçilerinden birinin tabiriyle İstanbul halkının tümü, isteyerek ya da istemeyerek ayaklanmaya katılmıştı.[228] Bu anonim tarihçi tarafından ifade edilen halkın isyana katılmaya zorlandığı görüşü, şehir halkının ayaklanmada yer almasının kaçınılmaz olduğunu, istese de istemese de ona katılmaya zorlandığını düşündürür. Ancak halkın, bu görüşün bize telkin ettiğinden çok daha fazla seçme özgürlüğüne sahip olduğu anlaşılıyor. Halkın her seferinde zoraki isyana sürüklenmesi asla söz konusu değildi ve bunun dışında kalmayı pekâlâ seçebiliyordu. 1730'da III. Ahmed'i deviren Patrona Halil liderliğindeki isyanda, halk tam da bunu yaptı ve durumun nereye varacağını bilmeden ve taraf olmadan, kendilerini korkuyla evlerine kilitledi.[229]

1807'den 1809'a kadar süren epey istikrarsız ve çabucak değişen siyaset sahnesi, halkı sık sık şiddetin pasif kurbanları haline getiriyordu. Yeniçerilerin toplandığı bölge olan Ağa Kapısı'nın Kaptan-ı Derya Ramiz Paşa tarafından topa tutulması –dönemin tarihçilerinden Cabi'ye göre bu bir intikam girişimiydi– onları da-

ğıtmakta başarısız kaldığı gibi, amaçlanandan da epey farklı bir etki yaratmıştı. Bombardımanlar, yeniçerilere hükümet karşıtı bir propaganda silahı sağlamış, aynı zamanda da gülle yağmuru altında dehşete kapılan halkı yeniçeri destekçisi haline getirmişti. Topların çoğu, hedefi vurmak yerine Kumkapı, Beyazıd, Vefa ve Süleymaniye gibi başka bölgelere isabet etti. Hatta Süleymaniye Camii başlı başına hedef olup, güllelerden biri caminin penceresinden içeri girdi. Bir diğeri, Hoca Paşa'da yüksek rütbeli memurlardan Osman Ağa'nın konağını vurarak bir kişiyi öldürdü. Bahçekapı'daki Valide Sultan Camii de yine topların hedefi oldu. Ağa Kapısı'nda herkes bu saldırıda gergin ve dehşet içinde beklerken, semte at üstünde adamlar salınarak, "ümmet-i Muhammed, bunlar câmi'-i şerîfleri top ile yıkup İstanbul'u küffâra verecekler"[230] diye duyuru yapılmış, Süleymaniye saldırısı da bu beyana epey ciddiyet kazandırmıştı. Bu sırada, Çöplük ve Eminönü'nde, top ateşini izlemek üzere kalabalıklar toplandı. Yeniçeri oldukları sanılarak bu insanlara da ateş açıldı ve öldürüldüler.[231]

Şiddet olaylarının hepsinde katılım şart değildi. Tıpkı çok büyük yangınlarda olduğu gibi, bunların bazıları tamamen seyirlikti. Kalabalıklar bunları zevkle izliyordu. Temmuz 1649'da, çok sayıda "afyon müptelası, dedikoducu ve işgüzar", yeniçeriler ile "haydut" liderleri Gürcü Nebi, Katırcıoğlu Mehmed ve Kazzaz Ahmed öncülüğündeki Celali isyancılarının kavgasını izlemek üzere şehirden Üsküdar'a koşturduğunda, Evliya Çelebi'ye göre, her ne kadar aralarında halkın iyi huylu, nazik, zarif ve efendi üyeleri olmasa da kalabalıkların ilgisini çekmişti. Sadrazam Çamlıca'ya yerleşmiş, Üsküdar'daki yeniçeri ve sipahilerin sayısı on bine yükselirken, günlük beş bin somun ekmek ve havanın sıcak olması nedeniyle, Kırkçeşme'den su getirilmesi ihtiyacı doğmuş,[232] binlerce insan en güzel kıyafetlerini giyerek, kısa süre sonra çıkacak kavgayı rahat rahat izleyebilecekleri uygun yerler bulmak için Üsküdar'a, Bağlar'a, Karacaahmet Sultan Tekkesi ve Miskinler Tekkesi'ne akın etmişti. İnsanlar telaşla, en iyi hangi bağdan ya da tepeden seyir yapılacağını tartışıyordu. Bazıları, anayolda mola verip pastırma, sucuk, kaşkaval peyniri, leblebi, çerez ve fındık yemek üzere pik-

niğe duruyordu. Sanki Kâğıthane'ye mesireye çıkmış ya da Ok Meydanı'nda eğleniyormuş gibi, esvaplarını yayarak sıkış sıkış oturdular, kendilerini mezarların üstüne ve bağların arasına atıp, kimisi havai fişekler atarak, kimisi top oynarak ya da maniler okuyup şarkılar söyleyerek, hep birlikte avare avare vakit öldürmeye koyuldular. Hatta kimileri, çubuk tüttürerek ve yelpazelenerek yeniçerilerin arasında dolanıyor ya da kavga başladıktan sonra, dövüşmeye koşturanlardan su ya da ateş istiyordu. Hatta bazıları yay ve sadaklarını yanlarında getirmişlerdi. Güve yemiş tüyleriyle bu silahların köhneliğine rağmen, sahipleri, kalleş Celalileri haklayacaklarını söyleyerek atıp tutuyorlardı. Diğerleri ise, Celalilerin kazanması halinde olabilecek felaketlere dair tahminler yürüterek, Üsküdar halkının hep birlikte Kız Kulesi'nden denize atlayacağını ve bu fakir biçarelerin hiçbirinin, bin altın verseler dahi, onları alacak bir kayık bulamayacaklarını söylüyorlardı. Dövüş başladıktan sonra gün boyu devam etti, dürbünle seyredenler gelişmeleri aktardılar, sonunda Celali kuvvetleri geri çekildi.

Evliya Çelebi, mücadeleyi yapanlar için bir ölüm kalım meselesi söz konusuyken, bunu hoş bir eğlenceymiş gibi izleyen bu kalabalığın tavrına kızar. Tasvirinin hiç de övgü dolu olduğu söylenemez:

> Nice za'îf ve nahîf ve bîçare, çekirge bacaklı, eli tımtırâş bıçaklı tiryâkiler, burunların sümüğün akıtıp, maslûb-i indallah şeklinde [Tanrı önünde asılmış biçiminde], gec-gerdân ve gec-dehân [boynu ve ağzı eğri] ve şütur-leb [deve dudaklı] olup, salyaları göğsüne akmış, dili bir karış dehânından [ağzından] çıkmış menhuslar [uğursuzluk] sürü sürü bir yere haşr olup [birikip], o şiddet-i harda [o zorlu sıcakta] nâzik [ince] ferâce [üstlük], o beyaz Ahmetâbâd'ın Hind bezi sâdeleri [ak bezleri] giyip, destarların gec kılıp [yana yatırıp], ellerinde birer yelpâze ve birer arka kaşıyacakları ile cenk seyrine [savaş izlemeye] gelmişler.[233]

Dövüş manzarası seyretmenin dışında, kalabalıklar ayrıca kavgada ölenlerin cesetlerine bakmak için de toplanıyordu. 1730 Patrona Halil İsyanı'na katılmayıp, onun yerine kendilerini evlerine kilitleyerek olacakları beklemeyi seçtikleri halde, adeta intikam

alırcasına nefretle Kaptan-ı Derya Mustafa Paşa ve Kethüda Mehmed Paşa'nın cesetlerine bakmaya[234] ve Patrona Halil İsyanı sayesinde başarıyla safdışı edilen Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın cesedini tiksintiyle seyretmeye sıra geldiğinde ortaya çıktılar. Ancak bundan çok kısa bir süre sonra, Patrona Halil'in kendisi de yeni padişah I. Mahmud tarafından öldürüldüğünde, halk o zaman da buna sevinip, onun Bâb-ı Hümayun'un önüne atılan cesedine bakmaya ve öldürüldüğü için şükretmeye geldi.[235] Şehre tellallar salınıp, isyancı liderlerin öldüğünü müjdeleyen haberler verildi ve daha önce Patrona Halil'i yürekten destekleyen halk, bunun tersine çark ederek, padişahın esenliği için Allah'a duacı oldu.[236] Patrona Halil'in İbrahim Paşa'yı safdışı etmesinden memnun kalmış olsalar da, bunun ardından yaşanan kargaşadan hoşnutsuzdular. Düşürülen sadrazamın cesedine nefretle bakmış bu insanların, şimdi de zevkle Patrona Halil'in cesedini seyretmesi, halk desteğinin ne kadar kaypak olabildiğinin apaçık bir göstergesiydi.

1807'de halk yine ceset seyrindeydi: Bu defaki, sürgün edildiği ve öldürüldüğü Bursa'dan kellesi getirilip ibret taşı üzerine konan, eski valide sultanın kethüdası Yusuf Paşa'nın cesediydi.[237] Paşanın kellesi büyük kalabalıkları toplamış, üç gün boyunca çok sayıda insan bir gösteriye gider gibi, kelleyi görmeye gelmiş ve bir hakaret savurmadan ayrılan olmamıştı.[238] Bu etkinliğin belli ki sakinleştirici bir etkisi vardı, zira halkın alevlenen öfkesi dinmiş ve halk ajitasyonunun yoğunluğu azalmıştı.[239] 1809'da Kadı Paşa'nın ibret taşı üzerindeki kellesine karşı tepkiler daha da coşkuluydu. Dönemin yazarlarından Oğulukyan'a göre, şehir bu ölümün haberleriyle çalkalandı: "Bütün halk oraya koşuyor, başa hitaben küfrediyor, birçoğu da sakalını yoluyor ve üzerine o kadar tükürüyordu ki kelle tamamiyle tükürükle bulandı, sakalında bir kıl bile kalmadı."[240] Kadı Paşa'nın yeniçerileri ortadan kaldırmaya ve yerine yeni bir ordu getirmeye kalkmasına, bu planın başarıya ulaşması halinde İstanbul'da tek bir yeniçerinin sağ kalmayacak oluşuna duyulan öfkeyle, pek çok kişi kelleyi tekmelemeye geldi.[241]

Şehirdeki şiddet elbette sırf siyasi değildi ve halk aynı zamanda adi suçların, haydutluk, hırsızlık, adam kaçırma ve cinayetin de

hedefiydi. İnsanlar, her metropolde olduğu gibi öldürülüyor, kaçırılıyor, tecavüze uğruyor, soyuluyor ve erkekler, dindar olanlar bile, diğer erkeklerin malına göz dikiyordu. 1807'de Hocapaşa umumi kenefinde bir erkek kolu bulunduğunda, Kaymakam Musa Paşa bir soruşturma başlatılmasını emretti. Soruşturma sonucu, bir medreseden iki mollanın adamı malları için öldürdükleri ve ayrıca Sultanahmet Camii keneflerine de adamın bir kalçasını ve iki ayağını attıkları ortaya çıktı. Bu suçlarının cezası olarak, asılarak idam edildiler.[242] İstanbul cinayetlerinden biri, *Glasgow Herald* gazetesine haber olmuştu. Şubat 1876 tarihli haber, Pera'da işlenen ve altı ay ortadan kaybolduktan sonra cesetleri bulunan iki Ermeni kız kardeşin kurban gittiği "gizemli ve sarsıcı" çifte cinayeti konu ediyordu. Gazetenin dikkat çektiğine göre, kız kardeşlerden birinin ev sahibi ödeme tarihi geçtiği halde kiranın ödenmemesine garip biçimde tepkisiz kalmış, başka bir kiracı bulma girişiminde de bulunmamıştı; "öldürülen kadının kanının, onun oturduğu odalardan birinin tavanından sızdığı gerçeği de göz önüne alındığında, bu durum, cinayetten en azından haberi olan biri olarak, onu zan altında bırakıyordu." Ayrıca Galatalı bir borsa simsarı da cinayette adı geçenlerdendi.[243]

Bazı cinayetlerin hangi saiklerle yapıldığı belirsizdi ve üst düzey soruşturmalara rağmen çözümlenemiyordu. Zernişanizade İsmail Ağa gibi güçlü bir bostancıbaşı bile, bir sandıkta bulunan ceset vakasını çözmeyi başaramamıştı. 1805/6'da, Ahırkapı önündeki rıhtıma bir kayıktan ahşap bir sandık bırakıldı. Sandık, bir hamala verilerek, onu gümrüğe götürmesi, sahibini orada bulacağı söylendi. Hamal sandığı götürdü, ancak sahibini orada bulamayınca sandığı bırakıp gitti. Bir iki gün sonra sandıktan iğrenç bir koku yükselmeye başladı ve sandık açıldığında içinden bir erkek cesedi çıktı. Adamın kim olduğunu kimse bilmiyordu. Ceset dışarıdan (çünkü denizden) geldiğinden devlete haber verildi ve sadrazam ve padişah, bu sıradan bir cinayet olsaydı cesedin doğrudan kayıktan denize atılacağına dikkat çekerek, bostancıbaşına olayın aslını sordular. Sandığın bile bile gümrüğe getirilmesini açıklayacak bir neden bulmak çok zordu. Bostancıbaşı İsmail Ağa tüm çabalarına rağmen herhangi bir bilgi elde edemedi ve bu vaka aydınlatılamadı.[244]

Kimi vakalarda, kurban toplumun çok önemli bir üyesi ve olayı soruşturan kişi bizzat sadrazam olduğunda bile, sonuç alınamayabiliyordu. Vezir Yusuf Paşa, 1590'da bir sabah çok erken saatlerde Kuruçeşme'deki evinde bıçaklanarak öldürülmüş bulunduğunda, Sadrazam Koca Sinan Paşa soruşturmayı yürütmek üzere gün ağarırken bizzat olay yerine geldi. Paşanın kethüdası, ağaları ve diğer hizmetkârlarını toplayıp, bunları zindana attıktan sonra işkenceden geçirdiyse de, bir ilerleme sağlayamadı. Soruşturma, elçiliklere dahi yayılarak, son derece titizlikle yürütüldü. Buna rağmen, suçlular bulunamadı. Çok sonra, paşayı öldürmüş iki hizmetkârının cesetleri bulundu (anlaşılan Yusuf Paşa hizmetkârlarına çok kötü davranıyordu). Cesetlerin olaydan bu kadar uzun süre sonra bulunması büyük şaşkınlık yarattı ve paşanın öldürülmesinde önemli şahısların bir şekilde parmağı olduğu şüphesini uyandırdı.[245]

Halkın cürümlere tepki verme yollarından biri, grup kimliğinden yararlanmaktı. Nasıl ki devlet şiddetle başa çıkma ve şiddeti denetleme yöntemi olarak kolektiviteyi kullanıyorsa, halk da böyle yaparak, sık sık, suç faaliyetlerine karşı grup halinde tepki gösteriyordu. Bunlar mesleki gruplar olabiliyordu: 1810'da hammalların zorbalığına karşı birleşenler[246] ya da 1811'de, bir kadın için Yeni Cami (Valide Sultan Camii) avlusunda kavgaya tutuşan askerleri, kepenk sırıklarıyla döverek ağır yaralayan esnaf buna örnekti.[247] Veya, aynı dinden olup kendine yapılan zulümden korunmak üzere bir araya gelenler gruplaşabiliyordu. 1810'da Balat'taki Yahudiler, sonunun neye varacağına aldırmadan, yeniçerilerden gördükleri zulme karşı kendilerini korumaya karar vererek, oradaki kolluğa saldırdılar. Saldırı sonrasında, bazıları yakalandı ve bir kısmı idam edildi.[248]

İstanbul ahalisi ve hatta imparatorluğun her yerinden Osmanlılar için, kimliklerinin en güçlü tanımlayıcılarından biri mahalleydi.

Mahalle

Şehrin merkezi birimlerinden biri, kentsel dokuyu teşkil eden kolektivitenin fiziksel dışa vurumu olan mahalleydi. Devlet oto-

ritesi ve denetimi, doğrudan mevcut olmaktan ziyade, mahallenin resmi sorumluları olan imam ve 19. yüzyıl sonlarından itibaren muhtar ve kadı aracılığıyla uygulanıyordu. Adaleti sağlayarak, cezaları tatbik ederek, fuhuş gibi ahlakdışı faaliyetleri denetleyerek ve muhitin namusunu koruyarak mahallenin işlerini yürütenler imam ve kadıydı. Devlet, sınırları içindeki yabancı ve fesatçıların hareketlerinin denetlenmesinden mahalleyi sorumlu kılmıştı ve şehirdeki karışıklıkların arttığı ya da suç dalgalarının görüldüğü dönemlerde, mahalleye, orada yaşayanların hareketlerini izleyerek, şüpheli herhangi bir şey gördüklerinde yetkililere bildirmesi için talimat verebiliyordu.[249] İmamlar, kadılar ve müezzinlerden, ahlaksız kadınları ihbar etmeleri ve böyle kadınların mahallelerinde barınmasına izin vermemeleri bekleniyordu.[250]

Mahallenin kendisi de güçlü bir kimlik duygusuna sahipti; sakinleri mahalle ile güçlü bir biçimde özdeşleşir ve oradaki davranışlarla ortaklaşa ilgilenirdi. Mahallede, mahalle baskını olarak bilinen halk baskısı, davranışları denetim altına alır ve halk tarafından hoş görülmeyen faaliyetler, kolektif saldırıya uğrayabilirdi. Mahalleye dışarıdan gelmiş insanların her hareketi yakından izlenir ve mahalle sakinleri tarafından gammazlanır, komşu komşuyu dikkatle izleyip, davranışının düzgün ve olması gerektiği gibi olup olmadığını kontrol ederdi. Şüpheli bir kadının evine tanınmayan bir adamın girdiği görüldüğünde ya da duyulduğunda, tüm mahalle harekete geçer ve bir mahalle baskını başlatılırdı.

Bu baskınlar gürültülü, aleni ve son derece tesirliydi. Alakasız bir adamın bir kadının evinde olduğu görülür görülmez, herkese haber salınır ve erkekler baskın düzenlemek üzere kahvehanede toplanırdı. Baskın ekibinde zaptiye, mahallenin imamı, muhtarı, mahallenin önde gelen erkeklerinden bazıları, ellerinde değneklerivle gece bekçileri ve üstlerinde değnek, hatta silah taşıyan mahalle gençleri bulunurdu. Ekip, ellerinde fenerleriyle gece bekçilerinin öncülüğünde yola koyulur ve hedefe varıldığında, adamın kaçmasını engellemek için evin etrafı kuşatılırdı. Büyük yaygara kopararak, bu ahlaksız davranışa izin veremeyeceklerini haykırırlar ve kapıyı açmalarını isterlerdi. Kapı hemen açılmadığı takdirde,

12. Pera'da bir sokak, Amicis, Constantinople, s. 21.

imam kapının kırılmasını emreder, ardından erkekler hep birlikte içeri hücum edip, aşağıdan yukarıya evi aramaya başlarlardı. Adamı bulamazlarsa, muhtemelen kadından özür dileyip dağılırlardı; oysa kadın zaten her halükârda bir şey yapmaktan acizdi. Adamı bulurlarsa, onu sürükleyerek evden çıkarır ve tüm mahallenin gözü önünde hakaretler ederek, yüzüne tükürerek ve aşağılayarak karakola götürürlerdi. Daha sonra eve geri dönüp kadına ertesi gün mahalleden ayrılmasını söylerler ve kadın böylelikle mahalleden kovulurdu.[251]

Yalnızca kadınları değil, evlerine davet ettikleri kadınlarla içki içmeye ya da başka şeyler yapmaya kalkışan erkekleri de kovan mahalle, epey bir hareket özgürlüğüne sahipti.[252] Bu özgürlük sonucu, mahalle kendisini pratikte özerk kılan bir konumdaydı. Bu da kanunun uygulanmasında epey bir esnekliğe yol açar, Gerlach'ın 1570'lerde dediği gibi "pek çok sorunu halleden" bir araç olan paranın[253] sunulmasıyla kanunların seyri değiştirilebilirdi. Gerlach, kendi mahallesinin kadısının, mahalledeki iffetsiz kadınları bildirmesi için nasıl talimat aldığını, buna riayet etmezse cezalandırılmakla tehdit edildiğini anlatır:

> Bugün, fahişeleri teftiş etmekle görevlendirilenler, evimizin karşısındaki sokağa geldiler. Bir kadı ve bir emir caminin önüne gelip, oraya yeşil sarıklı bir memur oturttular ve camiden imam ve diğer dini bütün erkekleri çağırıp, mahallelerinde uygunsuz bir hayat süren kadınlar varsa onlara bildirmeleri gerektiğini, bunu yapmazlarsa padişahın onları cezalandıracağını söylediler. Böyle kadınların varlığından haberdar olanlar, onların isimlerini bir kâğıda yazıp, kadıya verdiler [...] evlenmemiş kadınlar ve kocası olmayan kadınlar, din adamlarına rüşvet vererek ihbar edilmekten kurtuldular.[254]

Bu soruşturma sonucu iki yüz elli kadının ismi olan bir liste ortaya çıkmış, ancak bazıları buna itiraz ederek, kendilerinin haksız yere suçlandığını ve bu iftiranın, Ramazan ve Kurban Bayramlarında, âdet olduğu üzere kendilerine pilav ile başka yiyecek ve giyecekler yollamayanları cezalandırmak isteyen mahalle camiinin

imam ve yardımcılarının çekememezliğinden doğduğunu söylediler. İmamlara para veren bekâr kadınlar ihbar edilmemişti.

Devlet, bölgelerindeki yasadışı faaliyetlerle ilgili bilgi toplamak için mahallenin kadı ve imamlarına güvendiğinden, bunlar yetkilerini yanıltıcı bilgi vermek için de, bilgileri gizlemek için de kullanabilirdi. Ancak devlet aldığı bilginin güvenilirliğine her zaman inanmıyordu: Bürokrasinin tüm basamaklarında yaygın olan rüşvetin gücünün kuşkusuz gayet farkındaydı. Bu vakada, mahalli din görevlilerine verilmesi beklenen hediyeleri vermedikleri için fuhuşla suçlandıkları belli olan kadınların şikâyetleri üzerine, padişah, adaletsizliğe meydan vermemek adına, soruşturmanın yeni baştan yapılmasını emretti.[255]

1808'de gayrimüslimlerin yaşadığı bir mahallede genç bir Müslüman kalyoncunun tutuklanması vakası da, yine devlet katında şüphelere yol açtı. Zamanının çoğunu mahallenin meyhanelerinde oturup gayrimüslimleri taciz etmekle geçiren ve içkisinin parasını ödemeyen namlı bir fitneci olan adam, bir gece mahalle muhafızları tarafından yakalanmıştı: Bir bezin içini barutla doldurup üzerine iliştiren mahalle muhafızları, onu kundakçılıkla suçlamışlardı. Mahallenin asıl niyetinden şüphe duyan ve kalyoncunun yaşının genç oluşunu da göz önüne alan sadrazam, onu kürek cezasına çarptırmakla yetindi.[256]

Bu kalyoncu vakası, mahallenin kendi ahlakını dışarıdan gelen, hoşlanmadığı kişilerin aleyhine kullanmakta ya da ahalinin davranışı, bilhassa da ahlakı üzerinde baskı kurmakta ne kadar ileri gidebildiğine dair bir fikir verir. Ayrıca mahalle sakinleri de, yetkililerden bağımsız olarak, keskin gözlerinden hiçbir şey kaçmayan mahallelilerin herkesin hareketlerini mercek altında tuttuğu, komşuların birbirini gözlemesine varan bir yapılanma oluşturmuştu.

Mahalle sakinlerinin amatör dedektiflik faaliyeti sayesinde pek çok suç aydınlatılıp cezalandırılıyor, mahallenin bilgisi, menfur faaliyetler içinde olanlara çok pahalıya mal olabiliyordu. Sarayın yüksek memurlarından ve eski cebecibaşı, Yenikapı'da bir bostan sahibi, Forsa Halil adıyla tanınan Halil Ağa, azgın ve menfur, rezil bir adam olarak ün salmıştı. Köle ve hizmetkârlarının fuhuş işiy-

le uğraştığı ve fahişeleri derdest edip çırılçıplak soyduktan sonra, öldürüp cesetlerini kuyulara ve kuburlara attıkları herkesçe biliniyordu. Kendi cariyeleri bile fahişelik yapıyor, dışarıdan erkekleri müşteri olarak kabul ediyorlardı. Tüm mahalle halkı olan bitenleri takip ediyordu. Halil Ağa evde olmadığı bir sırada, mahalle liderleri eve baskın yaptı ve köleleri yabancı erkeklerle suçüstü yakaladı. Olanları kayıtlara geçtiler, kuyuları ve cesetlerin gömülü olduğu yerleri aradılar ve 10'dan fazla kadın ve erkek cesedi buldular. Hizmetkârlar konuşturuldu ve "efendimizin huyu ve hali böyledir" diye itirafta bulundular. Halil Ağa'nın hizmetkârlarından üçü işkenceyle öldürüldü, kendisi de hapse atıldı.[257]

Yine mahallelinin gözlemleri sayesinde aydınlanan başka çirkin sahtekârlıklar da vardı. 1786/87'de cinayet nedeniyle idam edilen Silivrikapı'dan Mehmed Ağa adında biriyle mahallenin müezzini ve müezzinin karısının dahil olduğu vaka buna örnekti. Mehmed Ağa her ay, kendisine müezzinin karısının bulduğu bir ya da iki kadınla evleniyor, kısa süre sonra da karısının hasta olup öldüğünü duyuruyor ve müezzinin karısı cesedi yıkayıp cenazeye hazırlıyordu. Bu şekilde pek çok kadın öldürülmüş ve mallarına el konmuştu.[258]

18. yüzyıl başlarında Şeyh Manevi Efendi'nin adalet huzuruna çıkması da, yine dikkatli bir komşunun ısrarı sayesinde oldu. Meryem, Yedikule dizdarı kocasının kendisine bir miktar para miras bırakarak ölmesinin ardından, Şeyh Manevi Efendi ile evlenmişti. Üç dört ay sonra Meryem de öldü ve cesedi gömülmek üzere evden çıkarıldı. Evden tabut çıktığını gören bir komşu kadın, ölenin kim olduğunu sordu ve Manevi Efendi'nin dün gece ölen karısı olduğu yanıtını aldı. Komşu buna çok şaşırdı, çünkü kadını daha dün akşam görmüştü: Meryem o zaman sapasağlamdı, ancak korkuyordu ve komşusuna onu yalnız bırakmaması için yalvarmıştı. Şüpheye kapılan komşu kadın, Topkapı'ya giderek kulluk çorbacısına cesedi gömmemesini söyledi. Daha sonra kadın, kaymakam paşaya gitti. Ardından, İstanbul kadısı tarafından sadrazama, Şeyh Manevi Efendi'nin karısının Kasap İlyas mahallesinde boğularak öldürüldüğünü söyleyen bir mektup yollandı. Kaymakam, meselenin soruşturulmasını emretti. Bir memur görevlendirildi ve tabut

açıldı. Kadınlar tabutun içine baktıklarında (erkeklerin bunu yapmasına izin yoktu) kadının boğazında ip yarası, kafasında çeşitli darp izleri, ellerinin üzerinde çürükler olduğunu ve burnunun kesildiğini gördüler. Dahası (ölen kişiye gömülmeden önce yapıldığı gibi) saçları çözülmemiş ve ceset âdet olduğu gibi kefene değil, onun yerine eski bir beze sarılmıştı. Bunun üzerine şeyh sorgulandı ve suçlunun kim olduğunu bilmediğini söyleyip, kendisinin de onu bulmak üzere dava açacağını öne sürdü. Mahallede yapılan soruşturmada şeyhin kötü olarak bilindiği ortaya çıkarıldı. Kadının hiç mirasçısı yoktu. Dava kadıya gitti, ancak duruşmalar sırasında şeyh hastalandı ve öldü.[259]

Mahalle sakinleri, bilhassa ahlak meseleleri söz konusu olduğunda çok dikkatli gözcülerdi. 20. yüzyıl başında Ahmet Rasim'in anımsattığı gibi, bu konuda son derece etkindiler:

> Etrafa göz gezdirdikçe, dikkat ettikçe anlıyordum ki fuhuşa karşı dikkatli bulunan yalnız zabıta değil, mahalle delikanlıları, mahalle kodamanları, mahalle kadınları da ayrı ayrı birer gözetleme kurulu şeklinde bulunuyorlar...

Onun tabiriyle "bu kadar gözcü arasından" gece vakti ya da sabahın erken saatlerinde, görünmeden evlere girip çıkmak çok güçtü.[260]

Ahlakla bağlantılı cezalandırmaların bir çeşidi ve mahallede en etkili olanlardan biri, küçük, kapalı cemaatlerde bilhassa sonuç veren bir aşağılama yöntemi olarak, alenen küçük düşürme cezasıydı. Bu ilk başlarda mahallenin uyguladığı bir cezayken, fahişelerle yakalananların onlarla evlendirildiği III. Selim zamanında bir devlet cezası haline gelerek, tabanın prosedürlerinin devlet prosedürüne dönüşmesinin bir örneği oldu. Bu tip evlilikler büyük utanç kaynağıydı ve böyle erkeklerin *Risale-i Garibe*'nin yazarı tarafından lanetlenmesinden görüleceği gibi[261] daha önceki yüzyıllarda da durum böyleydi. Ahmed Cavid'e göre, bu alenen küçük düşürme yöntemi başarılı olmuştu ve böyle bir aşağılamaya maruz kalma korkusu, pek çok erkeği fahişelerden uzak durmaya ikna ediyordu.[262]

Erkekler bir fahişeyle yakalanmanın getireceği küçük düşürücü durumdan kurtulmak için çok yüklü rüşvetler ödeyebiliyor ve deşifre olmamak için epey risk alıyorlardı: Bir debbağ ve hacı çocuğu olan Mahmud, 1810 Ramazan ayında Üsküdar ustası tarafından yakalandığında böyle yaptı. Hali vakti yerinde ve genelde ahlaklı ve düzgün karakterli biri olarak tanınan Mahmud, bu utançtan kurtulmak için ustaya beş yüz kuruş ödedi.

Bu vakanın sonradan dallanıp budaklanışı, hem rezil olmanın ne kadar önemsendiğini hem de dönemin bürokrasisi içinde rüşvetin gücünü apaçık gösterir. Mahmud'un yakalanmasına neden olan baskın, yasadışı biçimde yürütülmüştü; zira böyle baskınlarda kadının bir temsilcisinin hazır bulunması gerekirdi ve bu vakada öyle biri yoktu. Ancak mahallenin imamı oradaydı. Sessizliğini korumak için, o da hem debbağdan hem de Üsküdar ustasından rüşvet istedi. Paranın el değiştirmesiyle, artık herkes durumdan memnundu ve her şey gereğince çözümlenmiş görünüyordu. Ama konuyla ilgisi olanların şanssızlığına, mesele Üsküdar Kadısı Hamzazade Efendi'nin kulağına çalınmıştı ve kadı, rüşvetin yarısını almak istiyordu. Hepsi –Üsküdar ustası, imam ve debbağ, kadı emriyle tutuklanmış ve Üsküdar Kolluğu'ndan bir Turnacı ağa tarafından sorgulanmıştı –böyle bir olayın varlığını inkâr ederken, debbağ bu iddiaların düşmanları tarafından yayılan kasıtlı dedikodular olduğunu savunarak, böyle bir şey yapmak istese köle pazarına gidip, kanunen birlikte olma hakkına sahip olduğu bir cariye almasının yeterli olacağını söyledi. Şimdi bir rüşvet de ağaya ödenmiş, o da gidip kadıya, debbağı iki gündür nezarette tuttuklarını, ancak neden orada olduğunun hâlâ netleşemediğini söylemişti. Kendisine karşı herhangi bir dava açılmamış, onu kızına, karısına ya da bacısına cinsel tacizle ya da muhitlerinde herhangi bir ahlakdışı davranışla suçlayan kimse çıkmamıştı. Debbağ güçlü bir loncanın mensubuydu ve durumun iyi idare edilmemesi, loncanın onu korumak için araya girmesine yol açardı. Debbağı Ağa Kapısı'na, yeniçeri karargâhına yollayabilirlerdi; ancak bu da gereksiz yere yeni pürüzler yaratabilirdi. Kadı, duruma ikna olup debbağ, Üsküdar ustası, imam ve rüşvet davasının peşini bıraktı ve bir iki gün sonra öldü.[263]

Mahalle, genelde şiddet dolu bir ortamdaki bir emniyet mekanizması olarak, hem güvenlik hem de sıkı toplumsal denetimi temsil ediyordu. En yoksul mahalleden sarayın korunaklı duvarları arasında yaşayanlarına kadar, İstanbul sakinlerinin pek çoğu için, bu ihtişamlı ve devasa metropol, yeniçeri şiddeti, devletin cezaları ya da doğanın kaprislerinin her an belaya yol açabileceği bir ölüm tuzağıydı. Hayat hem değersiz hem de belirsizdi. Ancak başkentte pek çok kişi için hayatı kolaylaştıran bir kurum mevcuttu. O da vakıftı.

IV

Refah

İstanbul'un en önemli kurumlarından biri vakıftı. Genelde İngilizceye "dinsel yardım kurumu" olarak tercüme edilse de, bu karşılık örgütlenmenin yalnızca bir yönünü aktardığından, biraz yanlış bir izlenim verir. Hiç kuşkusuz dinsel olan vakıf, aynı zamanda hem şehrin ekonomisini geliştirmek hem de pek çok şehir sakininin maddi koşul ve refahını güvenceye almak için kullanılan temel bir sosyal yardım sistemiydi. Vakfın bünyesinde, itibar, gösteriş ve aile servetinin korunması gibi unsurlar vardı.

Şehir sakinlerinin pek çoğu için vakıf, beşikten mezara kadar yararlanılan bir kurumdu, zira insan bir vakıf evinde doğup, bir vakıf beşiğinde uyuyabilir, vakıf tayını yiyip içebilir, vakıf kütüphanelerinde kitap okuyabilir, bir vakıf okulunda ders verebilir, maaşını vakıf idaresinden alabilir ve öldüğünde bir vakıf tabutuna konulup bir vakıf mezarlığına gömülebilirdi.[1] Halkın karnını doyuran, onu eğiten, barındıran, yıkayan ve ona tıbbi tedavi sağlayan vakıf kurumuydu. Halkın geçimini sağlar ve doğal afetler sırasında onun imdadına yetişirdi. Halk, vakıf dükkânlarına gider, vakıf camilerinde ibadet eder ve şehirlerinin fiziki çehresi, büyük oranda vakıf tarafından şekillendirilirdi. Kısacası İstanbul'da vakıfsız bir hayat düşünülemezdi.

13. Hayvanlara gösterilen merhamet, Jean-Antoine Guer, Moeurs et usages des Turcs, 2 c. (Paris, 1747), I, s. 220-221.

Vakıf, geliri hayır işleri için kullanılan bir varlık bağışıydı. Vakıflar çok büyük, görkemli tesislerden, çok küçük bağışlara uzanan geniş bir yelpazeye yayılır ve mülkler, dükkânlar, hamamlar,

kervansaraylar ya da tarım arazilerinden oluşabilirdi; faizi hayır işlerinde kullanılan nakdi vakıflar da olabilirdi. Vakıflardan gelen gelir camilerin, okulların, hastanelerin ve hanların bakım ve işletilmesi için kullanılırdı. Bu gelirler, ayrıca çok geniş bir yelpazedeki diğer sosyal yardım hizmetlerine harcanırdı: yoksullara su ve yiyecek dağıtılması, kimsesiz çocukların giydirilmesi, okutulması, karınlarının doyurulması hatta gezdirilmesi, okullara su testileri ve odun, mescitlerin lambalarına gazyağı ve çatılarına kurşun alınması ve ölülerin ruhuna Kuran veya dua okunması.[2] Vakıflardan gelen parayla, sokak köpeklerine dağıtılan ekmekler ve kuşları beslemekte kullanılan pirinç satın alınır;[3] hatta bir umumi tuvaletin masrafı dahi karşılanabilirdi.[4] Özel hayır işleri de vakıf hazinesinden karşılanabilirdi: II. Bayezid'in, "merhametinden dolayı" Cami-i Cedid mütevellisine, padişahtan yardım isteyen, kör olmuş eski bir yeniçeriye fazladan bir akçe ödenmesini emretmesi buna örnekti.[5]

Bazı vakıflar son derece büyük yapılar olup, dev cami külliyelerinden oluşuyordu; padişahların ve vezirlerin kurdukları külliyeler buna örnekti. Bir cami etrafında kurulan bu tesislerde, medreseler (Evliya Çelebi'ye göre, padişah ve vezirlerin camilerinin tümünde mektep mevcuttu),[6] darüşşifalar (hastane), aşevleri, hamamlar ve kervansaraylar bulunuyordu. Selatin camilerin külliyeleri çok sayıda insanı doyururdu: Örneğin II. Bayezid'inki günde bin kişiyi besliyor, onlara hem bol miktarda hem de çok çeşitli kumanya sunuyordu.[7] Bunlar ayrıca mevsimlik başka hizmetler de sunabiliyordu. 1813'te, vebadan dolayı şehirde kömür ve kereste sıkıntısının yaşandığı bilhassa soğuk bir kışta, Sultanahmet hastanesindeki hastalar Süleymaniye hastanesine nakledilmiş ve yoksul göçmenler ile aileleri soğuktan ölmesinler diye buraya taşınıp kendilerine başka müşfik yardımlar sağlanmıştı.[8]

Bu kurumlar tarafından sunulan karşılıksız yardım dışında, böyle büyük vakıflar, ayrıca bunları işletenlere istihdam da yaratıyor ve yaşamlarını idame ettirecek geliri sağlamak üzere, dükkânlar, pazarlar ve başka ticari faaliyetleri bünyesinde bulunduruyordu. Kanuni Sultan Süleyman'ın eşi olan ve Avrupa'da Roxelana olarak

tanınan Hürrem Sultan'ın[9] ya da camiine destek için büyük bir çarşısı olan IV. Mehmed'in annesininki gibi pek çok önemli vakıf kadınlar tarafından kurulmuştu.[10] Vezir eşleri de hayır kurumları yaptırıyordu. Örneğin Vezir Mahmud Paşa'nın eşi 1598'deki ölümünden önce, mallarının üçte birinin hayır işleri için kullanılacağına dair kocasından güvence istemişti.[11] Çok daha düşük toplumsal mevkiden gelen başka pek çok kişi de, küçük vakıflar kurduruyorlardı; zira Spandounes'e göre, Türklerin hepsi "ister küçük ister büyük çaplı olsun, böyle dindarca ve hayırsever işlerle sürekli –biz Hıristiyanlardan çok daha fazla– ilgileniyorlar[dı]."[12]

"Camiler ve hastaneler kurmakta çok hevesli"[13] Osmanlılar, pek çok vakıf ve cami külliyesi inşa etmişlerdi; Evliya Çelebi'ye göre, başkentte, elli bir yıllık seyahatlerinde başka hiçbir şehirde görmediği kadar çok sayıda külliye vardı.[14] Bu vakıf binaları, 16. yüzyıl ortalarında Habsburg sefaretine bağlı bir Alman Protestan rahibi olan Salomon Schweigger'in hayranlığını kazanmıştı. Schweigger, Türkler "ibadet evi, okul gibi vakıf binalarının çok gösterişli olmasına önem veriyorlar ve bu uğurda hiçbir masraftan kaçınmıyorlar" demiştir.[15]

Evkaf-ı Hümayun'un en ünlülerinden biri, görkemli Fatih Camii'ni merkez alan, 1470'te tamamlanmış II. Mehmed'in vakfı olan Fatih Külliyesi'ydi ve burası, 16. yüzyıl sonlarına ait bir İtalyanca kaynakta tasvir edilmişti:

> Ayasofya'ya benzer biçimde inşa edilmiş bu yapı, büyüklüğü ve görkemiyle göz kamaştırıyor ve çevresinde, her milletten ve dinden yabancıları ve seyyahları ağırlamak için yapılmış yuvarlak bloklar şeklinde, dışı kurşun sıvalı 100 mesken bulunuyor; dilerlerse burada atları ve hizmetkârları ile birlikte üç gün boyunca (başka ibadethanelerde olduğu gibi) dinlenebiliyorlar ve masrafları karşılanarak, kendileri ve hizmetkârlarının yiyip içtiklerinden hiç para alınmıyor. Bunun haricinde, o mahallin dışında kalan şehrin yoksulları için 150'den fazla konut mevcut olup, bu yoksullara yiyecek ve günde birer akçe para veriliyor. Ayrıca isteyen herkese bedava şerbet ve ilaç dağıtılan bir yer ve bir de delilerin bakıldığı yer mevcut. Sultan Mehmed, buranın idamesi ve kirası için o dönemde yıllık

> 60.000 dükalık bir kira geliri vakfetmiş ki şimdi [vakfın] geliri 200.000 dükayı geçiyor; zira diğer mülklerin yanında, bezistanların [bedesten] ve Padişah Sarayı'na kadar bir bakıma şehirdeki belli başlı tüm dükkânların bulunduğu Ayasofya dışındaki yerlerden elde ettikleri kira geliri günlük 1.001 akçe.[16]

Bu vakfın başlıca işlevlerinden biri, yemek yemeye giden yoksul kadınlar da dahil, halkın doyurulmasıydı.[17] 1490'da 1.117 kişiye her gün sabah akşam yemek dağıtılıyordu;[18] 1530'da burada 1.000 kişi günde iki öğün doyuruluyordu. Her gün, 3.300 *fodla* (bir tür ekmek) pişiriliyordu.[20] Ünver'in 1545 yılına dair hesaplarına göre, aşevinde günde 2.500 ilâ 3.000 civarında insana yemek veriliyordu.[21] 15. yüzyıl sonu/16. yüzyıl başlarında aşevi için alınan malzemeler arasında, mevsimine göre değişmek kaydıyla, koyun eti, tuz, buğday, un, maydanoz, soğan, kimyon, karabiber, nohut, kabak, koruk, yoğurt, pazı, pirinç, yağ, bal, üzüm, erik, badem, incir, nişasta, safran, paça, tarçın ve karanfil vardı. Verilen yemekler, pirinç çorbası, buğday çorbası, dane (tereyağıyla yapılan bir tür pilav), safranlı pilav, zirva (nişasta, şeker/bal, çekirdeksiz kuru üzüm ve kuru incirden yapılan bir tür tatlı yemek), fodla, yahni, ekşi aş (erikli et güveci), et, üzüm turşusu, patlıcan turşusu ve soğan turşusuydu.[22]

Yemek dağıtılmasının yanı sıra, külliyede ayrıca bir hastane mevcut olup, burada hem hastaların hem de onların giysilerinin yıkandığı, hastalara ayrılmış bir hamam bulunuyordu.[23] Misafirler ücretsiz ağırlanıyor ve üç gün kalabiliyorlardı.[24] Bu hastane, gerek burada sunulan hizmetler, gerekse bu hizmetlerin ücretsiz verilmesinden etkilenen Batılı gözlemcilerin hayranlığını kazanmıştı. Spandounes şöyle diyor:

> Hastane, Hıristiyan, Yahudi ya da Türk herkese açık ve doktorlar günde üç kez ücretsiz muayene hizmeti ve yiyecek veriyorlar. Burada kalan ve atları ile de ilgilenilen üst sınıftan insanlar ve başka önemli kişiler gördüm. On dört tıp öğrencisi var ve bunlar hocaların verdiği derslere katılıyorlar; bu hocalara iyi ücret veriliyor.[25]

Spandounes'e göre imparatorluktaki külliyelerin en görkemlisi olan Süleymaniye,[26] bir cami, türbeler, medreseler, bir tıp medresesi, bir aşevi, bir timarhane, bir kervansaray ve ahırlar, bir darüşşifa (hastane), bir erkekler hamamı ve dükkânlardan müteşekkildi.[27] Kanuni Sultan Süleyman ayrıca şehirde başka birkaç külliye inşa ettirmişti: Babası I. Selim'in adını alan külliye, Şehzade Sultan Mehmed Külliyesi ve Üsküdar'da, kızı Mihrimah adına inşa ettirdiği iki kervansaray, bir cami, medrese ve mektep ve bir imaret bunlardandı.[28]

Bu vakıfların herkesi kucaklayan niteliği, 16. yüzyılda yazılan Hoca Sadeddin Efendi'nin *Tacü't-Tevarih* adlı eserinde dile getirilir: Hoca Sadeddin bu eserde, vakitlerini mektepte geçiren, her gün sabah akşam aşevinden çıkan iştah açıcı bolca yemeklerle midelerini dolduran öğrencileri, "o şanslı insanları" anlatır:

> Gönül rahatlığıyla hayır sahibine dua edip derslerine dönerler. Kadın ve erkek fukaradan nice kimse ise dolu kaplarla evlerine giderler ve açlık gailesini başlarından savarlar. Çeşitli diyarlardan gelen gezginler, yolcular için misafirhaneler, güzel konaklar kondurmuş, onlar için de çeşitli yiyecekler hazırlanmasını buyurmuştur. Onurlu vakfiyesinde yazılmış şartlar gereğince her gün bu konaklarda zengin sofralar kurulur, iştah verici yiyecekler düzülür, yolcuların derecelerine göre yemek çeşitleri çoğaltılır ve şölen töresi yerine getirilir. Ol çeşitli yiyeceklerle donatılmış sofralardan atıştırmak için yolcu olmayanlar bile yol giysilerini giyip oraya giderler, karınlarını doyururlar. Bu misafirhaneye gelenlerin çokluğu öyledir ki, yolcuyu, oturanı ayırdetmek olanağı bulunmaz. Bundan başka yolcuların binek ve davarlarını bağlayacakları, hizmetkârların kalacağı geniş bir han da yaptırmıştır. Burada hayvanların arpaları vakıf anbardan karşılanır. İlaca muhtaç hastalar için yaptırdığı Darüşşifa'yı tanıtmaya ise ağzı ikiye yarılmış bulunan şu kamış kalemin gücü yetmez. Eğer becerikli hekimler anlamasalar, orada gösterilen ilgi ve iltifatı tatmak için niceler hastalanmış gibi yatmaya kalkışırlardı. Hastalar için ayrı bir hamam yaptırılıp, giysilerini yıkatıp temizlemekle ve gönüllerini almakla görevli kişiler ayırmakla hayırlarını tamam etmişlerdir. Çocukları eğitmek için de bir mektep binası yaptırmıştı. Fakir, yetim çocuklar içinse bakımlı vakıflarından özel ve yüklü bir para ayırmıştı.[29]

Dolayısıyla, toplumsal refahın en önemli dayanaklarından olan evkaf-ı hümayun aracılığıyla padişahlar ve yüksek kademelerdeki vezirler şehir halkının eksiklerini giderirlerdi. 16. yüzyılın sonlarında İstanbul'da seyahat ederken çeşitli kereler kendisi de imaretlerden yararlanan Schweigger şöyle yazar:

> Bana kalırsa bu çeşit bir vakıf eski Romalıların sütun, sivri sütun, büyük heykel gibi anıtlarından ve Mısırlıların piramitlerinden bile daha değerlidir. Çünkü bütün bu eski eserler büyük bir sanat sergilemenin dışında hiçbir işe yaramazlar; Tanrı'ya da, insanlara da faydaları yoktur.[30]

Bu tür büyük cami külliyeleri inşa etmenin dışında, padişahlar ayrıca İstanbul ahalisinin yaşam koşullarını iyileştirmesi amaçlanan başka imar faaliyetlerini de üstlendiler: Bunların bazıları –Kırkçeşme sularını şehre taşımak amacıyla Kanuni Sultan Süleyman tarafından inşa edilen su kemerleri ve diğer tesisler gibi– külliyeler kadar masraflıydı. 17. yüzyıl tarihçisi Peçevi'ye göre, halk, o zamana kadar bir damla suya muhtaç yaşamıştı ve Peçevi, Sultan Süleyman'ın bu takdire şayan hayır işiyle Allah'ın inayetini kazanacağını umduğunu söylüyordu.[31] Süleyman ayrıca Büyükçekmece'de, yolculuk koşullarını epey düzelten bir köprü de yaptırmıştı, zira bu bölge, bilhassa kış aylarında yüklü at arabaları ve kervanların çaresizce çamura veya karlara saplanıp kaldıkları pek çok kazaya sahne oluyordu.[32] Bazı padişahlar bilhassa hayırseverlikleriyle meşhurdu. II. Bayezid, söylendiğine göre hayır işlerine öyle kendini adamıştı ki, "tahtkentinin fakirleri sürekli armağanlarıyla zengin olmağın" hazinesinin dibi görünmüştü.[33] Hesaplamalara göre, 1504'te verdiği sadakalar 86.000 yüke ulaşmıştı (bir yük, 100.000 akçeye eşitti). Hatta onun, yoksulluğunu saklamayı tercih ettiğinden sessizce (ancak bu durumda nafile yere) ortadan kaybolan muhtaçları tespit etmeleri için hafiyeler görevlendirdiğine inanılıyordu.[34] Bu büyük cömertlik sadece padişahlarla sınırlı değildi. Sadaka dağıtmakla ünlü başkaları da vardı. Vezir Hüseyin Paşa, İstanbul'da vakıf niteliğinde medreseler, mektepler ve bir cami bırakarak 1702'de ölene kadar, şehrin şeyhlerine ve fukaraya her yıl sadaka niyetine binlerce akçe vermişti.[35]

Bu hayır işleri dinin temel vecibelerindendi ve bu, 19. yüzyılda ahlak üzerine yazılmış bir kitabın yazarına göre, insan hayatında yoksul ve muhtaçlara yardımdan alınabilecek o hakiki ve daimi hazzı sağlıyordu.[36] Bir insanın edinebileceği en iyi yoldaşlar, arkadaşları, serveti ve iyi amelleriydi. Ancak insan bunların yalnızca sonuncusuna güvenebilirdi, zira öldükten sonra serveti evin kapısından dahi çıkmaz, arkadaşları ise ona ancak defin yerine kadar eşlik edebilir, daha öteye gidemezlerdi. Oysa iyi amelleri onu mezarında da yalnız bırakmazdı. Onu asla terk etmeyerek, ardında bıraktıklarının onu hatırlamasını sağlarlardı.[37] Hayır işlemek İslam'ın temel ilkelerinden biridir. Zekât vermek, bu dinin beş şartından, her Müslümanın uygulaması gereken beş emirden biridir ve ayrıca müminlerin sadaka vermeleri de teşvik edilir. Cami, çeşme, okul ya da hastane yaptırmak gibi insanın ölümünden sonra topluma fayda getirmeye devam edecek bir fiil işlemesinin, ölümden sonra bile onun Allah katında daha da kutsanmasını sağlayacağına inanılırdı (ve inanılmaktadır). Geride çocuk bırakmak bu yüzden önemlidir, zira çocuklar ölümden sonra sizin için dua eder ya da sizin ardınızdan iyi amellerde bulunurlar ve bu da yine size fayda sağlar. Sizin için okunacak bir fatiha, insanların sizin için dua edeceği bir toplumda hatırlanmak, tüm bunlar, öbür dünyada daha fazla kutsanmanızı sağlar. Bu yüzdendir ki, örneğin çeşmelerin üzerinde suyu kullananların çeşmeyi yaptıran kişinin ruhuna fatiha okumasını isteyen yazılar yer alır.

Dolayısıyla bu hayır işlerinin ardındaki saik, Allah'ın takdirini kazanma arzusuyla ilgiliydi. Zira bir Türk atasözü "İyilik yap denize at, balık bilmezse halik [Allah] bilir" der. Bu tür hayır işleri ayrıca bir cemaat fikrini yaratıp benimsetme ve Müslüman ümmeti arasında bir bağ kurma amacı taşıyordu. Peygamber, hadislerinden birinde "komşusu açken tok yatan bizden değildir" der.

Hayır yardımları, dinine bakılmaksızın herkesi kapsıyordu; gerek dini ayrımın olmayışı, gerek yoksullar kadar zenginlere de el uzatan cömert yaklaşım karşısında şaşıran pek çok Batılı seyyah, bunu dile getirmiş ve yorumlamıştır. Spandounes, hastanelerde "ister yoksul ister zengin, ister Hıristiyan ister Yahudi ister Türk olsun, hasta olmayanların dahi kalabildiği ve üç gün boyunca

bedava karnını doyurabildiği" gerçeğine dikkat çeker.[38] Osmanlı İmparatorluğu bir Müslüman imparatorluğu olduğu ve toplumun farklı katmanları kısmen dini ayrımlarla şekillendiği halde –örneğin Hıristiyan ve Yahudiler için, Müslümanların kullandığından farklı bir kıyafet kanunu geçerliydi– baskın bir Müslüman kitle ile mağdur olduğu ima edilen, küçük gayrimüslim azınlıklardan oluşan, katı çizgilerle bölünmüş bir toplum varsayımı, Osmanlı toplumunun gerçek işleyişini yansıtmaktan uzaktır. Vakıf kurumunun açıkça gösterdiği gibi, en azından hayır işleri söz konusu olduğunda dini sınıflandırmalar önemli olmuyordu. Ortodoks patriği elbette kendi Hıristiyan cemaatiyle ilgileniyor, her cumartesi ayine gelenlerden yoksul olanlara, pazar ve diğer kutsal günlerde de elini öpenlere birer akçe veriyordu.[39] Ancak Hıristiyan ve Yahudiler camilerin dağıttığı yardımlardan eşit biçimde faydalanabiliyor ve gayrimüslimler de vakıf kurabiliyordu.[40]

Yardım dağıtmak soylu bir davranış olsa da, bunu alanlar her zaman aynı niyetle davranmıyordu ve yardım görenlerin hepsi bunu hak edenlerden değildi. 18. yüzyılın *Risale-i Garibe* adlı eserinin isimsiz yazarına göre, şehrin sokaklarında gezinen ve pek çok padişah tarafından yalnızca rahatsız edici olmakla kalmayıp güvenliğe yönelik bir tehdit olarak da görülen bir sürü dilenci buna örnekti. Bu yazarın şikâyet ettiği gruplardan biri, camilerde yanlarından geçen Müslümanlara el açıp "yeni Müsliman oldum" diyen, sonradan Müslüman olmuş kadın ve erkek profesyonellerdi.[41] Habsburg sefaretine bağlı bir Protestan papazı olan Stephan Gerlach, 1577'de böyle bir sahneye tanık olmuştu:

> 4 Haziran'da kapımızın önünden karısı ve çocuğu ile birlikte yeni Müslüman olmuş bir Ermeni'nin geçtiğini gördüm. Başında onların tarzına uygun beyaz bir sarık ve bir elinde de bir ok vardı. Kucağında çocuğunu taşıyordu, karısı da Türk kadınları gibi örtünmüş arkasından yürümekteydi. Önleri sıra yaşlı bir Türk yürüyor, elinde bir tahta çanak taşıyordu, gelen geçenden bu yeni Müslüman olmuş adam için bağışta bulunmalarını istiyordu; oldukça bol miktarda para da toplamıştı. Arkalarından onları takip eden davul ve zurna ile birlikte kentin sokaklarını dolaştılar.[42]

Yirmi yıldır esir olduklarını söyleyerek özgürlüklerini satın almak için para toplayan köleler,[43] ya da Hıristiyanlar ve Yahudilerden "Allah" diye bağırarak para toplayan "melunlar" ve Sultan Bayezid Camii avlusunda karılarıyla birlikte ilahiler söyleyerek dilenenler, diğer rahatsız edici dilenci örnekleriydi. Ayrıca, son derece sağlıklı olmalarına rağmen dilenen "hınzırlar" ve kör ve kötürüm taklidi yapan "köpekler",[44] "unsuz evin hamurunu alan" ısrarcı ve becerikli dilenciler ve kaldırımda ölü gibi yatıp iki gündür aç kalmış gibi yapanlar da vardı.[45] Hatta kârlı girişimler olarak vicdansızların yönettikleri, dilenci şebekeleri denebilecek oluşumlar bulunuyordu. Bunlar kör erkek ve kadın köleler satın alıp onları sokaklarda dilendiriyorlardı. Kimileri de insanların boynuna pranga geçirip, onları etrafta dolaştırarak, borçluymuşlar gibi yapıp güya onları bu zor durumlarından kurtarmak için para topluyorlardı. Bazıları da hastaları dilendiriyor, bunların kimisi bulaşıcı hastalık taşıdıklarından, halk arasında bu hastalıklar kontrolsüz biçimde yayılabiliyordu. 1568'de II. Selim, bunları ve gruplar halinde mütecaviz biçimde dilenen medrese suhtelerinin faaliyetini yasaklasa da, bunun pek etkili olmadığı belliydi.[46] 19. yüzyılda, "taşı sıksa suyunu çıkarmaya muktedir" erkek ve kadınların dilencilik faaliyeti, devleti bunlarla uğraşmak zorunda bırakan önemli bir toplumsal sorun haline gelmişti.[47]

Şehirdeki asayişe yönelik bir tehdit gibi görülen dilenciler, zaman zaman başkentten sürgün ediliyorlardı. 1759/60'ta padişah, pekâlâ çalışabilecek durumda oldukları halde dilenciliği meslek edinip sokaklarda masum insanların huzurunu bozan 43 dilencinin İznik'e gönderilmesini emretti. Fermanda, sürgünün asıl nedeni olarak, şehrin sokaklarının istenmeyen unsurlardan temizlenmesinden ziyade, bu insanların kendilerine uygun bir iş bulabilecekleri başka yerlere gönderilmesi suretiyle alçakça dilenmekten kurtarılması arzusu gösteriliyordu.[48] Kuşkusuz ki, başkentin sokaklarında dilenenlerin hepsi bunu aşırı yoksulluktan dolayı yapmıyordu. Birçoğu, kimi çok ciddi olmayan çeşitli badirelerden kaçarak taşradan şehre gelmişti ve burada alternatif bir geçim kaynağı bulma peşindeydi. 17. yüzyıl tarihçisi Selaniki, bilhassa Macaristan vilayetinden ge-

14. Galata Köprüsü, Amicis, Constantinople, s. 25.

lenler hakkında sert konuşarak, onları gazadan kaçanlar diye tarif ediyordu. Bunlar, barış dönemlerinde vurgunculuk yaparak rahat bir hayat sürdükten sonra, şimdi de İstanbul'da dilenip, kâfir düşmanların (sanılanın tersine) namuslu ve güçlü kuvvetli olduklarını ve gerçekte Müslümanları öldürmediklerini ve Müslüman kadınları

esir etmediklerini iddia ederek, harıl harıl Osmanlı karşıtı propaganda yapıyorlardı.[49] III. Selim'in saltanatı boyunca, vilayetlerden gelenleri kayıtlara geçirmeleri için, dükkânlara, okullara ve zaviyelere müfettişler yollanmıştı. Yalnızca iş sahibi olanların ve kendilerine bir kefil gösterebilenlerin kalmasına izin veriliyordu. Dilenen cüzamlılar şehirden uzaklaştırılıyordu.[50]

Bazı dilencilikler mevsimlikti ya da doğrudan, vilayetlerdeki kötü koşullarla ilişkiliydi. Geleneksel olarak sadaka dağıtımının yüksek düzeylerde seyrettiği Ramazan ayında, dilencilik artış gösteriyordu. 1874'te, ünlü gazetecilerden Basiretçi Ali Efendi, her yıl Ramazan'da akın akın şehre gelen ve kahvehane, gazino ve sair mahallerde hem Müslümanlardan hem de Hıristiyanlardan sadaka dilenen çocukların sayısına yetkililerin dikkatini çekti. Kendisi, bunu Anadolu'daki kıtlık ve yoksulluğa bağlıyor ve hükümete, oranın durumunun düzeltilmesine yönelik bir şeyler yapmasını tavsiye ediyordu.[51]

Hem zengin bir şehir hem de başkent olan İstanbul, göçün çekim merkeziydi. Taşradan buraya doğru nüfus akışı, göçün başlı başına bir sorun haline geldiği 18. yüzyılda iyice artmıştı.[52] Örneğin III. Selim, bu yüzyılın sonlarına doğru, şehrin aşırı kalabalıklaşmasından fazlasıyla endişeliydi. Şehre göç edenlerin pek çoğu, şehrin sokaklarında ya da Osmanlı'nın son dönemlerindeki İstanbul'da dilencilerin uğrak yeri olarak ünlenen Karaköy (Galata) Köprüsü üzerinde dilenciliğe başlıyordu. Burada

> İstanbul'un ne kadar malûlü (sakatı) ve acezesi (düşkünü) varsa sıra sıra, yanyana yaya kaldırımlarında mihman (misafir). Canlı sıhhiye müzesi gibi bir şeydi: Cüzamlı, frengili, uyuz, kör, kel, çolak, topal, kambur, sakat, yaz kış pelasparelere (eski püskü, yırtık pırtık giyeceklere) sarılmış, yarı çıplak, kucakta kundaklı çocuk, ağızda enin, feryat, dua, ilâhi, aruzla beraber buraya gelirler, hava kararıncaya kadar yerlerinde mıhlanıp kalırlardı.[53]

Şehrin genelde ağır olan sosyal sorunlarının pek çoğu, en önemli işlevlerinden biri sosyal yardım sağlamak olan vakıflar tarafından

hallediliyordu. Ancak bu şekilde herkese yardım edilemediğinden birçok kişi hayırsever yardım ağının dışında kalıyordu.

Vakıfların kurulmasında en önemli etken dini saikler olsa da, vakıf yalnızca bir dini görev ve Allah'ın takdirine nail olma aracı değildi. Görkemli bir cami inşa ettirmek, bunu bilhassa başkentte yapmak, aynı zamanda bir prestij konusu, güç gösterisi ve o gücü meşrulaştırma amaçlı bir fiildi. 16. yüzyıl sonlarında Gelibolulu Mustafa Âli, bu sorunu iğneleyici bir dille aktarır:

> Pay-i taht-ı ma'mûrede [mamur payitahtta] mesâcid ve cevâmi [mescitler ve camiler] binâ etmek ve bir dârü'l-mülkü'l-meşhurede havânık [tekkeler] ve medaris [medreseler] inşa etmek tahsîl-i mesûbat [sevabına] içün olan hayrâtdan değildür. Mücerred tekmili riyâset ü (nâm) [siyasi nüfuz ve ün] için olan müberratdan [hayrat, hasenat] idüği ma'lûm-ı her'âlim ü âkildür. Hezar [binlerce] köyler ve kasabalar vardur; sükkânı [sakinleri] mescid ü hângâha muhtaclardur. Ve mürur-i nâs olan [işlek] güzergâhlarda niçe karyeler bulunur ki, halkı ve misafirini imaret ta'âmına [yemeğine] tâlib-i (naşita) [sabahtan beri aç] ve açlardur. Pes inşâ'i hayrâta rağib olanlar [hayır işleri yapmak isteyenlerin] ol makûle mahal ve lâyıkını bulup imaret ü mesâcid bünyâdan etmek münasibdûr. Amma riyâ ve şöhret içün hâyrat idenler elbette pây-i taht olan şehirlerde tahsîl-i nâm eylemeğe tâlibdür [ün kazanmak peşindedir].[54]

Konstantinopolis'i fethettikten sonra, Fatih Sultan Mehmed'in ilk işlerinden biri, şehrin ortasında en iyi noktayı seçip, orada bir cami, Fatih Camii'ni inşa ettirmek oldu.[55] Sonraki 150 yıl boyunca, İstanbul'da büyük, görkemli birçok cami inşa edildi: II. Bayezid'in, I. Süleyman'ın (Süleymaniye) camileri ve ara verilen bir dönemin ardından yapılan, görkemli selatin camilerin en sonuncusu Sultan Ahmed (I) Camii bunlardandı. Dini niyetler dışında, bu camiler, padişahı hem Allah'a hem de dünyevi güce bağlayarak, hükümdarın ihtişam ve gücünü imparatorlukta yaşayanların zihnine kazımak amacıyla tasarlanmıştı. Bunlar saltanatın meşruiyet sağlama alanlarıydı, zira siyasi iktidarın nişanesi, bir hükümdarın kendi adına hutbe okutmasıydı. Bu yüzdendir ki, Fatih Sultan Mehmed Konstantinopolis'i fethinden sonraki ilk cuma günü Ayasofya'da bunu yapmıştı.[56]

Bu görkemli selatin camiler çok büyük gurur kaynağıydı ve Osmanlı vakayinamelerinde bunların büyüleyici güzelliği ve zarafetinden bolca bahsedilirdi. Bu camilerde her şey görkemliydi, hatta Fatih Camii'nin içindeki kandillerin sayısı öyle çoktu ki, yıldızlarla süslü gökkubbe gibi görünüyordu.[57] Hoca Sadeddin Efendi'ye göre, II. Bayezid Camii renkli nefis somakilerle öyle bir bezenmiştir ki, yetkili mimarlar bile onun insan yapısı olup olmadığında kuşku gösterirler. Yüksek duvarların mermerleri öyle parlatılmıştır ki, namaz kılanların akisleri onlarda aynı gibi yansır. Görenler de kutsal ruhların imgeleridir ki toplantıya gelmişler sanırlar.[58] Hoca Sadeddin Efendi, cami avlusundaki şadırvanı tasvir ederken öyle etkilenmiştir ki, "kalemin şekerler saçan ağzından sular dökülür" der.[59]

Camiler yalnızca içeriye yönelik olmayıp, aynı zamanda imparatorluğa dışarıdan gelenlerin de gözlerini kamaştırmayı amaçlıyor; görenler, Osmanlı Devleti'nin zenginliğine ve gücünün olağanüstü boyutlarına kuşkusuz ikna oluyordu. 1567'de, Safevi büyükelçisi o sırada Edirne'de olan padişahı görmeye giderken, yolu üzerinde uğradığı İstanbul'da son derece sıcak karşılanmış ve kendisine hamamlar ve selatin camileri de kapsayan bir tur yaptırılmıştı. Elçi, hem Süleymaniye'de hem de Yavuz [I.] Selim Camii'nde namaz kıldı.[60] Bazı Avrupalı seyyahlar da Süleymaniye'den büyülenmişti. Evliya Çelebi'ye göre, bir keresinde geometri ve mimaride uzman on Avrupalı camiye girdiler ve içinin güzelliğine hayranlıkla bakmaya başladılar. Her biri, hayretler içinde kalarak birer parmağını ısırdı. Bakışları sedef kakmalı kapılara kaydığında, hayret dolu bir ifadeyle başlarını yavaşça iki yana sallayarak, ikişer parmaklarını ısırdılar. Daha sonra binanın tüm özelliklerini gözden geçirdiler; dışarısını, kemerleri, kubbeleri ve minareleri incelediler. Binanın görkemi ve kusursuzluğu karşısında söyleyecek söz bulamayınca, yalnız şapkalarını çıkarmakla kalmayıp, büyülenmiş bir ifadeyle on parmaklarını birden ısırdılar; önlerindeki manzaraya öylesine hayran kalmışlardı.

Bu Avrupalı misafirlerin Süleymaniye'yle ilgili izlenimlerini öğrenmek isteyen Evliya Çelebi, tercümanlarına şu soruyu sordurdu: "Bu binâyı niçe gördünüz?" İçlerinden biri hemen cevap verdi:

> Her mahlūlāt-ı mevcūdatın ve bına-yı 'imaratın ya derūnı yahūd bīrūnı güzel olup iki güzellik bir yerde olmaz. Amma bu cami'in derūn [u] bīrūnı eyle şīrīnkarlık üzre bina olunmuşdır cemī'-i Frengistan'da dahı böyle bir 'ibretnüma 'ilm-i hendese üzre kamil ve mükemmel bina görmedik.[61]

Mimari mühendisliğin bol masraflı ve görkemli, büyüleyici, ustalıklı ürünleri olan bu camiler, büyüklükte ve güzellikte birbiriyle yarışıyordu. II. Mehmed, yeni fethedilen başkentte yapılan camiinin "endamı, güzelliği ve boyutlarıyla [...] halihazırda bu şehirde bulunan en büyük ve en güzel mabetlerle yarışacak" nitelikte olması için talimatlar verdi. "Onlara, bunun için gerekli malzemelerin seçilip hazırlanmasını, en iyi mermerlerin ve diğer pahalı cilalı taşların, uygun boyutlarda ve güzellikte bolca sütunun, yanı sıra büyük miktarda demir, bakır, kurşun ve gereken diğer malzemelerin temin edilmesini emretti."[62]

II. Mehmed ve haleflerinin alt etmek istediği bina, Mehmed'in saltanatında defterdar olan Tursun Bey'in pek de övgü dolu olmayan bir ifadeyle bir çırağın eseri diye tanımladığı anıtsal Ayasofya idi. Onun dışındaki yorumlar daha övgü doluydu. 16. yüzyıl ortalarında I. Süleyman'ın sarayına giden Fransız sefire refakat eden Nicolas de Nicolay'e göre, Ayasofya "bir ihtişam abidesi, eşsiz güzellik ve zenginlikte bir yapı" idi;[63] III. Murad'ın hekimi Domenico'ya göre, onu tasvir etmeye çalışmak, "engin bir okyanusa atlamaya kalkışmak" olurdu.[64] Ancak, Tursun Bey Ayasofya'nın etkisini teslim etmekle birlikte, Mehmed'in camiinin onu aştığına inanıyordu, zira o "cemî'-i sanâyi'-i Ayasofya'ya câmi olduğundan gayrı [Ayasofya'nın tüm sanatlarını bir araya getirdiği gibi], tasarrufât-ı müte'ahhırîn üzre nev'-i şîve-i tâze ve hüsn-i bî-endâze bulup, nûrâniyyette mu'cize-i yed-i beyzâsı zâhirdür [ayrıca, eşsiz güzellikte, Musa peygamberin beyaz elinin aydınlığını ve mucizesini apaçık yansıtan yeni, taze bir üslubun en son gelişmeleriyle zenginleştirilmişti]."[65]

Fatih Camii Tursun Bey'e göre Ayasofya'yı aşmış görünebilir; ancak öykünülen bir örnek olarak bu yapının üstünlüğü pek çok kişi için geçerliliğini korudu. Anlaşılan I. Ahmed de, aynı şekilde, kendi

camiinin biçim ve güzelliğiyle Ayasofya'yı geride bırakmasını arzulamış, görünüşte bunu başarmıştı.[66] 17. yüzyıl başlarında bir mimari risalesi yazan Cafer Efendi'ye göre, sonuçta ortaya çıkan eser İstanbul'daki padişah camilerinin en güzeli, "camiler ordusunun emiri"ydi.[67] Yüzyıllar sonra, güzelliğiyle hâlâ cezbediciydi. Türkiye Cumhuriyeti erken döneminin ünlü şair, yazar ve edebiyat tarihçisi Ahmet Hamdi Tanpınar'a göre, Sultanahmed Camii'nin içi "bir cennet bahçesi" ve "bütün bir mavi bahar rüyası"na benziyordu.[68]

Kanuni Sultan Süleyman da en iyisini inşa ettirmeyi aklına koymuştu ve onun mimarı, Şehzade, Süleymaniye ve Selimiye Camilerinin yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu'nun dört bir yanında başka çok sayıda cami ve yapının da mimarı olan, meşhur Mimar Sinan bu camiye Ayasofya'nınkinden çok daha büyük boyutlarda bir kubbe kondurmaya karar vermişti.[69] Yarattığı eser, "dünyanın yedi harikası ile boy ölçüşecek vasıfta bir eser"di.[70] Bu hükmü sonradan seyyah Giovanni Francesco Gemelli Careri de destekleyerek, camiyi "şimdiye dek gördüklerimin tartışmasız en iyisi" diye tasvir etti.[71] Domenico'ya göre, burası, Ayasofya bir yana bırakılırsa, dünyanın en güzel camiiydi. Domenico, "Farklı mermerlerden dünyanın en güzel sütunlarıyla donatılmış bu caminin çevresinde, hepsi de faal olan şifahane, mektep, hamam binaları ve başka meskenler bulunuyor" diye yazmıştı.[72]

Padişahlar, bu görkemli camilere büyük paralar akıtıyordu ve bunlar çok büyük bir organizasyon becerisinin göstergesiydi. Domenico, Süleyman'ın Süleymaniye Camii'nin inşasına 2,5 milyon altın para harcadığını doğrular.[73] Binanın inşası için, biri İskenderiye'den, biri Baalbek'ten sütunlar, Marmara Adası'ndan beyaz mermer, başka yerlerden somaki mermeri, Arabistan'dan yeşil mermer getirildi. Kapıları abanozdan yapıldı ve en usta zanaatkârlar tarafından incilerle işlendi. Camların renklendirilmesi ve işlenmesi, en ünlü cam ustası Sarhoş İbrahim tarafından yapıldı. Kubbenin iç yüzeyi en meşhur hattatlardan Karahisari tarafından hatlarla süslendi. Her kapıda, en meşhur taş ustaları tarafından oyulmuş farklı kitabeler vardı. Sütunların dikilmesinde binlerce acemi oğlan çalıştırıldı.[74]

I. Ahmed, daha caminin temellerini dahi atmadan, ona yer açmak için yıktırdığı vezir sarayları da dahil olmak üzere, istimlak için çok büyük paralar harcamıştı.[75] Yapılması için hiçbir masraftan kaçınmadığı ve Careri'ye göre güzelliği Ayasofya'nınkini aşan[76] camii, şahsen büyük ilgi gösterdiği, hatta sıradan işçilerle birlikte entarisinin eteğini toprakla doldurup "Yarabbî, Ahmed kulunun hizmetidir, kabûl-i dergâh eyle" diyerek[77] temelden toprak taşıyıp inşasına bizzat katıldığı bir projeydi. Rivayete göre, her gün inşaata giderek, işçilerin ücretini kendisi veriyordu.[78] Bütün bu zahmetlerine rağmen, Ahmed'in ömrü caminin tamamlandığını görmeye yetmemiş, 1617'de inşaatın bitmesine az zaman kala ölmüştü.

Sultanahmed Camii büyük selatin camilerin en sonuncusu olmakla birlikte, "gerek simetrisi gerek zenginliğiyle daha güzelini görmenin tek kelimeyle imkânsız olduğu"[79] Valide Turhan Sultan Camii başta olmak üzere, başka selatin camiler de inşa edildi. Sadrazamlar da camiler yaptırdı: Örneğin 17. yüzyılın ikinci yarısında meşhur sadrazamlar ailesi Köprülüler ya da fetihten hemen sonra sadrazam olan Mahmud Paşa gibi.

Genel olarak, mali kısıtlamaların büyük selatin cami inşaatı yatırımlarını sona erdirdiği kabul edilir. Bu noktada, 15. yüzyıldan 17. yüzyıl başlarına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük düşmanlarının, her ikisi de Müslüman olan Memlûk Mısır ya da Safevi İran olduğunu hatırlatmak yararlı olabilir. Mısır tehdidi, 1517'de Osmanlıların burayı fethiyle sona ermiş, İran tehlikesi ise Ahmed'in saltanatının sona erdiği dönemde kayda değer ölçüde azalmıştı. 19. yüzyıla gelindiğinde, imparatorluğun ilk 150 yılının tersine, padişahların büyük yapılar inşa etme gayretleri, camilere değil, Dolmabahçe, Çırağan, Beşiktaş ve Beylerbeyi gibi Boğaz kıyısında epey görünür durumda olan büyük saraylara yönelmişti. Artık öykünülen ve rekabet edilen yer Avrupa idi ve bu saraylar inşa edilirken zihinlerde en çok Avrupa imgesi hâkimdi.

Görkemli selatin camiler aracılığıyla gücün sergilenmesi ve saltanatın meşrulaştırılmasının dışında, vakıflar, küçüğüyle büyüğüyle Osmanlı toplumunun işleyişine vazgeçilmez bir katkı daha sağlıyorlardı. Bunlar şehrin ekonomik refahının ayrılmaz parçası olup

istihdam yaratıyor, ticari tesisler sağlıyor, ekonomik canlılığı teşvik ediyorlardı ve şehrin günlük ticari hayatı bunlarla ayrılmaz biçimde iç içe geçmişti. Vakıflar ayrıca, örneğin civardaki yolların bakım masraflarını karşılamak suretiyle, şehrin altyapısının bakımına da katkıda bulunuyordu. Balat'taki Ermeni Kilisesi vakfı bölgedeki yolların bakımı ve yenilenmesi için düzenli olarak para ödüyor, Süleymaniye vakfı, şehrin surları dışında Yedikule'den Eğrikapı'ya kadar yolların tamirine katkıda bulunuyordu.[80]

Bir cami külliyesinin inşası, sıradan işçilerden uzman zanaatkârlara devasa bir emek gücü gerektiriyordu; çok büyük miktarlarda malzeme gerekiyor ve inşaat yıllar boyu sürebiliyordu: Örneğin Sultanahmed Camii'nin inşası 1609'dan 1617'ye, sekiz yıl sürmüştü. Dolayısıyla sırf bu inşaat işi önemli bir ekonomik canlanma demekti. Külliyeler inşa edildikten sonra, onları işletmek için doğrudan çok sayıda insan istihdam ediliyordu; Süleymaniye Külliyesi'nde 700 kişi çalışıyordu[81] ve 1490'da Fatih Külliyesi'nde çalışanların sayısı 496 idi.[82] Bu yatırım için gereken gelir, külliyenin sahip olduğu her çeşit ticari kuruluştan elde ediliyor, böylece dolaylı olarak başka binlerce kişiye daha istihdam sağlanıp ekonomik faaliyetler daha da teşvik ediliyordu. Büyük cami külliyelerinin dışında, çok daha küçük başka vakıflar da olup, hepsi de gelirlerini sahip oldukları ticari yatırımlardan sağlıyordu. Dolayısıyla, kervansaraylar, hamamlar, kiralık yatacak yerler ve evler, dükkânlar, kahvehaneler, bozahaneler, çarşılar, değirmenler, fırınlar, atölyeler, umumi kantarlar, kelle paça ambarları, mezbahalar, mengeneler, boyahane ve tabakhaneler, hepsi vakıf malı olabiliyordu. 1478'de, yalnızca Ayasofya Camii'nin idamesi ve işgücü için tahsis edilmiş 2.360 dükkân, 1.300 ev, 4 kervansaray, 30 bozahane ve 23 koyun kelle paça ambarı vardı.[83] Süleymaniye Külliyesi, 221 köy, 30 ekilebilir arazi, 2 mahalle, 7 değirmen, 2 dalyan, 2 rıhtım, 1 mera, 2 çiftlik ile 5 köy ve 2 adanın hasılasından gelir sağlıyordu.[84] III. Mustafa'nın 1773/74'te kurulan vakfı, cam işleri, süt ürünleri, bir kiremit imalathanesi, bir mum imalathanesi, bir kükürt imalathanesi, ipek brokar yastıklar üreten atölyeler, bir tüfek saçması imalathanesi ve mengenelere sahipti. Bunlar hem has toprakları

hem de bu amaçla Mahmud Paşa vakfından satın alınmış toprak üzerine kuruluydu.[85]

İstanbul halkının günlük yaşamı bu şekilde vakıfların hâkimiyetindeydi. Zanaatkârlar vakıflara ait atölyelerde çalışıyor ve mallarını vakıfların sahip olduğu dükkân ve çarşılarda satıyorlardı; tüccarlar vakıflara ait kervansarayları kullanıyordu; halk vakıfların kahvehane ve bozahanelerinde yiyip içiyor, vakıftan kiraladıkları odalarda kalıyor, vakıflara ait hamamlara gidiyor ve hepsi vakıflara ait bakkal ve fırınlardan alışveriş ediyordu. Kısacası şehrin ekonomik hayatı büyük ölçüde vakıf ekseninde dönüyor, ona bağımlı ve onun teşvikiyle yürüyordu. Vakıf, İstanbul'un toplumsal yardımlaşmasının sağlanmasında merkezi önemde olduğu kadar, ekonomisinde de çok önemli bir role sahipti.

Bu durum, şehrin Osmanlı başkenti oluşunun en başından itibaren geçerliydi. II. Mehmed Konstantinopolis'i fethinden sonra vakıf kurumundan çokça faydalandı ve onu idame ettirmek için sayısız kervansaray, çarşı, dükkân ve başka ekonomik aktiviteler oluşturdu. Bunun sonucunda, ekonomik faaliyetlerde önemli bir artış oldu ve şehrin hızla yeniden canlanması sağlandı. Şehrin etrafında Fatih Külliyesi'ne tahsis edilmiş otuz beş köy vardı[86] ve gerek şehirdekiler gerek 110 dükkânlı Saraçlar Çarşısı'yla, bu külliye yüzlerce dükkâna sahipti.[87] Seyyahlar ve tüccarlar için 4 han inşa edilip, bunlardan ve bunlara bağlı dükkânlardan gelen gelir vakfa tahsis edilmişti;[88] şehir halkı için evler inşa ediliyor ve bu evlerin geliri de vakfın masraflarını karşılamakta kullanılıyordu.[89] Mehmed, "halkın ihtiyaçları" için 11'i Suriçi, 3'ü Galata'da olmak üzere 14 hamam ve 54 un değirmeni yaptırmıştı. Hamam ve değirmenlerin geliri vakfına gidiyordu.[90]

Bir vakfın koşulları her ne kadar vakfiyesinde belirlenmiş olsa da, bunlar değişmez koşullar değildi ve Osmanlı'daki her şeyde olduğu gibi, vakıf hem esneklik hem de pragmatizm sergilerdi. Bu da kurumun kayda değer bir zaman dilimi boyunca etkin biçimde işleyebilmesine yardımcı oluyordu. Aynı zamanda, vakfın değişen ekonomik koşullara çabucak yanıt verebilmesi de böylece sağlanıyordu: Şehir ekonomisi için bu önemli bir kazançtı. Örneğin İs-

tanbul'da yıkıcı bir deprem ya da büyük bir yangın olduğunda –ki bunlar az rastlanan olaylar değildi– vakfiyedeki şartları değiştirebilmesi, mülk satabilmesi ve geliri yeniden tahsis edebilmesi, ticari binalarını yeniden inşa ederek ve sosyal yardım faaliyetlerine devam ederek, genelde duruma çabucak uyum sağlamasına ve yıkımla etkin biçimde başa çıkabilmesine olanak veriyordu. Değişen ihtiyaçlar, ilk vakfiyede belirlenen şartlardan vazgeçilerek yapılanmada değişiklik yapılmasına yol açabiliyordu ve Ayasofya vakfına ait olan Galata'daki dükkânların 1565'te tamamen elden çıkarılmasında görüldüğü gibi, vakıf mülkü satılabiliyordu.[91] II. Bayezid'in, yeni bir vakfiye hazırlayıp, babası II. Mehmed tarafından kurulan Fatih vakfında çalışan kişilerin sayısını artırması, dönemin yeni gereksinimlerinin bir sonucuydu.[92] II. Selim'in ölümünde, türbesinin bakımı için bir vakıf kurulduğu halde, III. Murad öldüğünde benzer bir düzenleme yapılmadı. Bunun yerine, II. Selim'in vakfının geliri, Selim'in türbesinin bakımı için gereken paranın toplamından fazla olduğundan, II. Selim vakfının mütevelli heyeti tarafından idare edilecek olan III. Murad'ın türbesine tahsis edildi.[93]

Kentsel peyzajın sürekli değişimine katkıda bulunduklarından, yangınlar ve depremler de vakıflar üzerinde etkiliydi. Sınırları belirleyen ev gibi göstergelerin kolayca ve sık sık yok olduğu bir ortamda, vakıf mülklerinin sınırları da esnekliğe eğilimliydi. Dahası, zamanla, kazara veya yolsuzluk sonucu sınırlar kayabiliyor ve aslen vakfın parçası olmayan toprakları içine alabiliyordu. Bu durum, mülkiyet hakları konusunda vakıflar arasında sürtüşmelere yol açabiliyordu. 1583'te Ayasofya vakfı, Galata'daki mülklerinin çoğundan gelen gelirin vakfa aktarılmak yerine başka kişilere tahsis edilmesinin anlaşılması ve padişahın bu duruma son verilmesini istemesi üzerine, böyle bir sürtüşmeye dahil olmuştu. Başka yerlerdeki bazı mülkler Ayasofya vakfı ile Rüstem Paşa vakfı arasında bir ihtilaf konusu haline geldi. Ayasofya vakfına ait olan bu mülkler Rüstem Paşa vakfı tarafından kullanılıyor ve 300.000 akçe gelirin yalnızca 9.000 akçesi fiilen Ayasofya vakfına gidiyordu. Durum o boyuttaydı ki, Rüstem Paşa vakfı bu mülklerin bir kısmını oluşturan bazı dükkânları satışa dahi çıkarmıştı.[94]

Vakıflar bir yandan şehrin ekonomik refahına böylesine etkin biçimde katkı sağlarken, kuşkusuz onları kuran ailelere de benzer bir faydaları oluyordu. Vezir ve paşalar için, vakıf kurmanın aile servetini korumanın bir yolu olduğu sık sık dile getirilen bir görüştür. Siyasette yükselmenin eceliyle ölme olasılığıyla ters orantılı olduğu bir ortamda, bir vakıf kurmak servet ve mülkiyeti koruyabilir ve bunların devletin değil, ailenin elinde kalmasını sağlayabilirdi. Osmanlı siyaseti bilhassa zorlu ve mevki değişimi hızlıydı. 1621 ilâ 1628 yılları arasında İngiliz büyükelçisi olan Sir Thomas Roe da, 1622'de Calvert'e yazdığı bir mektupta buna değinir: "Vezirin uzun süre görevde kalması ihtimali yok; sanırım artık onları, iyisini bulana kadar tadına bakıp bakıp attığımız kavunlar gibi seçiyorlar."[95] Doğal olarak devlet görevlileri, ölümlerinden sonra mallarının, hatta vakıf mallarının akıbetinden korkuyorlardı. 1598'de, Bostancıbaşı Ferhad Ağa Yedikule'ye Hasan Paşa'yı infaza geldiğinde, Hasan Paşa lütuf olarak, vakıflarının bozulmamasını ve cesedinin kendi yaptırdığı sebilin yanına gömülmesini istemişti.[96]

Vakıf kurmanın padişahın haris pençesinden kurtulma önlemi olarak görüldüğü düşüncesi kısmen doğru olsa da, vakıf bünyesinde olsun olmasın, miras kalan servete el koymaya hiç kuşkusuz gücü yeten bir padişahtan bu vakıfları koruyan, bunların şehir halkı için vazgeçilmez bir refah sağlamasıydı. Bu koşullarda, çok faydalı bir sosyal işlev gören ve başkentin istikrarına katkı sağlayan bu varlığa el koymak, padişahların çıkarına uygun olmayabiliyordu. Ancak yüzyıllar geçtikçe, vakfın hayırseverlik yönü zayıflamaya başlamış ve 18. yüzyıla gelindiğinde, pek çok vakıf yozlaşarak, salt vergiden kaçma araçlarına dönüşmüştü. Vakıf serveti, en azından teoride ve önceki dönemlerde pratikte de hayırsever amaçlara harcandığından devlet tarafından vergilendirilmiyordu. Söz konusu döneme gelindiğinde ise, devlet, ekonomik kazançların vakıflara kaydırılması yüzünden gelirinin epey büyük bir miktarını kaybetmeye başlamıştı.

Her halükârda, daha önceki dönemde bu amaçla kullanılmış olsun olmasın, serveti korumak daha ziyade vezirler ve üst düzey

memurları ilgilendiren bir sorun olup, servet diye bir sorunu olmayan alt rütbeliler ya da kadınların meselesi değildi. Pek çok kişi için, sevap işleme arzusu dışında vakıf kurmayı teşvik eden şey, servetlerinin ve mülklerinin intikalini diledikleri şekilde düzenleyebilmelerine imkân vermesiydi. Vakıf kurmak, miras bırakmak istediklerinin isimlerini vererek ve istemediklerini dışlayarak, servetlerini tekrar tekrar bölmeden, olduğu gibi korumak suretiyle İslami miras hukukunun şartlarından kaçınabilmelerini sağlıyordu. Mütevellinin daima aile üyeleri arasından seçilmesiyle, denetim daima ailede kalıyordu. Dolayısıyla burada devletten değil, veraset kanunlarından korunma söz konusuydu.

Bu sistem ayrıca, azat edilen kölelerin eski sahiplerinin miraslarından yararlanabilecekleri şekilde kanunlardan sıyrılabilmeyi sağlıyordu. Eski kölelerin eski sahiplerinin mirasından yararlanamamasını öngören kısıtlama, ünlü Osmanlı tarihçileri Barkan ve Ayverdi'nin işaret ettiği gibi, İstanbul'daki sosyal ilişkilerin psikoloji ve nizamına tersti. Onlara göre, kölelerin gelecek umudunun olmadığı bir sistemde, onları motive etmek ve dolayısıyla emekten olabildiğince verim sağlamak zor olurdu.[97] Pek çok köle –hayrına koşulsuz azat edilenler dışında– efendileri öldüğünde özgürlüğüne kavuşuyordu. Efendilerinin çocuklarının anneleri olan cariyeler, onun ölümünden sonra kendiliğinden özgür kalıyordu. Diğer köleler ise, efendileriyle yaptıkları anlaşmalarda belirtilen belli koşulları yerine getirdikten sonra özgürlüklerine kavuşabiliyorlardı. Bu anlaşmalara göre, bunlar özgürlüklerini yıllar geçtikten ya da sözleşmede belirtilen koşulları yerine getirdikten sonra satın alabiliyorlardı. Bu kontratlar, kölelerin, ticaretten ya da kumaş dokumacılığı gibi başka bir ekonomik faaliyetten sabit bir gelir elde ederek, özgürlüğü için yapması gereken son ödeme için gerekli miktarı biriktirebileceğini söylüyordu. Ancak özgürlük, hayatta kalabilmek için gerekli ekonomik araçlar, sermaye, donanım ve yaşayacak bir yer gerektiriyordu. Bilhassa yaşlı kadınlar, yaşlı hizmetliler ve çocuklu kadınlar bu gereksinimlere sahipti ve azatlı köleleri şu ya da bu şekilde desteklemek amacıyla kurulmuş, farklı türde çok sayıda vakıf vardı. Mütevellinin azatlı bir köle olduğu ya

da bu görevin onun ailesinden kişilere verildiği vakıflar kurulabiliyordu. Vakfın geliri de azatlı kölelere bırakılabiliyor ya da onların oturması için bir ev tahsis edilebiliyordu.[98]

Vakıf kurmak kadar onu istismardan korumak da bir meseleydi. Vakıfların çok önemli bir konumda olması, onların idaresini de son derece önemli kılıyor ve yönetim üzerinde sıkı denetimler yapılmasına, yolsuzluk ve hatalı yönetim durumunda ağır cezalara ve yetkililerin yetersiz kaldığı dönemlerde çok sert kınamalara maruz kalınmasına yol açıyordu. 1703'te, Süleymaniye vakfının hesaplarındaki bariz tutarsızlıklar, sadrazamın başkanlığında bir soruşturmaya neden olmuş[99] ve 1501'de II. Bayezid, Fatih vakfının mali durumunun incelenmesi için emir vermişti. Bu soruşturmanın bir parçası olarak, Kütahya kadısına Fatih vakfına ait mülkün mütevellisinin ve yanı sıra, vakıf için vergi toplayanlar, kâtipler ve ilgili diğer tüm resmi görevliler de dahil orada çalışan tüm personelin araştırılması talimatı verildi. Köy köy hasılanın kontrol edilmesi, gerek nakdi, gerek hububat ya da başka bir ürün şeklindeki diğer her türlü gelirin araştırılması için görevliler gönderilecek ve büyük küçük her şey sayılıp deftere işlenecekti. Vakıf memurlarının ayrıntılı kayıtları incelenecek ve bunlarla müfettişlerin hazırladığı defterler arasında bir tutarsızlık yoksa, o zaman ayrıntılı bir kayıt hazırlanacaktı. Yok, eğer herhangi bir aykırılık saptanırsa, bunun ne ve sorumlusunun kim olduğu padişaha bildirilecekti. Mütevelli ya da vakfın başka herhangi bir görevlisine karşı haklı bir şikâyeti olan varsa, bunu açıkça söyleyecek ve şikâyetini kayıtlara geçirtip padişaha yollatacaktı.[100]

Kendisi de 1596'dan 1598'e kadar evkaf muhasebeciliği görevinde bulunan Selaniki, pek çok istismar örneği vermiş ve kendi dönemi mütevellilerinin pek çoğunun standartlarını sert biçimde eleştirmiştir. Fatih vakfı mütevellisi, Selaniki'nin tabiriyle "kaltaban" Işık Ali Çelebi, 1596'da yolsuzluk yaptığı, görevine "ihanet" ettiği için sorgulanmış ve bunu inkâr etmişti. Ancak, kendisi suçlu bulunarak görevinden alındı.[101] Ondan iki yıl sonra 1598'de, evkaf-ı hümayunda çok önemli bir sorun yaşandığı anlaşılır, zira mütevelliler görevden alınmış ve yerlerine, Selaniki'nin tanımıyla

15. Arzuhalci, Amicis, Constantinople, s. 427.

bilinen ve güvenilir kişiler getirilmiştir. Edirne'deki Muradiye vakfının eski mütevellisi Mustafa Çelebi Sultan Süleyman mütevellisi; Kalender Çavuş Sultan I. Selim mütevellisi; Edirneli Kemalzade ise Sultan II. Mehmed mütevellisi olarak atanmıştı.[102] Bu topyekûn personel değişimi anlaşılan tam anlamıyla etkili olamadı, zira yalnızca iki yıl sonra, 1600'de, Selaniki'nin her türlü yasa dışı faaliyetle uğraşan gezici afyon satıcısı atfıyla yerdiği II. Bayezid vakfı mütevellisi Kaba-kulak da görevinden alındı.[103] Yine aynı yıl Şeyhülislam Sunullah Efendi, evkaf-ı hümayunun durumuna dair hoşnutsuzluğunu dile getirmişti. Selatin camilerde okunan mevlitler sırasında, mütevelliler yalnızca önemli kişilerle ilgilenerek, onlara,

görmezlikten geldikleri yoksulların ve diğer davetlilerin önünde şerbet ve yemek ikram etmişlerdi ki bu davranış hiçbir biçimde hoş görülemezdi. Şeyhülislam bu "bir çirkin bid'atdür" diyerek, eğer bunlar vakıf şartlarının öngördüğü kişilerden –yani hastanedeki hastalar ve mekteplerdeki talebelerden– başkalarını doyuracaklarsa, zenginleri değil, yoksul ve cüzamlıları doyurmaları gerektiğini ekliyordu: "İllâ gitdükce bid'at-ı seyyi'e izdiyâd bulup, evkafa sakil bahâlar [ağır bedeller] ile muhâsebe yazmak nâ-meşrû, fâsid [yanlış] nesnedür."[104]

Selaniki'ye göre, bu dönem vakıf bütçesinden rüşvet ve hediyeler dağıtılması yüzünden, evkaf-ı selatinin yıkıma doğru gittiği bir dönemdi.[105] Daha sonraki dönemde yapılan bazı dağıtımlar, gerçekten de diğerlerine kıyasla hayırseverlikten uzaktır; örneğin 1790'da, III. Mustafa'nın vakfından gelen para oğlu III. Selim tarafından, saraydaki çeşitli memurlara bayram hediyesi olarak pay edilmişti.[106] Selaniki ayrıca atananların kalitesinden de çok kaygı duyuyordu. Zira, ona göre mütevelli olmaması gerekenlerin bu mevkileri işgal etmelerinden dolayı vakıf harcamaları geliri aşmış, öyle ki, aşevlerinde yemek pişmez olmuştu ve her vakıf boğazına kadar borç batağındaydı.[107] Mütevellilerin din ve dünya işlerinde tecrübeli ve bilgili, iyi ve dürüst Müslümanlar olması gerektiğini belirten Selaniki, doğru salavat bile getiremeyen ve temel hijyen alışkanlıklarından yoksun kişilerin mütevelli yapılmalarından şikâyetçiydi. Sonuç olarak, bu tip insanlar çok sayıda önemli devlet görevlisinden daha üst bir mevkiyi işgal ediyordu ve Selaniki'ye göre bu, kabul edilemez bir durumdu.[108]

Vakıfların kötü yönetilmesine kızan tek kişi Selaniki olmadığı gibi, bu yalnızca bu dönemde yaşanan bir sorun da değildi. Yolsuzluk ve dolandırıcılık olasılığının tamamen farkında olan bağışçılar, vakfiyeye ve koşullarına göre hareket eden idareci ve kadılar için, vakfiyelerin sonuna dualar ekliyorlardı. Şöyle yazılıyordu: "Cenab-ı Hak rahmet buyursun", "ve anları iki dünyada (dâreynde) muradlarına kavuştursun." Pek çoğu, belki bu duaların etkili olacağına dair hiçbir umut taşımadıklarından, vakfın koşullarını uygulamayan ve bağışlanan parayı yasadışı amaçlarla kullanan

yetkililer için, vakıfnameye beddualar iliştiriyordu: "Fe-aleyhi (m) la'netu'llahi ve'l-melâiketi ve ve'n-nasi ecmain [Allah'ın, meleklerin ve insanların laneti üzerlerinde olsun], indallahi'l meliki'l-mu'im zümre-i asimin vea'dadan mücrim ola(lar)."[109]

Sosyal Alan

Yetkililerinin uygulamaları yer yer hileli olabilse de, vakıf nasıl ki İstanbul ekonomisinin dinamolarından biriyse, vakıf mülkleri olan camiler, cami avluları, çarşılar, kahvehaneler ve hamamlar, medrese ve mektepler, kütüphaneler, imaretler ve hastaneler de pek çok sosyal alışverişin yaşandığı ve şehir sakinlerinin birçoğunun boş zamanlarını geçirdikleri alanlardı. Ramazan aylarında, Fatih, Eyüp, Bayezid ve Ayasofya başta olmak üzere cami bahçeleri, mallarını satan seyyar satıcılar ve kalabalıkta dilenen dilencilerle pazaryerlerine dönüşüyordu. Arzuhalciler tezgâh kurarak, belge yazdırma ihtiyacı olan hazır müşteriler buluyorlardı. Pazar tezgâhları kuruluyor ve 19. yüzyıl kaynaklarına göre, çeşit çeşit tespih, kitap (bilhassa Kur'an-ı Kerim) ve hatta camlı dolaplarda sergilenen el-yazmaları satılıyordu. Kumaşlar, şallar, (özellikle Yıldız Sarayı'ndaki meşhur çini fabrikasından) çiniler, seccadeler, Girit'ten Hacı Cemali sabunu, çok çeşitli baharatlar, türlü türlü yiyecekler, Kayseri pastırması, Tekirdağ sucuğu, Kara Biga nohudu, Halep, Trabzon ve Derne tereyağı, Tirilye zeytini, Sekinik fasulyesi ve Feyyum ve Reşit pirinci satılan tezgâhlar mevcuttu. Tütün Rejisi (1883'te tütün üretim ve satışını idare etmek üzere kurulan, Avrupalıların idaresindeki tekel), Ramazan için özel tütün satan bir tezgâh açıyordu. Ramazan ayında –insanların hediyeler ve iftar için özel yiyecekler satın almalarıyla bu ay harcamalar bilhassa artardı– ve Ramazan Bayramı'nda, bu pazarlar son derece kalabalık ve ticari faaliyetler dorukta olurdu.[110] Bu faaliyetler, camilerin civarındaki türbelerin, mezarlıkların ve mescitlerin etrafında bulunan alanlara da yayılırdı. Buralarda, üfürükçülere, nazar veya lanetleri uzaklaştırmak için muska yazanlara ya da büyü yapanlara ait dükkânlar bulunurdu. Yeşil cübbeleri ve çedik pabuçlarıyla oturup müşteri bekleyen sa-

16. Hüseyin Rahmi'nin (Gürpınar) Muhabbet Tılsımı (İstanbul, 1928) adlı kitabının kapağı, bir mezarlıkta küçük bir çocuk bir üfürükçü ile birlikte görülüyor (Ebru Boyar'ın özel koleksiyonu).

hipleriyle bu dükkânların son derece kendine has bir havası olur, bulundukları mekânlar da bu gizemlerini artırırdı. Mezarlıklarda konuşlananlar, mezarları dahi tezgâh olarak kullanırdı.[111]

17. Valide Sultan Camii'nde güvercinlere yem atan adam, Brassey, Sunshine, s. 344.

Belli gruplar için, cami avluları da buluşma yeri olabiliyordu. Örneğin Eminönü'ndeki Yeni Cami (Valide Sultan Camii) avlusu taşradan gelip şehre yerleşenlerin toplandıkları, konuştukları ve sorunlarını paylaştıkları bir buluşma yeriydi. Burası o kadar meşhurdu ki, insanlar akrabalarını ya da hemşerilerini aramak, memleketlerinde olup bitenlere dair haber almak ya da yazma ihtiyacı doğabileceğini hesaba katarak orada bulunan çok sayıdaki arzuhalcinin hizmetinden yararlanarak köylerindeki akraba ve dostlarına selam yollamalarına aracı olacak birilerini bulmak için buraya gelirlerdi. Camilerin hemen yanlarında, giyecek, ayakkabı ve fes satan her çeşit dükkânın yanı sıra, seyyar berberler, kuş satıcıları ve kebapçı, ayrancı, limonatacı gibi her tür yiyecek satıcısı bulunurdu.[112]

Sosyal ve ticari buluşma noktaları olmaları dışında, camiler ayrıca bilgi ve dedikoduların yayılması, güncel siyasi duruma ilişkin homurdanma ve yakınmaların, daha da tehlikelisi fitne ve ayak-

lanmaların kışkırtılması için ideal yerlerdi. II. Abdülhamid bu olasılıktan öyle endişe ediyordu ki, kalabalık camilere kendi hafiyelerini yolluyor; bunlar ibadet sırasında sinsice etrafı kolaçan ederek, herhangi bir gizli işaretleşme olup olmadığını kontrol ediyorlardı. Bu adamların bunu yaparken dikkat çektikleri anlaşılıyor, zira Ahmed Rasim'e göre bunların bazıları daha önce camiye adım atmamış oldukları halde, artık günde beş vakit namaz kılan koyu dindarlara dönüşmüşlerdi.[113] Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Sultanahmet Camii hakkında yazdığı gibi:

> Ne yazık ki içinden sükûnet ve huzurun ve murakabenin ta kendisi olan zamanı bize bir ney faslı gibi sunan bu şaheser bittiği tarihten (I. Mustafa zamanı) 1826'ya kadar ardı arası kesilmeyen ihtilâllere şahit oldu. Kinle, ihtirasla kudurmuş kitleler yedi başlı ejderhalar gibi kapısını dövdüler, avlusunun revakları altında kanlı müşavereler yaptılar. Minberlerinde en kanlı fetvalar okundu. Osmanlı tarihinin 1826 tenkiline kadar bütün mide, bünye fesadı ona doğru aktı.[114]

Gerçekten de bu cami, padişahların devrilmesinden kanlı askeri ayaklanmalara kadar, pek çok önemli siyasi olaya tanık olmuştu. İnşasının tamamlanmasından kısa süre sonra, ulema, devlet yetkilileri ve yeniçeriler burada buluşup II. Osman'ın tahttan indirilmesi için kumpas kurdular. Bir sonraki yüzyılın başlarında, bu cami bir başka ayaklanmaya ve bu defa II. Mustafa'nın tahttan indirilişine sahne oldu. Önündeki meydanda yer alan çınar ağacı, 1656'daki Çınar Vakası sırasında burada asılan yaklaşık otuz devlet görevlisinin darağacı oldu. Bundan kısa süre önce, 1648'de, sipahiler Girit Seferi'nde görevlendirilmeleri ve maaşlarını yetersiz bulmaları yüzünden isyana kalkışınca, caminin iç kısmındaki mermerler, yeniçeriler tarafından kılıçtan geçirilen isyancı sipahilerin kanlarıyla kırmızıya boyanmıştı.[116] Camide bu ölçüde çarpıcı değilse de kuşkusuz yüz kızartıcı başka olaylar da oldu; 1786'da peygamberin doğumu için okunan mevlitten sonra, şerbet ve şekerler yüzünden kavga çıktı. Caminin camları kırıldı ve halılar şeker ve şerbete bulandı.[117]

Siyasi şiddet ve yakışıksız kavgaların tek mekânı Sultanahmet Camii değildi. Yeniçeriler ayaklanmalarında üs olarak genelde Orta Cami'yi kullanmış, IV. Mehmed'in tahttan indirilip yerine II. Süleyman'ın getirilmesi kararını alanların toplanma yeri Ayasofya olmuştu.[118] Suhteler de şiddetli kavgalardan muaf kalmayıp, 1786/87'de Sultan I. Selim Camii ve Sultan II. Mehmed Camii (Fatih Camii) avlularında ciddi bir çatışmaya girişmişler, burada tüfek ve bıçaklar kuşanmış iki grup, sonunda Müftü Hamamı'na kaçıp sığınana kadar kavgaya devam etmişti. Zaptiye de dahil çok sayıda kişi yaralanmış ve şeyhülislam, okullara baskın yapılmasını emretmişti. Yakalanan öğrencilerden bazıları sürgüne gönderilirken, bazıları da idam edildi.[119]

Padişah ve vezirlerinin kaygıları, yalnızca camilerin şiddet olaylarına sahne olması ya da isyancıların buluşma yeri haline gelmesiyle sınırlı değildi. Bu camilerdeki vaizlerin etkileri de ayrı bir endişe kaynağıydı. Bu tip vaizlerden biri, halk tarafından çok sevilen, Süleymaniye Camii'nin I. Ahmed saltanatı sırasındaki imamıydı. Onu dinlemek için çok büyük kalabalıklar toplanıyor, bunlar üstelik adalet ile ilgili meselelerde ona ihtiram ediyor, zira onu bir âlim olarak görüyorlardı. O da, mahkemelerin genelde kullandığı karmaşık dil yerine, onlara anlayabilecekleri sade bir dille hitap ediyordu. Onu çok cesurca ve korkusuzca vaaz veren, uygun gördüğü durumda devlet adamlarına saldırıp onlara hakaret etmekten çekinmeyen biri olarak tarif ediyorlardı. Bu tavrı kaçınılmaz olarak onu otoritelerle çatışmaya götürmüş ve birçok kereler sürgüne yollandığı halde, her seferinde gördüğü büyük hürmetten dolayı yeniden görevine geri getirilmişti.[120]

Dine bağlılık ve Allah takdirinin bir kaynağı, ahirette destek görmenin bir güvencesi olarak halka yiyecek, barınak, tıbbi bakım, eğitim ve iş sağlayan vakıflar, insanların yaşamının vazgeçilmez bir unsuru olmuşlardı. Dolayısıyla bunlar bir yandan devlete toplumsal istikrar güvencesi sağlarken, padişahlar, gerek tebaalarının, gerek imparatorluk dışındaki insanların gözünde güç ve zenginliklerini tescillemek için bu kurumdan yararlanıyorlardı. Vakıf, ekonominin motorlarından, devletin iktisadi aygıtının ana pistonlarından biriydi ve vakıf kurumunun tam da bu özelliği, İstanbul'un bir tüketim şehrine dönüşmesine katkı sağlamıştı.

V

Tüketim

İstanbul, saltanat ihtişamının ışıltısı ve selatin camilerin görkemi yanında, çarşılarıyla da kendini gösteren bir şehirdi, zira burası her şeyden önce bir ticaret şehri, Latifi'nin tabiriyle dünyanın tüm alıcı ve satıcılarının bir araya geldiği zengin bir uluslararası ticaret arenasıydı.[1] İmparatorluk sınırlarının çok ötesinden, doğuda Çin ve Hindistan'dan batıda İngiltere'ye ve sonraları Amerika'ya, kuzeyde Rusya'dan güneyde Sahraaltı Afrika'ya kadar, dünyanın dört bir yanından yabancı tüccarlar için burası bir çekim merkeziydi. Şehir, Osmanlı satıcı ve tacirlerini başkente bağlayan tüm ticari güç şebekelerinin buradan dışarı doğru yayıldığı, imparatorluğun merkezi bağlantı noktasıydı. Son derece önemli bir liman şehri olan İstanbul'un refah ve zenginliği, denize ve limanlarına yanaşan gemilere dayanıyordu.[2]

Osmanlı başkentinin pazarlarında, dünyanın her köşesinden gelen mallar sergileniyordu ve dükkânlar, "paha biçilmez değerde her türlü nadide ve seçkin malla, değerli taşlar ve inciler, samur ve başka her çeşit pahalı kürk, ipek ve sırmalı kumaş, oklar, yaylar, küçük kalkanlar ve kılıçlarla dolu" idi.[3] Çarşılar, "saten, ipek, ka-

dife, gümüş ve altın işlemeli kumaşlar ve dünyada görebileceğiniz en ince işçilikle işlenmiş mendiller; adlarını tek tek saymaktan bıkabileceğiniz başka sayısız mal"la ışıl ışıldı.[4] Görkemi şehrin görkemini yansıtan bu zengin ve latif çarşılarda, baharat ve köleden, akla gelebilecek en pahalı, en süslü kumaşlardan tutun, zırh ve at koşumlarına kadar her türlü lüks, kısacası "bir insanın arzulayabileceği her şey" bulunabiliyordu.[5] Heberer'e göre İstanbul, onun Hıristiyan diyarında benzerini görmediği kadar muhteşem malları gözleri önüne seriyordu.[6] Bu, Pertusier'nin "her bir esintiye ve o esintinin geldiği yere değer biçen aşağılık ticaret" diye sertçe tanımladığı şey olabilirdi,[7] ancak şehri zenginleştiren ve halkını tüketim düşkünü yapan da buydu.

Pazarın Denetimi

Osmanlı Devleti'nin başlangıcından itibaren ekonomik etkenler, gerek fetih rotalarını belirleyerek, gerekse iç siyaset ve dış ilişkileri yönlendirerek, devletin gelişim çizgisini şekillendirmiştir. Fatih Sultan Mehmed'in Konstantinopolis'i ele geçirmeyi istemesinde şehrin ticari potansiyeli de bir etkendi ve kendisi şehri alır almaz, piyasayı canlandırmak ve geliştirmek için çok büyük yatırımlar yapmıştı. Şehre tüccar ve zanaatkârlar getiren padişah, han ve kervansaraylar, dükkânlar ve pazarlar kurdurmuş ve vakıfları ekonomik faaliyetleri teşvik etmek için kullanmıştı.

Gitgide zenginleşen bu ticaret antreposu, aynı zamanda dev boyutlarda, giderek genişleyen bir metropoldü ve tarihinde Osmanlı başkenti olduğu tüm dönem boyunca, nüfusu Roma ve Paris gibi pek çok Avrupa şehrinin nüfusunun epey ilerisindeydi. Şehir öyle kalabalıktı ki, Latifi'nin çarpıcı tabiriyle, "Hazret-i İsâ Aleyhü's salevâtü'l hamiyye ü irşâ sû-yı semâdan nuzul ve bu şehre duhul etmek murad edinse, kesretinden iğne bırakacak yer bulmayacaktı]."[8] Padişahın –daha ruhani kaygılar bir yana bırakılırsa, nizam ve istikrar sağlama amaçlı– başlıca görevlerinden biri, şehir halkını açlıktan korumaktı, zira açlık çeken bir halk, şehrin varoluşunun dayandığı son derece hassas denge için büyük bir risk yaratırdı.[9]

Padişahlar genelde şehir halkının gücünün farkında ve bundan huzursuzdular; hükümdar olarak iktidarda kalmaları, siyasi dengelerin sürdürülmesinde etkin olan çok sayıda unsurun titizlikle hesaplanmasına bağlıydı. Bu unsurlardan biri, nüfusun beslenebilmesi ve fiyatların adaletle belirlenebildiği, malların kalitesinin güvenceye alındığı ve piyasa uygulamalarının etkinlikle denetlenebildiği bir piyasanın sağlanmasıydı. Osmanlı Devleti'nin bakış açısına göre, halkın güvenlik ve sükûnet içinde yaşamasının ön koşullarından biri, piyasadaki düzendi.[10]

Halinden memnun bir nüfusun temel koşullarından biri, şehrin buğday tedarikinin güvence altına alınmasıydı. Ekmek, halkın temel gıda maddelerinden biriydi ve ekmek kıtlığı, kalabalıkların ekmek yağmalama mücadelesine girmesi ya da fırınların önündeki kuyruklarda arbede yaşanması yüzünden, ani huzursuzluklara neden oluyordu. 1573'te, şehirde büyük kıtlık dalgaları yaşanmış ve sekiz-on gün boyunca pek çok insan ekmek yüzü görmemişti; kavga dövüş ulaşabildikleri ekmekler dahi, "kapkara, çerçöp dolu, pis kokulu ve sırf görüntüsüyle bile mide bulandırıcı" idi.[11] 1789'da, ekmeğe ulaşmayı başaranların edindikleri ekmekler adeta çamur denebilecek kadar berbat kalitedeydi ve kadın, erkek, çocuk, Müslüman ya da gayrimüslim herkes bundan sızlanıp şikâyet ediyordu.[12] Yiyecek arzında kıtlık veya yüksek fiyatlar, pazar esnafını ayaklanmaya sevk edebiliyor,[13] hatta kadınları bile açık ve toplu sokak protestolarına sürükleyebiliyordu. Mayıs 1808 başında, kadınlar ellerinde sırıklarla, şehrin iaşesinden sorumlu yetkili olan İstanbul kadısının konağına yürüyüp eve dalarak, öğle yemeğindeki kadıyı hazırlıksız yakaladılar. Önüne dizili sahanların kapaklarını kaldırıp, "Papaz herif, sen böyle mükellef taam eylerken, biz açlıktan ölüyor, bir ciğeri yirmibeş paraya yiyoruz" diyerek onun üzerine yürüdüler. Çok korkan kadı, yemeğini bırakıp harem dairesine kaçtı. Kadınlar, protestolarına devam ederek, Bayezid Camii'nde cuma selamlığına gitmekte olan padişaha arzuhal verip, bir yandan da uçlarına ciğer ve mumbar astıkları sırıklarını sallayıp: "Efendimiz, uyan ve bizi düşün. Pahalılığa dayanamıyoruz, aç kaldık" dediler. Ancak, Oğulukyan'a göre bu

beyhude bir eylemdi, zira bunun için IV. Mustafa'nın elinden bir şey gelmezdi.[14] Onun şehre yeterli gıda temin etmeyi ve gıda fiyatlarını denetlemeyi başaramaması, aradan bir yıl geçmeden tahttan düşürülmesinde rol oynadı.

Padişahlar, nüfusun beslenme ihtiyacını gidermenin çeşitli yollarını bulmuşlardı. Her kamusal etkinlikte –sünnetlerde, cülus törenlerinde, düğünlerde– yiyecek dağıtılırdı. Bunlar, vakıf ve tekke imaretlerinden binlerce kişiye verilirdi. Padişahlar ayrıca şehre yiyecek temin edilmesi için büyük çaba harcar ve kendilerinden önce Bizanslıların da yaptığı gibi, temel gıda maddelerinin başkente getirilmesine büyük özen gösterirlerdi. Buğday; Batı Anadolu, Trakya, Mısır, Bulgaristan, Eflak ve Boğdan başta olmak üzere, imparatorluğun farklı bölgelerinden ithal edilirdi. Et daha ziyade Rumeli'den gelirdi: Örneğin III. Murad 1583'te şehir kasaplarına koyun tedarik edilmesi için, oralara fermanlar yollamıştı.[15] Etler Anadolu'dan da gelebiliyor, hatta şehirdeki kıtlık dönemlerinde ta Diyarbakır'dan getirildiği oluyordu.[16] Süt ürünleri, yine şehirde tüketilen pek çok meyve gibi, civar bölgelerden geliyordu. Bazı yiyecekler daha da uzaktan getirilirdi: İncir ve kuru üzüm Batı Anadolu'dan, fındık Karadeniz'den, kestane Bursa'dan, zeytin ve zeytinyağı Yunanistan'dan veya adalardan ki bunlardan Eflak ve Bulgaristan'dan olduğu gibi peynir de tedarik edilirdi.

Devlet, imparatorluğun farklı kesimlerindeki yetkililere başkentin gereksinimlerini karşılamaları için talimatlar vererek, temel yiyecek maddelerinin arzını güvenceye almaya çabalıyordu. Bunlar içinde hububat ve et başta gelse de, örneğin 1583'te III. Murad'ın Aydın ve Saruhan kadılarından talep ettiği kuru meyve, badem, susam ve börülce gibi başka ürünler de istenebiliyordu.[17] II. Mahmud, Akdeniz bölgesi ve Anadolu'dan şehre tahıl getirilmesini emretmişti.[18] Hükümetler, arzla ilgili talimatlar vermek dışında, kıtlık dönemlerinde, ayrıca mecburi alımlara başvurabiliyor ya da sabit fiyatlandırma uygulayabiliyordu: Bu her zaman başarılı olan bir politika değildi, zira fiyatlar fazla düşük olduğu takdirde, satışa yönelik üretim yapmak için bir nedeni kalmayan köylüler açısından bu durum caydırıcı bir faktör haline gelebiliyordu.

Başkentin iaşesini kontrol altında tutmak hiç kolay değildi. Bilhassa nakliye mevsiminin kısa sürdüğü Karadeniz söz konusu olduğunda, etkin bir nakliyat planlaması yapmak zordu. Karmaşık bir tahıl depolama sistemi uygulanması gerekiyordu. Bundan başka, imparatorluğu düzenli olarak vuran ve şehrin yiyecek stoklarını doğrudan etkileyen, ayrıca zaman zaman, bir iş bulma umudu içindeki çaresiz aç köylüleri şehre yönelterek İstanbul içindeki yiyecek bulma sıkıntısını daha da ağırlaştıran verimsiz hasat ve kıtlıklar da, erzak teminini zorlaştırabiliyordu. Venedik elçisi Giovanni Moro, 1590'da, tarım arazilerinin epey bir kısmının terk edildiğini ve artık verimli olmadıklarını aktarmıştı.[19] Kış mevsiminin hava koşulları da, et ikmal hattını vurabiliyordu: 1786/87'de İstanbul'a varmak üzere yola çıkan 16.000 koyun, çobanları, yanlarındaki eşekler ve köpeklerle birlikte Silivri yakınlarında donarak ölmüştü.[20] Hayvanlar, yanlış mevsimde şehre getirilmeleri ve yetersiz yemlenerek şehrin dışında bekletilmeleri halinde de ölebiliyorlardı. 1783 kışında Eflak'tan getirilen 80.000 civarındaki koyunun ölmesi bunun bir örneğiydi.[21] Bilhassa 16. yüzyıl sonu-17. yüzyıl başları ve yine 18. yüzyılda göze çarpan bir diğer önemli sorun da savaş ve isyanlardı. Her ikisi de, tarım faaliyetlerini engelliyor, toprağı tahrip ediyor ve büyük nüfus göçlerine yol açıyorlardı ki, bunların pek çoğu zaten kalabalık olan başkente kaçıyorlardı.

Bir diğer sorun rekabetten kaynaklanıyordu, zira Venedik başta olmak üzere İtalyan şehir devletlerinin de tahıl ihtiyacı vardı. Gerek Cenova gerekse Venedik, eskiden beridir büyük şehirlerinin ihtiyacını karşılamak ve Doğu Akdeniz'deki kolonilerini beslemek için Anadolu, Trakya ve Karadeniz'den tahıl ithal etmekteydi. Kıtlık dönemlerinde bunlar hâlâ ihtiyaçlarını karşılamak için bu bölgelere yaslanıyordu. Dolayısıyla, diğer arz kaynakları yetersiz kaldığı zamanlarda, bunlar İstanbul ile rekabete giriyor ve tüccarlara, Osmanlı tahılı ve diğer mallar için alternatif ve yer yer daha kazançlı bir pazar sunuyordu. 1583'te III. Murad, İstanbul'a ulaştırılması beklenen hububat, börülce ve başka gıdalardan oluşan yükün kaybolması sorunuyla karşılaştı; sonunda bunların, malları İstanbul'a götürmek üzere yüklediklerini öne süren adalardan ve

Foça'dan gelme muhtelif gayrimüslim gemi kaptanları tarafından "küffar-ı hâksâra" satıldığı anlaşıldı.[22]

Padişahlar, gıda maddelerinin nakliyatına katı denetimler getirmek suretiyle, bu rekabetle başa çıkmaya çalışıyorlardı. III. Murad, söz konusu hububat yükünün kaybolması üzerine İzmir kadısına sert bir uyarı yolladı. Buna göre, yalnızca ellerinde hükm-i şerif olanlar gıda maddesi yükleme iznine sahip olacaktı ve İstanbul'a götürmek üzere erzak yüklediğini iddia edip de böyle bir izin belgesi olmayanların bunu yapmasına asla izin verilmeyecekti. Yüklenen hububatın miktarı ve yükleme tarihi deftere işlenecek ve bu defter güvenilir bir elden padişaha gönderilecekti.[23] 1545'te, şehre koyun veren tedarikçilerin başkente erzak temini konusunda imparatorluk politikasına uymakta açıkça isteksiz davranmaları yüzünden, Kanuni Sultan Süleyman da iaşeyi sağlamak için mücadele vermek zorunda kaldı.[24]

Erzak için bir diğer rekabet de, tahıl arzının doğrudan ordulara akıtılarak İstanbul'un erzak kıtlığına, hatta yokluğuna terk edildiği askeri seferler nedeniyle ortaya çıkıyordu. Bu durum yiyecek kıtlığı ve pahalılıkla sonuçlanıyordu. 1585'te Safeviler karşısında uğradıkları ezici yenilgiden sonra Osmanlılar yeni bir sefer başlattıklarında, eldeki erzağın toplanan askerle birlikte Anadolu'ya yollanması üzerine başkent pahalılık ve kıtlığın pençesine düştü. Ekmek bulmak zorlaştı ve fırınların önünde biriken halka yalnızca küçük miktarlarda dağıtılabilir hale geldi; öyle ki iki yüz kişi ancak yirmi somun ekmek alabiliyordu. Aldıkları ekmek öyle sıcaktı ki, yiyenlerin midelerine oturuyordu.[25] 1596'da, geleneksel olarak harcamaların bollaştığı Ramazan'da Macaristan'a karşı sefer hazırlıklarına girilmesi, olağanüstü bir pahalılık ve çok büyük kıtlığa yol açtı. Selaniki'ye göre, yüz dirhem (bir dirhem, yaklaşık üç gramdır) ekmeğin en az bir akçe, bir okka (yaklaşık 1 kilo 200 gram) etin en az on iki akçe ve bir kile (yaklaşık 242 kg.) arpanın en az 40 akçeye alındığı İstanbul, daha önce böylesi bir yokluk yaşamamıştı. Bu vahim durum bir yıl devam etti.[26]

Devlet ayrıca, tahıl istifleyen ve yükselen piyasalardan çıkar sağlayarak onları manipüle etmeye çalışan şehirdeki spekülatör

ve vurguncularla da mücadele ediyordu. Vurgunculuk, bu işe girenler için hem kazançlı hem de tehlikeli olabiliyordu. 16. yüzyıl sonunda Safevi İmparatorluğu ile yapılan savaşlar fiyatların yükselmesine yol açınca, spekülatörler şehre giren hububat ve diğer gıdaları ele geçirdiler ve fiyatları daha da yükseltmek amacıyla bunları depolarında istiflediler. Devletin yaptığı bir soruşturma sonucu bu kişilerin kimliği ve depolarının yerleri tespit edildi ve bu depolar hemen yıkıldı. Buğday ve arpa fiyatları hızla yarıya inerek, yoksul ve çaresizler bunun için Tanrı'ya şükrettiler.[27] Venedik balyosu Marcantonio Barbaro ile beraber İstanbul'da bulunan Aurelio Santa Croce'ye göre, 1573'teki büyük kıtlık halk arasında homurdanmalara yol açtı ve vezirleri korkuttu. Santa Croce'nin aktardığına göre, gıda ihtiyacının gereğince temin edilemediğine ve paşaların ambarlarının hububatla dolu olup, bunları spekülatif amaçlarla istiflediklerine dair yakınmalar dört bir yandan duyulur olmuştu. Paşalar, kendilerini bu suçlamalardan aklamak amacıyla, ambarlarını açtılar ve herhangi bir spekülasyon amacıyla değil, kendi hanelerinin rızkı için sakladıklarını savundukları hububatı dağıttılar.[28]

Spekülatörler ayrıca, hububatın şehre ulaşmasını engellemek, onu şehre nakledilmeden önce limanlardan satın almak ve orada istiflemek, İstanbul'a yalnızca kıtlık dönemlerinde ve onu da az miktarlarda yollamak suretiyle, piyasayı da kıskaçlarına almışlardı. Santa Croce'nin halkın şehirdeki istifçilikten duyduğu hoşnutsuzluğu aktardığı yıl, padişah Tekirdağ kadısına bir ferman yollayarak orada İstanbul'dan izin alınmadan tahıl satışı yapılmasını yasaklamıştı. İstanbul fırıncıları, daha önceleri Tekirdağ'dan düzenli olarak hububat geldiğini ve dolayısıyla herhangi bir sıkıntı yaşanmadığını, oysa son iki-üç yıldır vurguncuların hububat kargolarının şehre ulaşmasını engelleyerek kendilerinin satın aldıklarını ve daha sonra onları istifleyip kıtlık zamanı az miktarlarda elden çıkardıklarını bildirerek, saraya şikâyette bulunmuşlardı.[29]

Devlet yetkilileri de zorla ucuza hububat alıp, şehirde yüksek fiyatlara satabiliyorlardı. 1810'da Baştebdil Kara Hasan Ağa, İstanbul'a buğday getiren bir tüccarı, ona okkası on sekiz paraya

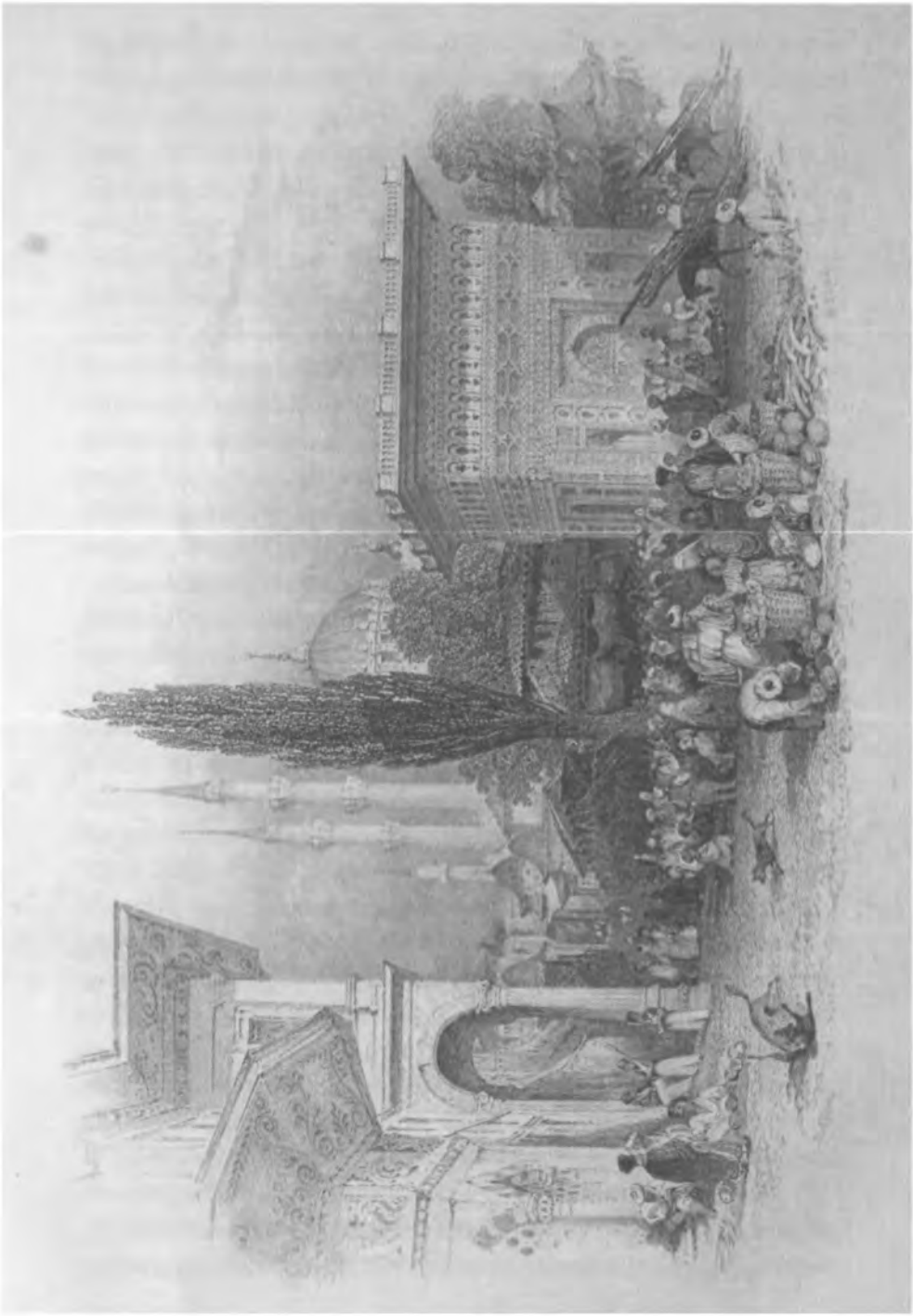

18. Tophane Çarşısı, Robert Walsh, Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor (Londra ve Paris, [1839?]), giriş sayfası.

mal olan hububatı kendisine okkası on üç paradan satmaya zorladı. Kara Hasan, piyasada okkası yirmi iki lira olan bu malı, epey kâr ekleyerek sattı. Dolayısıyla diğer tüccarlar şehre buğday getirmekten vazgeçip, mallarını İzmir de dahil başka şehirlere götürdüler. Bunlar olurken, zaten şehrin asayişini bozma tehdidi arz eden büyük bir erzak sıkıntısı yaşanıyordu. Kara Hasan'ın mal aldığı tüccar, hükümete, kendisine yapılan muameleyi şikâyet eden bir dilekçe yolladı ve İstanbul kaymakamı, Kara Hasan'dan bir mazeret göstermesini istedi. Kara Hasan yanıt olarak, buğdayı Galata'daki Hıristiyan elçiliklerin ihtiyaçlarını gidermek için satın aldığını bildirdi. Bu yanıt tüccara aynen iletildi ve o da bunun üzerine doğrudan padişaha başvurarak şikâyette bulundu. Kara Hasan'ın tüccara gerçek fiyattan ödeme yapması sağlanarak tüccarın ilk satıştaki kaybı telafi edildi ve Kara Hasan, Limni'ye sürgün edildi.[30]

Böylesine büyük bir başkente gıda temin etmenin güçlüğüne rağmen, ekmek isyanları ve kıtlık münferit olaylardı ve çoğu zaman şehrin iaşesi başarıyla temin ediliyordu. Careri'ye göre, 17. yüzyıl sonlarında İstanbul kesinlikle yiyecek sıkıntısı çeken bir şehir değildi. Careri şöyle yazmıştı: "Yıl boyunca kaliteli meyve; keza balık, et, mükemmel ekmek ve ehlikeyif birinin isteyebileceği başka her şey, gayet makul fiyatlara, bolca mevcut."[31]

Padişahların halkı halinden hoşnut tutma çabasıyla şehirde yürüttükleri ekonomi politikası, yalnız şehre gıda maddesi teminini düzenlemekle sınırlı değildi, zira şehir piyasalarını da denetlemeleri gerekiyordu. İmparatorluğun sınırlarını korumak ya da genişletmek için yapılan masraflı seferler yüzünden azgın enflasyonla boğuşan ya da mali krizlerle felce uğrayan genelde sallantılı ekonomik ortam, istikrarlı bir piyasa oluşturulmasını gerçekten de çok zorlaştırıyordu. Tarihi boyunca imparatorluk, önemli ekonomik krizlerin damgasını vurduğu muhtelif dönemlerden geçti ve sık sık, parasının değerini sabit tutma gibi imkânsıza yakın bir işle uğraşmak durumunda kaldı. Akçenin ilk büyük değer kaybı, II. Mehmed'in saltanatının geç döneminde, 1460-1480 yılları arasında gerçekleşti ve ardından bir yüzyıl sonra, 1565'ten itibaren keskin ve hızlı bir devalüasyon süreci geldi. Devletin durumu düzeltme

çabaları etkili olamadı ve sonraki yüzyılın başlangıcında da yine, paranın değerinde 1640'lara kadar sürecek sürekli bir düşüş yaşandı. 17. yüzyıl, piyasalarda yabancı paraların tedavüle girmesi ve hâlâ etkili olan kıtalararası para hareketinin sürdüğü bir ortamda, devletin içerideki mali ve iktisadi sorunlarının da eklenmesiyle, imparatorluğun parasal sisteminde parçalanma yaşanan bir dönem oldu. Bu durum 1691'de, küçük bakır paralar olan mangırların çok daha fazla kullanımıyla sonuçlandı; dolaşımdaki mangır miktarı öyle arttı ki, hazinede bakır kalmadı.[32] İmparatorluk parası 18. yüzyılın ilk yarısı boyunca görece istikrarlı kalırken, 1760-1812 arası dönemde yeniden hızla değer kaybetti. 1790'da mali sıkıntı öyle büyük bir boyuta gelmişti ki, devlet, herkesin mühür ve silahlar hariç olmak üzere, elinde bulunan tüm altın ve gümüşü darphaneye vermesi gerektiğini duyurdu. Çarşılara baskın yapılarak gümüşlerini saklamaya çalışanların gümüşlerine el kondu.[33] 19. yüzyıl ortalarından itibaren, devlet gitgide bir dizi borç batağına gömüldü ve bu, en nihayet 1875'te devletin iflasına, ardından 1881'de, sonunda imparatorluk ekonomisinin önemli bir kısmını denetler hale gelecek olan Avrupa kontrolündeki Düyun-ı Umumiye'nin kurulmasına yol açtı.

Devletin ekonomik krizlere verdiği tepkiler, genelde sorunları daha da ağırlaştırmaktan başka bir işe yaramadı ve yüzyıllar boyunca birçok padişahın başvurduğu paranın ayarını düşürme önlemi, ekonomik yıkımı daha da hızlandırdı. Peçevi'ye göre, III. Murad'ın benimsediği akçenin ayarını düşürme ve maaşları bu ayarı düşük parayla ödeme politikası, apaçık isyana neden oldu. Fiyatlar öyle fırladı ki insanlar hiçbir şey satın alamaz hale geldi ve bir fiyat devrimi başladı.[34] Akçenin değerindeki her düşüş, fiyatları ve dolayısıyla yüksek geçim giderlerinin ağırlığı altında ezilen halkı olumsuz etkiliyordu. Ayarı düşük para ve devletin uyguladığı başarısız para politikası, piyasa tüccarlarını çileden çıkardı ve 1651'de sadrazam, şeyhülislam ve padişaha karşı gürültülü protestolara sevk etti.[35]

Sorunlar ve yapılması gerekenler ne kadar güç olsa da, devletin piyasa üzerindeki denetimini sürdürmesi ve halkın ekonomik refahını garantiye alması kesin bir ihtiyaçtı. Aksi halde padişah,

kullarının güvenliğini sağlamaya muktedir bir hükümdar olduğuna dair güvenilirliğini kaybederdi. Gelibolulu Mustafa Âli'ye göre, devlet piyasayı denetleyemezse, ahlaksız insanlar yasadışı yollarla sermayelerini büyütmeye başlardı; imparatorluk için sefere çıkanlar masraflarını karşılamak için mal ve mülklerini satmak zorunda bırakılır, karaborsa fiyatlarla yapılan alımlar, yetersiz donatılmış ve açlık çeken askerler yaratırdı. Bu da imparatorluğun ordularını yenilgiye götürerek, düşmanlarının işini kolaylaştırırdı.[36]

Siyasi istikrarsızlık dönemlerinde piyasayı denetlemek gitgide daha da güçleşiyor ve şehir sakinlerinin ekonomik koşulları daha da kötüleşiyor, bu da olsa olsa padişahın sorunlarını artırmaya yarıyordu. Bu tür istikrarsızlığın çok somut bir işareti, isyancıların zoruyla ya da şehirdeki emniyetsizlik ve şiddete karşı dükkân sahiplerinin kendi protesto yöntemleri olarak dükkânlarını kapatmalarıydı. 1648'de İbrahim'in tahttan indirilmesi dönemindeki karışıklıklar sırasında dükkânlar kapatılmıştı.[37] 1703'te Edirne Vakası sırasında isyancılar pazar ve dükkânların kapatılması talimatını vermiş, yalnızca fırınlar, kasaplar ve bakkalların açık kalmasına izin verilmişti.[38] 1730'daki Patrona Halil İsyanı'nda, çarşılardaki tüccarlar ve dükkân sahiplerinin hepsi, isyancıların dükkânların kapatılması ve ticaretin durdurulması isteğine uymuşlardı. Abdi'ye göre, büyük kalabalıklar halinde kepenklerini kapatan esnaf evlerine akın etmiş ve kendilerini eve kapatıp, yeniçeri ağasının her şeyin kontrol altında olduğu ve korkmalarına hacet olmadığı yönündeki taahhütlerine rağmen, geri dönmeyi reddetmişlerdi. Yeniçeri ağasının halkı sakinleştirme çabalarına karşın, onlar evden dışarı adımlarını atmadı ve dükkânlar kapalı kaldı.[39] Bu durum, I. Mahmud'un tahta geçmesinden sonra dahi devam etti.[40] III. Selim'e karşı çıkarılan 1807 İsyanı'nda dükkânların açık kalması istenmiş, yeniçeriler dükkân sahiplerine kapatmamaları talimatını vermişler, ancak meyhanelerin şarap satmasını yasaklamışlardı.[41]

Dükkânların kapanmasının nedeni her zaman ayaklanmalar değildi. Şiddetin dayanılmaz düzeylere eriştiği başka dönemlerde de dükkân sahipleri kepenk indirebiliyordu. III. Selim'in tahttan indirilmesinden sonraki dönemde, kalyoncular Üsküdar'daki bak-

kallarda para, peynir ve başka yiyeceklere el koymuşlar, üstelik bir bakkalı öldürüp iki bakkalı da yaralamışlardı. Buna tepki olarak, bakkallar günlerce dükkânlarını kapalı tuttular ve Cabi'ye göre bundan perişan olan mahallenin yoksullarına epey sıkıntı yaşattılar. Esnafa karşı bu taşkın saldırıların yol açtığı dükkân kapatmalar, bu dönemde İstanbul'un başka bölgelerinde de yaygın bir sorun haline gelmişti; yeniçerilerin yiyecek, baharat ve para gasplarının yanı sıra, ayarı düşük paralarını ayarı tam parayla değiştirme talepleri öyle bir noktaya gelmişti ki, esnaf bunu protesto için dükkân kapatıyordu.[42] Esnafı piyasa fiyatından ucuza satış yapmaya zorlamalarını ya da doğrudan mallarını gasp etmelerini engellemek amacıyla, beş-altı yeniçeriye bir muhafız tayin edilerek, yeniçerilerin muhafızsız alışverişe gitmeleri yasaklanmıştı.[43]

Ne sebeple yapılırsa yapılsın, bu dükkân kapatmalar daima istikrarsızlığın derinleşerek artması ve ekonomik faaliyetin darbe yemesiyle sonuçlanıyordu. Piyasanın işlerliğini böylece kaybetmesi, şehirdeki siyasi otorite açısından gözle görülür ve tehlikeli bir başarısızlık göstergesiydi. Dolayısıyla bu, padişahın zaten siyasi olarak güçsüzleştiği bir dönemde onun konumunu daha da zayıflatıyordu. Bu yüzden, piyasanın tatmin edici biçimde işlemesini sağlama konusunda devletin aciz kaldığı her durum, padişahın siyasi iktidarını tehlikeye sokuyordu. Fiyatları devletin değil, loncaları mallarını ucuza satmaya zorlayan yeniçerilerin kontrol edebildikleri durumlar da bu aczi açıkça gösteriyordu.[44] Yeniçerilerin faaliyeti, devletin liyakatine çok önemli bir darbe vuruyor ve yalnızca fiziken değil, devletin istikrarın güvencesi olduğu fikrini zedelemesiyle de, düzene çok somut bir tehdit oluşturuyordu; zira fiyatların belirlenmesi ve uygulamanın denetimi padişahın hakkıydı.

Padişahların piyasa fiyatlarını ve malların standartlarını denetlemekte kullandıkları sisteme, Osmanlıcada *narh* deniyordu.[45] Devlet idaresi konusunda padişaha tavsiye niteliğindeki Osmanlı eserlerinin en eskilerinden olan *Asafname*'nin yazarı, Kanuni'nin eski sadrazamı Lütfi Paşa'ya göre narh, vezirlerin ciddiye alması gereken, devletin en önemli sorumluluklarından biriydi. Lütfi Paşa ayrıca devlet adamlarının bizzat ticaret yapmamaları gerektiğini

savunuyordu, zira aksi halde devletin çıkarları yerine kendi çıkarlarını önemserlerdi.[46] Narh sisteminde, temel gıda maddelerinin yanı sıra kahve, şarap ve hatta afyon gibi daha lüks mallar veya sabun, kalem, kâğıt ve mürekkep, kumaş, kürk, ayakkabı, halı ve sandık gibi gıda harici mallar için sabit fiyatlar belirleniyordu. Bu sistem ayrıca mezarcılar, hamallar vb.nin hizmet fiyatlarını, hamam fiyatlarını ve kayıkların yolcu ücretlerini de belirliyordu.[47] Sistem, mal ve hizmetlerin fiyatlarını belirlemenin dışında, ayrıca usule uygun hazırlanıp hazırlanmadığı denetlenen ekmek başta olmak üzere, malların ağırlık ve kalitesinin denetimini içeriyordu. Hayvanlara aşırı yük taşıtılmaması, yiyeceklerin usulüne uygun biçimde, temiz kaplarda pişirilmesi ve temiz suyla yıkanması öngörülüyordu.

Şehirde narhın oluşturulması ve düzenlenmesi İstanbul kadısının göreviydi. Bu görev, çok sayıda yetkiliye danışılarak yürütülüyordu. Narhın belirlenmesi, çok yoğun müzakereler içeren bir süreçti, zira doğal olarak satıcılar olabildiğince kâr etmek isterken, devlet de fiyatları elinden geldiğince düşük seviyede sabitleme peşindeydi. Fiyatlar belirlendikten sonra, bunlar defterlere işlenip, ardından şehrin yetkili kişilerine yollanıyordu. Bu yeni fiyatlar, tellallar tarafından loncalara ve halka duyuruluyordu. Loncalar narh seviyelerini fazla düşük bulurlarsa, artırılması talebiyle kadıya başvurabilirler, kadı da bunun için bir soruşturma emri verebilirdi. Kadı fiyatları değiştirmek isterse, meseleyi sadrazama sunar, o da bunu padişaha iletirdi. Eğer değişim talebi onaylanırsa, kadıya yeni narhı uygulaması talimatı yollanırdı. Normal koşullarda fiyatların belirlenmesi görece kolay olmakla birlikte, paradaki her değer kaybı yeni bir narh fiyatlandırması gerektirir ve kıtlık, kötü hasat ve doğal afet dönemlerinde veya büyük seferler yapıldığında, narhta değişim ihtiyacı doğardı.

Doğal afetler, narhta değişiklik yaptırmak isteyenler için bahane de olabiliyordu. 1573 yılı Aralık ayı başında yaşanan çok şiddetli kar fırtınaları, elde hiç tahıl olmadığını savunarak ekmek narhında artış yaptırmak isteyen şehrin fırıncıları tarafından bahane olarak ileri sürülmüştü. Ancak padişah buna ikna olmamış, iki günlük kar ve fırtınanın, narhın değiştirilmesi için yeterli bir gerekçe olma-

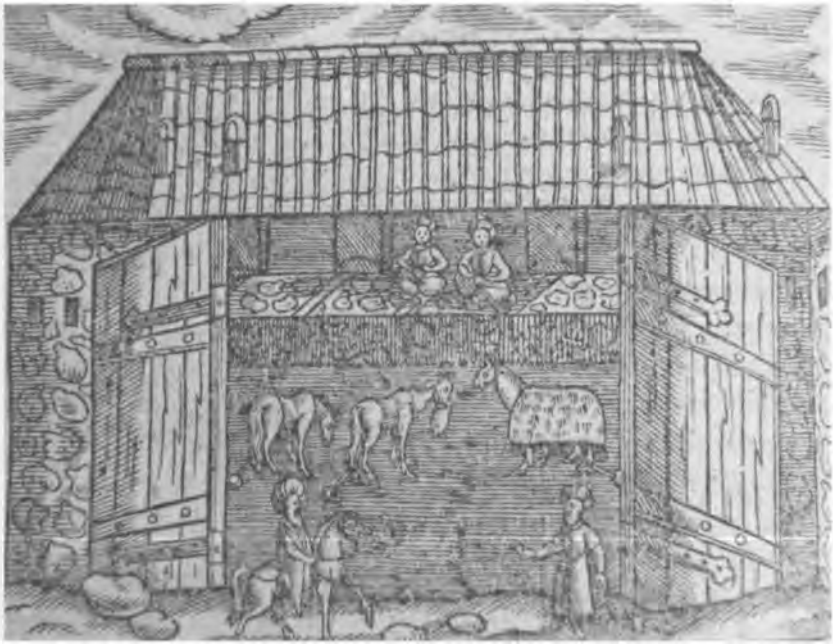

19. Bir kervansaray, Schweigger, Ein newe Reyssbeschreibung, s. 40.

yacağını bildirerek, fiyatları artırmak için tahılı istifleyip kıtlık olduğu duyuruları yapmalarını yasaklamıştı.[48] Diğer yandan, bilhassa sıkıntılı dönemlerde, halkın üzerindeki baskının hafifletilmesi amacıyla narh seviyeleri düşürülebiliyordu. 1811'de, II. Mahmud ekmek narhını, 90 dirhem ekmeğe 3 paradan 80 dirhem ekmeğe 2 paraya indirdi. Özellikle yoksullar bundan memnun kaldılar ve padişah ve saltanatının bekası için dualar ettiler.[49]

Narhın denetlenmesi sadrazamın görevlerindendi. Sadrazam, çeşitli devlet yetkilileri eşliğinde pazarları gezerek, fiyatları ve malların kalitesini teftiş eder, hatta daha ileri gidip fırınlardaki somunları bölerek usule uygun pişirilip pişirilmediklerini kontrol ederdi. I. Ahmed'in sadrazamı Ali Paşa, narha özellikle önem verirdi ve onun görev döneminde şehirde ekmek ve et bolluğu vardı. Kendisi, tebdil-i kıyafet pazarları, hanları ve kapalı çarşıları sürekli gezer, piyasa fiyatlarının ve usullerinin doğru düzgün uygulanıp uygulanmadığını denetlerdi.[50] Padişahlar bizzat, tebdil-i kıyafet

pazarları denetime çıkar, yiyecek maddelerinin hem bulunabilirliğini hem de fiyatlarını kontrol ederlerdi. Böyle bir gezisinde III. Selim, Divan Yolu'nda bir fırının önünde, kalabalığın yiyecek ekmek bulamayıp isyan ettiğine tanık oldu. Sadrazamına derhal buna bir çare bulmasını emretti, zira hele de Ramazan'da böyle bir duruma göz yumulamazdı.[51] Günlük denetimden muhtesip sorumluydu ve *Asafname*'ye göre, bu kişinin tecrübeli, dürüst ve dindar olması şarttı.[52] Satılık malların fiyatlarını ve kalitesini denetlemek, hayvanlara aşırı yükleme yapılmasını engellemek ve muhtelif piyasa vergilerini toplamak onun göreviydi.

Belirlenen fiyatın dışında bir fiyata, doğru olmayan ağırlıkta veya belirlenen standarttan düşük kalitede mal satarak narhın ihlal edilmesi, cezaya tabiydi ve bunlar genelde ağır cezalardı. Düşük gramajlı ya da kötü kalitede ekmek satan fırıncılar, fırınlarının önünde asılırdı; rivayete göre, bir keresinde II. Mahmud tebdil-i kıyafet pazarda iken bir fırıncıyı bizzat asmış, bu yaptığı halk tarafından çok büyük övgüyle karşılanmıştı. Zerzevatçılar, manavlar ve bakkallar da aynı akıbeti yaşayabilirdi.[53] İnsanların istedikleri fiyattan satış yapmaları caiz değildi ve bu şekilde elde edilmiş hiçbir kazanç helal kabul edilmezdi.

Padişahlar ayrıca satışlarda kefil kullandırma yoluyla da piyasa işleyişini denetlemeye çalıştılar. Bu sistemin amacı çalıntı malların pazarda açık artırmaya çıkarılmasını engellemekti. Böyle malların sunulduğu açık artırmalarda, düzmece biçimde belli alıcılara satış yapılabiliyor, onlar da malları ucuza alıp, ya üzerlerinde ufak değişiklikler yaparak ya da oldukları gibi, daha yüksek fiyata satıyorlardı. Bu tür bir vaka 1583'te gerçekleşmiş, "hıdmetkâr ve gayrı uğurluk [hizmetkârlar ve uğursuzlar]" malları kefilsiz olarak açık artırmaya sokmak üzere pazara götürmüşlerdi. III. Murad kefilsiz hiçbir açık artırma yapılmaması ve böyle kefilsiz insanlardan tek bir mal satın alınmaması için ferman çıkardı. Kefilsiz mal satan, mal alan ya da açık artırma yapanlar, ölümle cezalandırılacaktı.[54]

Pazarın fiziki emniyeti çok önemliydi. Osmanlılar için tüccarların emniyetini güvence altına almak daima vazgeçilmez bir ihtiyaç olmuştu. Osmanlı topraklarının güvenliği, Konstantinopolis'in fet-

hinden yıllarca önce, Memlûklu tarihçi İbn Hacer'i çok etkilemişti: Kendisinin I. Bayezid'in hekimi Şemseddin'den aktardığına göre, güvenlik öyle işliyordu ki, sahibinin bırakıp gittiği ağırlığınca yüklü bir deveye kimse dokunmuyordu.[55] Pazarların güvenliği kontrol altında tutuluyor ve bunun için bekçiler görevlendiriliyordu. Zaman zaman bu bekçilerin maaşını dükkân sahipleri ödüyordu: 1501'de Galata'da dükkân sahiplerinin kendilerine aylık zorunlu 1 akçe ödemeleri öngörülen gece bekçilerinin görevlendirilmesine dair ferman buna örnekti.[56] Kervansarayların güvenliği çok ciddiye alınıyordu ve I. Selim'in kanunnamesine göre, her sabah kervansarayların kapıları açılmadan önce, yetkili biri tüm malların yerli yerinde olduğunu ve herhangi bir eksiğin olmadığını kontrol etmek zorundaydı.[57]

Hırsızlık çok ağır cezalara tabiydi. 1591'de Bezistan-ı Atik emanet sandığından 30 ilâ 40 bin altın ve kuruş çalındığında, bedestendeki tüm satıcılar tutuklanıp işkenceden geçirilmişti. Bedesten on beş gün boyunca kapalı kalırken, subaşı, kadı ve yeniçeri ağası titiz bir soruşturma yürüttüler. En sonunda para, Kuyumcular Kapısı'nda bir misk ve amber tüccarının oğlunun dükkânının altındaki mahzende gizlenmiş halde bulununca, her ikisi de tutuklandılar. Oğul suçunu itiraf ederek kadı tarafından işkence ile ölüm cezasına çarptırıldı. Ancak bu hüküm padişah tarafından tecil edilerek, suçlunun işkence görmeden idam edilme talebi kabul edildi.[58] Suçla aslında hiç ilgisi olmayanların cezaya ortak edilmesi, pazarın on beş gün kapalı kalmasının yarattığı mali kayıpla birlikte düşünüldüğünde, bu aşırı tedbirler, pazarın emniyetini sağlamak için yetkililerin ne kadar ileri gidebildiklerini ve uygulamanın caydırıcılığını gözler önüne serer. Dolayısıyla, hırsızlıktan elbirliğiyle kaçınmak gerekiyordu ve hırsızlık olmaması tüm tüccarların çıkarınaydı.

Sert cezaların etkili olduğu kesindi. 16. yüzyılda yazan Heberer, Osmanlı İmparatorluğu'nda Hıristiyan ülkelerdekinden çok daha az hırsızlığa rastlandığını, bunun hırsızlık suçuna verilen ağır cezaların bir sonucu olduğunu belirtir.[59] Venedik elçisi Alvise Contarini de 1641'de İstanbul'dan dönüşünde senatoya verdiği raporunda hırsızlığın nadir görüldüğünü kaydeder.[60] Charles Pertusier'nin pa-

20. Pera'da seyyar satıcı, Amicis, Constantinople, s. 21.

zarların güvenliğinden bahsettiği, hatta Avrupalılarla fazla temasın Türklerin doğuştan sahip olduğu dürüstlüğü bozduğunu savunduğu 19. yüzyılda da, durumun görünürde aynı olduğu anlaşılıyor.[61]

Pazarlarda mallar her ne kadar güvende olsa da, aynı şeyi kadınlar için söylemek her zaman mümkün değildi, zira başkent sokaklarındaki diğer yerlerde olduğu gibi, buralarda da kadınlar rahatsız edilebiliyor, tacize ve hatta kaçırılma ve tecavüze maruz kalabiliyordu. 1811'de, yaşlı bir kadınla birlikte tülbent ve ipek almak için alışverişe çıkan bir genç kız, pazarda kaybolmuş, yanına yaklaşan bir yeniçeri tarafından silah zoruyla kaçırılmaya çalışılmış ve bundan kıl payı kurtulmuştu.[62] Zaman zaman, 1599'da Şeyhülislam Sunullah Efendi'nin yaptığı gibi, kadınların pazarlarda fark edilir şekilde gezinmeleri yasaklanıyordu.[63] Ancak elbette bu durum her zaman geçerli değildi ve 19. yüzyılda kadınlar kuşkusuz Kapalıçarşı ve şehrin diğer pazarlarının önemli müşterilerindendi.[64] Pazarlarda gezmeleri engellendiği zamanlarda bile, alışverişten geri kalmaları gerekmiyordu, zira gerek su, ciğer, pamuk helva, şeker, dolma, leblebi, sebze ve hatta çok popüler destanlar satan sokaktaki seyyar satıcılar[65] gerekse satılık mallar, dedikodu ve çöpçatanlık hizmetleri vermek için kapı kapı dolaşan kadınlar bu ihtiyacı gideriyordu.

Keyif İçin Tüketim

Şehir halkı için pazarlar yalnızca hayatta kalmak için zorunlu ihtiyaçları sağlamakla kalmıyor, en azından gücü yetenler için hayatı katlanılabilir kılan lüks mallar ve cazip eğlenceler de sunuyordu. "Hem aylaklar, hem iş güç sahiplerinin buluşma ortamı" olan pazarlar, alışveriş, mal bakma, gezinti ve eğlence peşindekilerin doldurduğu, vızır vızır işleyen bir yerdi. Görkemli Kapalıçarşı,

> İstanbulluların buluşma yeri, sadece satıcıların ve alıcıların değil, vakit öldürmek isteyenlerin, züppelerin ve İstanbul'un kibar hanımlarının da rağbet ettiği bir yer. İstanbul'un sokak yaşantısını tanımak, gözlemlemek isteyenler için ideal bir ortam. Elbette çarşının içinde pek çok aşevi, kah-

21. Kapalıçarşı'da bir dükkân, Servet-i Fünun, no: 587, s. 228 (Ebru Boyar'ın özel koleksiyonu).

vehane, berber dükkânı, hamam ve çeşme var. Seyyar simitçileri, kâğıt helvacıları ve şerbetçileri de eksik olmuyor.[67]

Başkentin kozmopolit tüketiminin çoğu, ya yasaklanan ya da toplumun hoş karşılamadığı şeyler etrafında dönüyordu ve belki de bu onu daha da cazip kılıyordu. Yine burada da, padişahla halk arasında, halkın tüketim talebi ve hükümetin denetim arzusunun dengelendiği, talepler ve arzular arasında titiz bir dengeye dayalı ortakyaşar ilişki apaçık ortadaydı.

Osmanlıların dikkat çekmekten, dolayısıyla mallarına el konulmasından ve dramatik bir şekilde gözden düşmekten korktukları için servetleriyle gösteriş yapmaktan kaçındıkları savunulur. Ancak bazı bakımlardan bu böyle olsa da, bazılarında servet saklanmaktan ziyade sergilenecek bir şeydi. Avrupalıların tersine, Osmanlılar genelde zenginliklerini ev ya da mobilyalarıyla sergilemezlerdi.

Bu eksiklik, "ev mobilyalarının ya da binaların gösterişli dış cephe süslemelerinin" olmayışından söz eden Lithgow gibi Avrupalı seyyahları şaşırtıyordu.[68] Bunun bir nedeni, "hâce-i bender-gâh-ı servet geçinen nice kimesneleri bî-ser ü sâmân" edebilen yangınlardı.[69] 1860'larda Hayrullah Efendi'nin Avrupa'daki seyahatleri sırasında yazdığı gibi, Avrupalılar taştan inşa edilmiş evlerde oturuyordu ve bu yüzden, Osmanlılar gibi hayatlarını evlerinin yanıp kül olması korkusuyla geçirmiyor ve gecenin bir yarısı alevler mallarını yakıp yok ederken, yarı çıplak halde yataklarından fırlayıp kaçma dehşetinden de kurtuluyorlardı. Dolayısıyla evleri lüks döşenmişti ve gece serilip sabah kaldırılan türden değil, sabit yataklar kullanıyorlardı.[70] Sürekli pusuda bekleyen yangın tehdidi, servetin evlere ve mobilyalara harcanarak sergilenmesine imkân vermiyordu: Hele de 1785'te Selanikli Memiş Ağa'nınki gibi çok büyük masraflarla inşa edilip döşenmesi iki yıl sürmüş ihtişamlı bir konak, bir saatte, içindekilerle birlikte yanıp kül olabiliyorken...[71] 1876'da, eski sadrazamlardan olup sonradan suikasta uğrayan Hüseyin Avni Paşa'nın konağı, yarım saat içinde alevlerin içinde yok olup gitmişti.[72] Her ne kadar, 19. yüzyıl sonlarında şehir pazarlarında Avrupa mallarının gitgide daha çok görülmesinin teşvikiyle değişen tüketim âdetleri sayesinde mobilya ve ev eşyası zamanla yaygın bir modaya dönüşse de, bu tip malların kül olup gitmesini fazla umursamayacak kadar zenginler dışında, yangınlar, mobilyalara aşırı harcama yapılmasında hiç kuşkusuz caydırıcı etken olmayı sürdürdü. 1910'lara gelindiğinde bile, İstanbul'da kaldığı süre boyunca hiçbir şeyin kendisini buradaki sayısız yangınlar kadar şaşırtmadığını söyleyen Reşid Rıza'nın sözleri de bu durumu doğrular. Neredeyse her gece insanlar yangın çığlıkları ile paniğe sürükleniyorlardı. Bu çığlıkların amacı yangından etkilenen mahallede evi ve akrabaları bulunanların oraya koşarak değerli ne varsa kapmalarını sağlamaktı. Çünkü yangın bir başlayınca sardığı yerden bir şey kurtarmaya çok az zaman kalırdı.[73]

Ancak pahalı mobilyalarının olmaması, Osmanlıların gösterişle ilgilenmedikleri anlamına gelmiyordu. Bunun için Osmanlılar, giyim ve mücevherlere yöneliyordu. Ağustos 1577'de Gerlach şöyle yazmıştı:

> Türkler dış görünüşleri ile gösteriş yapmaya meraklılar. Kadifeden, ipekli ve sırmalı kumaşlardan yapılmış giysileri, inci ve değerli taşlarla bezenmiş takılarla süslenmeyi seviyorlar. Bazı Türk kadınlarının yalnız boyunlarında ve ellerinde taşıdıkları mücevherlerin değeri iki-üç bin taleri buluyor. Kendilerine incilerle, değerli taşlarla bezenmiş, binlerce taler değerinde kolyeler, bilezikler yaptırıyorlar. Bir adamın parası çoksa, karısının ve çocuklarının gösterişli giyinmelerini istiyor. Bedesten'de cebe gömlekleri iliklemek için 500-1.000 dukaya halkalar satıyorlar. Bizim kapıcımız kızına 1.300 taler değerinde kolye ve bilezik yaptırıyor.[74]

Bu gösteriş arzusu çok gülünç düzeylere varabiliyor, sırtını örtecek bir keçe şalı, belini tutturacak bir ipi dahi bulunmayan bir erkeğin, karısını atlas kaftanla, gümüş ve altın kemerle donattığı oluyordu.[75] Bazı kadınlar şüphesiz çok masraflıydı; 18. yüzyıl sonunda, Tinyüz Halil Ağa bu yüzden işinden olmuştu. Saray erkânından Tinyüz Halil Ağa, ordu-yı hümayunla sefere gönderilmemesini talep etmiş, bu talebi yüzünden Rodos'a sürgün edilmişti. Savaşa gitmek istememesinin nedeni, önce gönül çelen metresi, sonra da zevcesi olan İnce Hanım'ın her yıl sırf araba ve gezi masrafları için on beş bin kuruş gerekmesiydi.[76]

Zevceler ve kızlar, fiyakacı bir servet teşhiriyle pahalı kumaş ve mücevherlerin üzerlerinde sergilendiği nesnelere dönüştüler. Bu da pek çoğu için zenginlik göstergesi olarak evin önemini daha da azalttı, zira kadınlar orada gözlerden gizleniyordu ve her türlü gösteriş, en azından nüfusun erkek kesimi nezdinde, büyük ölçüde boşa gidiyordu.

En azından Busbecq'in söylediklerine güvenecek olursak, giyimle gösteriş yapma arzusu her zaman söz konusu değildi. Busbecq, 16. yüzyıl ortalarını kastederek, şöyle yazmıştı:

> Giyenin makamı ne olursa olsun herkesin kıyafetleri aynı şekildedir. Bizde usul olduğu gibi çok büyük miktarda paralara mal olan ve üç günde eskiyen kenar şeritleri ve gereksiz süslemeler üzerlerine dikilmemiştir. Onların ipekten veya atlastan en güzel kıyafetlerinin yapılması işlemeli bile olsa -ki genellikle öyledir- sadece bir dukaya mal olur.[77]

22. Kaymakçı dükkânı, Julia Pardoe, The Beauties of the Bosphorus (Londra, 1838), s. 34-35.

Busbecq Türklerin giyim âdetlerinden özellikle etkilenmişti:

> Türkler bizlerin onların giyim tarzına şaşırdığımız kadar bizim giyim tarzımıza da şaşırdılar. Onlar neredeyse ayak bileklerine kadar inen uzun cübbeler giyiyorlar. Bu cübbeler sadece daha heybetli değiller, ayrıca giyenlerin de endamlarını arttırmış gösteriyor. Bizim elbiselerimiz, öte yandan, o kadar kısa ve dar ki saklı bırakılması daha iyi olacak vücut hatlarını ortaya çıkarıyor ve böylece hiç ama hiç yakışmıyor. Ve ayrıca o ya da bu sebepten adamın boyunu kısa gösterip ona bodur bir görünüm veriyor.[78]

Ancak Gerlach'a bakılırsa, bundan yirmi-otuz yıl sonra durum epey değişmişti. Bir zenginlik simgesi olarak kıyafet ve onun getirdiği itibara verilen büyük önem, günlük yaşamın gerçeklerini mizahi bir dille anlatmak için geçmişte ve şimdi hayatıyla örnek alınan efsane figür Nasreddin Hoca'nın fıkralarından birinde açıkça görülür. Nasreddin Hoca bir gün bir ziyafete davet edilmiş ve günlük kıyafetlerini giyip gitmiş. Kapıdan içeri girdiğinde, onu görmezlikten gelmişler. Oturması için bir buyur eden dahi olmamış. Hoca öfkeyle oradan ayrılmış, gidip komşusundan kürklü bir kaftan ödünç alıp giydikten sonra, tekrar ziyafet yerine gitmiş. Bu defa kapıdan girer girmez herkes başına üşüşmüş. Hoş geldinler, hatır sormalardan sonra, onu sofranın baş köşesine oturtmuşlar. Bu muamelenin nedenini anlayan hoca, kürkünü yemek tabağına bandırmış. Herkes şaşkınlıkla ne yaptığını sorunca da "E ikram bana değil kürke, onun için ye kürküm ye" diye cevap vermiş.

Halk, her dönem değilse de çoğu zaman gösterişe hevesli davranırken, devlet bunu dizginlemek için düzenlemeler yaptı ve devlet denetimi ile halkın tüketimi ve müsrif gösterişçiliği arasında bir mücadele doğdu. Padişah ve vezirlerin bu tür gösterişi engelleme kaygısının çeşitli sebepleri vardı: Bunlardan biri de sosyal ve dinsel statükoyu pekiştirmek ve pahalı giyimi mevkiye bağlamaktı.

Kıyafetler, her biri farklı renklerde, farklı giysiler giymesi öngörülen farklı dini grupları ayırt etmekte kullanılıyordu. II. Selim, gayrimüslim erkek ve kadınların neler giyemeyeceğini belirleyen

kanunlar çıkararak, onların Müslümanlar için öngörülen kıyafetler ya da pahalı elbiseler giymelerini yasaklamıştı.[79] III. Murad 1577'de şehrin dört bir yanına tellallar salarak padişahın tebası olan Hıristiyan ve Yahudilerin ipekli ya da narin kumaşlardan elbiseler giyemeyeceğini, bunun yerine daha kalitesiz kumaştan giysiler giyebileceklerini duyurdu. Pahalı ayakkabılar yerine, yarım taler değerinde daha basit ayakkabılarla gezecekler; sarıkları çok kaliteli olmayacak ve uzun pantolon yerine, çorap ve tozluk kullanacaklardı. Yetkililer ipek kuşak takmış bir Hıristiyan ya da Yahudi'yi yakaladıkları takdirde, kuşağa el konulacak, suçlu hâkim huzuruna çıkarılıp falakaya yatırılacaktı. Eğer ipek bir elbiseyle yakalanırsa, aynı cezaya bir de ağır para cezası eklenecekti. Gerlach'a göre, III. Murad'ın o zaman bu kararnameyi çıkarmasının nedeni, duyurunun yapılmasından iki hafta önce, Yahudi bir kadının boynunda 40.000 düka değerinde bir kolye ile sokakta gezerken görülmesiydi. Ayrıca Yahudi erkeklerden de kadife ve ipek giysilerle gezinenler görülmüştü.[80]

II. Mustafa, Hıristiyanların ve Yahudilerin, Müslümanlar için uygun görülen sarı mest ve pabuç giymelerini, kırmızı çuha kalpak ya da Tatar kalpağı takmalarını yasaklamıştı. Bunun yerine, siyah çuha kalpak ve şapka takmaları öngörülüyordu.[81] Selaniki'ye göre, 1584'te Yahudi ve Hıristiyan erkeklerin kıyafet kanununun değiştirilerek, mavi ve sarı sarıktan, kırmızı takke ve siyah şapkaya geçilmesinin sorumlusu Mevlana Abdülkerim Efendi'ydi.[82] Yahudi ve Hıristiyanları, o zamana kadar yalnızca imparatorluktaki Avrupalı yabancılar tarafından kullanılan siyah şapkalar giymeye zorlayan bu yasak, Yahudilerin çok gücüne gitmiş, otuz ilâ kırk bin florinlik bir rüşvetle bu kanunu bozma girişiminde bulunsalar da, başarısız olmuşlardı. Böylece bu yeni başlığı benimsemek zorunda kalanlar, kısa süre sonra hastalanarak, göz iltihabı, başı üşütme ve baş ağrıları gibi rahatsızlıklara yakalandılar. Önceden kat kat sarıkla sarmaladıkları başlarını şimdi yalnızca tek kat bir şapkayla koruyabiliyorlardı.[83] 18. yüzyılın sonunda, III. Selim Ermenilerin kırmızı, Rumların siyah ve Yahudilerin mavi başlık ve ayakkabılar giymelerini emreden bir kanun çıkardı.[84] Müslümanların kıyafeti

de denetim altına alınıyor, Selim, Müslümanların sarı renkte sarık ve ayakkabı giymelerini emrediyordu. Ayrıca, yüksek rütbeli paşaların giydiği sarıklardan da memnun değildi.[85]

Devletin kıyafet yönetmeliği uygulamasının başlıca sebeplerinden biri, grupların farklı, birbirinden ayrı ve uygun yerlerde kalmalarını sağlayarak sosyal düzeni güvenceye almaktı. II. Mahmud'a göre:

> Darüssaltanatüsseniyye [İstanbul] ahalisi sunufu adideye münkasem [pekçok sınıfa ayrılmış] ve her sınıfın kıyafeti mahsusası [kendine özgü kıyafeti] olub olkıyafetle gezüb merasimi âdâba riayet ve her kes haddini bilüb büyüklerine ve zabitanina tazim ve hürmet ve itaat eylemek ve bir taife aharin ziyyine [kıyafetine] girmemek [...][86]

gerekiyordu. Bu yaklaşım, devletin halkı gruplar şeklinde görmesi ve onları, buna uygun olarak, bireylerden ziyade oluşturulmuş gruplara dayalı mekanizmalar yoluyla denetim ve idare etmeye çalışmasının bir başka yansımasıydı. Aykırı kıyafetler ve giyim kurallarının göz ardı edilmesi sosyal düzeni aksatıyordu. Dolayısıyla, giysiler mevki göstergesiydi: Örneğin kürk, bir statü göstergesiydi. Samur kürk giymek yalnızca yüksek memurlara tanınan bir ayrıcalıktı ve padişah tarafından bir rütbe nişanı olarak veriliyordu. Bu yüzden samur kürk, ne kadar zengin olursa olsun, başka kimseler tarafından giyilemiyordu. Bu mantıkla, gayrimüslimlerin pahalı giysiler giymeleri yasaklanmış ve en azından kâğıt üstünde, daha ucuz giysiler giymekle kısıtlanmışlardı. III. Selim'e göre, bu tip kuralları bilmemek, tüm halkı eşitliğe sevk ederdi. Oysa her grubun diğerlerinden ayrılması ve bu farklılıklar ister dini, ister sosyal ya da mevki temelli olsun, farklı grupların, üyelerinin ayırt edilmesini sağlayacak biçimde giyinmesi gerekirdi. Lonca mensupları da, tıpkı asker taifesi gibi, kendi taifesindekilere benzer kıyafetler giymeliydi.[87] II. Mahmud da bu tür ayrımlara riayet edilmemesinden hoşnutsuzdu ve saltanatının ilk yıllarında, kimsenin öngörüldüğü şekilde giyinmediğinden ve kimin hangi gruba ait olduğunun artık anlaşılamadığından yakınmıştı. Kimse kıyafet yönetmeliklerine

uymuyor ya da onlara dikkat etmiyordu. II. Mahmud buna bir son verilmesi gerektiğini ve her kim olursa olsun, uygunsuz giyindiği takdirde cezalandırılacağını bildiren bir ferman çıkardı.[88]

Devletin halkının giyimine yönelik tavrını dayatan bir diğer etken, ekonomikti. Lüks kıyafetler ya da yerli malı kumaş yerine ithal kumaşlardan giysiler giymek, zaman zaman imparatorluk ekonomisi için ya da kıyafetiyle gösteriş yapmaya aşırı para harcayıp sonra da mali sıkıntıya düşen halkın ekonomik refahı açısından zararlı görülüyordu. II. Selim'e göre, pahalı giysiler giyen gayrimüslimlerin etkisiyle Müslümanların giyim maliyeti artıyor, dolayısıyla fiyatlar yükseliyordu.[89] III. Selim, pahalı malzemelerden dikilmiş kıyafetlerin giyilmesini yasaklayan katı kıyafet kuralları getirirken, halkın israftan korunmasının önemine işaret ediyordu.[90] 1597'de Sadrazam İbrahim Paşa'nın başkanlık ettiği divanda, devletin karşı karşıya olduğu ekonomik sorunları düzeltmenin yollarıyla ilgili bir tartışmada, halkın halihazırda yaptığı gibi ölçüsüz ya da kendi konumunu aşan kıyafetler giymemesine karar verildi.[91]

18. yüzyıl başlarında, halkın gümüş ve altını ölçülü kullanma yönündeki eski âdetin tersine, insanların gümüş ve altın sırmalarla kaplı çuhadan yapılmış kıyafetler giymesi III. Ahmed'i kızdırmıştı. Şimdi böyle kumaşlar 500-600 kuruşa mal oluyor ve hatta toplumun yüksek katmanlarından olmayan kişilerce bile giyiliyordu. Bir hatt-ı hümayun çıkarılarak sultan ve vezirler dışındakilerin simli ve sırmalı kesmeler ve işli at koşumları kullanmaları yasaklanmıştı. Bunun yerine herkes sade saye çuha ve sade koşumlar kullanacaktı. 18. yüzyıl Osmanlı kroniğinin anonim yazarına göre, bu emir doğası gereği ölçülü olanlara büyük memnuniyet verdi.[92]

Pahalı, gösterişli kıyafetlere müsrifçe para harcanması, III. Selim tarafından da açıkça engellenmeye çalışılmış, çıkarılan bir kanunla, yüksek mevkidekiler dışında, Hint ve Avrupa işi şal, vaşak, samur, ermin ya da diğer pahalı kürkleri kullanan ve kıyafet yönetmeliğinde kendisi için öngörülen şekilde giyinmeyenlerin cezalandırılması emredilmişti. III. Selim, samur kürk giymesi serbest olanlar dışında, şal ya da diğer pahalı kürk ceketlerden giyenleri gördüğü takdirde, bunları öldürteceğini duyurdu. Üst tabakanın

samur, ermin, vaşak kürk ve çiçek desenli kumaşlar kullanmasını, kadınların İngiliz kumaşından giysiler giymelerini yasakladı.[93]

Kadınlar söz konusu olduğunda, devletin kıyafet denetiminin bir nedeni daha vardı; zira kadınlar, sokaklarda fazla göze çarpan kıyafetlerle asayişsizliği kışkırtan ve huzursuzluğa yol açan, dolayısıyla daima potansiyel tehlike oluşturanlar olarak algılanıyordu. Bu yüzden, kadın kıyafetinin her durumda usturuplu olması ve aşırı süslemeden arındırılması gerekli görülüyordu. Bu yaklaşım, erkek modasında da geçerli olduğu gibi, dengeli bir piyasa, fiyat istikrarı ve aşırı tüketimden kaçınma şeklindeki baskın ekonomik kaygılarla da bağlantılıydı. Devletin kadın giyim kuşamına yönelik yaklaşımında bir diğer etken de, yeni modaları kendilerinde denemeye sürekli özendirilen başkent kadınlarının cazibesinden kurtulamadığı icatların kaçınılan bir şey olmasıydı.

Devlet, kadınların ne giyip ne giymeyeceği konusunda sürekli direktifler veriyordu. Kıyafetler usturuplu olmalı, fazla gösterişli ve aşırı pahalı olmamalıydı. Elbette hiçbir surette vücudu sergileyen nitelikte olamazdı. Feracelerin alttaki giysileri gösteren ince bir malzeme olan İngiliz kumaşından dikilmesini yasaklayan kanunlar çıkarılmıştı. Ankara kumaşından feraceler de yasaktı, zira bu malzemeden yapılmış ferace giymek, hiç giymemekten farksızdı. Ancak buna rağmen kadınlar Ankara kumaşından feraceler giymeyi sürdürdü ve 1792'de bir yasak daha çıkarıldı. Kadınların bu şekilde giyinmemeleri ve terzilerin bu malzemeden ferace dikmemeleri için mahalle imamlarına talimat verildi. Bu kumaşla dikiş dikerken yakalanan terziler, dükkânlarının önünde asılacak ve kıyafeti sipariş edenler cezalandırılacaktı.[94] Yine geniş yakalı feraceler de çeşitli hükümetler tarafından yakışıksız kabul edilmiş ve 1811'de mahalle bekçilerine, kadınların bu tip yakalar kullanmalarının ya da uygunsuz şekilde renkli feraceler giymelerinin yasaklandığını duyurmaları emredilmişti.[95] Hatta bundan iki yıl önce, Kaymakam Osman Paşa, sokakta gördüğü bir kadının feracesinin yakasını çok büyük bulup, oracıkta kesmişti.[96] III. Selim kadınların hotozlarının fazla uzun, yakalarının hem çok uzun hem de çok açık renklerde olduğunu düşünüyordu. Bunu yasaklayarak, bu şekilde giyinmiş

bir kadın görüldüğü takdirde, yaka ve başlıklarının kesilmesini ve bunlara tembihlerde bulunulmasını emretti.[97] II. Mahmud da benzer yasaklar çıkardı ve onlara uymadığı görülen kadınlar cezalandırıldı.[98]

Kadın kıyafetlerinde yeniliğe daima soğuk bakılıyor ve sert biçimde engelleniyordu. IV. Murad, tebdil-i kıyafet gezerken, sokaklarda yeni modaya uygun giyimli kadınları görünce dehşete düşmüş ve tellallar salarak kadınların geçmişte olduğu gibi yumuşak keçe başlıklar takmalarını ve yeni moda şeyler giymemelerini emretmişti. Bu duyurudan sonra erkekler, yeni moda kıyafetleri eşlerinin elinden alıp, uygunsuz giyindikleri için onları cezalandırdılar.[99] Ancak modada yenilik kolay kolay engellenemedi ve III. Ahmed'in 1726'da buna karşı yeni bir yasak çıkarması gerekti. III. Ahmed bu hatt-ı hümayununda, padişahın o sırada başkentte olmayıp Edirne'de bulunmasını fırsat bilen bazı "hayasız" kadınların, kıyafet ve saç modelleriyle gayrimüslim kadınları taklit ederek, son moda kıyafetlerle, süslenip püslenerek ortalıkta dolaştıklarını belirtiyordu. Tüm bunlar daha önce yasaklanmasına rağmen, yasağın hiçbir etkisi olmamıştı. Bu tür kadınlar, itaatli Müslüman kadınları olumsuz etkiliyor ve yoldan çıkarıyordu. Onlar da, bu son model kıyafetleri, bu "edepsiz ve ahlaksız" yenilikleri satın aldırmak için kocalarına baskı yapıyorlardı. Bunları almaya gücü yeten erkekler, eşleri için bu yersiz israflara girerek günaha sürükleniyordu. Parasını bunlara harcamak istemeyenler ya da buna parası yetmeyenler ise artık boşanmaya kadar varabilen sorunlarla karşı karşıyaydı. Eski tarz kıyafetler gözden düşmüştü ve bu durum piyasadaki esnafı olumsuz etkiliyordu, zira hem mallarına yönelik talep azalmış hem de yeni moda malları satma ihtiyacı doğmuştu. Dolayısıyla hatt-ı hümayun, kadınların büyük yakalı feraceler ya da büyük başlıklar giymelerini yasaklıyordu. Bunları yapanların yakaları kesilecek ve sürgüne yollanabileceklerdi. Bu tip giysiler üreten terzi ve kurdelacılar cezalandırılacaktı. Bu düzenlemeler kadınlara mahalle imamları tarafından anlatılacaktı.[100]

Kıyafet kurallarına aykırı bu davranışlar, padişahın otoritesine ve şehrin nizamına yönelik bir başkaldırı olarak görüldüğün-

den ciddiyetle ele alınıyordu. Kıyafet kurallarının ihlali, oracıkta idamınıza neden olabilirdi.[101] Bilhassa padişahın kanun ihlallerine karşı görece sert tepkiler verdiği III. Selim saltanatındaki gibi zorlu dönemlerde, bu durum daha da gözle görülür hale geliyordu. III. Selim 1789'da tebdil-i kıyafet dolaştığı bir sırada, ipekli ve ermin kürk, uzun pelerin, çiçekli kaftan, entari ve sarı mest giymiş Rum Ortodoks bir adam görüp, onu oracıkta öldürtmüştü.[102] II. Mahmud da, zaman zaman böyle acımasız olabiliyordu. Tebdil-i kıyafet Balık Pazarı'nda dolaşırken, başında bin kuruş değerinde bir sarıkla dolaşan bir delikanlıya rastlamış, sarığı derhal çıkarttırıp lime lime ettirmişti. Mahmud, delikanlıyı daha fazla cezalandırmak istemiş, ancak yanındaki kadınlar çocuğun henüz çok genç olduğunu ve o akşam evleneceğini söyleyerek, merhamet dilemişti.[103] Aşırı şık giyinmek ölüm getirebiliyordu. 1598'de, II. Selim'in oğlu olduğunu iddia eden, pahalı kıyafetler giyinmiş bir adam yakalanarak öldürülmüş, böylece Selaniki'nin tabiriyle, süslü giyinmenin ve iyi ata binmenin bedelini hayatıyla ödemişti.[104]

Böyle şiddetli cezalara rağmen, kıyafet kuralları sık sık göz ardı ediliyordu. 1597'de İbrahim Paşa'nın kanunları hiç etkili olmamış,[105] III. Selim'inkiler hiçbir sonuç vermemişti, zira padişahın bizzat belirttiği gibi, devlet adamları yerli malı yerine yabancı kumaşlar giyinmeyi tercih ediyordu. Buna üzülen III. Selim sadrazamına, kendisinin bile daima İstanbul ve Ankara kumaşlarından giyindiği halde, memurlarının Hint ve İran kumaşlarını kullandığından yakınmıştı. Onların yerli malı kumaşlardan dikilmiş giysiler giymemeleri, yerli mamullere olan talebi azaltıyordu.[106] Pek çok padişahın bu tür kıyafet kanunları çıkarması, bu kanunların büyük ölçüde etkisiz kaldığını ve genelde önemsenmediğini gösteriyor. II. Selim'in kanunundan önce, I. Süleyman da benzer bir kanun çıkarmıştı.[107] Çok daha sonra III. Selim tarafından ilan edilen yasakların ardından, II. Mahmud'unkiler gelmişti. 1600 yılında, Sanderson, III. Mehmed tarafından ilan edilen kanunun kalıcılığına pek güvenmeyerek, Mart sonunda yazdığı bir mektupta şöyle der: "Şehirde Yahudilerin ve Rumların pahalı kumaştan kisve ya

da çakşır giyemeyeceği duyuruldu; ancak bu kurala uzun süre uyulacağını sanmıyorum."[108]

Kimi zaman da tam tersine, devletin aşırı tüketimi halkı kızdırıyordu. 1718'den 1730'da III. Ahmed'in tahttan indirilmesine kadar süren Lale Devri, Topkapı Sarayı'nın gece âlemleriyle ışıldadığı ve sırtlarına iliştirilmiş mumlarla kaplumbağaların bahçelerde gezindikleri aşikâr bir aşırılık ve daimi eğlence dönemiydi. Şehir sakinleri bu aşırı savurganlığa için için kinlenmiş ve bu düşmanlık 1730'da padişahın hal edilmesine ve sadrazamın idamına yol açan Patrona Halil İsyanı'nın doğmasında etkili olmuştu.[109] İbrahim'in kendi eğlencesine dalıp, devletin pek çok sorununa tamamen ilgisiz kalması, ulema, yeniçeriler ve yüksek memurlar arasında öfke yaratmış, öyle ki Hanefi Efendi valide sultana durumu şikâyet ederek, saraydan duyulan davul, zurna, çeng ve ud seslerinin müezzinleri şaşırtarak Ayasofya minaresinden ezanı doğru okuyamamalarına neden olduklarını söylemişti, namaz vaktinde saraydan duyulması gereken ses bu olmamalıydı.[110]

Padişahlar, şatafatlı gösterilerin yaratacağı sonuçları dikkate almak gerektiğinin –bazıları diğerlerinden daha fazla– bilincindeydi. I. Abdülhamid, 1789'da ekmek ve başka gıda maddelerinde yaşanan önemli bir kıtlığın ortasına rastlayan, kızı Hibetullah Sultan'ın doğumu dolayısıyla yapılacak kutlamaları iptal etmişti.[111] 1870'te Pera'daki yangın felaketinden sonra Abdülaziz'in oğullarının sünnet şenliğinin yapılmasından vazgeçilmişti.[112]

İstanbul'da edinilebilecek lüks maddeler, pahalı giysilerle ve mücevherlerle sınırlı değildi. 17. yüzyıldan itibaren bir başka lüks ürün, şehrin pazarlarında boy göstermeye başladı ve İstanbul halkı tarafından zevkle benimsendi. Peçevi'ye göre, rutubetin yol açtığı hastalıklara çare diye "İngiliz kâfirler" tarafından satılan bu ürün tütündü ve 1600 yılında imparatorluğa getirilmişti. Tütünün gelişi için daha geç bir tarih olan 1606'yı veren Naima, tütün Avrupa'dan şehre geldiğinde, caiz olup olmadığına dair bir kıyamet koptuğunu, ancak buna rağmen, kısa sürede yaygın bir bağımlılık halini aldığını söyler.[113] Gelişinden kısa süre sonra tütün, tıbbi amaçlar dışında kullanılmaya başlanmıştı.

> Keyf ehli olanlardan bazıları keyf vasıtası olarak buna rağbet ettiler. Sonraları keyf ehli olmayanlar dahi kullanmağa başladı. Hattâ ilim ve devlet adamlarından ileri gelenler dahi tütüne mübtelâ oldular. Kahvelerde ayak takımı bazı insanların tütünü çok içmelerinden hasıl olan dumanı sebebiyle herkesin birbirini görmesi güçleşirdi. Sokaklarda ve pazarlarda lüle ellerinden düşmez oldu. Birbirinin yüzüne gözüne (puf puf) ederek sokakları ve mahalleleri kokuttular ve tütün üzerine bir takım manzumeler yazarak münasebetsiz bir halde okuttular. Bu yüzden bir çok münakaşalar da oldu. Bunun kötü kokusu hemen her içenin sakalını, bıyığını, sarığını ve hattâ içten giydiği elbisesini ve evinin içini kokuttuğu gibi, halı ve keçe gibi evlere serilenleri yer yer yaktığı, külü ve kömürü ile her tarafı kirlettiği, uyuduktan sonra dimağa çıkan kötü kokusu ve bunlar kâfi değilmiş gibi dâima kullanmanın neticesi olarak çalışmaktan ve elleri ile iş görmekten kaldıkları bunlar gibi çok büyük zararları varken: (Bunun safası ve faydası nedir) diye sorulduğu zaman: (Bir eğlencedir, bundan gayrı safası zevke dâirdir) demekten başka bir cevap verememişlerdir. Halbuki bunda ruhanî bir safa ihtimali yoktur ki zevke dair olsun. [...] Ancak dışardaki forsa gemilerde gardiyanlar bundan kullanırlarsa uykuları gelmez, bu bakımdan forsa gözcülüğüne faydası olduğu inkâr edilemez. Bir de rutubeti giderir, kuruluk yapar. Ama bu kadar az fayda için çok zararların irtikâbı akil ve nakil icabı câiz görülmez. (1538 M.) 945 H. tarihine gelince tütün o kadar yayıldı ki yazılması ve anlatılması kabil değildir.[114]

Tütün içmek yaygınlaşmış olabilirdi ama belli ki herkes bunu layıkıyla içmeyi bilmiyordu ve bazı içicilerin tiksindirici âdetleri büyük rahatsızlık yaratıyordu. Ayrıca,

> ... fahir döşeli oda içinde nazik kumaş yasdıklar ardına ve dīvara duhan içip de (!) tüküren ağzı kuruyaçaklar [ağzı kuruyasıcalar] ve duhan lülesini barmağīle başup esbabına silen besnedler; ocak var iken mūm sofrasına, şemi'-dan içine lüle silken elleri tutulasılar; ve ocakta ya mangalda ateş var iken mūmda lüle yakup mūmūn üzerine tütün döken hımarlar [eşekler][vardı].[115]

Pek çok kişi için haz kaynağı olan tütün, kimileri içinse büyük şer kaynağıydı ve bunu lanetleyen yalnızca Peçevi değildi. Ecdadla-

rının tütün yüzünden pek çok insan öldürdüğünü savunan 1703 isyanının liderleri, şeyhülislamdan bu maddeyi yasaklayan bir fetva dahi istediler. Şeyhülislam, bu sebeple şeriata aykırı olarak adam öldürenlerin kendi yaptıklarından mesul olduklarını söyleyerek tütünün kullanılmasının tamamen yasaklanmasını onaylamadı, fakat tütünün kamusal alanda kullanılmasının yasaklanmasını kabul etti.[116]

Ancak daha önce, IV. Murad kahvehanelerle birlikte tütünü de tamamen yasaklamış, bunu "fukaraya da zenginlere de öyle bir iyilik ve ihsanda bulundular ki, kıyamete kadar teşekkür etseler yine kâfi gelmez" diye yorumlayan Peçevi'den böylece bolca övgü almıştı.[117] IV. Murad, tavizsiz bir tütün karşıtıydı. Tütünü yasaklayan bir kanun çıkararak, her kim tütün içerken görülürse öldürüleceğini ilan etmişti.[118] Tebdil-i kıyafet gezdiği bir sırada, aralarında devlet memurlarının da olduğu on dört kişiyi oturmuş tütün içerken yakalayınca hepsini öldürtmüştü. Herhangi bir tesiste tütüne rastlarsa, o mekâna baskın yapılıyor ve sahibi öldürülüyordu. Bu konuda öyle nam salmıştı ki, rivayete göre, tebdil-i kıyafet gece gezmeleri sırasında bir evde tütün içildiğine dair herhangi bir işaret görürse, evin bacasına tırmanıp, suça işaret eden bir duman olup olmadığını kontrol ediyordu. Sonunda insanlar öyle yılmışlardı ki, alenen tütün içmekten tamamen vazgeçmeleri bir yana, yatsı namazı için dahi olsa, geceleri sokağa çıkmayı büsbütün bırakmışlardı.[119] Ancak padişahın bu azmi tütün içilmesini bütünüyle engelleyemedi, çünkü Naima'ya göre insanlara doğruyu zorla kabul ettiremezdiniz, onları boğazlasanız bile bağımlılıklarından vazgeçmezlerdi.[120] Naima ile aynı dönemde yaşamış olan Kâtip Çelebi de, cezalandırmanın boşuna olduğu görüşünü destekliyordu. Hatta o, bir şeyi yasaklamanın onu olsa olsa daha da cazip kılacağını savunuyordu. IV. Murad'ın uyguladığı ağır cezalara rağmen, insanlar ceplerinde minik lüleler taşıyıp fırsat buldukları yerde, bilhassa tuvaletlerde tüttürerek, tütün içmeye devam ettiler.[121]

Tütün içenleri öldürmek, tüm padişahlarca benimsenen bir ceza değildi. Daha ılımlı bir tepki olarak, padişahın sarayı yakınlarında, dolaylı olarak padişahın huzurunda yapıldığında tütün içmek hoş

görülmüyordu. Anlaşılan bu eylem, bir saygısızlık göstergesi olarak algılanıyordu. II. Mahmud'un bunu böyle kabul ettiği kesindi. 1809'da bir gün II. Mahmud, Çinili Köşk'te otururken, adamın birinin bir kayığın içinde Beşiktaş Sarayı'nı geçer geçmez hemen bir çubuk yaktığını gördü. Buna çok kızan padişah, bu adamın kim olduğunun soruşturulmasını emretti ve Büyük Tezkireci Naili Efendi olduğunu öğrenince, kaymakama, bu tasvip edilemez davranışından dolayı onu sert biçimde uyarmalarını emretti. Kaymakam söylenen uyarıyı yaptı ve bu, Naili Efendi'yi çok korkuttu.[122] Topkapı Sarayı civarında tütün içmek de bir o kadar uygunsuz sayılıyordu. Çok daha eski bir dönemde, *Risale-i Garibe*'nin isimsiz yazarının, Ahır Kapı'dan kayığa binip Sinan Paşa Köşkü'nü geçmeden, yani Topkapı Sarayı bölgesinin sınırlarından çıkmadan önce tütün içmeye başlayanları eleştirmesi bunun göstergesidir.[123] Daha sonraları, 19. yüzyılın ikinci yarısında, üst tabakadan insanlar kayıkları İstanbul'dan ayrılır ayrılmaz tütün içebilir olmuşlardı; ancak şeker ya da meyve yemeleri, kaçınılması gereken ayıp davranışlar olarak görülüyordu.[124]

Yönetimin tütün yasakları, ahlaktan ziyade yangınla ilişkiliydi; hatta Kâtip Çelebi'ye göre IV. Murad'ın yasağı bile bundan kaynaklanıyordu.[125] Şeyh Kadızade Efendi, şehrin büyük bölümünü yakıp yıkan 1633'teki devasa yangından sonra zaten tedirgin olan padişahı, yangınların çoğunun meyhanelerde oturup tütün içen sarhoş günahkârlar tarafından çıkarıldığına inandırmıştı.[126] Tütün içmek, şehirdeki tahripkâr yangınların ve binlerce kişinin yangınla ölümünün nedeni olarak görülüyordu: Tournefort'a göre, bu yangınlar Türklerin yanan çubuklarıyla uykuya dalmaları ya da onları itinayla söndürmemeleri yüzünden oluyordu.[127] 1788/89'da, III. Selim Ok Meydanı'nda bir tekkenin şeyhi olan Fethizade Efendi ile sohbet edip vakit geçirmek üzere oradaki bir köşkü ziyarete gittiğinde, bizzat böyle bir olay yaşamıştı. Padişah gitmek istediğini bildirdiğinde, maiyetindekiler büyük telaşla çubuklarını silkelediler. O sırada çubuklardan birinden perdeye fırlayan bir kıvılcım hemen alev aldı. "Perdeler yanıyor, perdeler yanıyor" haykırışları arasında, orada bulunanlar derhal alevleri söndürmeye girişti. Fet-

hizade Efendi, daha kötü bir yangına izin vermeyen Allah'a şükretmek için kurban kesti.[128] 1809'da Bab-ı Âli'de yine benzer bir olay yaşandı. Rikab-ı hümayunda Reis Efendi'nin tütünden sorumlu hizmetkârı (duhâncı), çubukları silkip odadan çıkarak kapıyı kapattı. Ancak tütün hâlâ yanmakta olduğundan, yangına yol açtı. Neyse ki bu yangın da çabucak söndürüldü.[129]

Yasaklara rağmen, tütün içmeye devam edildi ve bu tür engellemeler pek etkili olmadı. Tiryakilere göre, "tütünün tadı ve rayihası, bal ve şekerde dahi yoktu."[130] Sonunda hükümet, kuşkusuz biraz da nüfusun çok büyük bir kesimi tarafından kullanıldığı bilinen tütünün hazineye sağladığı muazzam gelirin de teşvikiyle, yasaklardan vazgeçti.[131]

Tütün içimi gibi, afyon kullanımı da düşmanca eleştirilere hedef oluyor ve toplumun geneli tarafından göz yumulsa bile, onaylanmıyordu. Osmanlı sosyal yaşamının pek çok unsuru gibi, ahlak da sabit değil, esnek bir kavramdı. Alkol, afyon içmek ya da eşcinsellik gibi ahlaka uygun olmayan, hatta dinen yasak olan pek çok şey, az miktarda ya da gözlerden ırak gizlice veya hastanelerde alınan afyon gibi tıbbi gerekçelerle olduğunda, hoşgörüyle karşılanıyordu.[132] Alışkanlık aşikâr hale gelmeye ya da kontrolden çıkmaya başlar başlamaz kınanıyor ve ağır biçimde cezalandırılıyordu.

Menfur gördüğü pek çok toplum kesimine beddualar savurmaya son derece meraklı olan *Risale-i Garibe*'nin isimsiz yazarı, aşırı afyon tüketimini çok sert biçimde eleştirir. Ona göre, afyon alanlar kısa süre sonra halüsinasyon görmeye başlıyor, hatta kendi dışkılarıyla sohbet edebiliyorlardı.[133] Bağımlılar mercimek kadar küçük miktarlarla başlıyor, ancak ölçü çabucak fındık büyüklüğündeki parçalara ulaşıyordu. Mahallede herkesin tanıdığı bu kişilerin peşinde bir çocuk kalabalığı olur, müptelaların tatlı açlığını bilen bu çocuklar, onlara şekere bulanmış ciğer vererek eziyet ederlerdi. Eğlenceli oyunlardan biri de, afyon bağımlılarını korkutmaktı; bunu yapmak kolaydı, zira her türlü yüksek sesten ve ani hareketten ürküp, panikle yerlerinden sıçrıyorlardı. III. Ahmed'in oğullarının sünnet kutlamaları sırasında bağımlıları korkutmak için havai fişekler kullanılmış, izleyenler "gülmekten nefessiz kalmışlardı."[134]

Bir süre sonra, çoğu bağımlı afyondan zevk alamaz hale gelip, etkiyi artırmak için buna bir tür zehir olan ak sülümen, yani civa klorür ekliyor, bu karışım bir zaman sonra ölümlerine yol açıyordu.[135] Afyon bağımlıları güçsüz ve çelimsiz, solgun, donuk ifadeli ve titrek halleriyle dikkat çekiyorlardı.[136] Latifi, afyon bağımlısının güçten düşmüş halini bir şiirinde şöyle anlatır:

Nahafetten [zayıflıktan] vücudu târe [ipliğe] dönmüş
Kurumuş bir kadid-i gare dönmüş
Teninde katrece kandan eser yok
Sanasın mürdedir [ölüdür] candan eser yok
Gözünün içi ve benzi sararmış
Çürümüş dişleri kimi kararmış
Açık ağzı, gözü bakar uyuklar
Aceb bu ki uyuklarken sayıklar[137]

Bir şekilde sorun yaratanlara çamur atmak için afyoncu suçlaması yapılıyor ve doğru olsun olmasın, bunlardan genelde afyon müptelası diye söz ediliyordu. 1703'teki yeniçeri isyanının başlıca figürlerinden olan Torucan Ahmed, bir afyon müptelası ve ayyaş olarak tasvir edilir;[138] Temmuz 1649'da yeniçerilerle Celali isyancıları arasındaki kavgayı seyretmek üzere Üsküdar'a gidenleri Evliya Çelebi afyon müptelaları diye adlandırır;[139] ve Selaniki, 1595'te sefere çıkılmamasına karşı yaygın protestolara destek olmak için padişaha mektup yazanları afyon etkisinde diye tasvir eder.[140]

Öte yandan, toplumda ayıplansa da afyon kullanımı yaygındı. Abdülaziz Bey'e göre, eskiden –19. yüzyıl sonlarından öncesi kastediliyor– şehir nüfusunun yüzde 80'i afyon kullanıyordu[141] ve bebekleri uyutmak için sakinleştirici olarak onlara afyon sakızı veriliyordu. Afyon batakhaneleri herkesçe biliniyordu ve Süleymaniye Camii'nin karşısındaki küçük kahvehaneler alenen müptelaların uğrak yeriydi. Bu dükkânlar, her biri en fazla on-on beş kişi alan ve her daim tıklım tıklım olan, çok küçük mekânlardı.[142] Bölgenin keşler pazarı olarak bilindiğini kaydeden Barones Durand de Fontmagne'ın Kırım Savaşı sonrasında İstanbul'da gördüğü dükkânlar bunlardı.[143]

Afyon kullanımının yol açabileceği her türlü toplumsal dışlanma bir yana, afyon her durumda kesinlikle öldürücüydü. 16. yüzyılın meşhur şeyhülislamı Ebussuud Efendi'nin oğlu ve kendisi de ulemadan önemli bir kişi olan Mevlana Şemseddin Ahmed, 1562/63'te aşırı afyon ve afyon şurubu tüketimi yüzünden mide ve barsaklarının harap olması sonucu öldü.[144] Afyon başka nedenlerle de öldürücü olabiliyordu. IV. Murad'ın hekimbaşı Emir Çelebi'nin afyon müptelalığı, onun saraydaki baş düşmanı silahdar paşanın eline paha biçilmez bir koz vererek, Emir Çelebi'nin sonunu getirdi. Silahdar paşa, rüşvet kartını kurnazca kullanarak hekimin afyonunu hazırlayan hizmetkârından, onun ne zaman afyon çektiğini ve afyonu nereye sakladığını –pantolon cebinin iç kısmına gizlenmiş bir altın kutuda saklıyordu– öğrendi. Hizmetkâr, padişahın huzurunda bir süre kalması halinde hekimin izin isteyip tuvalete gideceğini ve orada afyon çekeceğini bildirdi. Bu bilgiyi alan silahdar paşa tuzağını kurdu ve hekim padişahın huzurundan ayrılana kadar bekledikten sonra, padişaha, hekimin ayrılış nedenini söyledi. Daha önce de Emir Çelebi'den şüphelenen, ancak daha sonra hekimin bağımlılığını inkâr etmesiyle yatışan padişah, bu sözlere sinirlendi. Ancak silahdar paşa ısrar ederek, hekimin cebini kontrol etmesini tavsiye etti. "Afyon çıkmazsa ben kâzib [yalancı] olayım" dedi. Hekim geri döndüğünde, afyon kutusu ve içindeki on dirhem (yaklaşık 33 gram) afyon ortaya çıktı. Hekimin, kendini savunmak için son çare olarak malın ıslah edilmiş, zararı gitmiş afyon hulasası olduğunu söylemesi üzerine, padişah, zararsız olduğuna göre malın tamamını oracıkta yutması için diretti. Hekim, zararsız da olsa bu miktarın tamamını bir defada almanın öldürücü olacağını söyleyerek direnmeye çalışsa da, afyonu yemeye zorlandı ve ardından, padişahın açıkladığına göre oradan ayrılıp afyonun etkilerinden kurtulamasın diye, bekleyip zorla birkaç el satranç oynadı. Üç el oyundan sonra, hekimin kötüleştiği artık iyice belli olunca, padişah gitmesine izin verdi. Hekimin başına gelenleri duyan talebeleri, ilaçlarını hazırlamışlardı. Hekim, onları bir kenara iterek "Bana ilaç gerekmez, silahdar gibi hasm-ı kavi [kudretli bir düşman] zamanında hayattan mevt [ölmek] iyidir" dedikten sonra, o

miktarda afyonun ardından öldürücü olacağını bilerek, bir bardak buz gibi şerbet içip öldü. Silahdar paşa, hekimin yerine kendi yakın müttefikinin atanmasını sağladı.[145]

Afyon onaylanmasa da hoşgörüldüğü halde, esrara hiç müsamaha gösterilmiyordu ve afyon batakhanelerinin aksine, esrarkeşlerin uğrak yerleri gizli tutuluyordu.[146] Bedenleri pörsük, benizleri sarı ve gözlerinin feri kaçmış olsa da, esrarkeşler afyonculara kıyasla daha güçlü kuvvetli, canlı ve neşeliydiler.[147]

Risale-i Garibe'nin yazarının şiddetle kınadığı esrar kullanan bazı dervişler,[148] 1725'te hükümet için bir endişe kaynağıydı; zira bunlar, bu uyuşturucunun etkisiyle halüsinasyonlar görüyor ve bu yüzden pek çok "cahil Müslüman" bu dervişlerin dindar ve mübarek figürler oldukları inancına kapılıyordu. Bunlar böylelikle etraflarına müritler toplamaya başlıyor ve İslam'a zıt fikirler yaygınlaşıyordu. Hükümet bu sapkınlıkları tehlike addediyordu. Halkı korumak ve bu zararlı icattan kurtulmak için, bunların İstanbul'da yakalananları sürgün ediliyor, kimisi küreğe, kimisi zindanlara yollanıyordu. Esrar satın almak, satmak ve kullanmak yasaktı.[149]

İstanbul sakinlerinin erişebildiği tehlikeli maddeler afyon ve esrarla bitmiyordu. Fermante edilmiş darıdan üretilen yaygın bir içki olan boza, aşırı tüketenlerde ödem ve guta yol açarak yürüme becerisine zarar veriyor ve onları baston kullanmaya mahkûm ediyordu. Evliya Çelebi'ye göre, boza müptelalarına asla köpek saldırmamasının nedeni buydu, zira bunlar daima ellerinde değnekle geziyordu.[150] Tıpkı afyon gibi, boza kullanımı da açıkça onaylanmadığı halde, kapalı kapılar ardında buna göz yumuluyordu. İki tür boza vardı: Makul görülen tatlı (alkolsüz) boza ve Evliya Çelebi özgürlükçü bir yaklaşımla aşırı içilmedikçe caiz kabul etse de, en azından Ebussuud Efendi'ye göre caiz olmayan, fermente edilmiş boza. Ebussuud ve onun gibi düşünenlere göre, içki içme sorunu sırf alkol tüketilmesiyle ilgili bir mesele değildi. Önemli olan, içkinin nerede ve nasıl tüketildiğiydi. Bütün günü bir bozahanede oturup –ne kadar masum bir içki olursa olsun– boza içip tavla ya da satranç oynayarak ve çene çalarak geçirmek, uygun bir davranış değildi.[151] Ancak genelde olan buydu, zira boza müptelaları, sabahtan akşama kadar buralarda oturup içiyorlardı.[152]

16. yüzyıl sonlarında yazan Gelibolulu Mustafa Âli'ye göre, bozahaneler ayak takımının devam ettiği yerlerdi, zira üst tabakadan insanlar buralara tenezzül etmezler, etseler de bu mekânların müdavimleri gibi burada vakit öldürmeye değil, sırf boza içmeye ya da kebap pişirtmeye gelirlerdi. Gelibolulu okurlarını uyarıyordu: "Boza-hane erâzilûn yeridür/Bozasın içme bozma kendüzini" [Bozahane rezillerin yeridir/Bozasını içme, bozma kendini].[153]

İstanbul'da son derece yaygınlaşan ve pek çok kişinin saatlerce vakit geçirdiği bir diğer mekân da kahvehaneydi. Peçevi'ye göre, İstanbul'da kahve, ilk olarak Halep'ten Hakem adında bir adam ile Şam'dan Şems adında birisinin 1554 yılında bir kahve dükkânı açmasıyla görüldü:

> Keyiflerine düşkün bazı safa ehli insanlar ile okur yazar makulesinden zarif kimseler orada toplanmağa başlamıştı. Bu dükkânın içinde yer yer toplanarak; kimi kitap ve güzel şeyler okur, kimi tavla ve satranç oynar, kimi yeni söylenmiş gazeller getirerek şiirden ve edebiyattan bahs eder, bazıları da biraz daha fazla para sarf ile ahbaplarını toplayarak ziyâfet tertip ve safa ederlerdi. O dereceye geldi ki: Mazuller, kadılar, müderrisler, işi gücü olmayan bir takım insanlar (Böyle bir eğlenecek ve gönül dinlendirecek yer olmaz) diyerek kahvehaneye dolmaya başladılar, oturacak yer bulunmaz oldu. O kadar şöhret buldu ki, mansap sahibi bazı insanlardan başka bir takım kibarlar da gelmeğe başladı. İmamlar, müezzinler, mavi cübbeli sofular ve halk, kahvehaneye mübtelâ oldu. Mescidlere kimse gelmez oldu.[154]

Gerçekten de, kahve ve tütün içmek insanların öyle vaktini alıyordu ki, bir şiire göre, insanların namaz kılmaya vakitleri kalmaz olmuştu.[155] Kâtip Çelebi'ye göre, yüzyılın sonuna gelindiğinde, kahveyi yasaklamaya yönelik her türlü dindar girişimden vazgeçilmek zorunda kalındı. Kahve, her yerde açıkça tüketiliyordu ve her sokakta bir kahvehane bulunuyordu. Kahvehanelerdeki kıssahanlar [masalcılar] ve çengilerin sunduğu harika eğlencelerden dolayı, hiç kimse işe gitmiyor ve alışveriş yapmıyordu. Halk kahvehanelerde dedikodu yapıyor ve padişahtan dilenciye, her konuda fikir yürütüyordu.[156] Kahvehanelerin bu özelliğinden dolayı, IV.

Murad gibi padişahlar bunları son derece uygunsuz buluyordu: IV. Murad, yasaklamakla kalmayıp, ayrıca bu fitne yuvalarını yıktırmıştı.[157] Daha önce I. Ahmed tarafından getirilen bir yasak da yine aynı nedenden kaynaklanıyordu.[158] Ancak sarayın yasakları etkisiz kaldı ve kahvehaneler çoğalmaya devam etti.

Kimilerine göre, kahvehaneler birer günah yuvasıydı. Berduşlar para kazanmak için kahvehane açıyor ve müşterilerinin sayısını artırmak için yanlarında tüyü bitmemiş oğlanlar çalıştırıyorlardı. Kahvehaneleri eğlence ve oyunlarla, tavla ve satranç takımlarıyla dolduruyorlardı. Keyif düşkünleri, beş para etmez günahkârlar ve tüyü bitmemiş delikanlılar, buralarda toplanıp, çeşit çeşit uyuşturucu tüttürüyor ve kahve içiyorlardı. Kıvama gelip uyuşturucu ve kahveyle kafaları dumanlandıktan sonra, oyun oynayıp dedikodu ediyorlardı.[159]

19. yüzyıl başlarında, Ramazan'da kılınan teravih namazı için camiye gitmek yerine kahvehanelerde oturma modası öyle yayıldı ki, 1809'da, halkın bunu yapması resmen yasaklandı ve kahvehane sahipleri uyarıldı. Bu yasak arzu edilen sonucu vermedi, zira yetkililerin kahvehanelerde yakaladıklarını Ağa Kapısı'na yollamaları ve oradan salıverilmek için yüklüce para ödemek zorunda kalan bu insanlardan fırsat bu fırsat rüşvet sızdırmaları dolayısıyla, bu durum, namazı teşvik etmekten ziyade kârlı bir gelir kapısı yaratmaya yaradı.[160]

Kahvenin çok popüler hale gelmesi ve kahvehanelerin olağanüstü cazibesi, başta Ebussuud Efendi olmak üzere ulemayı kahrediyordu. Ebussuud Efendi'nin bu içeceğe olan düşmanlığı öyle meşhurdu ki, halk arasında, onun başkente kahve taşıyan gemileri batırttığı dedikodusu yapılıyordu. Bu habis sıvının tehlikeleri hakkında uyarılar yapılıyordu.

> [...] ulema, kahvehane için; (kötülük yeridir, oraya gitmekten ise meyhaneye varmak daha iyidir) dediler. Vâizler halkı buradan men'etmek için dikkati çekmeğe başladılar. Müftüler ise (Her ne ki kömür derecesine vara, yâni yakılırsa kömür ola, o haramdır) diye fetvalar verdiler. Merhum III. Murad zamanında halka büyük tenbihler yapıldı. Lâkin dinleyen

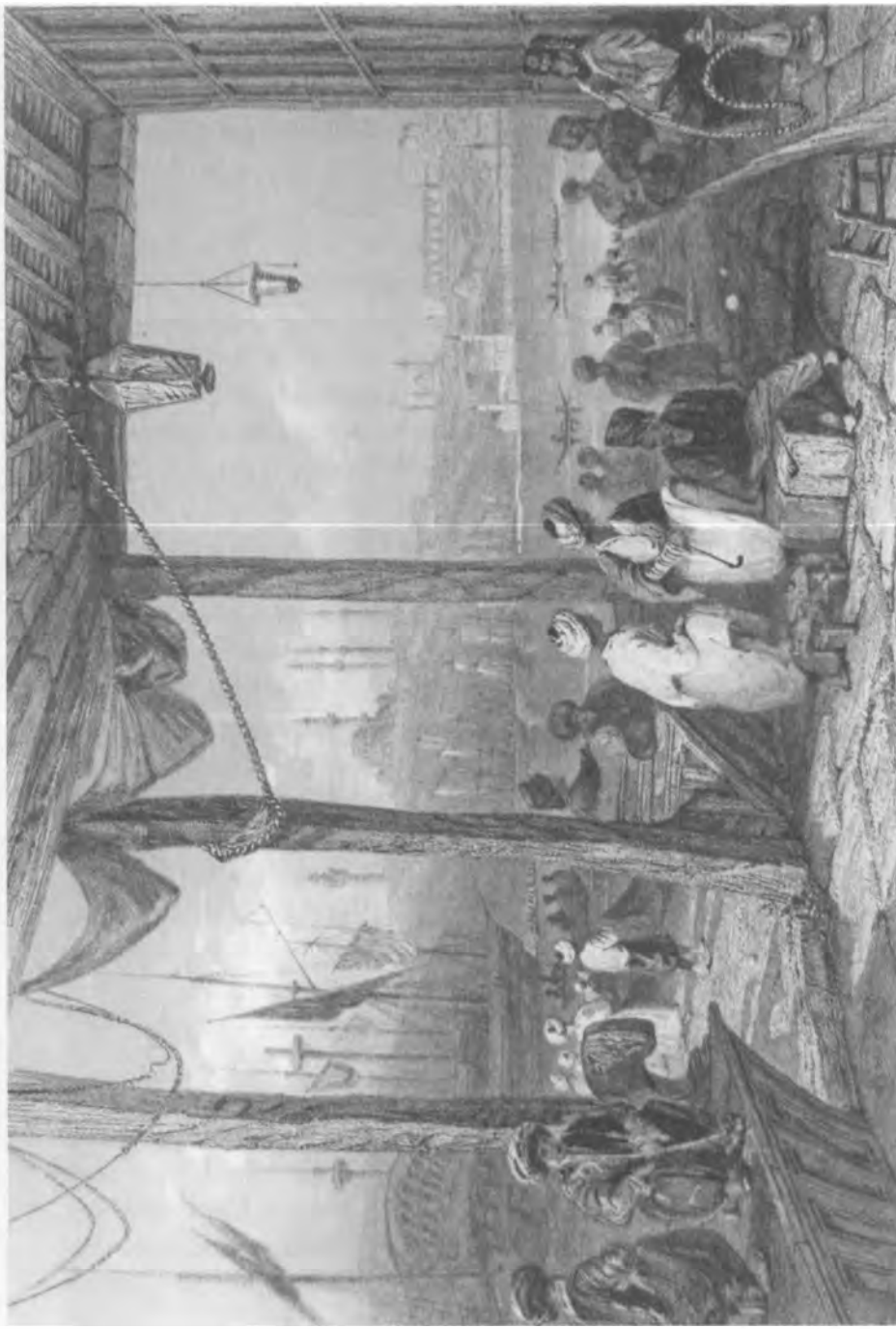

:ahvehane, Pardoe, Beauties of the Bosphorus, s. 146-147.

> olmadı. Bazı yarân (koltuk kahvesi) diye çıkmaz sokaklarda bazı dükkânların altına arka kapıdan işlediler. [...] Ama bundan sonra kahve işi öyle aldı yürüdü ki artık tenbihlerden vaz geçildi. Vâizler ve müftüler (kömür haddine gelmezmiş, içmesi câizmiş) demeğe başladılar. Ulemadan, meşayihten, vüzeradan ve kibardan içmeyen kalmadı. O dereceye vardı ki büyük vezirlerden bazıları gelir olmak üzere kahvehaneler yaptırdılar. Bunlardan günde birer ikişer altın kira alırlardı.[161]

Kahvehanecilik işi çok kârlı olup, Peçevi'nin de belirttiği gibi vezirler dahi bu yatırımın cazibesine kapılıyordu. Pek çok vakıf, taşınmazları içine kahvehaneleri de dahil ediyordu. Kahvehane sahiplerinin benimsedikleri, diğerlerinden daha etkili bazı girişimci taktikleri vardı. 1808'de Kerim Çavuş adlı bir yeniçeri, Galata'daki Karaköy Kapısı'nın dışındaki iskele başında, deniz kıyısında büyük özenle dekore edilmiş ve bakımlı bir kahvehane kurdu. Dekorasyonun çoğu parçası –aynalar, gümüş nargileler, fincan zarfları ve hatta kanaryalar dahi– Kerim Çavuş'un rıhtımı kullananlara yaklaşıp "Eh, hani benim kahvehanemin hediyesi?" diyerek talepte bulunmasına karşı verilen zoraki hediyelerdi. Dekorasyona zorunlu katkının yanı sıra, bunlar ayrıca Kerim Çavuş'un kahvehanesinde kahve içmek zorunda da kalıyorlardı ki, bu şeref, rıhtıma gelip gidenlerin sayısında keskin bir düşüşe yol açacaktı. En sonunda, haberlerin kulağına ulaşması üzerine, Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa durumla ilgilenmesi için Kapudan-ı Derya Seydi Ali Paşa'ya talimat verdi. Seydi Ali Paşa söyleneni yaptı ve kahvehane yıktırıldı.[162]

Kısa süre sonra, kahve misafir ağırlama ritüelinin vazgeçilmez bir parçası haline geldi. Misafir gelir gelmez, kahve ikram ediliyordu.[163] Vezirler misafirlerine kahve sunuyor, resmi resepsiyonlarda kahve içiliyor ve büyükelçiler sadrazam tarafından kahve ikramıyla ağırlanıyordu; 1701'de Safevi büyükelçisine sadrazam tarafından kahve ve şerbet ikram edilmesi buna örnekti.[164] Hatta, resmi ağırlamalarda yapılan masraflarda kesintiye gidildiğinde bile, kahveye dokunulmuyordu.[165]

Kahvehaneler kısa sürede nüfusun büyük kesiminde yaygınlaşarak, herkesin gözdesi oldu. Gelibolulu Mustafa Âli'ye göre, kah-

vehanelerin müdavimleri, dervişler, kahve eşliğinde sohbet etmeye gelen aydın kesim ve bütçeleri kısıtlı olduğundan gidecek başka yerleri olmayıp sürekli buraya gelen yoksullardı. Sabahtan gece geç vakte kadar her köşede dedikodu eden yeniçeri ve sipahiler, diğer yandan, tavla ve satranç ya da parayla kumar oynayanlar görülebilirdi.[166] 19. yüzyıl sonunda, Galata'daki her kahvehanede ve Pera'dakilerin bazılarında, arka tarafta kumar oynamaya ayrılmış bir odanın bulunduğu anlaşılıyor.[167]

Her yerde kahvehaneler bulunuyordu. Her rıhtımın bir kahvehanesi vardı;[168] bunlar camilerin yakınlarında, Kapalıçarşı'da ve Üsküdar'daki Tabutçular Çarşısı'nda konumlanmışlardı.[169] Devlet dairelerinde kahve ocakları kuruluyor, zaman zaman bunlar felaketlere yol açabiliyordu. 1788'de Paşakapısı dahilindeki kethuda kâtibinin makamındaki kahve ocağında yangın çıktı ve "aklâm-ı ru'ûs ve tezkireciler odaları ve mektubcu odası ve aklâmi daireleri ve dîvanhane ve hasr odası ve arz odası ve kapucular kethüdası odaları"nın yanı sıra, civardaki birçok ev ve dükkân da yandı.[170] Bundan bir iki yıl önce, 1786/87'de Galata'daki bir kahvehanede çıkan yangın bir mahalleyi baştan başa kül ederek, bir camiyi, bir hamamı, kunduracılar ve kereste tüccarlarının dükkânlarını, iki kiliseyi, meyhaneleri ve gayrimüslimlerin evlerini yok etti.[171]

Tıpkı erkeklerin bütün gün tembel tembel yayılıp, küçük paşalar misali bacaklarını sallayarak oturdukları berber dükkânları gibi,[172] kahvehaneler de erkeklerin sohbetle, dedikoduyla ve devlet için çok daha tedirgin edici olan kışkırtıcı yakınmalarla vakit öldürdükleri, çok sık gidilen buluşma yerleriydi. Saka Çeşmesi civarında bir kahvehanede, birileriyle entrika çeviren bir Ermeni'nin ettiği bu tip kışkırtıcı sözler, bu kişinin idam fermanının verilmesiyle son bulmuştu. Adam kahvehanenin önünde asılırken, diğer entrikacılar ise Limni'ye sürgün edildi.[173]

Devlete göre, kahvehaneler gibi erkeklerin bir araya toplandığı her mekân, açık komploların ve kışkırtıcı homurtuların yanı sıra, yeniçeriler arasındaki dalaşmalar veya daha ciddi kavgaların da yuvası olduğundan potansiyel bir sorun kaynağıydı. Bu tür müesseseler, bu tehlikeli niteliklerinden dolayı sık sık yetkililerin baskınlarına hedef oluyordu. Bu baskı, doğal olarak kahvehane

sahiplerini rahatsız ediyordu. Bunlar, 1582'de III. Murad'ın oğlu Mehmed'in sünnet törenini fırsat bilerek, onlara göre haksız olan bu tavırdan duydukları rahatsızlığı ifade ettiler. Sünnet töreninde, her lonca kendi mesleğiyle ilgili bir gösteri sergiliyordu. Kahvehane sahipleri de, kolluk güçlerinin bir kahvehaneye baskın yapışını canlandırdılar. Padişaha, müşterileri sakin sakin oturup kahvelerini içerken sık sık bu tür durumların yaşandığından şikâyet edip, bu konuda bir şey yapılmasını rica ettiler.[174]

Bozahane sahiplerine göre, kahve "Yemen habisi" ise, şarap "şûh-ı Rûm"du.[175] Şehrin her yerine yayılmış meyhaneler, boza ticareti için kahvehaneler kadar büyük bir tehdit yaratıyor ve bu nedenle, hem kendi bahtlarını kapattığı hem de geçimlerini ellerinden aldığı için, bozahanecilerin nefretine en az kahvehaneler kadar hedef oluyorlardı. Meyhaneler, Latifi'ye göre şarap ve fuhuş için rakipsiz bir bölge olan, içki ve eğlencesiyle dillere destan Galata'da bilhassa yaygındı.[176] "Hazâyini cânlar içün"[177] meyhaneleri ile, Evliya Çelebi'ye göre, Galata demek meyhane demekti.[178] 16. yüzyıl başlarında Evliya Çelebi'nin verdiği rakamlara güvenilecek olursa, şehirde 6.100 meyhane mevcut olup, bunların 100'ünün sahibi Yahudi'ydi. Galata'dakiler Ortodoks Rumlara aitken,[179] şehrin farklı bölgelerinde meyhane işleten Müslüman meyhane sahipleri de vardı.[180]

"Ümmü'l-habâ'is nâm [adı tüm kötülüklerin anası olan] fâhişe" şarabın tüketimi,[181] en üst düzey devlet erkânı arasında dahi yaygındı. Örneğin, yaygın bir rivayete göre, III. Murad saltanatı sırasında vezir olan Osman Paşa'nın, içkiye düşkünlüğü ve keyif verici maddeleri çok sevdiği biliniyor, bu ünü, onu vezir yapmak isteyen, ancak bu içki sorunundan endişe eden padişahı tereddüte düşürüyordu. Bu yüzden padişah, paşayı huzuruna çağırdı ve dört saat boyunca yaptığı mülakat sonunda derin bir nefes aldı, zira mülakat sırasında, dedikodular doğru olsa bu kadar sürede görebileceği halde herhangi bir bağımlılık alametine rastlamamıştı. Peçevi, iğneli bir dille, padişahın bizzat içkiyle içli dışlı olmasından dolayı alametlerini iyi bildiğini söyleyip, aslında padişahın yanıldığını, zira (Peçevi'nin hiç hoşlanmadığı) Osman'ın, alkole hacet kalmadan, iltifatlarla şımartılmaktan sarhoş olduğunu ekler.[182]

Devletin şaraba karşı tavrı, pek çok yönden Osmanlıların birçok toplumsal meseledeki yaklaşımını aynen yansıtıyordu: Devlet bir taraftan, dini olarak zaten haram sayılanı yasaklıyor, diğer yandan ise şehirde meyhanelerin pıtrak gibi bitmesine izin vererek alkole göz yumuyordu. Sektörün çok büyük mali getirilerinin gayet farkında olduğundan, ona ağır vergiler uygulayarak bundan epey para kazanıyordu; ve devlet yetkilileri, onun tüketimiyle ilişkili rüşvetlerle, hem gizli hem de açık bir biçimde kendilerine ek gelir sağlıyorlardı. Buna, Osmanlı'nın çok bildik bir diğer özelliği olan tam esneklik de eklenmelidir, zira sabit hiçbir kural yoktu ve resmi politika, dönemden döneme ve padişahtan padişaha değişkenlik gösteriyordu. Bazı dönemlerde alkol tüketimine süratli ve gaddarca cezalar verilerek, suçlular asılıyor, meyhaneler mühürleniyor ve şaraplar imha ediliyordu. Bazı dönemlerde ise, Müslümanlara şarap satışını yasaklayan kanunlar çıkarılıyor, ancak Müslümanların müdavim olmaması koşuluyla, Hıristiyan meyhanelerine izin verilebiliyordu.[183] Yasak getirildiğinde dahi –örneğin 1730/31 ve 1790/91 yılları arasında– zaptiye yetkililerinin müsamahalı yaklaşımı, yavaş yavaş yeni meyhanelerin açılmasına geçit veriyordu.[184]

Padişahlar, pek çok durumda, I. Süleyman'ın yaptığı gibi[185] meyhaneleri yasaklamışlardır. Bazı sofular, I. Süleyman'ın yasağını oğlu ve halefi II. Selim'in de sürdürmesini istemişti.[186] Selim yasağı sürdürdü ve daha önce yalnızca Müslüman bölgelerde meyhaneleri yasaklamış olan III. Murad da, 1584'te topyekûn yasak getirdi.[187] 1596'da III. Mehmed de meyhane yasağı getirdi[188] ve aynı yılın Ramazan ayında, meyhanelerde ele geçirilen tüm şaraplar imha edilip meyhanelerin kapıları mühürlenerek, iyi Müslümanlar böylece bu günahtan korunmuş oldu. Burada içki içerken yakalananlar ağır cezalara çarptırıldı. Erkeklerin fahişelerle içki içip zina yaptığı bir bölgeye yapılan baskın sonucunda, beş kadın asıldı, bir levendin boynu vuruldu ve iki sipahinin maaşları kesildi.[189] Meyhane yasağı, yine 1613/14'te I. Ahmed tarafından[190] ve 1634'te, meyhaneleri tümden kapattıran IV. Murad tarafından da[191] uygulandı. Başka pek çok konuda olduğu gibi, IV. Murad bu konuda da sert bir tutum benimsedi. Geceleri tebdil-i kıyafet gezerken

bir sarhoşa rastlarsa, onu kendi elleriyle öldürüyordu. Yine böyle bir vakada, Murad'ın okla vurduğu bir kurbanı denize düşerek kurtulmuş, öldü sanılarak orada bırakılmıştı. Hâlâ ölmemiş olan kurban, muhtemelen padişah oradan ayrıldıktan sonra, dalgaların arasından sağ salim kurtulmayı başarmıştı.[192] 1670/71'de IV. Mehmed aynı yasağı getirirken,[193] 1689'da II. Süleyman, şarap vergisi tahsildarı Küfri Ahmed Efendi'yi öldürtüp, yasağı tekrar uygulamaya koydu.[194] III. Selim de şarabı yasaklamaya uğraşsa da, bunda tam bir başarı sağlayamadı.[195] Selim, alkol tüketimi konusunda katı bir çizgi benimsedi ve bir Müslüman'a şarap ya da rakı (arak) satarken yakalanan Hıristiyan ve Yahudilerin istisnasız öldürüleceklerini patrik ve hahambaşına bildirdi.[196]

Şarabın keyif verici ve yasak bir içki oluşunun yarattığı cazibenin yanında, kolayca erişilebilir olması da yasağın etkin biçimde uygulanmasını güçleştiriyordu. İstanbul'un çevresi şaraplık üzüm bağlarıyla doluydu ve şehirde, gayrimüslim ve içki içen çok kalabalık bir nüfus, çok sayıda meyhane ve daha da önemlisi, yasal ya da gizli yollarla bunun ticaretinden elde edilen muazzam bir gelir söz konusuydu. III. Selim'in şarabı yasaklama gayretlerini baltalayan da bu sorun olmuştu. Selim, Müslümanların içmesini engellemek için, İstanbul, Boğaz ve adalardaki tüm meyhanelerin kapatılmasına dair bir ferman çıkardı. Ancak bostancıbaşı, Boğaz'daki bazı meyhanelere ve şehre kayıklarla şarap getirilmesine izin vererek ve kendisi de kayık başına belli bir miktar para alarak yasağı baltaladı. Padişah bu yüzden onu görevden azledip Rodos'a sürgüne yolladı. Yerine yeni bir bostancıbaşı, Mehmed Ağa atandı ve İstanbul, Galata ya da Boğaz'da meyhane açılamayacağına ve Müslümanlara şarap satılmayacağına dair bir ferman çıkarıldı. Yasağa uymayanlar cezalandırılacaktı. Bu yasak da etkisiz kaldı, zira Müslümanlara gizlice alkol satışı yeni bostancıbaşı döneminde de devam ederek, padişahı, çok daha öfkeli ve bu kez sekbanbaşının zaafı ve tamahkârlığı ile etkisiz ve zayıf idareyi suçlayan bir emir vermeye itti. Bu defa sekbanbaşı görevinden alınarak yerine Said Efendi atanacak ve Müslümanlara asla şarap satılmayıp, meyhane açılmayacaktı.[197]

Yasaklamak her zaman tercih edilen bir yöntem değildi, zira yasaklar hazinede epey ekonomik kayıp yaratabilirdi. 1688'de şarap yasağından vazgeçilip vergi uygulamasına geçilmesi, ekonomik sıkıntıdan kaynaklanmıştı.[198] Ahmed Cavid'e göre, 1613/14'te, I. Ahmed saltanatı sırasında uygulanan yasak devlete çok pahalıya mal oldu.[199] Ekonomik ihtiyaçlar genelde yasak politikasının iptal edilmesini mecbur kılıyordu. Macaristan seferleri devleti nakit sıkıntısına sürüklemiş, bu da padişahı 1595/96'da şaraba konulan yasağı iptal etmek zorunda bırakmıştı, çünkü şarap çok kârlı bir gelir kaynağıydı.[200] Yine 1687/88'de devlet, 1670/71'de yasakladığı şarap ticaretini bir kez daha serbest bıraktı. Uzun süren askeri seferler hazineyi öyle zayıflatmıştı ki, saray ahırlarındaki altın ve gümüş bile toplanıyordu ve masrafların haddi hesabı yoktu. Çeşitli seçenekler ele alındı ve bunlardan biri de, devletin daha önce uzun seferler yüzünden benzer güçlüklerle karşı karşıya kaldığında benimsediği bir politika olarak, mangırın ayarının düşürülmesiydi. Ayrıca, 1670/71 yasağından önce şarap ve rakının vergilendirildiği ve devlet bütçesine kayda değer bir gelir getirdiğine de dikkat çekildi. Şarap ticaretini engellemediğine göre, yasağın mantıksız olduğu savunuluyordu. Hıristiyan ve Yahudiler ticareti aynen sürdürüyorlar, yalnız bunu vergi ödemeden yapıyorlardı. Ayrıca, elçilikler için belirlenen kotaların onların şahsi kullanımları için gereken miktarı fazlasıyla aştığına, o zaman elçiliklerin de kullanmadıklarını satarak elden çıkardıklarına da değinildi. Bunun yerine vergi uygulansa, sefer masrafları bu derece ezici olmazdı. Bu tartışma sonucunda, vergilendirme uygulaması yeniden başlatıldı.[201]

Şarap yasağı yalnızca hazineyi değil, yerel ekonomiyi ve yasağın uygulanması sayesinde gelir elde eden devlet görevlilerini de vurmuştu. Meyhaneler yerel ekonomiye can veren unsurlardı, çünkü yerel ticaretin büyük kısmı sırtını onlara yaslamıştı. Örneğin Galata'daki balık pazarında, pek çok balık çeşidi meyhane müdavimleri için satılıyordu. Meyve satıcıları da her tür meyvenin en kalitelisini onlar için getirirken, alkol satıcıları, akla gelebilecek her alkollü içkiyi satarak bundan kâr sağlıyordu.[202] Kolluk güçleri, meyhanelerden topladıkları haraçlardan geçiniyordu. Gerlach'a

göre, subaşılık mevkii, kişiyi çabucak zengin edebilecek kârlı bir konumdu,

> zira sarhoş birilerine rastladığında adam başına 1-12 duka arasında bir para ödemelerini ister. Adamlar hapse atılmamak için ellerinden geleni yaparak bu parayı temin ederler. Genç delikanlılarla fahişeleri bir arada yakalarsa, parmaklarındaki yüzükleri, başlarındaki taçları, mücevherleri, giysilerindeki altın düğmeleri ve üstlerinde daha neleri varsa alır.[203]

1540'larda subaşı olan Kara Hızır, kuşkusuz şaraptan kazanç sağlayanlardandı, zira 100-200 meyhaneden biner akçe para toplamış, ancak bunun yalnızca 20-30 bin akçesini deftere geçirip, kalanını cebe indirmişti.[204] 1577'de bir subaşı, meyhanede bir Müslüman'ı içerken yakalayınca, hemen adamın boynuna iki testi asıp bir eşeğe bindirerek şehrin sokaklarında dolaştırıp sonra da yirmi düka ceza kesti. Subaşı bu olayın ardından kendisi de tutuklandı ve yetkililer ondan şikâyeti olanları ifade vermeye çağırdı. Şikâyetçilerden biri de eşek sırtında gezdirilen adamdı ve yirmi dükası adama iade edildi.[205] III. Selim, yakaladıkları, para cezası kestikleri ve Ağa Kapısı'na yolladıkları sarhoşlardan ve meyhanelerden aldıkları paralarla geçinen kolluk güçleri için yaratacağı gelir kaybını göz önüne alarak şaraba yasak getirdikten sonra, bunlara aylık olarak ödenmek üzere, "zehr-i kâtil bedeli" koydu.[206]

Dolayısıyla, şarabın yasaklanması devlet için kayda değer miktarda bir kayıp demekti. III. Selim'in getirdiği yasak örneğinde, devlet, hem vergi gelirinden feragat ederek hem de gelirini bu yasak yüzünden kaybedenlere ikame vergisi olarak tazminat ödemekle fazladan harcama yaparak iki kez kaybediyordu. III. Selim'in bu tavizi vermek zorunda olması, devletin şarap ticaretinden elde ettiği gelirin düzeyini ve bunun şehrin ekonomisi açısından önemini çok iyi anlatır.

Tüm bu ekonomik zararlara ve devletin, yasak koymakla dinen zaten günah sayılan bir şeyi engellemekten öte bir şey yapmadığı gerçeğine rağmen, devlet ekonomik zorunluluklar ve şarap serbestisi ile sert kısıtlama ve yasaklamalar arasında salınmaya devam

etti. Devletin yasaklamalarında dindarlığın da etken olduğu açıktır: Padişahlar dini görevlerin itkisiyle hareket ediyordu ve ulemaya göre alkol içmek caiz değildi. Ancak yasakların ya da tüketimi dizginlemeye yönelik daha küçük çaplı girişimlerin ardındaki asıl önemli saik, şehirdeki devlet politikalarının çok büyük bir kısmında etkili olan, düzenin korunmasıydı. Sarhoşluk tehlikeliydi, fitne daha da beterdi ve her ikisi de meyhanelerde mevcuttu. Öte yandan kimilerine göre, inandırıcılığı zayıf da olsa bunun başka bir açıklaması daha vardı. Bunu güvenilir bir kaynaktan alan Ahmed Cavid'e göre, Hıristiyanlar arasında dolaşan bir söylenti, o dönemde koyulan şarap yasağını Müslümanların onları katletme isteğine bağlıyordu; zira tüm Müslümanlar, sarhoş olmayıp tamamen ayık halde, Paskalya duası için kiliseye gelen Hıristiyanları topluca katledeceklerdi. Korku öyle büyüktü ki, rahipler kendi kilise cemaatlerine kiliselere gelip dua ettikten sonra hemen oradan ayrılmaları talimatını vermişlerdi. Paskalya günü geldiğinde, bir börek satıcısı tezgâhından börek çalan mahalleden bazı çocukları kovalayıp birini kilise kapısı önünde yakaladı. Adam çocuğa birkaç şamar atınca, zanlı çocuk bağıra bağıra ağlamaya başladı. İçerde felaketin ilk işaretlerini duyabilmek için zaten kulağı tetikte olan ürkek rahip dehşetle haykırdı: "Hay meded işte başımıza kıyâmet koptu." Böyle diyerek hemen düşüp bayıldı, bu arada da büyük abdestini yaptı ve Ahmed Cavid'in muhtemelen yalan yanlış anlattığına göre, kiliseyi de murdar etti.[207]

Osmanlı otoritelerinin daima yaptıkları gibi, resmen cezalandırılmayı gerektiren alışkanlıklara, açık ya da etrafı rahatsız edecek şekilde olmadığı sürece göz yumuluyordu. Ancak bunlar düzenin bozulmasına yol açtığında, bu hoşgörü ortadan kalkıyordu. Müslümanlar meyhanelerde açıkça içkiyi fazla kaçırdıkları, oradaki fahişelerle eğlenerek ve daha da kötüsü bunu Ramazan ve dini bayramlarda yaptıkları zaman kısıtlamalar devreye giriyordu. Ramazanda bir ay boyunca içki içmemiş yeniçeriler Ramazan Bayramı boyunca iştahları iyice kabarmış olarak kendilerini içkiye verdiklerinde, toplumsal normlara karşı bu açık başkaldırı ne kabullenilebilir ne de kabullenilmesi düşünülebilirdi. Meyhaneler

potansiyel fesat ve isyan yuvaları olarak görülüyor, sokakların asayişi için kahvehanelerden de daha büyük bir tehlike arz ettiklerine inanılıyordu. Meyhaneler, 18. yüzyıl sonunda, Ahmed Cavid'e göre üçte ikisi meyhane müdavimi olan yeniçerilerin gözdesiydi.[208] Yeniçerilerle ilgili şiddet olayları bir yana, buralar hem siyasi hem de dini düzene tehdit oluşturan fikirlerin yayılabildiği ortamlardı. Sonradan "zındık" ilan edilerek idam edilen Molla Kâbız'ın, 1527'de İsa'nın peygamberlerin en yücesi olduğu öğretisini yaymaya çalıştığı yer meyhanelerdi.[209]

Nedenleri ne olursa olsun, alkol yasakları "çün tab'ı beşere fesâd ve şer gâlib" olduğu için genelde görmezden geliniyor ya da savuşturuluyordu.[210] III. Selim'in saltanatı sırasında, yasağı atlatmak için çeşitli hilelere başvuruluyordu. Bir keresinde, bülbül kafesi taşıyan bir adam yakalanmıştı. Kafeste, adamın içini rakı ile doldurduğu barsaklar vardı. Adamı durduran zabıta, kafesin ağırlığından, durumda bir tuhaflık olduğunu anladı ve kafesi dikkatle inceledi. Kafestekiler ortaya çıkınca, adamı Ağa Kapısı'na yolladılar ve torpilli olması sayesinde adam ölüm cezasından kurtuldu.[211] Kimi alkol bağımlıları, kapı kapı dolaşarak mal satan gayrimüslim kadın kılığına giriyor, böylece alkollü içki dolu testileri gizlemeksizin evlerine taşıyorlardı.[212] Teneke boru satan Yahudi bir seyyar satıcı, borularının altına lehimle birkaç santimlik ek yaparak gizli bölmeler oluşturup bunları şarap ya da rakıyla dolduruyordu. Satıcı, hakiki boru almak isteyen bir müşterisi çıkarsa asıl işini gizlemesi gerekebilir diye, özel olarak ürettiği bu boruların yanında, ayrıca normal borular da taşıyordu. Eğer normal borulara fazla müşteri çıkarsa, yanındakilerin hepsini satıp bitirdiğini söylüyordu. Bu gizli alkol ticaretinden iyi kâr ediyordu.[213]

Bazı kişiler ise yasağı delmenin yolu olarak alkol üretimine yöneliyordu. Rakı ve şarabı damıtmak için imbik kullanılıyordu. Pek çok kişi bu işi bahçelerinin kuytu köşelerinde yapıyor, yakalandıkları takdirde alet edevatın bahçıvanlarına ait olduğunu söylemeyi planlıyorlardı.[214] İmbikler daha önce görülmemiş satış düzeylerine ulaşmıştı ve kısa sürede Beyazıt semtindeki bakırcılarda imbik kalmamıştı. Durum öyle bir noktaya varmıştı ki, meşru bir iş için

imbik satın almak isteyen müşteriler, "sarhoşlar, imbikleri meyhâneciliğe hevesleriyle yağma eylediler" diye laf ettikleri bilinen satıcılardan utandıklarından, imbik istemeye çekiniyorlardı.[215]

Pek çok şehir sakini için, meyhaneler dört dörtlük ve ölçüsüz eğlencenin kaynağıydı. Şaraba çeşitli maddeler katan meyhanecilerin kendileri için hazırladığı sarhoş edici karışımları yuvarlayıp, mekânda sahneye çıkan hanende ve sazendeleri dinleyen zevk erbabının gece gündüz tıklım tıklım doldurduğu Galata meyhaneleri cümbüş sesleriyle inlerdi.[216] Kalabalıkların sayısı çok fazla olabiliyordu: Deniz kıyısında ve Orta Hisar'daki devasa iki yüz meyhaneden her biri gecede 500-600'er müşteri topluyordu; bunların hepsi de, Evliya Çelebi'nin dahi sözlerle anlatılmaz dediği bir eğlenceyi tatmaya geliyorlardı.[217] "Meyhaneye gel kim ne riyâ var ne mûrâyi" [meyhaneye gelin, orada ne ikiyüzlülük ne sinsilik vardır], "Meyhane mukassi görünür taşradan / Amma bir başka sefa, bir başka letafet var içinde" [meyhaneler dışarıdan boğucu görünebilir, ama içinde farklı bir zevk, farklı bir cazibe var] diye fısıldayanlar, pek çoklarını baştan çıkarıyordu.[218]

Cazip ve davetkâr olan bu meyhaneler, şarap ve müzikten fazlasını sunuyordu: Bunlar, aynı zamanda fuhuş yuvalarıydı. Ahmed Rasim'in masum gençliğinden söz ederken söylediği gibi:

> Ben ne bilirdim ki fuhuş bir kilit, mey onun anahtarı imiş?.. O zaman bizim evlerde ne rakı, şarap bulunurdu, ne de neuzubillâh fahişe!..[219]

Meyhanelerdeki genç erkek çengilerin çoğu fahişeydi. Yasemin, Ceylan ve Sabah Yıldızı gibi isimler kullanan ve "felekde yıldız ve bahçelerde şükûfe kalmayup, kendülerine mahlas" eden[220] bu delikanlılar, nice insanı ailesinden ve servetinden etmişti. 18. yüzyıl sonlarında, çok yuva yıkan ve nice tüccarı yoksulluğa sürükleyen Gerdankıran, bunların en namlılarından biriydi.[221] Meyhane eğlenceleri her zaman sonsuza kadar sürmezdi. Evliya Çelebi'nin yazdığı gibi, müdavimler gelir, dertlerini geride bırakıp içlerini dökerek burada iyi zaman geçirir, ancak sonunda servetlerini bitirirler ve meyhaneciler de bundan büyük kazançlar sağlardı.[222] Şiirde

dendiği gibi, "Meyhâne-i aşk içre ben bir dolu kaldırdım / Bir çengi güzel sevdim sermayeyi çaldırdım."[223]

Erkek fahişeler yalnızca meyhanelerle sınırlı kalmıyor, 1570'lerde Gerlach'ın aktardığı gibi, sokaklarda çalışanlarına da rastlanıyordu:

> [...] oğlanlar, gösterişli giysilerle ve süslenerek yüksek beyefendilerin evlerinin önünden geçiyorlar ve dikkatleri üzerlerine çekmek için gayret sarf ederek, en adi kadınlardan daha beter davranıyorlar. Bunlar bol para kazanıyorlar. Bir delikanlı eğer güzelse, kendini kullandırtarak 20-40 hatta 50 duka kazanabilir, üstelik de kendisine güzel giysiler hediye edilmesini sağlayabilir.[224]

"Hercâilikde, yüze gülüp diller almada / Bastı zamane kahbesin oğlan orosbusu"[225] diye yazan Latifi'ye göre, erkek fahişeler, kadın fahişelerden daha cilveliydi. Kendilerini müşterilerine satabilmek için işveli ve mağrur tavırlı bu oğlanların[226] avlarını ele geçirene kadar cilvede, yaltaklanmada ve yağcılıkta üstlerine yoktu, ancak onu ele geçirdikten sonra, gaddar ve merhametsizdiler.[227]

Bazı muhitler, bilhassa Galata ve Cihangir, fuhuşla nam salmıştı.[228] Lithgow'a göre, şehirde hem Müslüman hem Hıristiyanlara ait toplam 4.000'den fazla genelev vardı.[229] 19. yüzyıl sonlarında, genelevler hâlâ yasal olarak tanınmasa da, genelev patroniçelerinin ve kadın tellallarının önde gelenleri, İstanbul'un tanınmış ve kalantor figürleriydi. Emniyet güçleri, genelevlerin yerlerini biliyor ve bunları gözetim altında tutuyordu, ancak özel bir gerekçe doğmadıkça bunlara karışmıyordu.[230]

Fahişeler, genelevlerde ya da kadın tellallarının denetiminde sokaklarda çalışabiliyor veya randevularını kendileri ayarlayıp, kendi evlerini kullanarak bağımsız hareket edebiliyorlardı.[231] Açık alanlar da bu iş için kullanılabiliyordu. Ayrıca, 19. yüzyılda *koltuk* diye adlandırılan, fahişelerle müşterilerinin buluşmak için kullandıkları gizli mekânlar da vardı. Fahişelerin sık sık gittiği diğer mekânlar, göçmen işçi ve denizcilerin odaları ve yeniçeri kışlalarıydı: Yeniçeriler bilhassa hevesli müşterilerdendi.

Kadın tellallığı toplumda hoşgörülen bir iş değildi ve bir sanatı olduğu halde bunu kullanmayıp ya da vasıfsız işçi olarak çalışabileceği halde bunu yapmayıp, yerine kadın ve oğlanları pazarlayan Hıristiyanları da, müşterilerine oğlan ve kadın getiren ve evlerini geneleve çeviren Yahudileri de lanetleyen *Risale-i Garibe*'nin isimsiz yazarı bunu şiddetle kınamıştı.[232] Bu yazara göre, kadın tellallığı, aseslik [güvenlik görevlisi], muhzırlık [mahkeme mübaşirliği] ve vergi tahsildarlığı ile birlikte dünyanın en kötü mesleklerindendi.[233] Galata'daki kadın tellalları genelde Yahudiydi,[234] ancak kadın tellalları ve patroniçeler Müslüman ve Hıristiyanlar arasından da çıkabiliyordu.

1595'te bu faaliyetinden dolayı en sonunda hapse atılan Halil Ağa'nın yaptığı gibi, esirler sahipleri tarafından pazarlanabiliyordu[235] ve esir tacirleri zaman zaman fuhuş çemberi denebilecek oluşumlara yönelebiliyordu. Cariyeleri satacakları bahanesiyle sahiplerinden alan tacirler, bunun yerine onları askerlere birkaç günlüğüne kiralıyor, daha sonra askerlerin geri verdiği cariyeleri tacirler sahiplerine geri götürüp, onları satamadıklarını iddia ediyorlardı. Bu fiil 1583'te yasaklandı.[236] Ancak belli ki bundan sonra da devam etti, zira 1640 tarihli narh defterinde, resmen ticaret yapmasına izin verilen esir tacirlerinin listesindeki isimler 100'ün üzerinden 60'a indirilmiş olup, bunun gerekçesi olarak, başta kadın tacirler olmak üzere çok sayıda tacirin, cariyeleri iyi bir fiyata satma vaadiyle sahiplerinden alarak uygunsuz fiillerde bulunmasıydı. Bunlar daha sonra cariyeleri Leh ve Boğdanlı elçilere ve başka zengin kâfirlere teslim ediyor, onlar da tacire bir iki akçe ödeyip, cariyeleri birkaç gün "kullandıktan" sonra aldıkları kişiye geri veriyor, o da onları alıp sahiplerine götürerek satış yapılamadığını söylüyordu. Bu uygulamanın engellenmesi amacıyla, narh defterinde yer alan esir tacirlerinin hepsi birbirine kefil ediliyordu. Bunlardan herhangi biri yakışıksız bir fiil işlerken yakalandığı takdirde, listedekilerin hepsi bu suçun ortağı sayılacaktı.[237]

Fahişelik resmen serbest değildi. Kapalı kapılar ardında tutulduğu sürece göz yumulsa da, açıkça yapıldığında cezalandırılıyor ve toplumun geneli tarafından namussuzluk olarak görülüyordu.

Fuhuş, evli erkekler, toplumun üst tabakaları ve hatta orta halliler için de kesinlikle ayıplanan bir fiildi. Bunun nedeni, biraz da bu kesimlerin esir pazarı ve cariye satın almak gibi başka alternatiflerinin olmasıydı.

Esir pazarı, kadın ve erkeklerin "bizdeki atlar ve diğer hayvanlara yaptıkları gibi" satıldıkları bir yer olarak, Batılılarda şaşkınlık yaratıyordu.[238] "Aynı şekilde, buralarda da her mezhep ve yaştan çok sayıda Hıristiyan esiri, atları alıp satarken yaptıkları gibi gözleri, ağızları ve diğer uzuvlarını bir bir inceleyerek alıp satıyorlar. Bunu, Türklerin dinlenme günü olan cumaları hariç, her sabah yapıyorlar."[239] Careri'ye göre,

> satış şekilleri bir tuhaf; zira padişaha dualar ettikten sonra, satıcı, satılık esiri giysisinin bir ucundan tutarken, diğer tarafta tellal bağırarak fiyatını söylüyor. Almaya niyetli olanlar, kölenin yüzündeki örtüyü kaldırıp, bizim at ya da katır satın alırken yaptığımız gibi, vücudunun muhtelif yerlerini eliyle yokluyor.[240]

Dikkatle incelemek önemli olsa gerekti, zira satılık kadınlar bazen göründüklerinden farklı çıkabiliyordu. Cariyeleri makyajla sergilemek I. Selim zamanında yasaklanmıştı.[241] Bu tür yasaklar belli ki etkili olmuyordu, zira yüzyıllar sonra *Risale-i Garibe*'nin yazarı, esirlerinin yüzlerini boyayarak onları olduklarından daha güzel gösterdikleri için esir satıcılarını kınıyordu.[242]

Kadınlara çok yüksek fiyatlar biçilebiliyordu. Hatta, genç ve güzel kadınlar servet değerine satılabiliyordu: Örneğin, III. Selim zamanında harem için satın alınan kadınlar 8.000 ilâ 20.000 Fransız frangına mal olmuştu.[243] "Bahâ vü behçet ile ağırı altun değer hurîden hasnâ ve periden müstesna" çok güzel kadınları gören "mâlik-i mâl ü menâl olanlar fikr-i meâl edip nola akçe candan ve canandan yeğ değildir" diyerek şehvetlerine teslim oluyorlardı.[244] Ancak bu fiyatları karşılamaya herkesin gücü yetmediğinden, parasız erkekler esir pazarlarına gidip almaya güçlerinin yetmeyeceği kadınlara bakmak durumunda kalıyordu ve satın alamayacak olduklarından "her gece subhadek dizin kucar yatur."[245] Parası

olmadığı halde, her gün esir pazarına kızlara bakmaya giden, alıcı numarası yapıp esirleri inceleyenlerin bu yaptığı, *Risale-i Garibe*'nin yazarı tarafından çok ayıplanmaktaydı.[246]

Bu pazarlara müşteri olan Batılılar da her zaman iyi niyetli olmayabiliyordu. 17. yüzyıl başlarında kırk gün Galata'da demirleyen *Great Dolphin* adlı Marsilya gemisinde top ustası olan Mösyö Nerack, böyle müşterilerdendi. Kendisi, "vicdan ve fazilet için" parasını verip Türk esir pazarından zavallı bir Hıristiyan esiri kurtarmayı dilediğini Lithgow'a anlatmıştı. Yaşlı bir Hıristiyan'ı kurtarmaya niyeti olmayan Nerack, "bedenleri kâfirlerin altında ezilmeden kurtarabilmek" adına bir bakire ya da genç bir dulu tercih ediyordu. Bakire almaya gücü yetmediğinden, Mösyö Nerack bir dul satın alıp, yeniden satarım düşüncesiyle hemen onu eve kapatarak ırzına geçti. Lithgow, bu yaptığını önce gemi kaptanına sonra da Fransız elçisine ihbar etme tehdidiyle Nerack'a kadını zorla azat ettirip, dindarca bir gözlemde bulundu: "Bu Fransız Topçusu bir Katolikti ve buyrun bakın, inancından geriye kalan ve yedi gecelik çapkınlığı ona neye maloldu; tahmini olarak toplam 36 düka diye hesaplayabilirsiniz."[247]

Esir pazarlarının müdavimlerinin elbette hepsi de Nerack gibi adamlar değildi ve cariyelik mutlaka fuhuş anlamına gelmiyordu; cariyeliğin toplumdaki rolünü en güzel anlatan örnek, Fransız topçusundan ziyade Nuri Bey'in hikâyesidir. 1812 yılı sonlarında, 17-18 yaşlarında bir zeamet sahibi olan Nuri Bey, Üsküdar'dan 7.500 kuruşa bir cariye satın aldı. Nuri Bey ve cariye birbirlerini çok sevdiler, ancak iki ay sonra ikisi de vebaya yakalandı. Birlikte yatakta baygın halde yatıyorlardı. Nuri Bey ne zaman kendine gelse, cariyeye "Zîbâ [güzel], ben atımı hazırladım, seni alıp beraber götüreceğim" diyordu. Sonra tekrar kendinden geçiyordu. Ardından cariye kendine gelip, "Efendim, beyim, ben bohçamı hazırladım, beraber gidelim seninle" diyerek yine baygın düşüyordu. On gün bu halde yattıktan sonra aynı günde öldüler ve cenazeleri birer saat arayla toprağa verildi. Bu hikâye duyanları derinden etkiledi. Bu iki genç, yalnızca elli beş gün birlikte olabildikten sonra, meşhur aşk hikâyelerinin trajik kahramanları Ferhad ile Şirin, Arzu ile Kamber gibi ölmüşlerdi.[248]

VI

Bahçeler, Mesireler, Piyasa Gezmeleri

Şehir hayatının çok önemli unsurlarından biri de, gerek şehrin içinde gerek hemen yakınındaki bahçelerde ve açık alanlarda dolaşmak, görmek ve görülmek, çiçeklerin, şenliklerin, kayık turlarının keyfini çıkarmak ve genel olarak hava alıp dinlenmek amacıyla yapılan gezintilerdi. Özel günlerde –Ramazan gecelerinde, Ramazan ve Kurban Bayramlarında– halk en güzel giysilerini kuşanıp bir karnaval havasında sokaklara dökülür, sabaha kadar açık kalan, ön yüzleri defne yaprakları ve fenerlerle bezeli dükkânlar ve kahvehaneleriyle capcanlı, ışıklı sokaklarda gezinir ve kukla gösterilerinden danslara uzanan eğlencelerle oyalanırlardı.[1] Ramazanda minareler ışıklandırılır, aralarına gerilen tellere keskin ışıklı hilaller benzeri farklı motifler oluşturacak şekilde asılan fenerlerle, sonunda tepeden tırnağa alevden bir gömlek giyinmiş gibi görünürdü.[2] Bu fenerlerin yanması bayramın başladığının habercisiydi.[3] Bu dönem, Balıkhane Nazırı Ali Rıza Efendi'nin 19. yüzyıl sonlarını kastederek "İstanbul'da Avrupa beldeleri gibi gece hayatı olmayıp, yatsıdan sonra herkes ikametgâhında hâb-ı sükûna [uykuya] daldığı" diye anlattığı yılın geri kalan kısmından tamamen farklıydı.[4]

24. Salıncaklar, Schweigger, Ein newe Reyssbeschreibung, s. 194.

"Kâfir" şenliklerindekilere benzediklerinden Selaniki'nin nefretle söz ettiği bayram salıncakları, gerek bunlardan çok hoşlanan halk, gerekse bunlar sayesinde para kazanan yeniçeriler için bu şenliklerin en önemli cazibe odaklarındandı.[5] Her meydana ve anacaddeye, dörder yüksek direk dikilir, bunlar çiçekler, zeytin, defne yaprakları ve başka yeşil dallarla süslenerek, aralarına nar, limon, şekerleme ve başka lezzetli yiyecekler asılırdı. Direklerin üzeri güzel bir tenteyle örtülürdü. İki kişi, bu düzeneğin birer yanına geçer ve salıncak asılı ipi sallardı. Salıncakta oturan kişilerden sallanırken en çok yiyecek toplayabilenin galip sayıldığı bir yarışma olurdu. Sallananlardan salıncağı her itiş için farklı ücret alan yeniçeriler –bazen her sallanma için bir akçe, bazen beş-altı ya da sekiz sallanma için bir akçe– bundan epey para kazanırdı.[6] Bunlar, salıncaklarda kullandıkları kumaşları da toplumun zenginlerinden zorla alır ya da devlet onlara bunu tahsis ederdi.[7] Ayrıca dev tekerlekler dikilir, burada "her tekerlek çubuğuna, bir oturak yer-

leştirilir, yelkenli gemilerde kullanılan pusulalardaki gibi iki sırık üzerinde sabitlenir ve Türkler bunun üzerine otururlar, tekerlek, öyle bir şekilde döner ki başları daima yukarıda kalır"dı.[8]

Kadınlar tüm bu şenliklere bir şekilde katılırlar, bazı dönemlerde bu katılım görece daha aktif olur, bu da yönetimdeki padişahın tercihlerine ve dönemin siyasi istikrar durumuna göre değişirdi. Avrupalıların Osmanlı geçmişine dair çok sayıdaki yanlış izlenimlerinden biri de –neredeyse yalnızca erkekler tarafından yazılmış çok sayıda seyahatnamenin de kuşkusuz bunda kısmen etkisi vardır– Osmanlı kadınlarının hareme tıkıldıkları ve hamama gitmek dışında asla dışarı çıkmadıklarıdır. Oysa kadınların dışarı çıktıkları apaçık bilinmektedir. Kadınlar, dostları ve akrabalarını ziyarete, pikniğe ve gezilere gider, saray şenliklerine katılır ve elbette alışverişe giderlerdi. Görece yoksul olanlar, seyyar satıcılık yaparak kapı kapı dolaşıp mal satar, dedikodu taşır ve çöpçatanlık yaparlardı. Kimisi hamamlar, çamaşırhaneler ve evlerde çalışır, kimileri fahişelik yapardı. Camilere, türbelere ve şeyhlere akıl danışmaya giderlerdi; bu şeyhler, zaman zaman, beklendiği kadar ruhani şahsiyetler çıkmayabiliyordu. *Risale-i Garibe*'nin yazarı, karılarının ve kızlarının gidip böyle adamları dinlemesine izin veren "ahmaklar"ı şiddetle kınamıştır.[9] Çok fazla kadın katıldığı için tehlikeli görülerek şenliklerin kısa kesilebilmesi ya da bazı bayramlarda veya Mayıs 1576'da Safevi büyükelçisinin gelişi gibi özel etkinliklerde kadınların ortalıkta görünmelerini yasaklayan fermanların çıkarılabilmesi,[10] kadınların bu alanlardaki varlığının apaçık göstergesidir. Kadınların, vakur ve iffetli davranmaları ve yanlarında bir hizmetkâr bulunması şartıyla kamuya açık alanlara çıkmalarının caiz olduğu yönünde Şeyhülislam Ebussuud Efendi tarafından çıkarılan fetva, onların başkent sokaklarındaki varlığının bir diğer kanıtıdır.[11] Kadınlar ayrıca, tarihi yarımada ile Galata arasında işleyen kayıklarda erkeklerle birlikte yolculuk edebiliyordu; ancak bunlar anlaşılan pek keyifli yolculuklar değildi, zira 1583'te padişah, biraz da kadın yolculara yönelik sarkıntılık olaylarının etkisiyle, kayık seferlerinin kaldırılmasını emretmişti.[12] Kısacası, bazı erkekler *Risale-i Garibe*'nin anonim yazarı gibi, kızlarını bayram

günlerinde dışarı çıkarıp gezdiren "boynuzlular", cuma günleri karılarının sokağa çıkmasına izin veren "püzüvenkler" ve kadınlarının şehirdeki resmi geçit ve şenliklere gitmelerine göz yuman "geyikler"e onun yaptığı gibi sövmüş olsalar bile,[13] onların isteğinin aksine kadınların sırf hareme tıkılıp kalmaları gibi bir durum asla söz konusu değildi.

Kadın ve erkek dünyalarının açık biçimde tecrit edilmesi ve sosyalleşmenin çoğunlukla tek cinsiyetli ortamlarda olması –örneğin kahvehane ya da meyhanelerde hiç iffetli kadın görülmemesi– kadınların haremin kapalı kapıları dışında sosyal yaşama katılmadıkları anlamına gelmiyordu. 19. yüzyılda kadın özgürleşmesinde bir devrim yaşandığı doğruydu –gazeteci Basiretçi Ali Efendi gibilerinin canla başla savaş açtığı bir özgürlüktü bu– ancak her ne kadar Avrupalı erkeklerin Osmanlı başkentine yaptıkları genelde kısa süreli seyahatlerde dikkatlerini çekmemiş olsa da, kadınlar daha önceki asırlarda da dışarıdaki hayata katılabiliyordu.

Öte yandan, dengeyi düzeltmek adına Osmanlı toplumunda kadınların kamusal alandaki varlığını abartmak da yanlış olacaktır. Kadınların hareket özgürlüğü kısıtlıydı; bu kısmen, kadınların ve hatta genç oğlanların kalabalıkta fazla görünür olmalarının toplumsal düzene karşı tehlike arz ettiği endişesinden kaynaklanıyordu. Kadınlara yönelik şiddetin büyük bölümü yeniçeri ve denizcilerden geliyordu; böyle önemli bir liman şehrinde, doğal olarak, bu iki grup sık sık sokaklarda geziyor ve çoğunlukla sarhoş dolaşıyorlardı. Bir keresinde III. Selim, Üsküdar pazarındaki denizcilerin iffetli kadınları kaçırmak için kumpas kurduklarına dair haberler üzerine, tebdil-i kıyafet olay yerine koşmuştu. Ancak oraya vardığında denizciler gitmişlerdi.[14] Türk ya da başka milletlerden denizciler, yalnızca namuslu kadınlar için değil, Careri gibi tecrübeli seyyahlar için bile korkutucuydu. Careri onlardan öyle ürküyordu ki, onların dikkatini çekmemek için odasına kapanmak zorunda kalmıştı.[15] Yeniçeriler kadınlar için sürekli bir tehdit oluşturuyordu ve 1826'da II. Mahmud tarafından katledilmelerinden en çok fayda gören kesimlerden birinin de, kendilerine yönelik bu önemli tehditten kurtulan kadınlar olduğu pekâlâ söylenebilirdi.

Muhtemelen bu olay sayesindedir ki, şehrin kamusal alanlarında kadınların varlığı hızla arttı ve bu da sonraki yirmi-otuz yıl içinde kadınların kamusal alanda daha çok görünür olmasına yol açtı.

Sokaktaki tehlikeler, özellikle belli dönemlerde, kadınların haremin güvenli ortamını hiç kuşkusuz tercih etmelerine neden olmuştur. Kadınların dışarı çıkmaya cesaret edemez hale geldikleri III. Selim'in katledilişinden sonraki şiddet dolu ve kaotik günlerde böyle bir durumun söz konusu olduğu açıktır.[16] Ancak daha sakin dönemlerde, kadınlar dışarı çıkmaktan geri kalmamış ve 19. yüzyılın çok daha öncesinde dahi, kamusal alanda zaman zaman düşünüldüğünden çok daha fazla yer almışlardır. Bu kadınların ve şehrin erkeklerinin akın akın gittikleri yerlerden biri de, İstanbul'un çeşitli yerlerine dağılmış olan çok sayıdaki bahçeydi.

Bahçe

> Nitekim bir Türkü, yazları güzel bir bahçede olduğu kadar samimi bir keyif ve memnuniyet içinde göremezsiniz. Zira bahçeye girer girmez (kendi bahçesi ya da serbest davranabileceğini düşündüğü bir yerse) hemen mantosunu çıkarıp yanına koyar, sarığını üzerine bırakır ve kollarını sıvayıp yakasının düğmelerini açarak bağrını varsa esen rüzgâra verir; yoksa da kendi kendine yelpazelenir ya da hizmetkârı bu işi yapar. Bazen de (bir kayaya tünemiş bir karabatağın fırtına sonrası güneşte kanatlarını açarak gerinmesi gibi) yüksek bir sedirin üzerinde ellerini yana açarak havayla ve tatlı esintiyle cilveleşip, ona ruhum, hayatım, sevincim der; ara ara memnuniyetini belli eden jestler yapar; keza (onun keyfine daldığı süre boyunca) bahçeye de Cennet diyecek, çiçeklerini bağrına dolduracak ve onlarla sarığını süsleyecek, rayihalarıyla sarhoş olacak ve zaman zaman, belki sevgilisiyle aynı adı taşıyan güzel bir çiçeğe şarkı söyleyerek o anda sanki bizzat sevgilisi oradaymışçasına gürültülü sevinç naraları atacaktır. Bir bahçede yediği bir lokma et (ona göre) başka bir yerde yiyeceği en güzel yemekten daha iyidir.[17]

Bahçe, Osmanlıların en büyük eğlencelelerinden biriydi ve Topkapı Sarayı'nın inişli yokuşlu arazilerinden, şehir içiyle çevresindeki bolca saray bahçesinden, zengin yalılarını çevreleyen bahçelere ve

yoksulların minik avlularıyla pencerelerinin önüne koydukları çiçekliklere kadar, İstanbul bunlarla dolup taşıyordu. Şehirde öyle çok bahçe ve servi ağacı vardı ki, uzaktan bakıldığında, "bir şehirden ziyade, sık bir koruluğun ortasındaki çoban kulübeleri"ne benziyordu.[18] Bu izlenimi tekrarlayan Sandys'e göre, binalarla heybetli servi ağaçlarının iç içeliği, "mütelezziz izleyiciye orman içinde bir şehir" sunar gibiydi.[19] 17. yüzyıl seyyahları Jacob Spon ve George Wheler'a[20] ve birkaç yüzyıl sonra yazan Albert Smith'e göre, ahşap evlerin, cami kubbelerinin ve servi ağaçlarının birbirine karışmış hali, şehrin büyüleyici havasına büyük katkı sağlıyordu. Smith, "garip ve hoş" evler, birbirine karışmış bitkiler ve tepelerin yamaçlarını kaplayan ve uzak ufka kadar uzanan zarif servi ağaçlarından söz eder.[21] Mrs. Brassey'nin *The Sunshine* adlı yatı ile rıhtıma girdiğinde dikkatini çektiği gibi, her yer ağaçlıktı.[22] Kont Forbin, saray bahçelerinin servileri arasında yarı yarıya kaybolmuş bu şehri ilk görüşünde, ağaçların çevrelediği muhteşem minarelerin ışıkla kaynaşmasının oluşturduğu manzara karşısında hayranlık ve haz duymuştu.[23] Yeşillikler arasında neredeyse kaybolmuş İstanbul'un görünümü öyle güzeldi ki, Albert Smith pek alışılmadık olumlu bir yorum yaparak, "daha önce beni bu kadar derinden sarsan tek bir an olmuştu, o da gece vakti bir balondan Londra'ya baktığım zamandı" demişti.[24]

Bir balondan Londra'ya bakma deneyimi muhtemelen hiç olmasa da, Osmanlı Ermeni'si Sarkis Sarraf Hovhannesyan da İstanbul civarının doğal güzelliği karşısında Albert Smith gibi büyülenenlerdendi. Boğaz'ın her iki yakasında suya bakan yamaçlar yemyeşil çayırlarla kaplı olup, baharda her renkten güzel çiçeklerle örtülürdü. Anadolu Kavağı ve Rumeli Kavağı'ndaki iki hisar dahi, bahçe ve bostanlarla bezeliydi.[25]

Padişah ve Bahçe

Padişahlar, yürüyerek gittikleri Eyüp'teki gibi has bahçelerde, ya da şehrin hemen dışındaki Belgrad ormanlarının enfes arazisinde, heybetli kayın, meşe ve kestane ağaçları arasındaki kıvrımlı doğal patikalarla süslü köşklerde vakit geçirirlerdi.[26] Ayrıca, Boğaz

25. Karabali bahçeleri, Schweigger, Ein newe Reyssbeschreibung, s. 127.

kıyısındaki Beykoz'da bulunan Tokat Bahçesi'nde ava çıkarlardı. Kanuni Sultan Süleyman'ın burayı çok sevdiği söylenirdi ve buraya Kâğıthane'deki şelalelere benzeyen havuzlar yaptırmış, bunlar daha sonra, 1746'da I. Mahmud tarafından onarılmıştı.[27] IV. Mehmed de Kâğıthane'yi severdi, burada haremiyle eğlenmek için gittiği Vidos Bahçesi adında bir bahçe yaptırmıştı. Gerçekten de burada çok eğlendiği anlaşılıyor, zira "Yüksek Çardak Köşkü'nün önünde bir havuz vardır. Padişah, çıplak kızları yüzmek bahanesiyle suyun içine attırır ve onların yalancıktan bağırıp çağırmalarından çok hoşlanırdı."[28] II. Selim, Galata yakınlarındaki, meyve ağaçları ile uzun servi ve biberiyelerin çevrelediği büyük, geniş yollarla dolu Karabali Bahçeleri'nde sade, hafif yemekler yiyip içki içmeyi severdi.[29] II. Süleyman, zamanının çoğunu Kadıköy'deki Fener Köşkü'nde geçiriyor, burada "Aşklarının keyfini çıkarabiliyor ve cariyeleriyle vakit geçirebiliyor"du.[30]

Saltanat bahçelerinin başlıca örneği, Konstantinopolis'in fethinden sonra Fatih Sultan Mehmed tarafından yaptırılan Topkapı Sarayı'nın has bahçesiydi:

> Sarayın etrafında, güzel meyveler veren çeşit çeşit bitki ve ağaçlarla dolu, çok geniş ve güzel bahçeler kurulmuştu. Her yerde bolca soğuk, berrak içilebilir suyun aktığı kaynaklar, gösterişli, güzel korular ve çayırlar vardı. Bunların yanı sıra, gerek kümes hayvanlarından gerek ötücü kuşlardan oluşan kuş sürüleri cıvıl cıvıl ortalıkta geziniyor, çeşit çeşit evcil ve yabani hayvan burada besleniyordu. Ayrıca, [II. Mehmed'in] güzellik, haz, mutluluk ve keyif getireceğine inandığı başka pek farklı şekillerde zarif süsleme ve dekorasyon mevcuttu. Padişahın tüm bu tasarımlarında cömertlik ve ihtişam vardı.[31]

Topkapı Sarayı bahçelerinin zenginliği, güzelliği ve büyüklüğü Avrupalılarda hayranlık uyandırıyordu.[32] 1591'de Habsburg elçiliğiyle İstanbul'da bulunan Baron Wratislaw'a göre, Topkapı bahçeleri öyle güzeldi ki, insan buranın şiir, müzik ve başka güzel sanatların esin perilerinin oturduğu ve kuytu köşelerde filozofların tefekküre daldıkları, tanrıçaların meskenleri olduğuna inanabilirdi.[33] "Lüksün kâhyalık ettiği ve sonsuz hazinelerle dolu" geniş, ferah ve ziyadesiyle güzel, Peçevi'nin tabiriyle cennet bahçeleri[34] denizle biterdi.[35] Burada her türlü çiçek ve meyvenin yanı sıra iki yanında ulu serviler uzanan enfes parkurlar olurdu.[36] Köşkler arazinin dört bir yanına dağılmıştı ve bol miktarda minik çiçek bahçesi, nadide ağaçlar ve meyve ağaçları bulunuyordu.[37] Güzelim patikalar, hepsi de "usturuplu ve zarif bir düzenle" sıralanmış çok sayıda servi ve meyve ağacı arasından kıvrılarak geçerdi.[38] Dış bahçelerin yanı sıra, avlular da ekiliydi. Birinci avlu, nefis meyveler veren daha küçük ağaçların ara ara belirdiği zarif patikalar ve ulu servilerle süslüydü.[39] Servi ve çeşmelerle dolu ikinci avluda[40] ayrıca "karacaların beslendiği ve yavruladığı" çayırlar yer alıyordu. Ottavio Bon'a göre, narin çeşmeler ve sıra sıra servilerle birlikte bu çayırların da varlığı sayesinde, ikinci avlunun bahçesi birinciden kat kat güzel ve zarifti.[41]

Padişahın ve hatta tüm Türklerin çok sevdiği mermer çeşmeler, Topkapı'nın alametifarikalarındandı ve öyle çoktular ki, neredeyse her gezi yolunda bunlardan iki üç tane vardı.[42] Çeşme kurnalarının mermerleri farklı renklerdeydi ve her birinin yakınında, parmak-

lıklarla çevrili yüksekçe bir alan bulunuyordu. Padişah buraya her geldiğinde, bu bölüm pahalı halılarla ve sırmalı kumaşlarla kaplanır ve çeşmenin suyu ancak o zamanlarda açılır, padişahın maiyetindeki saray kadınları bundan çok hoşlanırdı.[43]

Ağaç ve çiçeklerin dışında, bahçelerde ayrıca nadide yabani hayvanlar bulunur ve bunlar arazide serbestçe dolaşırdı.[44] Geyikler, tilkiler, keçiler, koyunlar ve Hint ineklerinin yanı sıra çeşit çeşit kuş, yabani kaz ve ördek, hem cıvıltıları ve şakımaları hem de padişaha av hedefi olmalarıyla eğlence kaynağıydı. 1699'da İstanbul'da bulunan İngiliz din adamı Edmund Chishull, mavi sakallı ve ortasında siyah bir leke bulunan gri halkalar şeklinde garip renkte tüyleri olan "*Grand Cairo* tavuklarının" varlığından söz eder.[45] Philippe du Fresne-Canaye ise köpeklere odaklanır:

> [padişah] tüm bahçelerinde köpek, at ve av kuşları bulundurur. Tazıları büyük titizlikle kontrol edilir; her biri ayak bileğinden bağlıdır ve üzerinde beyaz bir [örtü] vardır. Kulakları ve tüyleri uzun olup, çoğunun kuyruğu, kulakları ve patileri boyalıdır ve çok güzel bir görünüm teşkil eder.[46]

Topkapı'yı böylesine cazip kılan, saray binalarından ziyade bu bahçelerdi; en azından, sarayın hiç de ihtişamlı bulmadığı mimarisinden çok avlularından etkilenen Thévenot bu fikirdeydi.[47]

Padişahlar sarayın bahçeleriyle epey ilgileniyor ve bunlara bolca masraf ediyorlardı. Bu bahçeler çok ağaçlıktı ve imparatorluğun dört bir yanından ve sınırların ötesinden çiçek sipariş ediliyordu. Laleler Kefe'den [Kırım], nar ağaçları Halep ve Diyarbakır'dan, (beyaz ve mavi) sümbül soğanları Üzeyir ve Maraş'tan ve keçeye sarılı gül fidanları Edirne'den getirtiliyordu.[48]

Bu kocaman bahçelerin bakımı elbette epey işgücü gerektiriyordu. 16. yüzyıldaki bostancı sayısına dair veriler çok büyük farklılıklar gösterir: Bunlar, 1573'te Garzoni'nin bildirdiği 200'den başlayarak,[49] 1534'te Daniello de Ludovosi'nin verdiği 300-400'e,[50] 1550'lerin ortalarında İstanbul'da Venedik balyosu Bernardo Navagero'nun söz ettiği 800'e[51] ve İngiliz Thomas Dallam'ın verdiği

çok daha yüksek bir sayı olan 1.000'e uzanır.[52] Domenico şehirdeki muhtelif saraylarda çalışan 3.000 bostancı olduğundan söz ederken,[53] Navagero, şehirdeki yirmi imparatorluk bahçesinin bakımıyla ilgilenen 2.000 bostancı bulunduğunu bildirir.[54] Bir sonraki yüzyıl için Avrupalıların verdiği rakamlar, 600-700'den başlayıp,[55] La Croix'nın bildirdiği 3.000'e[56] ve Tavernier'nin verdiği 20.000'e varır.[57] Öte yandan Tavernier yine tüm has bahçelerin bakımından sorumlu 10.000'den fazla bostancı olduğunu söylerken,[58] Quiclet ve Courmenin 7.000-8.000 gibi rakamlar verir.[59]

Kesin veriler her ne olursa olsun, bu dönemde çok sayıda bostancı olduğu bellidir. 16. yüzyılda, yaşları on beş ilâ yirmi arasındaki bu oğlanlara[60] günde üç-dört akçe ücret[61] veya günde iki akçenin yanında giyecek ve bilhassa padişahın ava gittiği zamanlarda yaptığı gibi bahşiş veriliyordu.[62] Bir sonraki yüzyılda, bostancı ücretleri günde dört-beş akçeye kadar çıkmıştı.[63] Bahşişlerin dışında, bu işin bir avantası daha vardı. Her kim ki herhangi bir meyve türünden ilk olgun meyveyi bulup, bunu padişaha götürmesi için üstlerinden birine verirse, bin akçe alıyordu.[64] Bostancının işi, "yalnızca bahçeleri bakımlı tutmakla uğraşmak",[65] "bahçede gizlenmiş" ayrık otlarını yolmak, bahçeyi süpürmek ve sulamak ve bitkilerin korunması ve güzelleştirilmesi için gerekli diğer tüm işleri yapmaktı.[66] De la Croix'ya göre, bunlar, sarık veya kuşakları sayesinde birbirinden ayırt edilebilen dokuz gruba ayrılmıştı.[67] Padişah balık tutarak ya da suda gezinti yaparak vakit geçirmek istediğinde, saltanat kayığının kürekçi ihtiyacı da bostancılar tarafından sağlanırdı.[68] 1501 yılında esir alınan Menavino, bostancıların yalnızca bahçe işleri yapmalarından dolayı okuma bilmediklerini savunur.[69] Ondan bir asır sonra, Quiclet de bunların saray hizmetindeki diğer iç oğlanlar kadar eğitimli ve besili olmadıklarını aktarmış, ancak okuma yazmayı öğrendiklerini bildirmiştir.[70] Bostancılar katı bir gözetim altında tutuluyor ve padişahın bir işini halletmek için gönderilmedikleri sürece, şehir merkezine gitmelerine izin verilmiyordu.[71]

Bostancıların şefi, yalnızca Topkapı bahçelerini değil, diğer saray bahçelerinin de tümünü denetimi altında tutan bostancıbaşı idi.[72] 16. yüzyılda, bostancıbaşıya günlük iki yüz akçe ücret veriliyor ve

yılda iki defa, kadife ve brokar kumaş hediye ediliyordu.[73] 17. yüzyılda bostancıbaşının ücreti günde üç yüz akçeye varmıştı.[74] Siyasi olarak çok önemli bir yerdeydi, zira bostancıbaşı unvanıyla anılmasına rağmen, genelde önemli şahısların idamından sorumlu olarak, saray muhafızlarından sorumlu komutan rolünü icra ediyordu ve hem siyasal hem de mali güce sahipti.[75] Onu önemli kılan, padişaha erişebilmesiydi ki bu ona potansiyel bir siyasi nüfuz sağlıyordu.

> Hünkârın kayıkta kendisiyle çok fazla konuştuğu (ki böyle anlarda ne dedikleri işitilmesin diye, dilsizler köpek enikleri misali ulumaya koyulur) bostancıbaşı, istediği kişiye yarar ya da zarar getirebilir; değil mi ki padişah çeşitli olaylardan büsbütün habersiz ve herhangi bir kulunun lehinde ya da aleyhinde her türlü malumata inanmaya hazırdır.[76]

Kürekçilerin çıkardığı gürültü hakkında Sanderson da yorum yapmış ve bunların "kürek çekerken sık sık köpek gibi havladıklarını" bildirmişti: "Nedenini bilmiyorum, yalnız, onun [padişahın] (dümende oturan bostancıbaşı ile) konuştuğunu duyduklarında, konuşmayı dinlemeye cesaret edemediklerinden olabilir."[77]

Padişah Boğaz sularında keyif yapmaya çıktığında saltanat kayığının dümeni bostancıbaşında olurdu. Padişah ne zaman bahçesine gitmek istese, kendisine refakat etmesi için bostancıbaşını çağırtır ve onunla istediği konuyu mütalaa ederdi.[78] Padişahın el üstünde tuttuğu bostancıbaşının onunla konuşurken herhangi biri için lehte ya da aleyhte laf söyleyebileceğini çok iyi bilen paşalar da ona dalkavukluk ederlerdi.[79] Bostancıbaşının onlara "iyilik ya da kötülük" yapabilme gücü, düzenli olarak hediyelere boğulmasını sağlıyordu.[80] Güçlü ve "İstanbul'da işlerin nasıl döndüğü konusunda çok tecrübeli" olan bostancıbaşı,[81] Ottaviano Bon'un belirttiği gibi "çok yüce bir mevkiye sahip"ti, "zira sultanın tüm köşklerinin bakımı onun kontrolünde, saltanat kayıklarının dümeni onun elindeydi ve bulunduğu konumdan çok daha yükseklere çıkabilirdi."[82]

17. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, bostancıbaşının muazzam gücü, onu hem nefret edilen hem de korkulan bir figür haline getirmişti:

26. Bostancıbaşı, Paul Rycaut, The History of the Present State of the Ottoman Empire (Londra, 1675), s. 754-755.

Bostancıbaşı, Boğaz'ın iki sahilleri ile Kâğıthane'ye kadar bütün adaları, Filurya'dan Ayistifan'a (Yeşilköy) kadar ve Üsküdar taraflarında Kartal ve Pendik'e kadar bütün şehri dolaşır. Kendisi hususi kayığı ile gezerek sahilleri mütemadiyen göz altında bulundurur ve padişahın vekili sıfatı ile her yerde onun gibi hükmeder. Bostancıbaşı, kavga ve cinayetleri tâkib eder, kanlı-katilleri ve eşkiyayı yakalar ve Hasbahçe'nin alt tarafında bulunan zindana atar. Bostancıbaşı, bahçelerde bir gürültü işitince derhal yetişir ve faillerden yüz, ikiyüz ve beşyüz kadar altın alır. Kendisi, sarhoş bir halde gördüğü erkeklere ve kadınlara ve nara atanlara rastlayınca, onları sahile çıkartır ve onlara etmediğini bırakmaz. Bostancıbaşının falakası yoktur, dövülen adamların sağ ve sol bacaklarına tokmak vurdurur. Dayak yiyenler bağırıp çağırırken, kendisi oturup şarab içer. "Padişah başı için sultanım [bostancıbaşı] meded" diye yalvarmalar beyhudedir. O "çevira büzüğü" diye emir verir ve sopalar dumbe'nin (kıç) üzerine inmeğe başlar. Bahçelerde eğlenmeğe gitmiş olan zengin kadınlar yakalandıkları vakit, canlarını kurtarmak için kemerlerini, küpelerini ve bileziklerini vermeğe mecbur kalırlar. Maazallah, bostancıbaşı denizde kadın ve erkek hanendelere rastladı mı, sorgu sual etmeden kayıklarını batırır. Rumlar rüşvet vermeksizin ziyaretgâhlarına gidemezler. Aksi takdirde bostancıbaşı tatar gibi yetişir. En çok para verenler onun elinden kurtulurlar, birçokları da, ölüm korkusundan dağlara ve derelere kaçarlar. Yakalananların kalkanı büzükleri ile tabanlarıdır.[83]

Bu karanlık ve gaddar bostancıbaşı portresinden sonra, 17. yüzyılda yazan bir Osmanlı Ermeni'si olan Eremya Çelebi, sözlerini şöyle noktalar: "Allah hepimizi bostancıbaşının zulmünden, dayağından, cezasından ve zindanından korusun." Bu kişinin dayakları öyle ağırdı ki, ondan dayak yiyerek Müslüman olanlar dahi vardı.[84] Bu bakımdan, bostancıbaşı bariz biçimde Memlûk Sultanı el-Muayyid'e benziyordu; o da 15. yüzyıl başlarında Katalan konsülü ve ona eşlik eden tüccarı öyle acımasızca dövdürmüştü ki, tüccar İslam dinine geçmişti.[85]

Geniş bir bostancı kadrosu ve çok güçlü bir bostancıbaşının varlığına rağmen, bahçecilikte elde edilen sonuçlara hayranlık duymayan ya da Türk bahçelerinin dünyada en iyi bakılan bahçeler olduğunu düşünen Thomas Dallam'la hemfikir olmayan Avru-

palılar da vardı.[86] Türkler "Bahçecilikte de, mimarideki kadar yeteneksiz olup... bitki ve ağaç yetiştirme ve süsleme sanatından çok daha ziyade doğanın meyve üretmesiyle ilgileniyorlar"[87] ve çok sayıda insan istihdam etmelerine rağmen, bahçeleri, "bizimkilerin düzenine de süslülüğüne de yaklaşamıyor."[88] Kimileri ise, eften püften kusurlar bularak "çeşitli ve çok berbat su fıskiyeleri"nden ve "acınası bir görünüm" arz eden örgü çitlerden söz ediyordu.[89] Hatta durum öyle berbattı ki, bahçenin yukarısındaki patikalar "Lahey banliyölerinde bir Felemenkin evinin ön bahçesinde görebileceğinizden daha büyük bir zevksizlikle düzenlenmişti."[90] Bu bahçeler, kuşkusuz Tuileries, Versailles, Fontainebleau bahçeleriyle ya da kimi Fransızların özel bahçeleriyle asla boy ölçüşemezdi; zira, Grelot'nun eleştirisine göre bunlarda hiçbir nizam gözetilmemişti.[91] Dış bahçeler, tamamen bakımsız ve budamasız bırakılmış birkaç servi korusu[92] ve çeşmeler haricinde, süslemeden yoksundu.[93] 17. yüzyıldan bir İngiliz din adamı olan Edward Chishull'ın tabiriyle bunlar,

> en ufak bir avuntu vermeyen kaba ve yabani yerler, ancak, doğa onları öyle donatmış ki, bir Hıristiyan hükümdarın elinde olsalardı, hak ettikleri seviyelere erişme ve durmadan güzelleştirilme potansiyeline sahiptiler.[94]

Chishull'ın bu bahçelerin Türklerin elinde olmasından duyduğu rahatsızlık, ondan bir asır önce yazan Baron Wratislaw'ın duygularını da yankılamaktadır: "[...] her şeyi bir güzel süzüp, hoş kokulu çiçeklerden bir demet topladıktan sonra, dünyanın bu en güzel mevkii ve bu enfes bölgenin tamamının Türklerin yönetiminde kalmış olmasına yürekten üzüldük."[95] Busbecq de, İstanbul'dan Karadeniz'e giderken, yol üstünde gördüğü güzelim vadilerin üzerinde konumlanan pek çok imparatorluk bahçesi için benzer şeyleri hissetmiş: "Nasıl da bir periler mekânı! Nasıl da bir esin perisi yuvası! Nasıl verimli bir inziva yeri!" Ve bunların Türklerin elinde olması ne yazıktı, zira "adeta toprak bile... Hıristiyanların ilgisine ve kültürüne kavuşma hasretiyle yasta gibiydi."[96]

Ancak şehri ziyaret eden birçok Avrupalıyı üzse de, Osmanlılar bu bahçeleri sıkı sıkıya sahiplenmişlerdi ve padişah, haremiyle ve yakınlarıyla, saray bahçelerinin bolca keyfini çıkarıyordu. Padişahlar burada okçuluk, (gözde bir aktivite olan) doğanların eğitimini izlemek, saray mensuplarıyla oturmak, müzik ve şiir dinlemek ve yiyip içmek gibi eğlencelerle hoşça vakit geçiriyordu. Padişahların birçoğu avcılığa çok düşkündü. III. Murad

> bahçesine geyik ve keçilerin yanı sıra yaban domuzu, ayı ve aslanlar da getirtmiş olup, burada av partileri düzenler ve pencerenin önünde durup acemi oğlanların avlanmasını izler. Ayrıca buraya her türden kuş getirtmiştir ve bahçesinde atıyla gezinip onların uçuşunu seyreder; kısacası, diğer hükümdarların sayfiyede sahip oldukları tüm av keyiflerine o, sarayının sınırları içinde sahiptir ve boş zamanlarında bunun keyfini sürer.[97]

1621'de İstanbul'da bulunan Deshayes de Courmenin de, padişahın av merakına değinir:

> [Padişah]ın zaman zaman sarayında çok keyifli küçük avları olur. Padişah birçok canlı yaban domuzu yakalatır ve bunlar saraya getirilip brandayla çevrili bir yere konur. Hanım sultanları, hadımları ve diğer gözdelerini eğlendirmek istediğinde, onları buraya getirtir. Yaban domuzlarının her birine bir düşmanının adını vererek İspanya Senyörü dediği İspanya Kralı, Floransa Dükü, Malta Beyi ve bu gibi başka isimler takar ve bunları okla öldürdükten sonra yardımcılarına çok büyük ödüller verir, zira bunlar çok batıl inançlıdır ve padişahın, isimlerini yaban domuzlarına verdiği hükümdarları öldürmesi gerektiğine, aksi halde lanetleneceğine inanırlar. Daha sonra padişah oklarla delik deşik olmuş bu yaban domuzlarını kralın büyükelçisine ve bazen de, ortak düşmanlarının ortadan kaldırılması sevincini paylaşmak için başka büyükelçilere gönderir.[98]

Kimi padişahlar dilsizlerle, soytarılarla ve suyla yapılan itiş kakış eğlenceleri severdi. I. Ahmed, dilsizlerin ve soytarıların Topkapı Sarayı bahçelerindeki bir yapay gölde kayıkla onu aşağı yukarı gezdirmelerinden hoşlanırdı. Burada "onları suya atlatıp, onlarla şakalaşmayı" severdi; "ve onlarla birlikte gölün kenarında yürüdüğü pek

çok kereler, onları göle atar ve başları ve kulaklarını göle daldırır"-dı.[99] Padişahların bu grupla harcadığı vakit, en azından bir kişinin, Venedik balyosu Gianfrancesco Morosini'nin, Osmanlı padişahlarının ne kadar iyi hayatlar sürdüklerini sorgulamasına yol açmıştı; zira padişah, saraydaki vaktinin neredeyse tamamını hadımlar, oğlanlar, cüceler, dilsizler ve köleler arasında geçiriyordu ki Morosini'ye göre bu, en az kadınların refakatinde olmak kadar kötüydü.[100]

Harem kadınları da bahçelerin sefasını sürüyordu, zira pek inandırıcı olmasa da, bir Batılı seyyah valide sultan ve "dört hanım sultanın, neşe içinde birbirleriyle boğuştuklarını ve gülüştüklerini" gördüğünü bildirir.[101] Neşeyle boğuşmaktan başka, bunlar "bitkileri kökünden söküp parçalamak"tan da keyif alıyorlardı ki, bir başka Avrupalının beyanına göre[102] bu onlar için çok zevkli bir uğraştı. Bu da, geceleri, uyuyan padişahın ayağını gıdıklayarak onu yangından haberdar eden kırmızı sarıklı cariye kızların hikâyesini hatırlatıyor. Yıkıcı, genç ve hırçın tabiatlı harem kadınları tasavvurunun, 19. yüzyılda İngiltere'de okuyucular arasında epey revaçta olduğu anlaşılıyor, zira dönemin popüler basınından bir başka yazıda, saray kadınlarının "eğlencelerinde" valide sultanın kabul salonundaki aynaları kırdıklarından söz edilir.

> Padişahın kadınlarının bu yolla verdikleri hasar öyle büyüktür ki, bunlar kışlık dairelerinden bu saraya geldikleri zaman, en pahalı mobilyaların bazıları ortalıktan kaldırılır. Bunlar arasında, Elgin Kontu tarafından hediye edilen büyük, renkli bir avize de vardı; bu avize yalnızca onların olmadığı zamanlarda asılı durur, o zaman bile avizeyi tavana asmak için adi bir ip kullanılırdı.[103]

Halk ve Çiçekler

Türklerin hepsi çiçek seviyordu ya da imparatorluğu ziyaret eden Avrupalıların izlenimi böyleydi.

> Türklerin çiçekleri nasıl sevdiklerine, ellerinde ve sarıklarında nasıl sürekli çiçek bulundurduklarına ve onlara nasıl kutsalmış gibi değer verdik-

lerine inanamazsınız. Türk Padişahı, eğer bilhassa sevdiği bir ağaç varsa, onun gölgesine farklı kokularda ve türlü türlü bolca çiçek diker. Ve her bahçesinde, her türden öyle bol miktarda çiçek vardır ki, elinizi uzatsanız, akla gelebilecek her renkten, karışık ve zengin bir buket toplayabilirsiniz. Patikaları çevreleyen serviler öyle uzundur ki, hayranlık uyandırır; ancak bu patikalar dardır, zira Türk Padişahı daima yalnız yürüyüş yapar.[104]

Türkler ve İstanbul hakkında hemen hemen hiç olumlu bir şey söylemeyen Albert Smith dahi bundan etkilenmişti. Bahçeleri de, ahırları da aynı derecede hayal kırıklığı yaratan Topkapı'da ahım şahım ilgi çekecek hiçbir şey bulamamasına ve Ayasofya'nın onda "hiçbir hayranlık uyandırmamasına" rağmen, Türkler "tüm sanatsal etkilerden yoksun biçimde" de olsa, doğaya büyük hayranlık duyuyorlardı. "Tarlalar ve ormanlar, mavi sular ve gökler, güneşli hava ve renkli çiçek bahçeleri, onlar için çok büyük mutluluk vesileleri"ydi.[105] Tournefort, bitkilerin böylesine ilgi görmesini ve yetiştirilmesini, koyu dindar Türklerin hayır işi olarak üstlendikleri bir dini görev olmasıyla açıklıyordu.[106] İstanbul'da bayram günlerinde sokaklarda çiçek satılırdı.[107] Erkekler sarıklarına çiçek takarlardı; *Risale-i Garibe*'nin yazarının iğrenerek söylediği gibi, kıçında donu olmayan bile başına iki karış çiçek "sokunmaktan" geri kalmazdı.[108]

Türklerin bu çiçek sevgisi, savaşın ortasında bile dikkat çekiyordu. Balkan Savaşları (1912-13) sırasında, Türklerin çiçek sevgisinin onların en sempatik özelliği olduğunu düşünen Amerikalı gazeteci H. G. Dwight, geçici kamp kurmuş Türk askerlerini, çadırlarının etrafına çim ve hercai menekşe dikerken görmüştü. Dwight, "Hiç kimse, [bir Türk] kadar bahçe sever değildir. O, Yeni Dünya'daki şehirlerin arka avlularına ya da banliyö çimlerine asla katlanamazdı. Türkler çoğunlukla açık havada oturmaya düşkündür, bunu yaparken birilerinin onlara bakmasından hoşlanmazlar ve çiçeklere âşıktırlar" der.[109]

Bu dönemde, yani imparatorluğun son zamanlarında, çiçeklere olan tutkuları Türklerin yaşamının her alanında kendini gösteriyordu. Bahçesiz evlerde bile, pencere pervazları ve balkonlarda,

saksılar içinde karanfiller, güller, sardunya, küpeçiçeği ve fesleğenler bulunurdu. Çocuklar her sabah öğretmenlerine minik çiçek buketleri götürürdü; insanlar dostları hastalandığında, onlara çok zarif bir vazo içinde karanfil ya da zerrin yollarlardı.[110] Herkes, "şık beyefendilerden İstanbul gençlerine, yaz kış, yıl boyunca her gün" bir çiçek takardı.[111] Dwight'a göre, düğme deliği modası İstanbul'da henüz herkesçe benimsenmemiş olsa bile, yine de

> Ağırbaşlı bir kişiyi, elinde -Türklerin aşırı düşkün oldukları çiçeklerden- bir gül ya da karanfille yürürken görmek gayet sıradan bir durumdur. Daha az ağırbaşlı olanlar, tek kulak üstüne bir çiçek iliştirip sapını feslerinin altına sokmakta beis görmezler. Hiç unutmam, bir keresinde, yanan bir eve su püskürtmekle meşgul bir itfaiyecinin, arada bir durup, dişlerinin arasında tuttuğu bir çiçeği kokladığını görmüştüm.[112]

Merasimlerde giyilen kaftanlarda, halılarda ve meşhur ebru sanatında görüldüğü gibi Türk sanatında kullanımı çok yaygın olan çiçek motifi, İslamiyette klasik bir temaydı ve Osmanlı bahçeleri, İslami bir içeriğe göre şekillendirilirdi. İslam dünyasında bahçe, cennetin sembolüydü. Kuran'daki pek çok ayet cenneti akan sularla dolu bir bahçe, yeşillik ve sükûnetin hâkim olduğu bir mekân olarak anlatır: Müminler, cennetin yeşil konforu içinde, birçok soğuk sulu nehir ve akarsu arasında, lüks halılar üzerinde otururlar. Bu dini bahçe imgesi, toprak ve suyun, çiçekler ve ağaçların tevhidi ve ruhun saflığını temsil eden tasavvuf geleneğinde büyük önem taşır. Said Emre'nin yazdığı gibi, "yeryüzü etüm tenüm akan sulardır kanum."[113]

Said Emre, tevhidi ifade etmek için bahçe imgesini kullanan tasavvuf şairlerinin belki de en ünlüsü, 13. yüzyıl Türk şairi Yunus Emre'nin takipçisiydi. Tasavvuf imgeleminin Yunus Emre şiirinde sürekli olarak beliren başlıca unsurları gül ve bülbüldü; gül maşuk, bülbül âşıkı temsil eder, ikisi Allah ve mümini simgelerdi. Gül bahçesi de, Yunus Emre tarafından Allah'ı, şeyhi ya da maşuku temsilen kullanılmıştı. Şiirlerinden birinde Yunus, kendisini gül bahçesindeki bir güle benzetir:

Gel varalum bizüm ile kim giresin bahçelere
Dâim öter bülbüllerim gülistanım solmaz benüm
Bizim ilin bağçeleri dâim tazedir gülleri
Ma'muredürür bostanum ağyar gülüm üzmez benüm.[114]

Su ve yeşilliklerin oluşturduğu cennet bahçesi imgesi, temel unsurlarından biri su olan geleneksel İslami bahçe motifine de yansımıştır. Su, tıpkı servi ağacı gibi, Osmanlı bahçesinin ayrılmaz bir unsuruydu. 1670'lerde İstanbul'da bulunan Antoine Galland, Fransa'daki bahçelerle Osmanlı İmparatorluğu'ndakiler arasındaki farklılıklardan birinin, Fransa'da bahçeler sitil ile sulanırken, Türk bahçelerinde suyu her yere ulaştıran ve basınçla su çekilen oluklar ve küçük kanallar bulunması olduğunu yazar.[115]

Ancak Osmanlı bahçesi, İslami bahçeler kapsamında yer almakla birllikte, farklılık gösteriyordu. Örneğin Elhamra Sarayı bahçeleri gibi klasik örneklerde görülen geleneksel nizamdan farklı olarak, Osmanlı bahçeleri çok daha yabani, daha doğaldı ve işlevsel bir yönü vardı. Bunların hem dekoratif hem de üretken olmaları amaçlanırdı. İslami bahçe inşa edilmiş ve düzenlenmiş bir mekânken, Osmanlı bahçesi halihazırdakini kullanıp kendisini topografyanın niteliklerine göre şekillendirmek suretiyle, alana uyum sağlardı. Bundan dolayıdır ki, pek çok geleneksel İslami saray bahçesinde, biçimsel olarak tasarlanmış bahçeleri boydan boya kateden düz, yapay su kanalları varken, Osmanlılarınki daha çok, Edirne sarayında olduğu gibi, yakındaki bir dere ya da nehri kullanarak bahçeyi onun etrafında tasarlayan bir yapıdaydı. Bu özellik, Topkapı bahçelerini ziyaret ettiğinde, burada "insan eliyle suni olarak inşa edilenden ziyade doğada kendiliğinden oluşmuş enfes yerler, çeşit çeşit kameriyeler, çok hoş çiçek tarhları ve çayırlar, nefis kanallar, akan dereler ve bol bol koruluk"[116] gören Baron Wenceslas Wratislaw'ı hayran bırakmıştı. Şekilcilikten bu denli uzak olunması Avrupalı seyyahlarca her zaman takdir edilmemiş, Chishull, padişahın tüm bahçelerini "bolca gördüğümüz sıradan, bakımsız bahçeler gibi, hiçbir düzen ve zarafet taşımayan, dikildikleri halleriyle büyümüş ağaçlar karmaşasından ibaret" diye tasvir

etmişti.[117] Fransız bahçeleri, patikalar ve çiçek tarhlarıyla güzelleştirilirken, Türklerinkinin "doğanın verdikleri dışında" neredeyse hiç süsü yoktu.[118]

Osmanlı bahçesini hem daha şekilli klasik İslami tasarımdan hem de Avrupa'nın heybetli bahçelerinden farklı kılan, yalnızca onun doğal, düzen verilmemiş niteliği değil, aynı zamanda işlevsel oluşuydu. Osmanlı bahçesinde çiçek ve sebzeler, meyve ağaçlarıyla servi ağaçları birbirine karışırdı. Bu hem zevk hem de yemek için bitki yetiştirme sistemi, bahçenin güzellikleri arasına böyle işlevselliklerin karışmasından hoşlanmayan Avrupalıları şaşırtıyordu. Carreri marulların bolluğuna dikkat etmiş,[119] de la Croix ise beklendiği gibi güzel çiçek tarhları ve hoş patikalar yerine, bir keşmekeş içindeki servi ağaçları, epey sıradan çiçeklerin dikildiği alanlar ve bol bol salatalık, balkabağı, kavun ve yeşil bitkilerin olduğunu söyleyerek okurunu uyarmıştı.[120] Courmenin, Topkapı Sarayı'nın dış bahçelerinde, çiçek tarhları yerine, sebze bahçeleri ve bitkilerin dikildiğini kaydetmiş,[121] Tavernier, saray bahçelerindeki patikalar arasında bulunan boşlukların mutfak bahçeleri, sebze bostanları ve meyve bahçeleri olarak kullanılması karşısında şaşkınlığını belirtmiştir. Buralarda bolca çilek ve ahududunun yanı sıra, çok büyük kare şeklinde kavun ve salatalık bostanları bulunuyordu. İçlerinde en çok salatalığa rastlanıyordu, zira

> Doğulular bunlara çok düşkün. Bunları çoğu zaman soymadan yiyip, ardından bir bardak su içiyorlar. Asya'nın her yerinde bu, üç dört ay boyunca yoksulların gündelik gıdası durumunda ve Doğu'da, bir çocuk yiyecek bir şey istediğinde, ona Fransa ya da başka yerlerde olduğu gibi ekmek vermek yerine, salatalık veriliyor ve o da bunu yerden toplandığı gibi, çiğ çiğ yiyor. Çalışanlar ve deve sürenler ve kervanlarda at ve katırların bakıcılığı gibi çok yorucu işler yapanlar, salatalıklarıyla, bizim atlara verdiğimize benzer bir salata yapıyorlar.[122]

Bir başka Fransız, Antoine Galland da Türklerin salatalık düşkünlüğüne ve aynı zamanda bol miktarda çiğ yeşillik tercihine değinir; "Fransa'da, pişirilip iyi bir sosla süslenmedikçe kim-

se bunları yemez" der.[123] Rus salatalığı diye bilinen lezzetli minik salatalıklar ve Rumeli Hisarı çevresindeki bahçe ve bostanlarda yetişen kirazlar çok meşhur olup, Büyük Göksu deresinin verimli bostanlarında, şehirde ün salmış, uzun ve lezzetli bir patlıcan türü yetişiyordu.[124]

Türklerin zevkle yedikleri yiyecekler salatalıkla sınırlı kalmıyor, Salomon Schweigger'e göre, Türkler aynı zamanda meyveye de çok düşkün olup, şarap içmek yerine, portakal, nar, incir, limon, kavun, dut, elma, armut ve kiraz yiyorlardı.[125] Gerek Osmanlı bahçelerinde bulunan meyvelerin miktarı, gerekse imparatorlukta yetişen meyvelerin kazandığı büyük şöhret göz önüne alındığında, buna şaşırmamak gerekir. 16. yüzyıl ortalarına ait bir Venedikli kaynağa göre, Halep'te olağanüstü üzümler ve dünyanın en iyi kavunu yetişiyordu.[126] Venedik balyosu Ottaviano Bon, ne padişahın ne saray kadınlarının ne de hizmetkârların, daima bu kadar bol miktarda ve çeşitte bulunabilen meyveden yana hiç sıkıntı çekmeyeceklerinden emindi. Padişahın kendi bahçesinde ya da başka yerde yetiştirilen meyvelerden her sabah saraya getirilirdi. Bu meyveler "kusursuz bir lezzete sahip; bilhassa incir, üzüm, şeftali ve kavunlar."[127] Thomas Dallam bundan çok etkilenmişti:

> Her odada ya da köşede nefis bir meyve ağacı ya da ağaçları yetiştiriliyor, ayrıca çeşit çeşit ve bol miktarda tatlı üzüm mevcut; burada insan yılın her günü üzüm toplayabilir. Kasım ayında, yemekte otururken bağdan üzüm kopardıklarını gördüm ve onları yemem için bana getirdiler. Bir ay boyunca her gün sarayda yemek yedim ve her gün etlerimizin üstüne üzüm yedik; ama eminim ki üzüm orada her mevsim yetişiyor.[128]

Bu üretim, yalnızca evdeki tüketime ve padişah ile saray halkını doyurmaya yönelik değildi. Saray bahçelerinde yetişen sebze ve meyvelerin ihtiyaç fazlası kısmı halka, aynı şekilde, çiçekler de şehirdeki dükkânlara satılıyordu. 16. yüzyılda Topkapı bahçelerinde yetişen ihtiyaç fazlası meyvelerin sarayın önündeki meydanda satıldığı biliniyor;[129] 17. yüzyılda ise, bunlar şehirde yalnızca padişahın meyvelerini satan özel bir pazarda satılıyordu.[130] Görünüşe

bakılırsa büyük rağbet ve talep vardı. Satın alanlar bunları çoğunlukla "mühim şahıslara" hediye olarak yolluyordu, "zira bunlar öyle mükemmel kalitede ve *Bostancı*lar tarafından öyle süslü püslü istiflenmiş olur ki, bu güzellikleriyle, çoğu zaman çok daha pahalı bir hediyeden daha makbule geçerler"di.[131] Çiçekler de satılırdı. 16. yüzyıl sonlarında ihtiyaç fazlası çiçekleri satan yüzden fazla dükkân olduğu anlaşılıyor ki bu sayı yetkililere aşırı geliyordu. Busbecq'e göre, Sultan Süleyman'ın sadrazamı ve damadı Rüstem Paşa, "satarak para artırmak için, ne kadar küçük olursa olsun hiçbir gelir kaynağını, hatta Padişah'ın bahçelerinde yetişen sebzeler, güller ve menekşeleri dahi gözardı etmezdi."[132]

Bu satışların geliri padişah sofrasının masraflarına harcanıyordu ve Tavernier'ye göre, bahçelerinin gelirini "yalnızca sofrayı geçindirmek ve boğazı için" kullanmak Osmanlı hükümdarlarında bir gelenekti;[133] bu tabir daha önce Menavino tarafından da kullanılmıştır.[134] Her cuma bostancıbaşı, hazine yetkililerine bahçe ürünlerinin satışının hesabını verirdi.[135] Saray bahçelerinin ürünlerini dışarıya satma şeklindeki bu âdet Schweigger'e tuhaf gelmişse de, padişahın bu malların ticaretini yapmakta hiçbir sorun görmediğini belirtir;[136] bunun nedeni, Menavino'ya göre padişahın bu geliri "yoksulların alın terinden değil, hakkıyla kazanılmış" görmesindendi.[137] Öte yandan, Bon'un tasvirine göre bu gelir her zaman yalnızca padişahın boğazı için harcanmıyordu, zira hünkâr bunu başka şeylere harcamayı da seçebiliyordu. Bu, onun "cebe akçesi", yani cep harçlığı olup "fırsat bulduğunda, onu eğlendiren dilsizlerine ve soytarılarına bundan avuç avuç verir"di.[138]

Bahçeler Türklerin günlük yaşamının ayrılmaz bir parçasıydı ve hepsi çiçek yetiştirmeye meraklıydı. Örneğin, Şeyhülislam Ebussuud Efendi çiçeklere olan tutkusuyla büyük ün kazanmıştı. Kendisi biri beyaz, diğer ikisi sarı olan üç zerrin türü yetiştirmeyi başarmış, bunlara onun adı verilmişti.[139] Her yerde bahçeye rastlanırdı ve İstanbul, "kedilerin üzerlerine tırmanarak bir araya toplandıkları" duvarlarla çevrili büyük bahçelerle doluydu.[140] Spon ve Wheler, Gelibolu'da neredeyse hiç bahçesiz ev olmadığını belirtir[141] ve yüzyıllar sonra Mrs. Brassey, İstanbul'da demir atmak üzere ya-

tıyla limana girerken yanından geçtikleri bitmek bilmeyen evler ve bahçeler karşısında hayrete düşer.[142] Kuzeye, Karadeniz'e doğru uzanan kıyı şeridine serpiştirilmiş sayısız saray ve köşk vardı[143] ve bunlar çok yaygındı; zira Türklerin "mütefekkir mizacına" hitap ediyorlardı.[144] Hepsi de enfes bahçelerle çevrili[145] olup, Anadolu yakasındaki Üsküdar'da, servi korulukları ve ağaçlık taraçalar[146] ve hepsi de servi, çam, köknar, meşe, dişbudak, hünnap, at kestanesi, kiraz, kayın ve diğer ağaçlarla gölgelenmiş çok güzel gezi yolları göz okşuyordu.[147] 1573'te İstanbul'a giden Venedik balyosu Andrea Badoaro'ya göre, Pera'nın üstündeki tepeler, dünyada bulabileceğiniz en zevkli ve en tatminkâr av fırsatını sunuyordu.[148] Bu olağanüstü bolluktaki bahçelerle serviler ve diğer ağaçların oluşturduğu yeşillik kitlesinin hoş renk karmaşasına eklenmesi, şehre uzaktan bakan herkesi cezbeden manzarayı yaratıyordu.[149]

17. yüzyılın ikinci yarısında, İstanbul Boğazı'nın Avrupa kıyılarında,

> [...] sayısız köy, yalı, köşk ve saraylar vardır. Zenginler burada eğlenirler ve lâtif denizi temaşa ederler. Sahiller ise kâmilen türlü türlü ağaçlarla donanmış bahçe halinde olup bunlar çok müsaid seyran yerleridir. Çınar, defne, servi, şarap renkli lâl ırgavanlar (erguvan), daima yeşil kalan senavber (çam) ağaçları ve hiraman (ihtişamlı) servilerle dolu olan bu çemenzarlar, vadiler ve kühistan (tepelik ve dağlık) sahralar, gerek insanlar ve gerek koyun sürüleri ve padişah mandıraları için bol suya maliktir. Halk ilkbahardan Kasım'ın sonuna kadar, bu güzelliğine doyulmaz yerlere eğlenmeğe gider.[150]

Tıpkı saray bahçeleri gibi, diğer bahçeler de, hem işlevsel hem de eğlencelikti, zira meyve ve sebze yetiştirmek halkın ev ekonomisi için elzemdi. Her evin bir bahçesi bulunurdu ve herkes bahçesini kendi olanakları ölçüsünde düzenleyip süslerdi.

> Çiçek, ağaç, yeşillik, meyve... Hiçbir ev yoktu ki bahçesinde bir iki gül fidanı, bir yasemin çardağı, bir mavi salkım kameriyesi bulunmasın. Bir iki incir, armut, kayısı, erik, ayva ağacı olmasın. Daha varlıklılar bahçelerini cennete çevirirlerdi.[151]

19. yüzyılda, Boğaz kıyılarını çevreleyen yalıların genelde denize bakan ön taraflarında küçük bir bahçeleri olurdu, ancak esas büyük bahçeler, gözlerden saklı halde evin arkasında bulunurdu. Bu ekili biçili ve bakımlı bahçeler, ailenin bolca zaman geçirdiği, dinlenip eğlendiği yerler olup, hane halkının ilgi odağıydı. Bunlar, bir çiçek bahçesi ve onun arkasında sebze ve meyveler için ayrılmış bir bölümle, bahçelerin kurulmasında kullanılan tohumluklar ve fideler için ayrılmış bir alandan müteşekkildi. Ayrıca buralarda, kışları ısıtılan, havalar serinlediğinde limon ve portakal ağaçlarının konduğu seralar bulunurdu. Tüm bahçenin çevresi, üzeri kalın sarmaşıkla kaplı bir duvarla çevrilirdi. Bu bahçelerde katı davranış kuralları gözetilirdi. Çiçekleri koparmak, balık tutmak veya hayvanları kovalamak, çimlere ya da çiçeklere basmak gibi davranışların hiçbiri tasvip edilmezdi ve yasaktı.[152]

Hanımeli ve yaseminden kameriyeleriyle bu yalı bahçeleri birer çiçek cümbüşüydü ve buralarda çok çeşitli bitkiler yetişirdi. Varlıklı ve köklü İstanbullu bir aileye üye, 19. yüzyıl sonlarında anılarını kaleme almış olan Abdülaziz Bey, yalı bahçelerinde rastlanan on üç çeşit gül, yirmi bir çeşit sümbül, yirmi çeşit lale ve yirmi çeşit zerrin olduğunu kaydeder.[153] Ev sahipleri, birbirlerine yolladıkları buketlerde kullandıkları pek çok çiçeği bu bahçelerden temin ederdi. Bu buketlere, şekillerine göre farklı isimler veriliyordu. Düğün geceleri için kalp şeklinde buketler hazırlanırdı. Çiçek yetiştiriciliği çok ciddiye alınırdı ve İstanbul'da gül yetiştirici Gülcü Hacı, sümbül yetiştirici Sümbülcü Aziz ve karanfil yetiştirici Karanfilci Ziya gibi, belli çiçek türlerini yetiştirmek ve satmakla ün kazanmış kişiler vardı. İnsanlar, belli çiçek ve bitkileri satın almak için belli bahçelere –örneğin Aşçı Şakir ve Turfandacı Ali'nin bahçelerine– giderlerdi.

Çiçeklerin yanı sıra, yalı bahçeleri ağaçlar yönünden de zengindi; ancak Osmanlı bahçesinin geleneksel olarak en önemli ağacı olan serviler bu dönemde artık popülerliğini yitirmişti. Zakkum ağacı da sevilmiyordu ve hatta bahçelere dikilmiyordu, zira uğursuzluk getireceği inancı vardı. Bu da bunun cehennemde yetişen bir ağaç olduğu şeklindeki geleneksel inanca dayanıyordu. Topi-

ari [ağaç budama sanatı] çok modaydı ve şimşirlerin budanma ve şekillendirilmesine büyük özen gösteriliyordu. Su, tıpkı saray bahçelerinde olduğu gibi, bu bahçelerin de önemli bir unsuruydu. Bahçelerde çeşmeler, içinde renk renk balıkların yüzdüğü mermer havuzlar, hatta üstünden minik köprüler geçen küçük suni dereler bulunurdu. Çoğunlukla havuzların yanında minik kameriyeler olur ve bahçenin muhtelif yerlerine yastıklarla kaplı ahşap banklar yerleştirilirdi.

Hem erkekler hem de kadınlar bu bahçelerin keyfini sürerdi. Kadınlar özellikle ikindi namazından sonra, güneşin etkisinin azaldığı saatlerde ya da mehtaplı gecelerde buralara gelirdi. Bu zamanlarda, kadınlar da bahçede gezinir ya da uygun yerlerde onlar için kurulmuş olan salıncaklarda sallanır, şarkı söyler ve hoşça vakit geçirirlerdi. Yazları ve mehtaplı gecelerinde, insanlar minik köşklerde oturup enstrüman çalarak şarkı söylerlerdi. Köşkler kanarya kafesleriyle süslenirdi. Çevreyi güzelleştirme amaçlı olarak, bahçelere tavuskuşları, yeşil başlı ördekler ve angıt kuşları konurdu. Adalardan beyaz tavşanlar getirilir ve bahçelere salınırdı, zira insanlar bunların bitkiler arasında zıplamalarını izlemeyi severlerdi. Akşamları ev halkı, önlüklerini takmış, ellerinde renkli bahçe kovalarıyla çiçekleri sulayan bahçıvanları izlemekten hoşlanırdı. Bu keyif yalnızca Boğaz'daki yalıların zengin sahipleriyle sınırlı kalmaz, Courmenin'in aktardığına göre, padişah da sık sık bahçesinde gezintiye çıkar ve çalışan bostancıları seyretmekten keyif alırdı.[154] Bahçelerin güzelliği bahçıvana bağlıydı ve bahçıvan seçimi çok önemliydi, çünkü gerekli beceri ve tecrübeye sahip birini bulmak şarttı.[155]

Saray ve yalıların hepsinde bahçe olmakla birlikte, şehirdeki bahçeli mekânlar bunlardan ibaret değildi. İmparatorluğun dört bir yanındaki cami avluları da, yalnızca namaz için değil, aynı zamanda sosyalleşmek için de müminlere bir sığınak sunuyordu ve cami bahçeleri genelde, John Covel'ın İzmir yakınlarındaki cami bahçelerinde gördüğü çok heybetli ve çok zarif servi ağaçları ve çamlar gibi, yaşlı ve görkemli ağaçlarla dolu olurdu.[156] Mezarlıklar yeşillik, sessiz alanlardı. Yeşilin anlamı ve cennetle ilişkilendiril-

alsh, Scenery of the Seven Churches, s. 12-13.

mesi, mezarlıklarda ağaç ve çiçeklere olan talebi teşvik ediyordu. Bir mezarın başında ya da üstünde yeşil bir bitki olmasının, ahirete gitmeden önceki ve ölümden sonraki kabir azabını hafifleterek ruha yardım edeceğine inanılıyordu. İstanbul'daki eski mezarlıklar Eyüp, Zincirlikuyu ya da Aşiyan gibi şehrin muhteşem manzaralı bölgelerinde yer alıyordu ve tıpkı cami avluları gibi, buralar da en yaşlı ağaçların bulunduğu yerlerdi.

Açık Alanlar ve Mesireler

Türklerin doğa sevgisi onları sık sık bahçenin sınırlarından çıkarıp, piknik ve gezintiler için çok revaçta olan açık alanlara yöneltiyordu. İmparatorluğun dört bir yanında –örneğin yazları yürüyüş yapmak ve hava almak için çok sevilen bir bölge olan İzmir'deki kordon boyunda–[157] ve İstanbul civarında pek çok yerde bu tür alanlar bulunuyordu. Mesire yerleri toplumun her kesiminden rağbet görüyordu. Bunlar geniş alanlar olabildiği gibi, John Covel'ın anlattığı Edirnekapı yakınındaki devasa ağaç misali, bir ağaç gölgesinden ibaret de olabilirdi. Covel'ın anlatımıyla, ağacı "çevreleyen dörtgen yeşil bir bayır ve yanıbaşında zarif bir çeşme bulunuyor. Yazları birçok kişi buraya gelip (o ağacın oluşturduğu) gölgede *spasso* (gezinti) yapıyor, kilimlerin üzerinde tütün, kahve ve saf su içerek hoşça vakit geçiriyor."[158]

Farklı bölgeler farklı özellikleriyle ün salmıştı ve farklı cazibelere sahipti. Örneğin Beşiktaş'taki Yahya Efendi mesire yeri, heybetli ağaçlarla doluydu ve insanlar, sarı asma kuşu, karatavuk, ishak kuşu, ispinoz, yeşil ispinoz, baştankara ve bülbüllerin güzel şakımalarını dinlemeye buraya geliyordu.[159] Beyaz kiraz ve kestane mevsiminde, halk Beykoz rıhtımından binlerce at arabasıyla yola çıkıp, İstanbul'dan bir gün uzaklıktaki Akbaba Sultan bahçesine giderdi.[160] Bu tip mekânların en ünlüsü, Avrupalıların "Tatlı Sular" diye bildiği, Haliç'in ucundaki Kâğıthane idi. Burası öyle eşsizdi ki, bu tip başka yerler de mevcut olmasına rağmen, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri, Kâğıthane'de toplanmanın verdiği katıksız keyfe rakip çıkmamıştı. Burayı görmemiş olmak, dünyada hiçbir yer

görmemiş olmakla eşti; en azından Evliya Çelebi'nin burayı sorduğu dostundan aldığı yanıt böyleydi. Bunun üzerine merakı uyanan Evliya Çelebi, gidip burayı kendi gözleriyle görmeye karar vermişti. Kendisi, 40 altın bayılıp iki koyun ve bolca yiyecek ve içecek alarak, bir grup yakın dostuyla birlikte Kâğıthane sefası için yola koyuldu. Su kıyısında bir çadır kurarak burada iki ay kaldılar. Yalnız değillerdi, zira toplumun yüksek tabakalarına, işsiz güçsüz zenginlere ve nüfuzlu ailelerin şımarık oğullarına ait irili ufaklı başka üç bin çadır daha alanı kaplamıştı. Kalan azıcık boşluklar da kilimler ve başka örtülerle kaplı olup, nehrin her iki kıyısına bunlardan yedi-sekiz bin tane yayılmıştı. Manzara, kamp kurmuş bir çapulcu ordusunu andırıyordu. Geceleri tüm alan fenerler, mumlar ve meşalelerle aydınlatılıyordu; müzikler çalınıyor, gökyüzüne havai fişekler atılıyor, silahlar ve toplar ateşleniyordu. Havanın iyi olduğu günlerde, akrobatlar gösteri yapıyor, sihirbazlar sihirlerini, güreşçiler yeteneklerini sergiliyordu. Herkes, gerek gösterileri izleyerek, gerek başka şekillerde eğleniyordu, zira "nehr-i Kâğıthâne'de şinâverlik eden [yüzen] mahbûb [sevgili] ve pençe-i âfitâb [parlak] dilberânın [güzellerin] hadd ü hasrı [sınırı] olmayıp, bilâ-vâsıta [doğrudan] âşık ve ma'şuk [seven ve sevilen] birbiriyle kuc kucak [kucak kucağa; sarmaş dolaş] olurlardı. Ve şeb ü rûz [gece gündüz] her haymede cümle ahibbâ ve yârân [ahbaplar ve dostlar] birbirlerine ziyâfet-i azîmler edip [büyük şölenler verip] cân sohbetleri olurdu."[161] Ancak Kâğıthane'de her şey güllük gülistanlık değildi, zira Kâğıthane suları, nehrin kıyılarında büyüyen bitki köklerini gizliyor, bu bitkiler bunlardan habersiz yüzenlerin ayaklarına dolanınca, "Hây deniz mâliki beni tutdı" diye haykırarak, panik içinde boğuluyorlardı.[162]

18. yüzyıl başındaki Lale Devri sırasında Kâğıthane, Sadabad adıyla biliniyordu ve özellikle eğlence, güzellik, dinlenceyle ve biraz da, toplumda mazur görülmeyen ama Kâğıthane'nin doğal, geniş alanlarında gizlenebilen, yasak gönül maceralarıyla anılmaya başlanmıştı. Osmanlı şairlerinin en ünlülerinden ve Lale Devri padişahı III. Ahmed'in saray şairlerinden biri Nedim'di. Nedim'in şiiri, dönemin yaratmaya çalıştığı lüks ve güzelliği, ahlaki esnekliği, rahatlığa ve hovarda yaşama övgüyü simgeliyordu. Nedim'e göre,

Sadabad bahçeleri güzellik, rahatlık ve ahlaki esnekliğin hâkim olduğu hayata bir kaçış, bir son sığınaktı.

Bir safa bahşedelim gel şu dil-i nâşâde
Gidelim serv-i revânım yürü Sa'dâbâd'e
İşte üç çifte kayık iskelede âmâde
Gidelim serv-i revânım yürü Sa'dâbâd'e

Gülelim oynayalım kâm alalım dünyadan
Mâ-i tesnim içelim çeşme-i nev-peydâdan
Görelim âb-ı hayat aktığın ejderhadan
Gidelim serv-i revânım yürü Sa'dâbâd'e

Geh varıp havz kenarında hırâman olalım
Geh gelip kasr-ı cinan seyrine hayran olalım
Gâh şarkı okuyup gâh gazelhan olalım
Gidelim serv-i revânım yürü Sa'dâbâd'e

İzn alıp cum'a namazına deyu mâderden
Bir gün uğurlayalım çarh-ı sitemperverden
Dolaşıp iskeleye doğru nihan yollardan
Gidelim serv-i revânım yürü Sa'dâbâd'e

Bir sen ü bir ben ü bir mutrib-i pakize edâ
İznin olursa eğer bir de Nedim-i şeyda
Gayrı yârânı bugünlük edip ey şûh fedâ
Gidelim serv-i revânım yürü Sa'dâbâd'e.[163]

Sonraları Nedim'in şiiri, bu çağa dair uygunsuz kabul edilen her şeyin –ekabiri isyana sevk eden davranışlardaki yozlaşma ve devletin sözde ahlaki çözülüşünün– sembolü olarak görüldü. Bundan yaklaşık altmış yıl sonra yazan Ahmed Cavid, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'yı, kendisi gönül eğlendirmeyi sürdürüp çetelerin büyümesine göz yuman ve bir yandan iyi savaşçıları öldürürken diğer yandan da kâfirlerle dostluk eden biri olarak tasvir eder. Ona göre, paşa Sadabad'ın zevklerine müptelaydı.[164] Sadabad'ın III. Ahmed'in

28. Kâğıthane, Pardoe, Beauties of the Bosphorus, giriş sayfası.

yozlaşmış, aşırı liberal ve müsrif saltanatıyla ne denli özdeşleştirildiği, I. Mahmud'un tahta geçmesinden hemen sonra burayı yıktırmasından açık biçimde anlaşılır. I. Mahmud tellallara emir vererek, burada köşkleri olanlara bunların hemen yıkılacağını duyurtmuştu. Onun bu emri vermesinden sonraki üç gün içinde, tüm Sadabad harabeye dönmüştü.[165] Ancak bu yıkım sonsuza dek sürmeyecek ve burası en önemli mesire yeri olma konumunu devam ettirecekti.

19. yüzyıl başlarındaki İstanbul yaşamı üzerine yazan Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey'e göre, Kâğıthane'nin popülerliğinin nedeni, şehre çok yakın olması ve Beyoğlu'ndan buraya yürüyerek dahi gidilebilmesiydi.[166] Burası, derelerin, denizin, çayır ve ormanların, kısacası insanların sevdiği tüm doğa nimetlerinin[167] bulunduğu bir bölgeydi. Bölge çok genişti, hatta İstanbul nüfusunun üçte birini bir kerede ağırlamaya yetecek büyüklükteydi. Haftalık tatil günü olan cumaları ve genelde Hıristiyanların ziyaret ettiği pazar günleri[168] bilhassa revaçta bir yer olan Kâğıthane'nin sezonu 9 Mart'ta açılır ve bundan sonra gitgide kalabalıklaşarak, Hıdrellez şenliklerinde

(çoğunluk tarafından baharın başlangıcı kabul edilen 6 Mayıs'ta) nüfusu doruğa erişirdi. Daha sonra, otların biçilmesiyle sezon gerilemeye başlar ve Kâğıthane gezileri dönemi geride kalırdı.[169]

Geceleri Kâğıthane'nin keyfi bir başkaydı. İnsanlar mehtapta Kâğıthane sularında kayık gezileri yapar, şarkıcılar şarkı söyler, müzisyenler çalgı çalardı. Sultan Abdülaziz, saltanatının ilk yıllarında bahar aylarını Kâğıthane'deki Sadabad Köşkü'nde geçiriyordu. Abdülaziz, kalabalığın içine karışır, onlar da "Padişahım çok yaşa" haykırışlarıyla onu selamlardı.[170] Aslında, 19. yüzyılın ikinci yarısında Kâğıthane'ye gitmenin cazibesi biraz da Abdülaziz'i bir kerecik olsun görme fırsatı yaratmasından kaynaklanıyordu, çünkü padişah burada zaman geçirmeyi seviyor ve cuma namazını burada kılıyordu.[171] Bu dönemde Kâğıthane, İstanbul'un en güzel mesire yeriydi; "her tabakadan, her milletten, her cinsten, boy boy, türlü türlü" karakterler görebileceğiniz bir Babil Kulesi'ydi.[172] Kâğıthane, insanlarla ve eğlenceyle dolup taşıyordu.

> Çatıları kuru ağaç dallarıyla örülü fidandan kameriyeler, nehrin kıvrımlarını takip eder; çimenlerin üzerine kilim ya da hasırlarını yaymış piknikçiler, tuhaf et yemeklerini paylaşırken, usta zurnacı ve davulcular kulaklara bayram ettirir; Türk hanımlar, renkli ipek giysileriyle çimenler üzerinde laleler misali benek benek dağılır; meyve, şekerleme, kuruyemiş, dondurma satan seyyar satıcılar, mallarını satmakla meşguldür; falcılar, şarlatanlar, ayı terbiyecileri, dansçılar, kukla gösterileri görülebilir; kayıklar, Corso'daki atlı arabalar gibi, nehirde defalarca gidip gelir. Çoğu süslüce sandallardır. Ancak arada bir, dünyanın en zarif teknesi -oturağının minik arkalığı üzerine köşe püskülleri suyu tarayan işlemeli kadifeden bir örtü atılmış üç kürekli bir kayık- manzaraya süzülür. Kayıkçılar, görüp görebileceğiniz en beyaz pamuklu kumaştan golf pantolonları, beyaz çorapları, kırışık Bursa bürümcük kumaşından gömlekleri ve altın işlemeli kısa yelekleriyle, yakışıklı erkeklerdir.[173]

Kâğıthane'den dönüş başlıbaşına seyirlik bir olaydı; hatta yabancılar sandallar ve kayıklar, sefaret mensupları da elçi kayıklarıyla bunu izlemeye gelirlerdi.[174] Bu gösteriden keyif alanlar yalnızca yabancılar değildi. Kâğıthane'ye gidemeyen sıradan halktan pek

çok kadın ve çocuk Fener, Aya Kapı ve Cibali iskelelerinden Kâğıthane'den dönenleri takip ederlerdi. Çömelip bu gösteriyi izlerken bir yandan da adi satıcıların sattığı bayat yiyecekleri tüketirlerdi. Oturdukları yerler her zaman çöp yığınları ile kirlenmiş olur ve üstünde köpekler koklaşır, eşinir ve birbirleri ile hırlaşırlardı. Bu alternatif eğlence mekânlarına halk arasında "Bitli Kâğıthane" denilirdi.[175]

Kâğıthane ya da Sadabad, pek çok bakımdan, mesire yerlerinin en tipik örneğiydi. Burası zaman zaman, rahatlığın miskinliğe varmasından dolayı hafif bir kınama iması da içerecek şekilde, zevklerin, eğlencenin ve rahatlığın mekânını simgeleyen, tam bir mesire yeriydi. Erken 20. yüzyıl yazarlarından Refik Halit Karay'ın, sakıncalı bir memurun II. Abdülhamid tarafından sürgün edildiği küçük bir Anadolu kasabasını anlatan "Şeftali Bahçeleri" adlı hikâyesinde tasvir ettiği yer, "Anadolu'nun Sadâbâdı"ydı. Başlangıçta hevesli olan memur, işini verimli yapma derdindedir ve yaz sıcağında, kasabanın dışında yer alan şeftali bahçelerine gitmek üzere eşeklerle sabah erkenden yola koyulan meslektaşlarının bu davranışları karşısında dehşete düşer. Bunlar, günlerini orada, ağaçların gölgesindeki serinlikte yan gelip yatarak geçirir, sonra eşeklerine atlayıp akşamüzeri geri dönerler. Memur, öfke içinde her gün eşeklerin ileri geri koşturarak kaldırdıkları toz bulutunu seyreder. Hikâyenin sonunda, memur da eşeğine binip uzun sıcak yaz günlerini şeftali ağaçlarının dalları altında geçirir. Zira,

> Burası Anadolu'nun Sadâbâd'ı idi. Tıpkı Sadâbâd gibi burada da sürekli sazlar çalınıp çengiler oynar; gazeller okunup şiirler yazılırdı, içki düşkünü mutasarrıflar, müdürler içinde çoğu, şairdi. Nedimâne gazeller yazarlar; aruzdan tasavvuftan bahisler ederler; Mevlevilikten, Melâmilikten dem vururlardı. Ömürleri sazla, sözle tatlı geçerdi. Bu keyif düşkünü memurlar suya sabuna dokunan işlere karışmadıklarından senelerce yerlerinde kalırlar, adeta kasabayı benimseyip evler yaptırırlar, havuzlar açtırıp kameriyeler kurdururlardı. Zaten ekserisi devrin hoş görmediği, başından savdığı kimselerdi. Terfi ümidinde olmadıklarından resmî işlere önem vermezler, zevklerine bakarlardı.[176]

Karay'ın bu biraz küçümseyici "Anadolu'nun Sadâbâdı" tasvirine rağmen, bu tür yerler halkın yaşamının ayrılmaz bir parçasıydı. İstanbul'da pek çok mesire yeri vardı. Büyükada ve Heybeliada'dakilerin yanı sıra, Anadolu yakasında Fenerbahçe, Kalamış, Haydarpaşa ve Çamlıca'da da bu mekânlardan mevcuttu. Çamlıca toplumun üst tabakalarının gözdesi olup, "Mısırlı" diye bilinen Hıdiv İsmail'in kardeşi Fazıl Mustafa Paşa burada davetler verirdi. İlk açıkhava partisi ve maskeli balo, Sultan Abdülaziz zamanında, onun Çamlıca'daki köşkünde verilmişti. "Erbâb-ı zevk", her yıl Aksaray ve Küçük Pazar'dan Çamlıca'ya gelirdi. Bir keresinde, II. Mahmud'un annesi valide sultan, bunları görüp kim olduklarını sormuştu. Ona, bunların her yıl, burada hoş vakit geçirmek için Aksaray ve Küçük Pazar'dan birkaç günlüğüne gelen kişiler olduklarının söylenmesi üzerine, valide sultan bunları huzuruna davet etti. Onlar sultan için dans ettiler ve karşılığında o da bostancıbaşına, birkaç gün daha kalabilmeleri için onlara et, pilav ve başka yiyecekler verilmesini emretti.[177] İstanbullu esnaf, su kıyısında dinlenmek için Hünkâr İskelesi'nin güzel çayırlarına gelirdi. Burada çadırlar kurup halılarını yayarak, yeşil çimler üzerinde dans edip gerinir, mekânı tam bir şölen alanına çevirirlerdi.[178]

İstanbul'un dışında Kâğıthane, Kasımpaşa, Makriköy (şimdiki Bakırköy) ve Ayastefanos (şimdiki Yeşilköy) mesirelerinin yanı sıra, Boğaz kıyısı boyunca Kavacık ve Kanlıca'da, Beykoz çevresinde ve Küçüksu ve Göksu çayırlarında da popüler yerler mevcuttu. Kadınlar meşhur Göksu ve Küçüksu mesirelerinde faytonlarla gezintiye çıkardı. Sonraları, fayton gezilerinin yerini, rengârenk feraceler ve şaşaalı tuvaletler giymiş şemsiyeli kadınlar ve asrın modasına uygun kıyafetler içindeki erkeklerin kayık gezileri aldı.[179] Sultan I. Mahmud için buraya Küçüksu Köşkü yaptırılmış, daha sonra Sultan Abdülmecid onun yerine, Dolmabahçe Sarayı'nın mimarı Garabet Balyan'ın da üyesi olduğu mimar Balyan ailesinden Nigoğos Balyan'a başka bir köşk inşa ettirmişti. Avrupa yakasında, Boğaz kıyısı boyunca Sarıyer, Tarabya, Bebek ve Beşiktaş'ta, ayrıca Ihlamur ve Zincirlikuyu'da başka yerler de vardı.[180] Boğaz kıyısı boyunca sıralanan, köşklerle süslü bu mekânlara İstanbul halkı bahar ve yaz

29. Mesireye gidiş, Amicis, Constantinople, s. 237.

30. Fenerbahçe, Salih Erimez, Tarihten Çizgiler (İstanbul, 1941), [s. 23].

aylarında piyasa yapmak, keyif çatmak, görmek ve görülmek,[181] yemek, içmek, şarkı söylemek, kısacası hoşça vakit geçirmek için gelirdi.[182] Buralar aynı zamanda tam bir dedikodu yuvasıydı. Ünlü yosma Rana, kayığıyla Boğaz'dan zenginlerin sıkça ziyaret ettiği meşhur Kalender bahçesine giderken, herkes onun hakkında bir şeyler konuşurdu. Burası "hanımlar, hanımefendiler, paşazadeler, mirasyedi beyler birbirlerini görmek ve kendilerini göstermek ihtiyacını tatmin" ettikleri ve "dedikodu" yaptıkları bir yerdi.[183]

Gezinti ve piknik, karadaki yerlerle sınırlı değildi. Geceleri, bilhassa mehtaplı gecelerde, insanların yalılarından kayıkla suya açılmasıyla Boğaz kayıklarla dolardı. Zaman zaman şarkıcılar ve müzisyenler eşliğinde Boğaz'da ileri geri süzülmek ve mehtabın keyfini çıkarmak için, grup halinde büyük kayıklar tutulurdu. Böyle durumlarda, Boğaz, birçok farklı gruptan yükselen müzik sesleriyle yıkanırdı. "Çok güzel sesle şarkılar söylendiği ve taksim yapıldığı zaman yakındaki sazlar derhal susar, bitene kadar dinlerlerdi. Yine bu akşamlarda hafif ve laubali "Yaşa", "Ömrüne bereket", "Eksik olma yahu" gibisinden sesler duyulmazdı: "Herkes derin bir zevk ve terbiyeyle kibarca dinler, seyreder, sazlar çalınır, şarkılar söylenirdi."[184] Böyle gecelerde suyun üzeri öyle kalabalık olurdu ki, Abdülaziz Bey, "Boğaziçi'nin iki kıyısının en dar yeri olan Kayalar ile Kandilli arasında mehtabı seyre çıkan kayıkların Boğaz'ı doldurduğu, kayıklardan atlaya atlaya karşıya geçilebildiğini gözleriyle görenlerden duymuştum" diye aktarır.[185]

Böyle gece gezmeleri için, Boğaz'dan tutulmuş taze balık, kuzu dolma, taze sebze ve börek, yaz tatlıları, dondurma, şerbet ve mezelerle yemekler hazırlanırdı. Bunlar kayıkta değil, Boğaz kıyısındaki, üst tabakadan insanların gittiği İç Göksu, Paşa Bahçesi ve Kalender boyunca uzanan tanınmış mesire yerlerinde yenirdi.

Gösteriş, görmek ve görülmek, yani piyasa yapmak mesire yerlerinin önemli bir unsuruydu. Kimileri buna bilhassa önem verir ve gezintiler için her türlü eziyete katlanılırdı. Örneğin Fenerbahçe, yazları kalkan toz bulutları yüzünden neredeyse görünmez olur, belediyenin sokakları sürekli sulaması da durumu değiştirmezdi. On dakika geçmeden ıslatılan yer kuruyuverir ve ince bir toz per-

desi ufku kaplardı. Toz gözlere batar, gezintiye gelenlerin görüşünü engelleyerek, dişleriyle çatır çutur kum parçacıkları çiğnemelerine neden olurdu. Hatta bu parçacıklar insanların iç çamaşırlarına kadar girerdi. "Toz, toz, toz," diyen Sermet Muhtar Alus, toplumun en üst tabakalarından en altındakilere kadar, buraya gelip giden herkesin, bu toz tayfunları karşısında sergilediği mukavemete hayret eder. "Mösyö Pastör sağ olup da bu panoramayı şöyle bir kuş bakışı bir saniye görse alimallah fücceten giderdi."[186]

Yalnızca piyasa faaliyetini değil, mesire yerine gitmek üzere yapılan yolculuğu dahi son derece feci bir eziyet olarak gören Alus, belli ki gezintilerin meraklısı değildi. Daha güzel bir piknik yeri olan Alemdağı'na kıyasla şehre daha yakın popüler bir piknik alanı olan, Boğaz'ın Anadolu yakasındaki Kayışdağı'na yapılan zorlu yolculukta,

> Toz toprak içinde, taşlar, kayalar üstünde sırık arabalarıyla, seke seke, hoplaya, zıplaya gidilir. Bir müddet de bayır yukarı çıkılır. Hayvanların dili bir karış, arabacılar yedekte, sine üryan (göğüs açık), tozdan dide giryan (gözü yaşlı) [...] Selâmünkavlenli (felçli) büyük hanım eve dönünce ayaklarını sıcak suya koymayı düşünerek, büyük bey mendili ıslatıp tepesine koyarak, orta yaşlı hanım vücuduna rüzgâr vurduğu için kulunç yeli tuttuğundan bahsederek, öbür hanım "Bütün sürmelerim gözlerimin etrafına yayıldı" diye esefnak (acıklı), bey sepetin arasından elini uzatarak ağzına bir yalancı dolma sokup "Yağı zehir, zıkkım" diyerek, arabanın en arkasındaki küçük hanım da geriden takip ediyor gibi gelen arabadaki delikanlıya "pembe, gönlüm sende" manasına pembe mendilini göstererek yorgun argın, güç bela Kayışdağı'ndaki ağaçlar altına varırlar. Bu ağaçların altına her adımını atan kişide hastahaneden çıkıp da evinde nekahatini geçirmeye gelen bir hasta hali vardı.[187]

Ulaşımında katlanılan her türlü zorluğa rağmen, mesire yerleri 19. yüzyılda kadınlara daha önce hiç sahip olmadıkları düzeyde bir özgürlük sunuyordu. Kadınların erkeklerin gittikleri yerlerde gezintiye çıkmasına izin verilmediği ya da II. Mahmud saltanatı sırasında yalnızca belli günlerde gezintiye gitmelerine müsaade edildiği halde, onun halefi Abdülmecid saltanatında bu durum de-

ğişmeye başladı.[188] Kadınlar artık toplumda çok daha fazla boy göstermeye ve daha gözle görülür biçimde sosyal hayatta rol almaya başlamışlardı. Ancak, her ne kadar daha önceki yüzyıllarda duyulmamış bir düzeyde dışarı çıkma serbestisi kazanmış olsalar da, karşı cinsin üyeleriyle iletişim söz konusu olduğunda hâlâ çok fazla kısıtlamaya maruz kalıyorlardı. Kadın ve erkekler bu yüzden şifreli bir dile başvuruyordu.

> Kayıkta şemsiye!.. Meselâ yan tarafa az eğilir: "Sana gücendim," daha eğilir: "vallahi dargınım", yüzü bütün bütün kapar: "bir daha yüzümü göremiyeceksin", "seni görmek istemiyorum, hâla anlayamadın mı?", sağdan sola alabanda eder: "durma, geç!", "dön, git!", ön tarafa hafifçe düşer: selam vermeye bedel "hoş geldin, safa getirdin efendim", çokça düşer: "gene kalbim çarptı", arkaya doğru gider: "oooooh!", bütün bütün arkaya dayanır: "ne hallere giriyorum, gör de merhamet et!", yan tutar: "keka!.. Bu ne saadet!", kapanıp açılır: "bu gece değil, yarın!", kapanıp durur: "sonra gününü tâyin ederiz" demek istediğini anlatır.[189]

Kadınlar tüm bu özgürlüklerle, en azından Osmanlı toplumundaki bazı erkeklerin bakış açısına göre, zapt edilemez hale gelmeye başlamıştı. Gezintilerden başka pek çok kadın gibi keyif alan ailesindeki kadınların bu davranışını onaylamayan Sultan Abdülmecid de böyle düşünenlerdendi.[190] Büyük bir kızgınlıkla şöyle demişti: "Sultanlar gece mehtâblarda gezermiş. Benim gece mehtâbda gezen kızım yoktur. Anları da reddedeceğim. Bu heriflerin [buna izin veren erkeklerin] harekâtları artık nâmusuma dokunur oldu."[191] Abdülmecid, eşlerini denetlemeyi beceremememelerinin cezası olarak, derhal damatlarını hükümetteki görevlerinden aldı.[192] Saraydaki damatların bazılarının kontrolü elden kaçırdıkları kesindi, zira 1908 İhtilali'nden hemen sonra, V. Murad'ın kızlarından ikisi, Hatice Sultan ve Fehime Sultan, kocalarını boşayıp mesire yerlerinde görüp beğendikleri erkeklerle evlendiler.[193]

Tanzimat'ın getirdiği değişimler ve kadınların görece özgürleşmesi, kimilerinde kadınların eskisinden daha iffetsiz hale geldikleri fikrini güçlendirdi. Kadınların artık mesire yerlerinde erkeklerle

birlikte gezinti yapabilmesi, Ali Rıza Bey'e göre, "bedâyî-i [mükemmelliği] kudret ve hilkati [yaradılış] insanlarda, yani kadınlar erkeklerde erkekler kadınlarda görüp istilzâz etme [hoşlanma] cereyanına kapıldılar."[194] Bu durum kamu ahlakına aykırı pek çok olaya neden oluyordu.[195] 1861'de hükümet, neyin uygun neyin uygunsuz olduğunu belirleyen ve kanunları ihlal eden davranışlara yönelik cezaları sıralayan bir tembihname yayınladı. Bu belgede, "Yaz mevsimlerinde herkesin seyir yerlerine gitmesi âdet-i kadimeden [eski âdetlerden] olarak ırz ve edebiyle geşt ü güzâr eden [gezip tozan] seyircilere cânib-i hükümetten müsaade der-kâr [malum] olup, fakat bu vesile ile dâire-i edebden hariç ve nizâm-ı memlekete muhalif hareket vukuu kat'â caiz olmadığına" deniyor ve buna uymayanların cezalandırılacağı duyuruluyordu.[196] Kadın ve erkekler birlikte oturamazdı. Bazı bölgeler belli günlerde yalnızca kadınlara açık, diğerleri ise Müslüman kadınlara yasak bölgelerdi. Kadınlara laf atmak ya da alkollü içki içmek yasaktı. İçki içen ya da kavga çıkaranlar cezalandırılacaktı. Bu kurallar, istisnasız herkes için geçerliydi.[197]

Aslında, 19. yüzyılın ikinci yarısında Abdülmecid'i rahatsız eden kadın varlığı, bundan çok daha önce de pek çoğu için dehşet vericiydi. 18. yüzyıldaki *Risale-i Garibe*'nin yazarı, kiraz mevsiminde eşlerinin yüzleri peçesiz kayıklarla gezintiye gitmelerine izin veren erkekleri şiddetle kınamıştı.[198] Hele de, karılarını ve kızlarını seyre çıkaran, yazları onlarla Kâğıthane'ye ya da rıhtımlara keten helva almaya giden, yazarın serbestçe kullandığı ve belli ki İstanbul'un erkek nüfusunun epey bir kısmı için geçerli saydığı tabirle "püzüvenkler" ve onlarla üzüm zamanı Bayrampaşa'ya giden "eşeçikler" daha da beterdi.[199]

Mesire yerlerine giden kadınlar, 1752'de padişaha şikâyetler gelmesine yol açınca, o da bostancıbaşıya meseleyle ilgilenmesi için talimat verdi. Kadınların ilkbahardan itibaren faytonlarla Üsküdar'dan Kısıklı, Bulgurlu, Çamlıca ve Nerdübanlı'ya gittikleri anlaşıldı. Kimileri ise, eğlence ve gezinti amacıyla Beykoz'dan Tokat, Akbaba, Derseki ve Yuşa'ya gidiyordu. Ancak bunlar, uygun biçimde davranmıyor ve bu da itidalin terk edilmesine ve pek çok

yüz kızartıcı fiile neden oluyordu. Sonuç olarak kadınların, ister faytonla ister başka araçlarla olsun böyle yerlere gitmeleri yasaklandı ve bostancıbaşıya durumu sürekli gözetim altında tutması talimatı verildi.[200]

Mesire yerlerindeki davranışları tartışma konusu olabilenler yalnızca kadınlar değildi. Böyle yerler asayişsizliğin tehlike yarattığı alanlardı, çünkü erkekler içki içmeye buraya geliyor ve yanlarında çengiler getiriyorlardı. Daima tetikte bekleyen itaatsizlik, toplum ahlakına aykırı davranış ve şiddet tehlikesi mevcut olup, bu tür geniş açık alanlarda, bunları tetkik etmek ve denetim altına almak, şehrin sokakları ve meyhanelerinin sınırları içinde olduğundan çok daha zordu. 1597'de, Tophane ve Galatalıların sohbet edip şarap içmek için gittikleri gözde keyif mekânlarından olan Çizmeci Tekkesi'nde çıkan kavgada olduğu gibi, kavgalar ölümcül olabiliyordu. Söz konusu kavgada yirmiden fazla kişi yaralanmış ve üç kişi olay yerinde, iki kişi ise yaralanarak olaydan sonra ölmüştü.[201] 1583'te II. Selim vakfına ait bir bahçenin bahçıvanları da yine kavga sorunuyla karşı karşıya kalmış, bahçeye açılmış ikinci bir kapı hakkında III. Murad'a arzuhal vermişlerdi. Kapının açılması sonucu, sığır satıcıları ve benzeri serseri takımı bahçeye girip şarap içmeye ve parasını ödemeden sebzeleri alıp gitmeye başlamıştı. Sürekli kavga çıkıyor ve tüm bunlar vakfa büyük zarar veriyordu. Bahçıvanlar, yeni kapı kapatılmadığı takdirde sorunların arkasının geleceğini savunuyordu. Padişah arzuhali kabul etti ve subaşıya kapının kapattırılması talimatını verdi.[202]

Mesire yerlerinin daha uzak köşelerinde çok daha kötü şeyler olabiliyordu. 1809'da, önemli memurların eşleri, kızları ve cariyelerinin aralarında olduğu bir grup kadın, üç atlı arabayla, arabacıların refakatinde Üsküdar'daki bir bahçeden kiraz toplamaya gittiler. Buraya vardıklarında karşılarında bir grup ipsiz sapsız adam belirdi ve arabacıları döverek etkisiz hale getirip kadınları zapt ettiler. Gece boyunca hepsini meyve bahçesinde tutup, onlara tecavüz ettiler. Kadınlar, olan bitenleri aralarında sır olarak saklamayı kararlaştırdılar. Ancak, o sırada sabık Liman Reisi Kaşorti Bey'in eşinin evinde kalıyorlardı ve kadın hasta olduğundan onlar-

31. Kırda köçek oynatanlar, Erimez, Tarihten Çizgiler [s. 19].

la geziye gitmemiş, o gece eve dönmemeleri üzerine çok telaşlanmıştı. Kadın, tecavüzler hakkında o gece kadınların yanında olan çocuk ve halayıklardan bazı bilgiler edindi. Gitgide tüm hikâye gün ışığına çıktı. Kadınlardan yeni evli olan birini kocası boşadı ve kadın kısa süre sonra delirdi. Üsküdar'daki ayaktakımı arasında bir tahkikat başlatıldı. Bunlar, ellerinde çok sayıda iyi fahişe olduğunu, dolayısıyla buna hiç ihtiyaçları olmadığını söyleyerek tecavüzleri inkâr ettiler. Soruşturmadan sonuç alınamadı ve hiç kimse mahkûm olmadı.[203]

Böyle ciddi olaylar ve daha küçük vakalar –ağız dalaşı, içki içme ya da sırf ahlaki gevşeklik– bu tip bölgelerin güvenliğinin çok ciddiye alınmasına yol açıyordu. Padişahlar için halkın mesire yerlerinde iyi vakit geçirebilmesi son derece önemliydi, ancak II. Mahmud'un saltanatının başlangıcında Alemdar Mustafa Paşa'nın kısa denetim döneminde bostancıbaşının belirttiği gibi, bunu belli sınırlar içinde ve uygun davranışlarla yapmaları bekleniyordu.[204]

Ahlaksız davranışlar, uygunsuz davranışa dair sert uyarıların yanı sıra, adı çıkmış bazı yerlerin popülerliğini azaltan katı kısıtlamalara da yol açıyordu. Bir zamanlar çok gözde olan, Boğaz'ın Anadolu yakasındaki İncirli Köyü, burada sık sık görülen utandırıcı davranışlar ve ahlaksızca olaylar sonucu bostancıbaşının katı önlemler almasından sonra eski popülerliğini kaybetti.[205]

Böyle davranışlar sert cezalar getirebiliyordu. 19. yüzyıl başlarında Çamlıca, özellikle burada yazlık evler kiralayan ya da aile ve dostlarını ziyarete gelen gayrimüslimler arasında çok gözde bir mekândı. Öyle özgür ve rahat bir ortam oluşmuştu ki, gayrimüslim erkekler eşleriyle birlikte, kadınlar örtüsüz halde ve kadın-erkek bir arada, gecenin geç saatlerine kadar mehtabın keyfini çıkarabiliyordu. Anlaşılan, bir rezalet çıkmadığı sürece bunlara göz yumuluyordu. Ancak sonraları bazı gayrimüslimler buraya fahişeler getirmeye başladı. Bir keresinde, iki-üç gayrimüslim erkek bir fahişeyle birlikte geldiler ve kadının kim olduğunu soranlara, kendilerinden birinin karısı olduğunu söylediler. Ancak herkes kadının fahişe olduğunu gayet iyi biliyordu. Adalet derhal uygulanarak, kadının eşi olduğunu iddia eden kişiye altı yüz değnek vurulup 250 kuruş para cezası kesildi. Ertesi gün kadınların gecenin belli bir saatinden sonra seyir yerlerinde bulunmaları yasaklandı.[206]

19. yüzyıl sonlarının pek çok romanında hiciv ve küçümsemelerin hedefi haline gelen zengin ve nüfuzlu babaların oğullarından olan Nuri Bey gibi çapkınlar, davranışları edep sınırlarını aştığında uyarılara maruz kalıyordu. Nuri Bey'in seyir [mesire] yerlerinde kadınlara iyice sokularak oturma âdeti, bostancıbaşının dikkatini çekmiş ve bostancıbaşı onu ayıplayarak "Efendi, senin haremine yakın erkekler otursalar, galiba infi'âl edersiz. Ya sizin gibi efendiler bu gûne hareket edince erâzil u eşkıyâya ne demeli olur" diye uyarmıştı. Nuri Bey daha sonra bu uygunsuz davranışı yüzünden İstanbul dışında bir göreve sürgün edildi.[207]

Bu ahlaki gevşekliğe ve açık alanların halka sunduğu görece özgürlüğe rağmen ya da tam da bu yüzden, mesire yerleri daima çok işlekti. Osmanlı toplumsal dokusunun merkezini oluşturan bu yerler, eğlence, dinlence, gizli haberleşme ve bariz bir sosyal gös-

32. Kadın-erkek ayrımı, Erimez, Tarihten Çizgiler [s. 39].

terişin mekânlarıydı. Asayişi sağlamanın şehirdekinden daha zor olduğu bu alanlar, kadın-erkek iletişimini sınırlayan çoğunlukla katı ahlak kanunlarının esnetilmesi için bir fırsat sunuyor ve genel olarak sosyalleşmede çok daha fazla serbesti sağlıyordu. Bu yerler imparatorluk yaşamının her alanında, gündelik hayatın ayrılmaz bir unsuruydu.

Avrupa'nın Etkisi

Yüzyıllar geçtikçe, Avrupalıların bahçe anlayışları, Osmanlı tasavvuru üzerinde gitgide daha etkili hale geldi. Bu etkiler, 1718'de başlayan Lale Devri'ne kadar uzanır. 1720'de Paris'e gönderilen, Fransa'daki ilk Osmanlı büyükelçisi Yirmisekiz Mehmed Çelebi,

yazılarında Fransa'nın bahçelerine bolca yer vermiştir. Toulon'dan Paris'e yolculuk ederken kaldığı her yerde kendisine menekşe ve sümbül gibi bahar çiçekleri sunulmasından çok memnun kalan Çelebi,[208] ayrıca Bordeaux Şatosu'nun bahçesini de çok beğenmişti; şatonun komutanının çiçekleri çok sevdiği belliydi, zira tohumdan bir sürü Girit lalesi yetiştirmişti.[209] Orléans Dükü tarafından davet edildiği Saint-Cloud'nun çok güzel bir bahçesi vardı; bahçenin fıskiyeleri havaya kadar su püskürtüyor, bu sulara hapsolan güneş ışıklarından gökkuşağı görüntüleri oluşuyordu. Her tarafta ejderha ağzı şeklinde minik su fıskiyeleri vardı ve bunlar çalıştıkları zaman görülecek manzara hasıl oluyordu.[210] Yirmisekiz Mehmed Çelebi ayrıca Versailles bahçelerini de ziyaret edip burada iki tekerlekli açık bir arabayla turlamıştı[211] ve Marly bahçelerini gezdiğinde gördükleri onu şu yoruma sevk etmişti: "'Dünya müminlerin hapishanesi, kâfirlerin cennetidir' sözündeki latif nükte aşikâr oldu."[212] III. Ahmed'in sadrazamı Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın Kâğıthane'de iki ayda fıskiyeli bir saray inşa ettirmesi de bu dönemde gerçekleşti.[213]

Avrupa bahçelerinin Osmanlı zevki üzerindeki etki ve nüfuzu, III. Selim'in annesinin Topkapı Sarayı'ndaki odasının 18. yüzyıl sonlarına ait duvar süslemelerinde açıkça görülebilir. 19. yüzyıla gelindiğinde, bu etki artık resimlerle sınırlı kalmayıp, uygulamaya da geçirilmekteydi. Avrupa stiliyle inşa edilen 19. yüzyıl sarayları Avrupa stili bahçelerle donatılıyordu; Dolmabahçe Sarayı ve Topkapı Sarayı'nın bahçeleri arasındaki zıtlık, bunun belirgin bir örneğidir. Bu etkilenme yalnızca saraylarla sınırlı kalmayıp, zenginlerin bahçelerinde de bariz biçimde görülüyordu.

Şehirdeki açık alan kavramı da, bir şehrin nasıl görünmesi gerektiğine ilişkin fikirlerle birlikte değişim göstermişti. Padişah, hükümet ve İstanbul'un şehreminleri, Avrupalı örnekleri taklit eden bu tür değişimlerin samimi destekçileriydi[214] ve özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında, başta kuşkusuz İstanbul olmak üzere, Osmanlı şehirlerini modernleştirme yönünde epey çaba gösterildi. Bu modernleştirme kapsamındaki gelişmelerden biri, şehrin ilk kez kamusal parklarla tanışmasıydı. II. Abdülhamid, tarihi yarımadayı

yeniden tasarlaması için, o sırada Paris Belediyesi'nin mimari bölümünde genel müfettiş olarak görev yapmakta olan ünlü Fransız şehir planlamacısı Joseph Antoine Bouvard'ı (1840-1920) görevlendirdi. Bouvard'ın tamamı çok Avrupai bir şehir anlayışına dayalı planları, yeni bir Beyazıt meydanı ve tüm alanı kaplayacak Fransız tarzı parklar öngörüyordu. Osmanlı bürokrasisi tarafından çok beğenilmesine rağmen, gerekli fonlar bulunamadı ve Bouvard'ın planı, Avrupalı şehir planlamacıları tarafından teklif edilen diğer birçok proje gibi hayata geçirilemedi.[215]

Şehrin sınırları içinde bir parkın olması Avrupa tarzı yaşamın sembolü olarak görülüyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi bir doktor olan Şerafeddin Mağmumi, 19. yüzyıl sonunda Roma'daki Pencio Bahçesi'ni tarif ederken şöyle söylüyordu:

> Avrupa'nın küçük büyük hangi şehrinden kasabasından geçilse behemehal böyle birkaç tane umumi park, bağçe, orman görülür. Parklar, bağçeler sade levazım-ı zevkiyeden değil, ihtiyicât-ı sıhhiye ve âdât-ı hayatiyedendir. Ahali meccanen [ücretsiz] girer, gezer, eğlenir. Küçük büyük çocukları gelir oynar.[216]

İlk parklar şehrin daha Avrupalılaşmış bölgelerinde, Taksim ve Tepebaşı'nda kuruldu. Düzeni sağlamak ve orada bulunması istenmeyenleri caydırmak için, çoğunlukla Levantenlerin ve şehrin yabancı nüfusunun geldiği bu parklara giriş ücreti kondu. Bu tür umumi parkların çok Avrupai bir havası olduğu, Mrs. Brassey'nin Tophane'de yattan indikten sonra gittiği umumi park hakkında anlattıklarından açıkça anlaşılır. Burada "bando çalıyordu ve İstanbul'un tüm Avrupalı kibar sosyetesi toplanmıştı."[217] Bir diğer park, bu kez padişahın değil, bir başka imparatorluk figürü olan, orada bir konak sahibi Mısır Hıdivi'nin erkek kardeşinin girişimiyle Çamlıca'da kurulmuştu.

1908'deki Jön Türk Devrimi'nden sonra, park kurma konusunda daha eşitlikçi bir yaklaşım hâkim oldu. Şehrin diğer kesimlerinde de birçok park açıldı ve girişi bedava yapıldı. Fransa'da eğitim görmüş, tanınmış bir doktor ve padişahın özel hekimi olan,

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce İstanbul Şehremini [belediye başkanı] Cemil Paşa (Topuzlu), bu tip umumi parkların hararetli bir destekçisiydi. Anılarında, "Halkın biraz temiz hava alabilmesi için umuma mahsus bahçeler yoktu. Tepebaşı, Taksim gibi bahçeler duhuliyeye [giriş ücreti] tâbi olduğundan bunlardan fakir halk istifade edemezdi. Üsküdar'da, Çamlıca'da yapılmış olan bahçe de viraneye benziyor ve koyun sürülerinin otlamalarına yarıyordu"[218] diye anlatır. Şerafettin Mağmumi de girişin bedava olduğu hiçbir umumi parkın olmamasından ve bunun İstanbul halkını gezinti ve temiz hava almak için Edirnekapı ve Karacaahmet'teki mezarlıklara gitmek zorunda bıraktığından yakınır.[219] "Mesleğim doktorluk olduğu için" diye açıkladığı daha çok kamu sağlığına ilişkin kaygılarla Cemil Paşa'nın şehremini olduktan sonra ilk aklına gelen fikir "halkın, hususiyle çocukların hava alabileceği bahçeler yapmak"[220] oldu. Dönemin iki önemli siyasi figürü Cemal ve Talat Paşaların baskılarının da yardımıyla, Cemil Paşa padişahı, Topkapı Sarayı'na ait araziyi bir umumi park inşası için kullanılmak üzere bağışlamaya ikna etti. Bu park, şehrin geleneksel, muhafazakâr ve çoğunluğu Müslüman semtinde, tarihi İstanbul'da yer alan Gülhane Parkı idi.

Cemil Paşa böylece sıradan halka bir park, hatta bir Fransız tasarımcı sağlamış oldu; zira Gülhane Parkı'nı planlayan kişi, o sırada sarayda bahçıvanbaşı olarak görev yapan Fransız peyzaj mimarı Mösyö Deruvan idi. Yalnızca tasarımcı değil, ağaçlar da Fransız'dı. Fransa'dan yaklaşık 20.000 farklı türde ağaç getirtilerek parka dikilmişti.[221] Bu Fransız unsurlara ilaveten, Cemil Paşa ayrıca parka, cuma ve cumartesi günleri askeri bandoların konser vermeleri için bir sahne, çocuklar için kum havuzları ve kukla gösterileri için bir şale gibi yenilikler de sağlamıştı. Belediye, bu parka iki yılda 6.000 altın harcadı.[222]

Ancak tüm bu yeniliklere rağmen, geleneksel değerlerlerle yine de uzlaşılması gerekiyordu. Parklar İstanbul'un bir veçhesi haline gelebilirdi ama Mrs. Brassey'in belirttiği gibi, kadın ve erkeklerin bir arada olması hâlâ zaman istiyordu. "Geçenlerde bazı umumi parklar açıldı ve Türk hanımlar eşleriyle buralara gittiler. Bir hatt-ı

hümayunla bu duruma derhal son verildi."[223] Onun bu deneyimini birkaç yıl sonra Cemil Paşa da yaşar.

> Parkı [Gülhane] açtığımız gün [...] kadın erkek birlikte parkı dolaşması, çok mutaassıp olan Enver Paşa'nın hoşuna gitmedi. Ertesi gün, şiddetli bir tezkere ile kadınların parka girmesini yasak etmemi bana bildirdi. Bunun üzerine, Enver Paşa ile görüşmek üzere Harbiye Nezaretine gittim. Cemal Paşa yanında oturuyordu, bu arzusunu yapamayacağımı kendisine bildirdim. Derhal Cemal Paşa söze karıştı: "Mademki Cemil Paşa kadınların da hava almasını düşünüyor, onlar için ayrı bir gün tayin ediniz. İleride erkek ve kadını beraber parka sokmayı temin ederiz" dedi. Bir ay sonra da Cemal Paşa sözünde durdu. Fakat mutaassıp bazı kimselerden imzasız tahkir dolu mektuplar almağa başladım. O zamanki düşünce ile şimdiki zihniyetimizi [1950'leri kastediyor] mukayese edersek aradaki büyük farkı iftihar ve memnuniyetle görmek kabil olur.[224]

19. yüzyılın bahçeleri, açık alanları ve şehir parkları halka kendilerini oyalayacakları keyif alanları sunarken, bu tip dinlenceler açık alanlarla sınırlı kalmıyordu, zira İstanbul Osmanlı başkenti oldu olalı her yurttaşın yaşamında çok önemli yeri olan, herkesin gittiği bir başka mekân daha vardı ki, o da hamamdı.

VII

Hamamlar

> Batı dünyasının Washington, Philadelphia ve New York'taki gibi azametli ve ihtişamlı binalarıyla övündüğü gibi, Türkler de, dünyanın dört bir yanında ün salmış hamamlarıyla övünür. Hamamlar, Türk İmparatorluğu'ndaki en önemli kurumlardandır.[1]

İstanbul'da toplumsal yaşamın belki en önemli eksenlerinden biri de hamamdı. Bir yıkanma yerinden çok daha fazlası olan hamam, erkekler ve daha çok da kadınlar için, önemli birçok yaşam ritüelinin gerçekleştiği bir sosyal alandı. Hamam, modern bir güzellik salonu ile bir kaplıca merkezinin bileşiminin verebileceği hizmetleri tek başına sunarak, kadınların diledikleri şekilde arınabilmelerini sağlıyordu. Komşu ve arkadaşların buluşup sosyalleşebildikleri yerler olan hamamlar, toplumsal ilişkileri erkeklerinkinden daha kısıtlı olan kadınlara, yakın aile çevresinden olmayan kadınlarla bir araya gelebilme imkânı sunuyordu. Kadınlar, oğulları ve kardeşleri için titizlikle inceleyerek buradan gelin seçebiliyor; gelinler düğünden önce burada yıkanıyor ve bebekler, kırk günü doldurduktan sonra evden ilk çıktıklarında, buraya yıkanmaya getiriliyordu. Sohbet, dedikodu ve siyasi hoşnutsuzlukların payla-

şıldığı bir mekân olan hamam, aynı zamanda çok-etnisiteli ve çok dinli bir alandı ve şehir halkının günlük yaşamının onsuz tahayyül edilemeyeceği, onu en katıksız haliyle özetleyen bir unsurdu.

Dolayısıyla, Osmanlı sultanlarının her bir şehrin alınmasından sonra diktikleri ilk yapılar arasında cami ve çarşının yanında hamamın da bulunması şaşırtıcı değildir. Fatih Sultan Mehmed, Konstantinopolis'i fethinden kısa süre sonra, şehrin imarı ve güzelleştirilmesi kapsamında "şehir sakinlerinin yararı, ihtiyacı ve rahatı için" görkemli ve lüks hamamların yapılmasını emretmişti.[2] Bir şehirde hamam yoksa, bu durum istisnai sayılıyor ve açıklama gerektiriyordu. Evliya Çelebi, hamamın olmamasını ya şehrin gelişmemişliğine[3] ya da çoğunluğun Hıristiyan olmasına bağlıyordu. Bulgaristan'daki Pınarhisar şehrinde yalnızca bir küçük hamam bulunuyordu, zira nüfusun çoğunluğu Hıristiyandı ve dolayısıyla yıkanmıyorlardı; şehrin Müslüman halkı ise, evlerinde banyoları olduğundan hamama ihtiyaç duymuyordu.[4]

İstanbul'da çok sayıda hamam vardı, hatta Bassano'ya göre nihayetsizdi.[5] Schweigger 1570'lerin sonlarında şehirde 150'den fazla hamam olduğundan söz ederken,[6] du Fresne-Canaye'ye göre 1573'te bu sayı 100'den fazladır,[7] Domenico ise 220'den fazla olduğunu söyler.[8] Sonraki yüzyılda, Sandys İstanbul'daki önemli camilerin her birinin ona ekli bir hamamı olduğunu kaydeder;[9] aynı dönemde Bon da bu bilgiyi tekrarlar.[10] Verdiği rakamların güvenilmezliğiyle nam salmış Evliya Çelebi, şehirde 124 hamam ismi sıralamış[11] ve vakıflara ait olanların sayısını 151 olarak vermiş, bunların çoğunun çift hamamlar olmasından dolayı onun hesaplamalarına göre toplam sayıyı 302 olarak belirlemiştir. Evliya Çelebi, böylesine büyük bir şehir için bunun küçük bir rakam olduğunu belirttikten sonra, vezirler ve zengin tabakaya ait 14.536 özel hamam olduğunu da ekler. Ayrıca, kendisi şehirde bulunmadığı sırada 17 hamamın daha inşa edildiğini belirtir.[12] 1671'de yazan De la Croix şehirde 60'tan fazla hamam olduğundan söz eder.[13] Osmanlı Ermenilerinden İnciciyan, 18. yüzyıl sonunda yalnızca Topkapı Sarayı'nda 48 hamam olduğunu kaydeder[14] ve Lacroix 1830'larda İstanbul'da hamam sayısını 300 olarak verir.[15]

Pek çok hamam vakıf malıydı, zira hamamlar hem dini işlevleri hem de ekonomik kabiliyetleri sayesinde çifte avantaj sağlıyordu. Şehir halkına içinde yıkanabileceği bir mekân sağlaması bakımından hamam, önemli bir dini işlevi yerine getiriyordu. Osmanlı toplumunda temizlik olmazsa olmaz bir unsurdu. Temizlik dini bir önem taşıyordu ve abdest, namaz ritüelinin ayrılmaz bir parçasıydı. Yaygın bir Türk atasözünde dendiği gibi "temizlik imandan gelir"di. Ayrıca hamam, çok para kazandıracağı garantili bir işletmeydi, zira şehir yaşamındaki merkezi konumu, onun devamlı olarak kullanılacağının güvencesiydi. Pek çok vakıf mülkünün önemli bir parçası olarak hamam, istihdam yaratmak ve ilgili hizmet alanlarında ve gerekli mal ve malzemelerin üretiminde ticareti körüklemek suretiyle, şehrin ekonomik hayatının ayrılmaz parçalarından birini oluşturuyordu. Hamamda, hem erkekler hem de kadınlar, çeşitli görevlerde –tellak, natır, hamal, gündelikçi ve külhancı olarak– çalışıyorlardı. Bu kadın ve erkekler, kadın hamamlarında kadın, erkek hamamlarında ise erkek hamamcının emrinde çalışırdı. Hamamcılar hamamları işletirlerdi ve orada çalışanlardan büyük hürmet gören, kendilerinden olanlara göre "şol hâkim gibi"[16] çok itibarlı kişilerdi. Hamamlar pek çok kişiye istihdam yaratıyordu: Örneğin, 17. yüzyıl ortasına ait bir saray defterine göre, Beyoğlu'ndaki Bey Hamamı, beş tellak, üç natır, bir gündelikçi, bir külhancı ve dört hamal olmak üzere on dört kişi istihdam ediyordu.[17] Evliya Çelebi vakıf hamamlarında çalışan 2.000 tellak ve 1.000 natır olduğunu söyler.[18]

Hamamın kendi içinde yarattığı istihdamdan başka, havlu, hamam tası, peştamal, hamamda kullanılan, çoğu güzel süslemelerle donatılmış özel takunyalar, hem erkekler hem kadınlar tarafından kullanılan, cildi yumuşatmak, ölü deriyi ve kepeği uzaklaştırmaya, cildi yağdan arındırmaya ve gözenekleri açmaya yarayan kil[19] gibi mallara da hamam sektörü sayesinde talep doğuyordu. Külhanlardan alınan küller mürekkep üretiminde kullanılıyor ve çok büyük talep görüyordu. Dolayısıyla, külün mülkiyeti anlaşmazlık meselesi haline gelebiliyordu. 18. yüzyıl başlarındaki fetvalara göre, hamamı kiralayan hamamcı ile söz konusu hamamın sahibi olan

vakfın mütevellisi arasındaki anlaşmazlıktan doğan iki davada, külün mülkiyeti hamamcıya verilmişti.[20] Hamamlar ayrıca ilgili diğer ticari sektörleri de canlandırıyordu. Örneğin Evliya Çelebi, mevcut üç yüz çamaşırhanede beş yüz çamaşırcının çalıştığından ve leke çıkarmada uzmanlaşmış on dükkânda yirmi kişinin istihdam edildiğinden söz eder.[21]

Hamamın sosyal önemi, hamam mevzuatını devlet açısından önemli bir konu haline getirmiş; devlet, hamamdaki işleyişi düzenleme ve onun etkin ve hijyenik biçimde işletilmesini sağlamakla bizzat ilgilenmişti. Temel bir abdest mekânı olarak hamamın kendisinin de temiz tutulması önem taşıyordu. 16. yüzyıl başlarında I. Selim, çıkardığı kanunlarla hamamcıların hamamları temiz ve sıcak tutmalarının ve ılık su kullanmalarının yetkililerce denetlenmesini emretti. Tellaklar işlerini hızlı yapacak ve kafa tıraşında uzman olacak, kullandıkları usturalar keskin olacaktı. Natırlar peştamalleri temiz tutacaklardı. Bu emirlere riayet etmeyenler ağır biçimde cezalandırılacaktı.[22] 1640 yılı narh defterine göre, hamamda çalışan –saçın uzunluğuna göre ücretlendirilen saç yıkama, keseleme, tıraş ve saç örme hizmetlerini veren– tellak ve natırlar, ipekten dokunmuş temiz peştamaller giymek zorundaydı. Bilhassa yoksullar ve şehir dışından gelenlerden bahşiş istemeyeceklerdi. Ayrıca müşteriye sıkıntı vermeyeceklerdi. Natırlar saçları yamuk yumuk değil, düzgün biçimde örecek, tellaklar tıraş sırasında üstlerine bir şey dökülmemesi için müşterilerinin boyunlarının çevresine ve göğüslerine peştamal örteceklerdi. Tellaklar müşteriye saygılı olacak ve onlara temiz, kuru peştamal verecekti.[23] Bu tür düzenlemelere rağmen, aldığı hizmetten memnun olmayanlar vardı. *Risale-i Garibe*'nin yazarı, hamamlarını soğuk tutan, kirli havlu ve peştamal kullanan hamamcılara sövmüştü.[24] Kendisi (çoğunlukla olduğu gibi) hamamdaki diğer hizmetlerden de hoşnutsuzdu: Tellaklar aşırı sert keseliyor, natırlar yaş peştamal veriyordu.[25] İşletmelerinin temizliğini sağlayamayanlara, bu yönde emir verilebiliyordu. 18. yüzyıl başlarında, bir hamamın kirliliğinden şikâyetçi olan müşterilerin mahkemeye götürdüğü bir vakada, hamamcının hamamını kurallara uygun hale getirmesi için talimat verilmesi kararı çıktı.[26]

Hamamcılar ayrıca, müşterilerine saygısız davranmakla da suçlanabiliyordu. 1874'te Ali Efendi, *Basiret* gazetesindeki köşesinde, devleti korumak için canlarını riske atan askerlere İstanbul hamamlarında saygı gösterilmediğinden yakınmıştı. Hamamlarına askerlerin geldiğini gören hamamcılar onlara "'su yok' yahut 'soğuktur' gibi muâmelât-ı istiskal gösterip, sonra yaş peştamal ve havlu" veriyorlardı.[27] Bu husumetin nedeni, Ali Efendi'ye göre askerlerin yalnızca yirmi paralık indirimli giriş ücreti ödemesiydi. Bu davranış kabul edilemezdi ve Ali Efendi, İstanbul'daki yetkilileri bu konuda harekete geçmeye çağırıyordu.

Ali Efendi şikâyetlerine gerekçe olarak, ulusun vakur savunucularına gösterilen saygısızlığın yanı sıra, bunun getireceği sağlık sorunlarını da öne sürüyordu. Onur kırıcı olması bir yana, "yaş peştamal ve havlu insanı hasta dahi eder"di.[28] Ayrıca bulaşıcı hastalık tehlikesi de mevcuttu. Hamamın hijyen koşullarının bu yönüyle denetlenmesi ihtiyacı, salgın hastalıkların önlenmesine dair bilincin artmasıyla 19. yüzyıl sonlarına doğru ortaya çıktı. Kamu sağlığı, önceki yüzyıllardan farklı olarak, devletin ilgilendiği bir mesele haline geldi; bu da, devletin tebaanın günlük yaşamlarındaki rolünün artması ve devletin rolüne ilişkin algıların değişmesinin bir yansımasıdır. Sonuç olarak hamam, 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında yaygın olan frengi gibi bulaşıcı hastalıkların önlenmesi amaçlı sağlık kontrollerine tabi kılındı. Halk tarafından "ev gezen" hastalık diye tanımlanan[29] frengi, Anadolu'da pek çok yöreyi kırıp geçirdi ve hatta bazı bölgelerde yalnızca frengi hastalarının tedavisiyle uğraşan hastaneler kuruldu. 1898'de, Şûra-yı Devlet berberler, kahvehaneler ve hamamlar gibi erkeklerin toplandığı, hastalığın yayılmasına neden olduğu düşünülen sosyal mekânlara frengi sağlık kontrolleri uygulanması için yönetmelikler çıkardı. Buralarda çalışanlar, aylık sağlık kontrollerine tabi tutulacak, sahipleri kullandıkları alet edevatın temiz ve hijyenik olmasına dikkat edecekti.[30] 1915 tarihli daha sonraki bir yönetmelik, frengi vakalarının yüksek oranda görüldüğü Kastamonu vilayetine yönelikti. Buna göre, hamamlarda çalışanlar düzenli olarak frengi kontrollerine tabi tutulacak ve hastalığı taşıyan birine rastlandı-

ğı takdirde, o kişi "icra-i sanatdan men ile taht-ı tedaviye alınacak"tı.[31] Verilen emre göre hamamcılar "hamam takımlarını sık sık kaynar su ve sabun ile yıkattıracaklar ve bir müşteri tarafından istimal edilen takımları başka bir müşteriye tekrar yıkanmaksızın katiyen vermeyecekler"di.[32]

Bazı hamamcılar biraz daha gayrı resmi bir hizmet sunarak, yoksulların kışı hamamların külhanlarında geçirmelerine izin veriyorlardı. 19. yüzyılda, "merhametli ve iyiliksever" hamamcılar, muhtelif sebeplerle yetim kalmış, evinden kovulmuş ya da genel bir uslanmazlık yüzünden sokaklara düşmüş çocukların kışı külhanda geçirmelerine müsaade ediyorlardı. Külhanlar, fiilen evsiz barınakları haline gelmişti ve böylelikle, genelde devletten ziyade vakıf kurumları tarafından yürütülen bir diğer sosyal yardım işlevi üstleniyorlardı. Birçok hayırsever tarafından buralarda küçük çocuklara bayramlık giysiler veriliyor, kimileri ise kendi çocuklarının eski ayakkabı ve giysilerini bunlara bağışlıyordu. Ramazan ayında, hamamların civarındaki köşklerden, sadaka olarak ekmek ve artan yemekler dağıtılıyordu. Bunun yapıldığı hamamların en kalabalık ve en ünlüsü Gedik Ahmed Paşa Hamamı idi. Külhanlarda belirgin bir hiyerarşik düzen mevcuttu; en uzun süredir orada bulunan ve dolayısıyla en kıdemli çocuklar, külhana en yakın olan koyun postunun üzerinde uyur, diğerleri de kıdemlerine göre ondan uzaklaşacak şekilde dizilir, en yeni gelenler, kapının dibinde yatardı. Aralarında hasta bir çocuk varsa, onu külhan başında yatırırlardı. Külhanbeyleri diye anılan bu çocuklar, odun taşıyarak, külü dışarı atarak ve ortalığı temiz tutarak külhancıya yardımcı olurlardı. Bunlar, özel sözcük dağarcığı ve aksanıyla kendilerine ait bir şifreli dil oluşturmuşlardı.[33]

Kışlık barınak tedariki, pek çok kişinin desteklediği bir hayır faaliyetiydi; hatta *Risale-i Garibe*'nin yazarı, fakir ve muhtacın böyle yerlerde kışlamasına izin vermeyenleri ayıplar.[34] Öte yandan, bu yaklaşımı benimsemeyen III. Selim, küçük sokak çocuklarının külhanlara alınmamasını, yaşça büyük olanların ise çalışmaları için tersanelere yollanmasını emretmişti.[35] Ayrıca, hamamların bozguncu fitneciler olarak görülen, dışardan şehre gelmiş işsizler ta-

rafından mesken olarak kullanılması I. Mahmud tarafından sorun edilmiş, onun yeniçeri ağası bunları toplayıp kayıklara bindirerek Üsküdar'a yollamıştı.[36]

Devlet yalnızca hamamların içindeki koşullarla değil, bunlara ulaşım yolunun güvenliğiyle de ilgileniyordu. Her zamanki gibi devlet, asayiş ve güvenlikten endişeliydi ve kadınların sokaklarda fazlaca görünür olması, her zaman potansiyel bir asayişsizlik nedeni olarak düşünülmüş, örneğin 1809'da II. Mahmud'u kızının doğumu vesilesiyle yapılacak kutlamaları iptal etmeye yöneltmişti.[37] Bu sebeple devlet, hamamların ve bunlara ulaşmak için kadınların kullandığı yolların yakınında neyin kabul edilebilir olduğuna dair katı tedbirler aldı. Asayiş kaygısı yalnızca kadınların varlığından kaynaklanmıyordu, zira kadınlarla ilgili olarak doğabilecek sorunlar, başkentin sokaklarında istenmeyen bir ilgiye hedef olabilen genç oğlanlar için de aynen geçerliydi. I. Selim, erkeklerin hamamların dışında ya da hamama giden yollar üzerinde toplanıp oturmalarını yasaklayan talimatlar çıkardı.[38] Erkekler, "bir eline çocuğun ve bir eline bohça alıp" eşlerine yardım ediyormuş gibi hamam kapısına kadar gitmeyecekti; bu, toplumda yadırganan ve hangi gerekçeyle yapılıyor görünürse görünsün kadınların alanına tecavüz olarak yorumlanan bir davranıştı.[39] Keza, hamam civarındaki sokaklarda boş boş gezinmek ve gizli ya da açıkça göz süzerek bakmak da yasaktı. Erkeklerin bu kadın seyretme arzusundan nemalanan açıkgöz bir işletmeye karşı 1594'te çıkarılan bir hüküm, bu tür yakışıksız davranışların yarattığı sorunun yazılı kanıtıdır. Koca Nişancı Bey adlı mahallede, birtakım evler bozahanelere dönüştürülmüştü. Buralarda, erkek müşterileri çekmek için boza yapılmaya başlanmış ve erkek müşteriler bu evlere toplanır olmuşlardı. Hatta erkekler, civardaki evlerin tahtalarını kopararak kebap pişirmeye başlamışlardı. Subaşıya bu kanunsuz işlere göz yumması için her hafta rüşvet veriliyordu. Boza ve kebaplarıyla güle oynaya yerlerine kurulan erkekler, durumdan habersiz hamama gitmek üzere oradan geçen kadınları seyrediyordu. Sonuç yıkıcı olmuştu. İyi Müslüman kadınlara yan gözle bakmak için bir grup erkeğin caddede toplanması doğal olarak kadınları hamama

gitmekten caydırıyordu. Dönemin padişahı, mahallede boza yapılmasını derhal yasakladı ve boza yaparken yakalanan olursa hapse atılacağı ya da küreğe yollanacağı bildirildi.[40]

Farklı mahallelerden insanlar bu tür sorunlardan öyle yaka silkmişlerdi ki, 1576'da İstanbul kadısına durumu şikâyete gittiler. Bu mahallelerin gayrımüslimleri, evlerinde meyhaneler açmaya başlamışlardı ve buralardan çıkan sarhoşlar hamama giden kadınlara ve akşam ve yatsı namazı kılmaya camiye giden erkeklere sataşıyorlardı. Durum öyle bir noktaya gelmişti ki, bu sataşmalara uğramamak için, erkekler burada namaza gitmiyordu. Bu şikâyet karşısında padişah, ana yollarda, hamamlara giden yollarda, mescitlerin civarında ve Müslüman çoğunluğun olduğu bölgelerdeki tüm meyhanelerin yıkılmasını emretti.[41]

Hamamların civarında davranışları denetlenenler yalnızca erkekler değildi; uygunsuz davranışlar kadınlarda da engellemelerle karşılaşıyordu. Nitekim, kadınların hamama ya da başka yerlere giderken terbiye ölçütlerine uygun davranmaları zorunluydu. 16. yüzyılın ünlü şeyhülislamı Ebussuud, bu konudaki fetvasında, hamama ya da umumi bir alana gitmek için dışarı çıkan bir kadının, şerefli ve terbiyeli davrandığı, yanında hizmetkârı olduğu sürece "muhaddere" [iffetli] olduğunu buyurmuştu.[42] Kadınların yakışıksız davranışları, bundan şerefi lekelenecek olan kocalarında belli ki yoğun bir baskı yaratıyordu. Bir adam, hacca gitmeden önce karısına, hamama ya da düğüne giderse veya akraba olmayan bir erkekle birlikte görülürse, onu derhal boşayacağını ilan etmişti. Bunun altını çizmek için, bu şartlarını bir kâğıda yazıp evinin duvarına astı. Şeyhülislam Ebussuud efendi, konuyla ilgili olarak, kocasının yokluğunda kadının bu şartlara uymaması halinde, gerçekten de kocasının yokluğunda boşanmış sayılacağı hükmünü verdi.[43]

Hamama gitmek söz konusu olduğunda, namuslu vatandaşların birçoğu, karılarının namusundan aynı derecede endişe duyuyordu. 18. yüzyıl başlarındaki bir davada, bir grup erkek, ailelerindeki kadın ve kızların, hamama girerlerken yandaki bir evin penceresinden görülebilmelerinden şikâyetçi olmuştu. Erkekler, sorunlu pencerelerin tahta çakılarak kapatılmasını istiyordu, ancak

kadı aleyhte hüküm verdi.[44] Bir köyde, kadınların bir hamamın soyunma odasının penceresinden dışarı bakanlarca görülmelerine bile müsaade yoktu.[45] Davalardan birinde, davacı, bir erkeğin hamamın yanında istiflenmiş odunlara tırmanarak, davacının kadınlarının oturduğu evi görebileceğinden şikâyetçi olmuştu. Davacı, mahkemeden, odunların kaldırtılmasını talep etti, ancak bu talebi reddedildi.[46]

Kadınlar, hamam yolunda ahlaklı davransın ya da davranmasın, içeri girdikten sonra da cinsel şiddete maruz kalabiliyordu. 1576'da III. Murad'a şikâyette bulunanlar, meyhanelerden çıkan sarhoşların kadınlar hamamına girdiklerini ve hatta adamın birinin hamamın küçük odalarından birinde bir kadını köşeye sıkıştırdığını iddia etmişlerdi. Diğer kadınlar bu kadının yardımına koşmuş, ancak adamı uzaklaştıramamışlar ve onu hamamdan çıkarmak için dışarıdan yardım çağırmak zorunda kalmışlardı.[47] 1809'da, halkın saldırıya uğrama korkusuyla sokağa çıkmaya cesaret edemediği tam bir siyasi kaos döneminde, Alaca Hamamı'nda silahlı hamallar tarafından zorla alıkonulan bir kadına, hamamın karşısındaki kasap dükkânının üst katındaki bir odada tecavüz edilmişti. Bu olay şehir halkı arasında çok büyük infial yarattı ve dehşete yol açtı.[48] Kadının, tüm mekânlardan daha güvenli olması beklenen ve civarında devletin asayişi güçlendirmek için o kadar çaba gösterdiği bir hamamdan alınıp götürülmesi, şiddetin büyüklüğünü daha da çarpıcı kılıyordu. Bu suçun burada gerçekleşmesi, kadınları korumakta aciz kalan devletin bu dönemde otoritesini ne kadar kaybettiğinin ve başkentin sokaklarında kanunsuzluğun ve kontrolsüz şiddetin nerelere vardığının göstergesidir.

Temizlik hamam için birincil önemde olsa da, hamam sırf umumi bir banyodan çok daha ötesiydi. Burası sosyalliğin merkezi, Osmanlı toplumsal çehresinin temel direklerinden biriydi. Belli başlı yaşam ritüelleri burada yerine getiriliyordu. Bebek ve annesi, bebeğin kırkıncı gününde burada yıkanırlardı. Geleneklere göre bu, bebeğin ilk gezmesiydi. Bu "kırk hamamı" sırasında dualar okunurdu ve yıkanma, belli bir ritüel dizgesiyle yapılırdı. Hısım akraba, konu komşu hamama davet edilir, şenlikler düzenlenir ve

bu kutlama için çengi ve sıracılar tutulurdu.[49] Hamam, kadınların münasip bir gelin bulmak için kullandıkları bir mekândı ve burada, oğulları ya da erkek kardeşleri için uygun gelin adaylarını dikkatle inceler, yalnızca fiziki değerlendirmeyle yetinmeyip, aynı zamanda onların tavır ve davranışlarına da bakarlardı. Burası, akraba ya da kapı komşusu olmayan kadınların bir araya gelebildikleri, dolayısıyla da gelin adaylarının daha geniş bir kesimini görebildikleri az sayıdaki sosyal alandan biriydi. Çöpçatanlar, peçeleri ve feraceleriyle hamamcının divanında oturup, soğukluğa giren çıkan kızları dikkatle incelerlerdi. Hamamda yıkananlar, bunların çöpçatan olduklarını bilirlerdi. Çöpçatanlar beğendikleri kızların evli mi bekâr mı olduğunu hamamcıdan öğrenir, sonra da, ileride ziyaret etmek amacıyla ondan bekâr kızların adreslerini alırlardı.[50]

Düğün törenlerinde de hamam ayrı bir role sahipti ve kaliteli, nakışlı banyo havluları, buraya özgü simli tahta takunyalar ve bir hamam tasından oluşan hamam seti, kızların çeyizinin ayrılmaz bir parçasıydı. Düğünden birkaç gün önce, gelin hamamı denilen gelin banyosu düzenlenir ve her iki tarafın kadınları ve onların akraba ve komşuları burada hazır bulunurdu. Bunlar hem gelini yıkar hem ilahiler, acıklı türküler söyler, hem de oynarlardı.[51] Kadınlar çoğu zaman tüm bir günü hamamda, sonsuz bir yıkanma, yeme içme ve sohbet döngüsü içinde geçirirlerdi. Yemek, hamam eğlencelerinin ayrılmaz bir unsuruydu. Tipik bir hamam sofrasında, yaprak sarma, köfte, peynirli börek, turşu, çerez, hatta pastırma ve pestil ile çeşit çeşit çörek ve tatlı bulunurdu.[52]

Hamamlar kalabalık olabiliyordu. Bu yüzden zaman zaman kadınlar gitmeden önce hamamda yer ayırtıyordu. Kurtuluş Savaşı sırasında Atina'ya taşınan bir İstanbul Rum'u olan Haris Spataris'in büyükannesi, bunun için bakkal çırağını yollayıp, hamama geleceklerini haber vermek ve aile efradının soyunup giyineceği bir yer ayırtmak için haber gönderirdi.[53] Spataris'in büyükannesi ile aynı dönemde yaşayan İrfan Orga, hamamcıdan hem soyunma yeri hem de hamamın içinde yıkanacak yer ayarlaması için hizmetçisini yollardı.[54] Herkes önceden yer ayırtamıyordu. Evde yapacak işi olmayıp oraya serbestçe gidebildiklerinden, çoğunlukla ailenin

yaşlı kadınları, çocuklar da yanlarına verilerek, hamam açıldığı saatte orada olacak şekilde sabah erkenden hamama yollanırdı. Bu durumda hamamda uygun yer bulup daha sonra gelecek aile üyeleri için yer tutma görevi onlara düşerdi. Yer tutmak, bir bölümde hiç kalkmadan oturup, diğer bir bölüme de hamam taslarını koymak suretiyle yapılırdı. Yer tutma baskısının yarattığı yoğun gerilim yüzünden kavgalar çıkabiliyordu. Hatta bunlar itiş kakışa varabiliyor, kimi kadınlar peştamallerine sardıkları hamam taslarıyla rakiplerini tartaklayabiliyordu. Bazen, sırf kalabalık hamamda boş yer bulmanın ötesinde, hamamda suyun en sıcak veya en tazyikli aktığı ya da kapıya en uzak ve dolayısıyla en sıcak kurnanın olduğu yeri, kimilerinin ise kenardaki küçük odaları kapmaya çalışması kavgaya yol açardı.

Duvarlarının ötesindeki toplumdaki ayrışmaları ve siyasi çalkantıları aynen yansıtan hamam, pek çok bakımdan dışarıdaki dünyanın küçük bir kopyası gibiydi. Burası siyasi tartışmaların yaşandığı, devlet işleriyle ilgili yakınmaların dile getirildiği bir ortamdı ve bu durum çok iyi bilindiğinden, hafiyeler burada faaliyet gösteriyor, kışkırtıcı homurdanmalara kulak vererek, bunları yetkililere rapor ediyorlardı. Böyle raporlar, 1809'da hükümet hakkında tartışan kadınların vakasında olduğu gibi, tutuklamalara neden olabiliyordu.[55] Farklı bölüklerden yeniçeriler arasında açık ve genelde son derece şiddetli kavgalara yol açan bölünmeler bile, hamamlarda, bu kez onların karıları arasındaki kavgalarla noktalanabiliyor, kadınlar diğer bölüklerdeki yeniçerilerin karılarıyla küfürleşip kavgaya tutuşabiliyorlardı. Bu kavgalar, yeniçeri ruhuna uygun biçimde çok sert geçer, hamam tasları ve takunyalar havada uçuşurdu.[56]

Hamam bu şekilde siyasi farklılıkları yansıttığı gibi, sosyal ayrışmaların da yansıdığı bir ortamdı. I. Selim, gayrimüslimlere verilen peştamallerin Müslümanlar tarafından kullanılmamasını emretti; gayrimüslimlerin kullandığı peştamaller üzerinde bir işaret bulunacaktı.[57] Bu düzenlemeler, 1640'larda çıkarılan kanunlarda da tekrarlanarak, gayrimüslim kadın ve erkeklerin peştamalleri üzerine bir halka takmak suretiyle işaretlenerek Müslümanlardan ayırt edilmeleri şartı getirildi. Gayrimüslimler farklı bölümlerde soyunup

giyinecek, bunlara takunya verilmeyecek ve ayrı bölümlerde yıkanacaklardı.[58] Böylece, her dinden insan aynı hamama gitse de, aralarındaki ayrım, en azından teoride, korunuyordu. Devlet daima, her grubun kendi yerini bildiği keskin bir statü ayrımı yaratarak düzeni koruma endişesindeydi; bu anlayış, ister dini, ister lonca ya da mesleki olsun tüm toplumsal ayrımlarda geçerliydi. Ancak fermanların çıkarılması, bunlara daima uyulduğu ya da bunların fiili gerçekliğin birebir yansımaları olduğu anlamına gelmiyordu. Nasıl ki sık sık kılık kıyafet yönetmeliklerinin çıkarılması, bunların gerçekte uygulanmadığının göstergesiyse, belki de aynı şekilde, hamamdaki ayrımlarla ilgili kanunlar da hamamın yoğun keşmekeşi içinde bunların sıkı sıkıya gözetilmediğinin göstergesi olabilir. 20. yüzyılın başında, Müslümanlarla gayrimüslimler ayrı yerlerde soyunup giyinseler de, aynı yerde yıkanıyorlardı.[59] Bu sosyal iç içelik, Basmacıyan'ın tasvirinde açıkça ortaya konur: "[hamamın] dış kısmında, sükûnet hâkim. Şurada bir Hıristiyan sedirinde sigarasını tüttürüyor; ötede bir Müslüman seccadesinde namazını kılıyor, onun az ötesinde de sakalı göbeğine uzanan bir diğeri Kuran okuyor, yanı başında bir Yahudi giyinip taranmakla meşgul."[60]

Öte yandan, cinsiyetler arasında katı bir ayrışma mevcuttu. Oğlan çocukları belli bir yaşa kadar hamama anneleriyle gidiyor, bu onların gerçek yaşından ziyade, oğlanın görünüşüne göre belirleniyordu. Belli bir zaman sonra, hamamcı "babanı da getireydin bari" gibi sözler söyler, böylece oğlanın kadınlar hamamı dönemi derhal sona ererdi. 1908 doğumlu olan İrfan Orga, anılarında, beş yaşındaki oğlanların kadınlar hamamına gidemeyecek kadar büyük kabul edildiklerine değinir. Ancak o, büyükannesinin güçlü karakteri sayesinde, gerek hamamcı gerek diğer müşterilerden olumsuz yorumlar duymaktan kurtulmuş.[61] Orga'nın çağdaşlarından Spataris'in aktardığına göre, oğlan çocukları "Müslüman anlayışına göre buluğa erdikleri, yani kadınlarla ilgilenmeye başladıkları"[62] ve kadınların onlara hamamda yabancı erkek varmış gibi bakmaya başladıkları yedi yaşlarına gelinceye kadar kadınlar hamamına gidebiliyorlardı. Spataris'in kendisi de, annesiyle düzenli olarak gittiği hamamdan yedi yaşına geldiğinde kovulur.[63] Bu

onun için bir hayal kırıklığı olur, zira babasıyla erkekler hamamına gitmeye başladığında, orayı hiç ilginç bulmamıştır.[64]

Orta ve üst sınıf erkeklerin pekçoğunun evlerinde kendi banyoları vardı, ama çoğu hamama gitmeyi tercih ediyordu.[65] Ancak bunlar her hamama da gitmezlerdi. Onları çekecek hamamın belli nitelikleri olması gerekirdi. Öncelikle suyu kaliteli olmalı, kafayı çarpmadan yıkanılabilecek kadar büyük alanı olmalı, eve yakın olmalı, fakat kesinlikle bekârların yaşadığı bir bölgede olmamalıydı. İşçiler ya da gündelikçiler müşterisi olmamalıydı. Hamam da, havluları da temiz olmalıydı. Eğer bir hamam tüm bu özelliklere sahipse, o zaman gidilirdi.[66]

Bilhassa Ramazan aylarında sergilenen, Osmanlı toplumunun başlıca eğlencelerinden biri olan, geleneksel ve son derece popüler gölge oyunu Karagöz'e konu olması, hamamın günlük hayattaki önemine dikkat çeker. Bu Karagöz oyunlarından biri hamamda geçer.[67] 17. yüzyıl ortalarında yazan Evliya Çelebi, gölge oyununun ana karakteri olan Karagöz'ün, hamamda keselenirken üstünden çıkan kirlerden yapılmış bir iple bağlanarak hamamdan çırılçıplak atıldığı bir Karagöz oyunundan söz eder.[68] "Çifte Hamamlar Oyunu yahut Karagöz'ün Dayak Yemesi" adlı, erken Cumhuriyet dönemi versiyonu günümüze kalmış bir oyun mevcuttur ve bu pekâlâ Evliya Çelebi'nin gördüğü oyun olabilir.[69] Bu popüler bir eğlence olduğundan, hem inandırıcı hem de komik olması için, elbette halkın günlük yaşantısını yansıtmalıydı; bu yüzden bu oyun bize, en azından o dönemin hamamı hakkında gayet iyi fikir verir. Oyunun ilk kısmında, Hacivat karısının hamama gidişini ve orada Karagöz'ün karısının sergilediği davranışları Karagöz'e anlatarak, Osmanlı toplumundaki sosyal ayrışmaların altını çizer. Hacivat daha varlıklı, daha üst sınıftan bir erkeği temsil ederken, Karagöz halktan bir karakterdir. Hamamda Hacivat'ın karısı ve kızının, natır ve hamamcı tarafından, büyük hürmetle, temiz tabureler verilerek karşılanışı ile Karagöz'ün "kirli, pasaklı, ucuz ve bayağı" karısının karşılanışı arasındaki zıtlığın tasviri, bu sosyal farkı gözler önüne serer. Hacivat'ın karısı ve kızı, hamam bohçalarından çıkardıkları ipek peştamallerini sarınırken, Karagöz'ün karısı kirli, eski püskü

33. Hamamda kavga eden kadınlar, Erimez, Tarihten Çizgiler [s. 24].

bir peştamal giyer. Hacivat'ın karısı ve kızı yıkanacakları yere kadar götürüldüğünde, Karagöz'ün karısı da oradadır ve tam bir görgüsüzlükle oraya lönk diye oturup yıkanmaya başlar. Hacivat'ın karısı ve kızı "utançtan yerin dibine geçerler."

Karagöz'ün karısı davranışlarıyla utandırmaya devam eder, zira karısı ve kızına Hacivat'ın yolladığı bir kâse lezzetli turşu yanlarına getirildiğinde, kadın kâseyi kapar ve sıcak göbek taşında yayılarak oturup turşuyu yanına koyar ve ağzını şapırdatarak ve iştahla turşuları büyük bir hazla yemeye başlar. Hamile bir kadın yanına yaklaşır. "Canım çok turşu çekti, bana da biraz verir misin?" der, ama Karagöz'ün karısı zavallı kadına bir lokma bile vermediği gibi, ağzını daha da gürültüyle şapırdatır. Hacivat, Karagöz'ün karısının davranışına çok öfkelenmiştir, çünkü kendisini Karagöz'ün bayağı ailesinden bir gömlek üstün görür ve kadının kabalığının onun ailesini küçük düşürdüğünü düşünür. Karagöz ise, o bunları anlatırken neşeli kahkahalar atarak araya karısının kurnazlığıyla ilgili yorumlar sıkıştırır.

Oyunun ikinci kısmı, hamamın ekonomik yönünü konu eder ve Hacivat'la tartışmakta olan, oyundaki çifte hamamın (bir tarafı erkekler, diğer tarafı kadınlara ayrılmış hamam) varlıklı sahibi Çelebi karakteriyle tanışırız. Hacivat hamamı açacak, işletmesini üstlenecektir ve şimdiden personel alımına başlamıştır. Yeni işe alınan bir külhancı, hamamı güzelce ısıtıp böylece müşterileri çok memnun edeceğine söz verir. Hacivat daha sonra, kil satan yaşlı adam Kilci Baba'yla konuşmaya gider. Kilci Baba bir türkü söylemektedir. "Ey hamamcı bu hamama güzellerden kim gelir? / Kınalamış parmakların yar gelir / Sensiz anam cihan bana dar gelir / Kil alın kızlar, kil alın!" Adamın getirdiği kil öyle kalitelidir ki, "kına gibi"dir ve hamamın deposu bununla dolar. Ardından, Hacivat bir kadın hamamcı (anakadın) ve iki natır işe alır, ancak natırların birbiriyle küs olduklarını öğrenir. Onları barıştırmaya karar verir. Natırlar şarkı söyleyerek gelirler : "Hamamın kapısı vuruldu / İçeriye meclis kuruldu / Anakadın külhancıya vuruldu." Hacivat kızlara sorar: "Yani ne oldu? Birbirinizin anasını babasını mı öldürdünüz?" İkisi birbirlerine ağır sözler söylemiş ve kötü kavga etmiş olsa da, barışmaya karar verir. Öpüşüp, birlikte neşeyle hamama girerler.

Karagöz'ün oyundaki rolü, hamamın kadınlar bölümüne girmeye çalışması etrafında döner. Her seferinde kovulur ve bir kez de, natırlar tarafından ıslak peştamalle dövüldükten sonra çırılçıplak sokağa atılır. Oyun, hamamın kadınlar bölümünde, kadınlı erkekli bir haram eğlence yapıldığının anlaşılmasıyla sona erer; erkek ve kadın bölümleri arasındaki kapı açılmış ve erkekler, dışarıdan fark edilmeden, kadınlar bölümüne girmiştir. Karagöz, bu rezil davranışa sahne olan hamamı ateşe verir. Hacivat görünüp hamamı kimin yaktığını sorduğunda, Karagöz kendisinin yaktığını söyler, çünkü "O hamam değil rezalet yuvası" der. Hacivat, "Öyleyse geçmiş olsun" diye cevap verir.[70]

Avrupalıların Gözüyle Hamam

Osmanlı yaşamının, genelde epey cahil olan Avrupalı bir kitleyi büyüleyen ve merakını celbeden unsurları içinde en önemlisi

hamamdı. Avrupalılar, kendilerince Türklerin bu temizlik müptelalığını çok ilginç buluyorlar ve hamamlarda olup bitenler hakkındaki düşsel hikâyeler ya da tellakların yaptırdığı banyolarda, keseleme ve uzuvların bükülmesiyle atılan dehşetli haykırışlardan etkileniyorlardı. Batılı seyyahların çoğu ve İstanbul'a hiç ayak basmamış olanların neredeyse tamamına göre hamam, "Doğu"nun, "egzotik" olanın mükemmel bir örneğiydi; zira "Şaşaalı Doğu'nun hiçbir yerinde, muhtemelen hamamlar kadar kusursuz, onlar kadar eksiksiz bir lüks," *Bin Bir Gece Masalları*'ndan bir sahnenin böylesine vücut bulduğu herhangi bir şey "mevcut değildir".[71] Onları en çok büyüleyen ve meraklandıran, Doğu fantezilerini en çok besleyen şey hamamdı. Avrupalıların Osmanlı toplumu algısındaki birçok unsurda olduğu gibi, hamam hakkında aktardıklarının da pek çoğu gerçek dışı veya yanlış olup, kendi öznel algılarının ve okurlarının fantezilerini doyurma arzularının birer yansımasıydı. Gerçeklikleri bir yana bırakılırsa, bunlar anlatımları ve Avrupalı seyyahın Türk temizlik kültürü ile karşılaşmasına dair çizdikleri tablo açısından eğlencelidir.

"Türkler ellerini, ayaklarını, boyunlarını ve söylemekten utandığım kısımlar da dahil tüm bedenlerini yıkamaya düşkündür."[72] 16. yüzyıl başlarında bunları yazan Theodore Spandounes, Türklerin yıkanmaya olan olağanüstü düşkünlüğü karşısında Avrupalılar arasında yaygın şaşkınlığı yansıtıyor. Nitekim, Habsburg büyükelçisi Busbecq'e göre, Türkler "bedenin pisliğinden suçmuş gibi nefret ediyor ve onu ruh kirliliğinden daha kötü görüyorlar; bu yüzden sık sık abdest alıyorlar."[73] O halde, Fransız Grelot'nun Osmanlıları başka hiçbir milletin olmadığı kadar temizlik düşkünü diye görmesi[74] ya da yine Fransız Tournefort'un, Türklerin hayatlarının büyük kısmını yıkanarak geçirdiklerine inanması sürpriz değildir.[75] Tournefort bunu, peygamber tarafından emredilmiş olup, dinle ilgili diye açıklar. Kendisi, temizliğin bu şekilde dinle ilişkilendirilmesini "gülünç" bulur.[76]

Thévenot gibi Avrupalı seyyahlar, yalnızca hamamların bolluğundan değil, bunların ihtişam ve güzelliğinden de etkileniyordu.[77] Büyük hamamlar, düzgün biçimde ve özenle inşa edilmiş yapılar

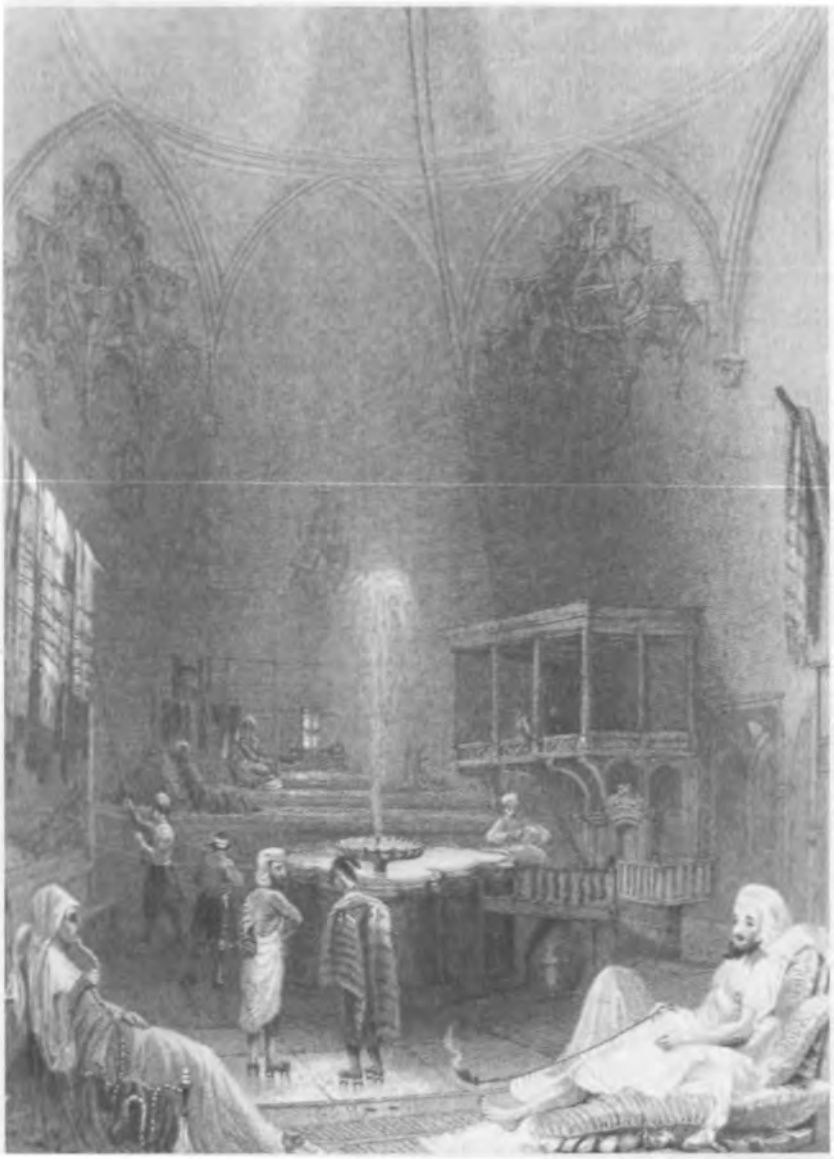

34. Hamamda camekân, Pardoe, Beauties of the Bosphorus, s. 14-15.

olurken, lüks olanları "paha biçilmez değerde en nadide mermerlerden yapılmış, önlerinde çeşmeleri ve tatlı su kanalları bulunan" binalardı ve "bunların çoğu sıcak su" kanallarıydı.[78] Bunlar, hangi mevkiden ve dinden olursa olsun herkese hizmet veren, şehrin başlıca süsleri olarak görülüyordu.[79] Sandys, binalarının mükemmelliği bakımından hamamların camilerden hemen sonra geldiğini düşünür.[80] Hatta pek çok konuda çok müşkülpesent olan Grelot bile hamamlardan etkilenmiştir. İmparatorluğun her yerinde çok fazla sayıda hamam olduğunu söyleyen Grelot, "bunların bazıları Romalı kayserlerin antik Thermae'lerinden aşağı kalmaz" der.[81] Bu görüşü Sanderson da tekrarlar:

> Şehir ayrıca, antik Yunan ve Romalılara öykünülerek, çok büyük emeklerle, büyük ihtişamla ve akıl almaz masraflarla tasarlanıp inşa edilmiş, hem umumi hem özel, çok güzel hamamlarla dolu. Padişahın sarayının, hareminin ve paşalarınkilerin yanı sıra, sıradan hamamların çoğu da, nadide renklerde çeşit çeşit mermer sütunlar, sedirler ve tretuvarlarla güzelleştirilmiş. Bu hamamlar temiz ve çok görkemli, suları da bol.[82]

Hamamlar, hangi kesimden ve dinden olursa olsun herkese,[83] zengine de yoksula da[84] açıktı ve halk, Thévenot'ya göre haftada en az bir defa,[85] Sandys'e göre genelde haftada iki kez düzenli olarak hamama gidiyordu.[86] Kadınlar sık sık, haftada iki, hatta üç-dört kere ve kesinlikle bir kereden az olmamak koşuluyla[87] hamama gidiyorlardı. Çünkü, Thévenot'ya göre, Türk kadınları çok temiz olup vücutlarında ne kir ne de tüy olurdu.[88] Daha sonraki dönemlerde, anlaşılan Kahire'de durum böyle değildi; zira Lane, pek çok erkeğin haftada iki kere hamama gittiği halde, kadınların o kadar sık gitmediğini yazar.[89] Erkeklere, kadınlara ya da her ikisine birden hizmet veren hamamlar mevcuttu ve sonunculardа, erkek ve kadınların farklı kullanım saatleri olup erkekler sabahları, kadınlar (ve küçük çocuklar) öğleden sonraları ya da farklı günlerde hamamı kullanabilirdi.[90] Bunlar pahalı olmaz, çok cüzi bir giriş parası alınırdı.[91] 17. yüzyılda bu ücretin yalnızca üç-dört akçe olduğu görülüyor.[92]

Hamamda neler olup bittiği Avrupalı ziyaretçiler için büyük bir merak kaynağıydı. Pek çoğu, hamam müşterilerinin uzuvlarının çekilip esnetilmesi, geriye ve ileriye bükülmesi,[93] kemiklerin çatırdatılması[94] (masajın öldürücü darbesi)[95] ve hamamdaki işlemlerin başka inceliklerini ballandırarak yazmışlardı. Yer yer dehşete düşseler de, genelde bundan etkileniyorlardı, zira "insanları yıkama ve ovalama konusunda Türkler özel bir maharete sahip" diyerek haklarını teslim ediyorlardı.[96] Ovalama, germe ve kıl bir keseyle kirleri keseleme işlemlerinin yanı sıra, hamam görevlileri erkeklerin kafalarını ve bedenlerini tıraş eder ya da rusma (bir tür tüy dökücü toz) ve sönmemiş kireçle vücut tüylerini temizlerlerdi. Sandys'in aktardığına göre, kadınlar Sakız Adası'ndan gelme topraktan yapılan bir kremle derilerine yumuşaklık, beyazlık ve parlaklık verirler ve yüzlerini kırışıklıklardan arındırırlardı.[97] Thévenot'ya göre rusma, tüylerden kurtulmak için erkekler tarafından bolca kullanılıyordu ve padişah için epey önemli bir gelir kaynağıydı.[98]

Hamam deneyiminden hoşnut kalmayan Avrupalılar da vardı ve soyunma gerektirmesi dolayısıyla kimileri bunu denemeye dahi kalkışmıyordu. 1430'larda Adana'daki hamamlara davet edildiğinde, Bertrandon de la Broquière'in gözünü korkutan şeylerden biri de kuşkusuz buydu.[99] Lacroix, masajın hissettirdiği "hiç de hoş olmayan duygulardan" söz eder ve uygulamanın tuhaflığının biraz nahoş sürprizlere yol açabileceği konusunda uyarıda bulunur.[100] Tournefort, ilk defa hamam görevlilerinin "eline düştüğünde" tüm eklemlerinin yerinden çıkacağını düşünmüştü.[101] Thévenot'ya göre, bu kemik çatırdatmalar, tecrübesiz birinde daha ziyade panik duygusuna yol açıyordu.[102] Albert Smith çok daha açık sözlüydü, zira o "yalnızca ortaçağ hikâyelerinde okuduklarına benzer korkunç bir dizi işkenceden" geçmişti ve sonunun geldiği, boğularak öleceği fikrine kapılmıştı.

> Daha önce yıkanmayla ilgili böylesine dehşet verici bir beş dakika geçirdim mi bilmiyorum, zira bu meşgalenin uyandırdığı bazı duygular, tedirgin edicidir. Derin karanlık bir nehre yazın ilk atlayışını yapmak ve dipteyken ve su kulaklarınızın çevresinde kükrerken cesetleri ve timsahları

> düşünmek çok korkunçtur; ondan belki daha da beteri, bir yüzme kabini içinde, kapılar yeniden açıldığında kendini nerede bulacağını bilmemenin yarattığı belli belirsiz şüpheyle, eğimli bir kumsaldan aşağı yapılan o dehşetli yolculuktur: Ama hiçbiri, İstanbul hamamında çektiğim şu son ıstırapla boy ölçüşemez. Türklerin gaddarlığı ve Boğaz'daki çuvallar, evim, dostlarım ve çocukluğumun sığınakları -yabancı bir hamamda öldürülmenin hüznü- ve Gâvur cesedimin vahşi köpeklere yem olması düşünceleri hızla zihnime üşüştü.[103]

Wraxall da benzer bir deneyim yaşamış olsa gerek, zira şöyle yazmış: "[...] değerli okurlarım, şimdi farz edelim beraber bir Türk hamamına gidiyoruz; –ama yok, böyle bir zulmü size yaşatmak istemem; en iyisi siz evde kalın."[104]

Hamamlara daha olumlu bakan ve Türklerin neden hamama gittiklerini daha iyi anlayabilen Avrupalılar da vardı; sırf eğlence için[105] olduğu gibi, sağlık, temizlik veya din[106] ya da seks gibi başka etkenlerle de hamama gidilebiliyordu. Zira Harff'in aktardığına göre, "bir erkek karısıyla yatmak istediğinde kadın öğleden önce, erkek öğleden sonra hamama gider ve erkek karısına üç akçe banyo parası verir"di.[107] Hatta hamama gitmek, kimi Avrupalılara göre, rahatlatıcı bir deneyimdi ve en azından Sandys'e göre "yorgun bedeni yeniden müthiş bir canlılığa kavuşturuyor"du.[108] Théophile Gautier, İstanbul'da gittiği bir hamamda yapılan bir keseden sonra "kendi temizliğinden emin bir Avrupalıyı şoke edecek, uzun gri ruloların... deriden pul pul döküldüğünü" keşfetmişti.[109] 19. yüzyıla gelindiğinde Avrupalılar muhtemelen, şahsi temizliklerine olan sarsılmaz güvenlerini kaybetmeye başlamıştı. Bilhassa hastalık bulaştırma konusunda hijyenin önemi gitgide daha fazla kabul görmekteydi ve sonuç olarak hamama çok olumlu bakılmaya başlanmıştı. Popüler deyimdeki ifadeyle, temizliğin imandan geldiği görüşü hâkim olmaya başlamıştı ve hamamların kurulması "ruhun arındırılması ve ahlaki üstünlük yönünde çok büyük bir adım" olarak görülüyordu.[110] 1857'de, Dublin'deki British Association'ın bir toplantısında, Dr. Edward Haughton, Türk hamamını "ahlaksızlıktan muaf bir haz ve zararsız bir lüks" diye tanıttı.[111]

İrlanda'da kurulan bazı hamamlar, Doğu deneyiminin eksiksiz olması için, müşterilere kahve ve çubuk dahi sunuyorlardı.[112]

Kimileri, hijyen ve sağlık arasındaki bu bağı 19. yüzyıldan epey önce anlamıştı. 17. yüzyılda Thévenot, Türklerin hamamlardan çok sık yararlanmasının onları hastalıklardan koruduğunu düşünüyordu.[113] Grelot da, Osmanlıların sağlığının hamamla ilişkisini düşünmüştü; zira kendisi, Osmanlıların Avrupalılar kadar hastalığa yakalanmamasının nedeninin hamamlar olduğunu savunuyordu. Ölçülü kullanıldığı takdirde, hiçbir şey hamamlar kadar sağlıklı olamazdı; ancak ölçülülük çok önemliydi, zira "her türlü tıbbi durumda olduğu gibi", ilaç yalnızca gerekli olduğunda kullanılmalıydı, yoksa sağlığa yarardan çok zarar getirirdi. Bu yüzden, Grelot'ya göre hamama ayda bir defadan fazla gidilmemesi gerekirdi. Oysa Türkler, bunları neredeyse her gün kullanmakta ısrar ediyor, bu da vahim sonuçlar doğuruyordu; zira "beyinleri bu yüzden öyle aşırı nemli ki, genelde sürekli bir göz nezlesi sorunundan mustaripler"di.[114]

Temizliğin erdemlerinin yanında, hamamda sergilenen başka erdemler de vardı ve iffet de bunlardan biriydi. Sandys'e göre, erkekler hamama sabahları, kadınlar öğleden sonraları gidiyordu; Romalılar ise, tersine, "buraya genelde birlikte giderlerdi: Söylendiğine göre bu gelenek İsviçre'de bugün de, en iffetliler arasında dahi devam etmektedir."[115] Bassano, soyunurken "ayıp yerlerin asla gösterilmemesinin" çok önemli olduğu uyarısında bulunur, "zira buna uymayanlar dayak yiyerek hamamdan atılır."[116] Bundan iki yüz yıl sonra yazan Tournefort da, tedbirli davranmanın şart olduğunu belirtiyordu, çünkü pervasızca soyunmak cezalandırılıyordu. Eğer bu pervasızlık özellikle yapılmışsa, ciddi dayak cezası uygulanıyordu,[117] zira görülmemesi gerekenleri görmek çok büyük suçtu.[118]

Hamamların bu yönü de, tıpkı temizlik gibi, bazı Avrupalı ziyaretçileri cezbediyordu. Alman Protestan rahip Salomon Schweigger şüphesiz bunlardan biriydi. Schweigger, bedenin lüzumsuz yere teşhiri konusunda benzer bir yaklaşımın kendi milletine de faydalı olacağını düşünüyordu.

> Erkek ve kadın hamamları ayrı. Hamamda çok edepli biçimde örtünüyorlar. Bunun tersine, Almanlar bu konuda utanmaz tavırlar sergiliyor, adeta mahrem yerlerini özellikle göstermek ister gibi davranıyorlar, ya da, Venedik'te bizzat gördüğüm gibi, erkekler hamama çırılçıplak giriyor. Türkler, vücutlarına, kalçayı iki kez dolanan ve yere kadar inen, mavi keten bir örtü sarıyor. Biz Hıristiyanlar, hüsnühal ve ahlak konusunda bu barbarları örnek almalıyız.[119]

Ancak, Almanların davranışlarında açıkça üstün oldukları bir yön vardı: Şehvetsizlik.

> Türkler ve Yunanların inanamadığı şey şu ki, biz Almanlar yıkanma yerlerinde, kadın ve erkek aynı kanepelerde neredeyse çırılçıplak oturmamıza rağmen, bu hiçbir taşkınlık, sırnaşıklık, fuhuş ya da zinaya yol açmaz. Kıskanç Yunanlar, Türkler, İspanyollar, İtalyanlar ve şehvet bağımlısı diğer ırklardan insanların bu açıdan bizim gibi olamayacaklarını düşünüyorum.[120]

Almanlar şehvet duymayabilirdi, ancak Türk kadın hamamlarının duvarları arasında yaşananlara dair hayaller pek çok Avrupalı erkeği heyecanlandırıyordu. Birçoğuna göre, kadınlar hamamı şehvetli kadınlarla ve "dünyanın her köşesinden, çeşitli rastlantılarla bir araya toplanmış olağanüstü güzellikte bir sürü kız"la doluydu.[121] İrlandalı portre ressamı Charles Jervas gibi sanatçıların yaptığı pek çok tablo, Avrupalı erkeklerin kadın hamamlarına dair hayalleriyle doluydu. Lady Wortley Montagu'ye göre, Jervas, gerçek bir deneyimle, çok daha iyi bir eser çıkarabilirdi. Edirne'de bir hamamı ziyaretini anlattığı 1 Nisan 1717 tarihli bir mektubunda Lady Montagu şöyle yazmıştı: "İçimden, Mr. Gervase'in görünmez olup burada bulunabilmesini dilemekten kendimi alamadım. Sanatına muazzam faydası olurdu diye düşünüyorum."[122]

Luigi Bassano, kadın hamamlarının günah yuvaları olduğuna ve burada birbirini yıkayan kadınların rezil icraatlarda bulunduklarına inanıyordu.[123] Sandys de aynı fikirdeydi:

> Bu izbe *Banyo*ların gözden ırak bölmelerinde, tabiata aykırı ve çirkin arzularla her gün bolca günah işlendiği söyleniyor: Evet, kadın kadına; geçmişte fark edilip de cezalandırılmamış olsaydı, bu inanılmaz olurdu.[124]

Tuhaftır ki Sandys, hemen ardından sözlerine şöyle devam eder: "[...] çocukları, genelde hayatımda gördüğüm en sevimli çocuklar; bu biraz da sık banyo yapmalarından ve temizlik düşkünlüklerinden kaynaklanıyor."[125] Bassano da dahil kimileri, erkekler tarafından başka yere gitmelerine izin verilmeyen kadınların zaman zaman aslında hamama gitmeyip, başka bir yere gitmek üzere evden ayrılırken bunu bir bahane olarak kullandıklarını savunur.[126] Grelot da bu eğilime dikkat çekmiştir, zira söylediğine göre, evlerinde banyosu olan erkekler, bu sayede eşlerinin hamama gitme numarasıyla "dışarılarda sürtmelerini" engelleyebiliyormuş.[127]

Avrupalıların böyle şüpheci olmayanları da vardı ve kimileri, hamamı kadınlar için "masum bir keyif", "içinde bulunmaktan büyük haz aldıkları bir eğlence",[128] "hiçbir kısıtlama olmaksızın kendi aralarında sohbet edebildikleri" bir yer olarak görüyordu; onlara göre, kadınlar burada kendi evlerinde olduğundan daha eğlenceli saatler geçiriyorlardı.[129] Mısır'daki kadınlar için hamama gitmek çok büyük bir zevkti. Burada sık sık eğlenceler düzenliyorlardı ve "şenlikleri asla az gürültülü değil"di.[130] Halep kadınlarını anlatan Tavernier'ye bakılırsa, kadınlar hamam ziyaretleri için çok emek harcıyor, tüm bir haftayı oraya götürecekleri yemekleri hazırlamakla geçiriyorlardı.[131] Ubicini'nin tabiriyle, hamam cuma günleri zorunlu, diğer günler ekstradan bir sosyalleşme mahiyetinde, Osmanlı kadınlarının asli eğlencesiydi. Burada kadınlar günün yarısını yiyip içerek ve keyif çatarak geçiriyorlardı.[132] "Doğulu kadınların asıl cenneti" hamamlarda,[133] kadınlar sohbet ediyor, çalışıyor, kahve ve şerbet içiyor ya da 'umursamazlıkla [...] minderlerine [uzanıyorlar] [...] bu sırada (çoğu on yedi-on sekiz yaşlarında güzel kızlar olan) kölelerine saçlarını ördürerek, güzel şekiller verdiriyorlar"dı.[134] "Eşlerine daha güzel görünmek için, buklelerini, el ve ayak tırnaklarını, Arapların *Elhenne*, Türklerin *Alkına* dedikleri bir bitki tozuyla [kına] kırmızıya boyamak, ya da göz kapaklarına kirpik yapıştırıp onları boyamakla" meşgul oluyorlardı.[135] Grelot'ya göre, hamama gitmek "ihtiyaçtan çok felekten bir gün çalma isteğinden kaynaklanıyordu"; "burası dedikoducuların esas buluşma mekânı olduğundan, öğleden sonralarını gevezelik ede-

rek ve yiyip içerek geçiriyorlar"dı.[136] Nitekim, Lady Mary Wortley Montagu, hamamın kadınlar için "şehirdeki tüm haberlerin konuşulduğu, skandalların uydurulduğu bir kadınlar kıraathanesi" olduğu şeklinde isabetli bir tespitte bulunur.[137]

Hamama gitmek, kocaların karşı çıkabildiği bir eğlence değildi, çünkü "karısına karşı azıcık müsamahası olan erkek, onu bu masum eğlenceden mahrum bırakmaz"dı.[138] Belki de bunun nedeni yufka yüreklikten ziyade boşanma korkusuydu, zira en azından Tournefort'a göre, "çok fazla kısıtlama zaman zaman onları boşanma için bahane aramaya itiyor"du.[139] Kocalar eşlerinin ihtiyaçlarını –ekmek, pirinç, kahve ve haftada iki defa hamama gitme parası– karşılamakta başarısız kalmadığı müddetçe, kadınlar kocalarını boşayamıyordu. Eğer koca bu ihtiyaçlardan birini sağlamazsa, kadın, kadıya giderek boşanma talep edebilirdi.[140]

Avrupalılar hamam ve yıkanma âdetlerini büsbütün nahoş değilse de, tuhaf bulurken, Mehmed Enisi de, 1895'te Fransız donanmasında stajyer olduğu sırada Nice'te gittiği bir Türk hamamında benzer bir duygu hissetmişti. Her ne kadar genelde bu deneyimi şikâyetsiz kabullense de, o tuhaf, uzun saplı fırçalar tenine her değişinde sıçramaktan kendini alamamıştı.[141]

Avrupalılarda uyandırdığı tüm yadırgama ve şüphelere rağmen, hamam Osmanlı günlük yaşamının köşe taşlarından biri, bilhassa kadınlar için sosyalleşmenin vazgeçilmez bir parçasıydı. Burası hem abdest alınabilecek bir alan hem zengin tabaka haricinde bu tip tesislere erişemeyen toplum için bir genel temizlik mekânı hem de kimi hayati faaliyetlerin sergilendiği ve başka türlü sosyalleşemeyen insanların buluşabildiği bir toplumsal alışveriş ortamıydı. Hamamlar, birer dedikodu, gelin ve hastalık kaynağıydı. Hatta bunlar, Karagöz'ün tabiriyle günah yuvası dahi olabiliyordu. Kısacası Osmanlı hayatının tıpatıp bir modeli gibiydi. Ayrıca bu modelin değişimden de fazla etkilenmediği görülüyordu, zira imparatorluğun ilk günlerinde ne kadar önemli ve popülerse, 19. yüzyılda da o kadar önemli ve popülerdi.

VIII

19. Yüzyıl

19. yüzyıl boyunca İstanbul, sakinlerinin hayatlarını değiştiren pek çok dönüşüme sahne oldu. Avrupa'dan yeni modalar şehre geldi, yeni siyasi fikirler ve devlet yönetimine dair kavramlar başkentin siyasi çevrelerine sirayet etmeye başladı, hatta bir şehrin nasıl tasarlanması gerektiğine dair fikirler bile değişti. Yine de, tüm bu yeniliklere rağmen İstanbul, her zaman olduğu gibi canlı, düzensiz, kaotik ve dinamik bir metropol olmaya devam etti ve yenilikler, her zaman olduğu gibi geldi, özümsendi ve Osmanlı yapısının bir parçasına dönüştü. Farklı olan, mali ve siyasi zayıflığın artarak imparatorluğu Batı emperyalizminin yırtıcı pençesine teslim etmesiydi; emperyalizm, ayakta kalma umudunu tümden kaybettiği Birinci Dünya Savaşı'na dek, Osmanlı'nın gırtlağına gitgide daha fazla çöktü.

Geleneksel Şehir

19. yüzyıl boyunca şehir yaşamında pek çok şey değişirken, pek çoğu da varlığını aynen sürdürdü. Geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda halk, kendilerine sürekli musallat olan salgın ve

35. Üsküdar'da bir kahvehane, Amicis, Constantinople, s. 380.

yangınlardan yaka silkmişti.[1] Mahalle yaşamı eskisine çok benzer biçimde varlığını sürdürüyordu:

> Buğulu camlar arkasında bu mezar taşlarının ahfâdından [torunlarından] entarili birkaç kişi oturmuştu. O taşlardan daha az müteharrik görünen bu insanların yalnız nargile suları hareket ediyor; hepsi de Ashâb-ı Kehf gibi câmid [cansız] ve bî-hûş [kendinden geçmiş], kaygıdan âzâde görünüyorlardı. Câmicikleri yanları başında, mezarlıkları oracıkta, bakkal kasap yakın, ekmekçi her gün gelir, saka su getirir, konu komşuyu da Allah eksik etmesin.[2]

O dönemde yaşayan pek çok kişi için, şehir sokakları kâbus gibiydi. Pera'daki taşıt yolu, "düz bir yüzey oluşturmaya hiç önem verilmeden, rastgele bir araya getirilmiş çeşit çeşit eğri büğrü taşla döşenmişti ve lağım faresi ölüleri, kavun kabukları, köpekler, paçavralar, tuğla parçaları ve katırların burada yürümeye uğraşırken küfelerinden düşürdükleri çöpler" ayaklara dolanıyordu.[3] Dar, dolambaçlı ve kötü inşa edilmiş şehir yolları, tehditkâr bir açıyla yüzeyden yukarı uzanan taşlarla döşeliydi.[4] Bunlar, çukurlar ve açık oluklarla dolu olup, yağmur yağdığında buralar geçilmez

bataklıklara dönüşür, yayalar suyla dolan oluk ve çukurların içine düşerdi.[5] Yaya kaldırımı ya yoktu ya da kullanılmaz durumdaydı: Öyle ki bazen bir kaldırım olup olmadığını ayırt etmek neredeyse imkânsızdı.[6] Soğuk havalarda, çamurlar donar ve gelip geçen faytonlar, donmuş çamur parçacıklarından oluşan bulutları kaldırarak, oradan geçenleri kirlettikleri gibi, epey de can acıtırlardı.[7] Yol bakımı diye bir şey duyulmamıştı;[8];sürekli açılan hendek ve lağımlar kapanmadan bırakılır, kırık kaldırımlar onarılmadan dururdu; tüm bunlar, 1912'de İstanbul'un yeni şehremini [belediye başkanı] olan Cemil Paşa (Topuzlu) için büyük endişe kaynağıydı.[9] Elbette şehir sokaklarında iyileşme sağlamak kolay değildi ve pek çok Osmanlı bundan şikâyetçiydi.

> En işlek ve en göz önündeki caddelerde bile, mümaresesi olmayanlar ve seke seke ben geldim oyunlarına vukufu bulunmayanlar için yol almak çok müşkül bir işti. Hele hava biraz yağmurlu olursa her cadde, her sokak bir çamur deryası olur. Bir taş bulup basacaksınız, tutunacaksınız, oradan üzerine atlayacak bir başka taş, bir çıkıntı kollayıp kendinizi kapıp koyuvereceksiniz. Ama o da bahtınıza. Çıkıntı sandığınız şey bir çamur yığını ise yandınız gitti. Tepeden tırnağa kadar zifosa boğulursunuz.[10]

Yazar Sadri Sema'nın şikâyetlerinin aynısını, ondan on yıllar önce Basiretçi Ali Efendi de dile getirerek, yetkililerin İstanbul sokaklarının korkunç durumuna hâlâ el atmamalarından sızlanmıştı. Çeşitli amaçlarla açılan kanal ve çukurlar, öylece bırakılmaya devam ediyordu. Bunların yayalar için tehlike arz ettiği açıktı.

> Hatta Fatih tarafında Büyükkaraman'da geçenlerde birtakım lâğımlar açılıp bir müddet öyle durdu. Gece bunların içine pek çok adamlar düştü. Hatta düşüp zedelenmesiyle hastahaneye giden ulemadan bir zatı bilirim. Onlar kapandı şimdi de Beyazıt'tan Tavşantaşı'nın Kumkapı'ya giden sokakta birkaç çukur açılmış...[11]

Bu caddedeki yaya kaldırımları yıllardır yalnızca bir kez onarılmıştı ve şimdi tamamen bakıma muhtaç durumdaydı. Bunlar, açık çukurlarla da birleşince, caddeyi gündüz vakti bile büsbütün

36. Köpekler, Amicis, Constantinople, s. 131.

geçilmez kılıyordu. Geceleri durum daha da tehlikeliydi, çünkü daha önce burada bulunan fenerler, Basiretçi Ali Efendi'nin tahminine göre muhtemelen bir tasarruf tedbiri olarak kaldırıldığından, cadde karanlıktı. Ali Efendi, yetkililerden, eğer çukurlar açık kalacaksa, o zaman zavallı biçarelerin karanlıkta çukurlara düşüp çıkıkçılara para vermek zorunda kalmasını önlemek için, en azından fenerlerin eski yerlerine asılmasını istiyordu.[12]

Başkentin sokaklarıyla bir sorunu olmayanlar, çukurlara, hendeklere ya da kaldırımsızlığa aldırış etmeden etrafta dolanan köpeklerdi. Devletin merkezi Bab-ı Âli caddesi boyunca insanlar, nazırların arabalarını istisnasız dalkavukça bir gösterişle selamlarken, köpekler ise onların hiçbirine metelik vermeden yukarı aşağı gidip geliyordu. Köpekler "arkalarını dönüp, dillerini çıkarıp, kuyruklarını havalandırıp sağa sola yarışırlar, alt alta üst üste yatıp birbirleriyle oynaşırlardı."[13]

Haris Spataris'in yazdığı gibi "Köpekler, İstanbul hayatının bir parçasıydı."[14] Her yerde görülüyor ve şehre ziyarete gelen herkesin dikkatini çekiyorlardı.[15] Basmacıyan "Dünyada bu kadar büyük bir köpek kalabalığının bulunduğu başka bir şehir olduğunu sanmıyorum" diye yazmıştı.[16] Köpekler insanlara değil, insanlar

köpeklere yol veriyordu.[17] Albert Smith, sokakta yatan bir sürü köpeğin arasından geçmek zorunda kalmıştı;[18] Mrs. Brassey, her adımında onlardan birine takılıp tökezlemişti;[19] Spataris'in arabacısı yolu geçebilmek için arabadan inip bir köpeği nazikçe kuyruğundan çekerek yavaş yavaş kenara almak zorunda kalmıştı.[20] Yalnızca caddelere sere serpe yayılmakla kalmayıp, havlıyorlardı da. Bu gürültü geceleri berbat ediyor[21] ve "acı acı bağırtılar, ulumalar, havlamalar, homurtular ve hırıltılar bir araya gelerek, tıpkı uzaktan duyulan kurbağaların gürültüsü gibi, tek ve sürekli, kesintisiz bir sese dönüşüyordu."[22]

Kesintisiz gürültülerine, kamuya ait caddelere hâkim olmalarına ve sokak kavgalarına rağmen, köpekler en azından belli bir kesim tarafından sempatiyle karşılanıyordu. Halk onlara ekmek veriyor, zenginler onlara miras bırakıyordu;[23] bu, Thévenot'nun yüzyıllar önce söz ettiği bir hayırseverlik âdetiydi.[24] Pera'nın en iyi oteli olan Pera Palas bu hayvanlara bakıyordu ve yüzyılın sonunda, bu otelin önünde dizilmiş tayınlarını bekleyen esaslı bir köpek ordusu görülebilirdi.[25] H. G. Dwight'ın pek beklenmedik tabiriyle, "Tanrı'nın bu en uysal kulları"nın[26] kendi mahalleleri vardı ve burada kendi saltanatlarını kurar, kavga korkusuyla buralardan dışarı çıkmazlardı. Bu mahallelerde bir eve kapılanıp korur, eve dönen ailenin kadın ve çocuklarına sokakta saygıyla yol verirlerdi. Aile onları besler, yavrularına bakar ve köpeklere isim verir, daha sonra mahalle halkı da onlara bu isimlerle seslenirdi.[27] Hatta köpekler, toplum için yararlı kabul edilirdi, çünkü "bekçiye hırsızı onlar haber verir, [...] ortalığı iz'aç eden soysuzların icabına onlar bakar, can yakanların canını onlar yakardı."[28] Köpekler mahalledeki yabancıların peşine düştükleri için, Abdülhamid'in zaptiye kuvvetlerine yardımcı oluyorlardı ve gerek Mrs. Brassey, gerek Sadri Sema, çöplerin temizlenmesinde köpeklerin sokak çöpçülerine faydalarından söz etmişlerdi.[29] Basmacıyan'a göre, biraz dolaylı biçimde de olsa, köpeklerin topluma bir hizmeti daha olabilirdi, zira "Dr. Pasteur'ün, yeni kuduz tedavisini uygulaması için İstanbul'dan daha elverişli bir şehir" bulunamazdı.[30]

Hayatın diğer yönleri de, yeni yüzyılın yeniliklerinden muaf halde varlığını sürdürüyordu; bayramlar her zaman olduğu gibi devam ediyor, çocuklar yine bunun keyfini sonuna dek çıkarıyordu.

> Hele çocuklar için, eski İstanbul bayramları zevk, şetaret, ümit, neş'e saatlerinin birbirlerini kovaladıkları, şeker bayramlarında, kurban bayramlarında da dört gün süren, tam manasıyla birer saadet devresi idi. Mektepler tatil, üst baş yenilenmiş, cepler çil kuruşlar, nal gibi ellilikler ile dolu...[31]

Bayram için alınan yeni giysilerini kuşanan çocuklar, Ramazan'ın epey öncesinden biriktirmeye başladıkları cep harçlıklarını alıp, bayramda büyüklerin verdikleri parayla birleştirerek, bunu büyük bir heyecanla şehrin çeşitli semtlerinde kurulmuş olan büyük salıncaklar, dönme dolaplar ve atlı karıncalarda harcarlardı. Kimi yerlerde, oğlanlar kira beygir ve merkep ya da merkeplerin çektiği küçük arabalara biner, bundan çok hoşlanırlardı. Buralarda her türlü tatlı, şeker ve çocukların bayıldığı diğer yiyeceklerden satılırdı. "Kısacası [çocuklar] [...] İstanbul'un her yerinde, şeker, simit, kurabiye ve lokum satın alıp yiyerek neşe içinde eğlenip vakit geçirirlerdi."[32]

Bilhassa Ramazan ayında, kahvehanelerde geleneksel gölge oyunu Karagöz oynatılırdı. Ancak en önemlisi, kökenleri 15. yüzyıl sonunda İspanya'dan imparatorluğa gelen Yahudilere uzanan bir başka popüler tiyatro türü olan *orta oyunu*, 19. yüzyılda hak ettiği yeri bularak, Türkiye'de 20. yüzyılda olduğu kadar bugün de unutulmaz olan Hamdi ve İsmail Dümbüllü gibi şöhretli şahsiyetler yarattı.[34] Her sınıftan halk akın akın bu gösterileri izlemeye geliyor, bunlar ayrıca şehzadelerin sünnetinde ve padişahın kızlarının düğünlerinde de oynanıyor, zaman zaman da padişah ve harem ahalisine özel gösteriler sahneleniyordu.[35] Bu geleneksel eğlenceler yüzyıllardır popüler olmakla birlikte, 19. yüzyılın farkı, bunların seyircisinin en azından kısmen farklılaşmasıydı, zira artık kadınlar da kafesli bölmelerle erkek seyircilerden ayrılmış kısımlara oturarak gösterileri izliyorlardı.[36]

Bu geleneksel oyunlar, "Çifte Hamam Oyunu"nda olduğu gibi, genelde ya açık ya da örtülü biçimde müstehcen içerikliydi. Böylesi bir müstehcenlik, Girit'te bir evde misafir kaldığı sırada gördüğü kukla gösterisi karşısında çok utanan Fransız Jean Thévenot'yu şok etmişti. Erkeklerin oturtulduğu salonun girişinde perde niyetine asılan bir halının arkasına kurulan ev sahibinin karısı, oyunun sürdüğü üç saat boyunca, hiç kımıldamadan esas karakter Karagöz'ün "ahlaksız" maceralarını "hayasızca" izlemişti. Thévenot, kadının böylesine açık saçık şakalardan rahatsız olmamasına hayret etmişti.[37] Thévenot'nun ayıplamalarını tekrarlayan Basiretçi Ali Efendi de, yaklaşık iki yüz yıl sonra aynı şeyden şikâyet eder. Bu kıymeti kendinden menkul ahlak zabıtası, gazetedeki köşesinde halkın akın ettiği ve kendisinin de gittiği Bayrampaşa'daki bir orta oyunu hakkında şöyle yazar:

> Nasıl oyun derseniz malûm ya, zampara ve baskın oyunu... Sairlerini [başkalarını] bilemez isem de bendeniz oturduğum müddet müteezzi [rahatsız] oldum. Çünkü oyun, züvvarın [seyircilerin] istifadesini değil belki fesad-ı ahlâkını mucip [ahlak bozucu]! İçeride taze ve elvâh-ı kulûbu sade [kalbi temiz, saf] birtakım genç kızlarla, erbab-ı iffet ve istikametten kadınlar var. Muhaverattan kendini bilen erkekler bile sıkılıyor. Artık kadınların hâli mülâhaza olunsun.[38]

Halkın akın akın görmeye gittiği, yalnızca Karagöz ve orta oyunu değildi. Meddahlar, destanlardan, geleneksel masallardan ve 19. yüzyılın günlük yaşamının küçük ayrıntılarından derlenme hikâyelerini, yüzyıllardır yaptıkları gibi anlatmaya devam ediyorlardı.[39] *Semai kahveleri* diye bilinen kahvehanelerde *mani* ve *semailer* (folklorik şiir türleri) okunuyor, buralara bilhassa tulumbacılar rağbet ediyordu.[40] *Kahvehane şairleri* diye bilinen, taşradan gelmiş halk ozanları bazı kahvehanelerde sanat icra ediyordu.[41] Bu halk ozanları saz çalar ve deyişler okurlardı.[42]

İnsanların kahve içmekle kalmayıp şarkı ve şiirlerle eğlendirildikleri çok sayıda kahvehaneden başka, İstanbul'da Kumkapı, Samatya, Cibali, Üsküdar, Kadıköy ve Galata gibi birçok mahallede,

şerbethane adıyla da bilinen çok popüler diğer mekânlar olan meyhaneler de mevcuttu. Bunlar yasadışı içki içme mekânları olduklarından, varlıklarını açıkça reklam edemiyor, ancak kapılarına ya da pencerelerine tutturdukları eski bir hasır şeklinde geleneksel bir işaret kullanıyorlardı. İçeri girildiğinde ilk olarak, üzerinde şarap ve rakı kadehleri, su bardakları ve çeşitli mezelerin durduğu bir tezgâh göze çarpardı. Şarap ve rakı şişeleri raflarda dizili dururdu. Odanın etrafında, hasır tabureleriyle ahşap masalar kurulu olurdu. Meyhanede, içkinin yanı sıra yiyecek ikram edilir ya da müşteriler tarafından dışarıdan getirilir, mevsim meyveleri hatta orada pişirtmek üzere balık getirenler olurdu. Bu yüzyılda da, geçmişte olduğu gibi, meyhaneler için şiirler yazılmaya devam edildi.[43]

Halk bir yandan popüler eğlenceleri izleyip şenliklere katılır, kahvehane ve meyhanelerde içkilerini içerken, bir yandan da halkın çoğu dini mekânları ziyaret ederek, okunmuş su kullanarak, nazar boncuğu takarak ve düşmanlarına beddua okuyarak, genelde zorlu olan hayatlarını geleneksel yollarla korumaya çalışırdı. Halk vampirlere ve hortlaklara inanıyor ve onlara karşı tedbirler alıyordu.[44] Beklenmedik işaretlere anlam yüklenmesi gibi, rüyaları yorumlamak da çok önemliydi. Göz seyirmesinin bile bir anlamı vardı.[45] Kader inancı herkese hükmediyordu. Ubicini'ye göre, "Bu ülkelerde yaşayanların hepsi, hem Hıristiyanlar hem de Müslümanlar, körü körüne bir alın yazısı inancına sahipler, bu da onları hayatlarındaki her olayı ve hatta her fiili sabit ve değişmez bir kadere bağlamaya yönlendiriyor"du.[46]

İstanbul halkı, özellikle kadınların çok büyük bir çoğunluğu, Miskinler Tekkesi gibi türbelere gider, mum yakar, adak adar ve çaput bağlarlardı. Osmanlı Rumları için kutsal olan, ancak başka dinlerden olanların da gittikleri ve şişelerle su getirdikleri, en ünlüsü Eyüp'te bulunan dilek kuyularına ve Balıklı gibi ayazmalara, çeşmelere giderlerdi. Tüm bu ziyaretlerin hastalıklara çare olması, dilekleri yerine getirmesi ya da kayıpların bulundurulması umulurdu.[47] Baharın gelişi olarak kutlanan, Rum Ortodoksların Aya Yorgi günü ve Müslümanların Hıdrellez'i olan 6 Mayıs'ın nimetler getireceğine inanılırdı. "Penbeli, sarılı, allı, morlu bahar çiçeklerin-

den örülmüş" bir elbise giyen ve "al renkli külâhına sardığı baharın çimenleri gibi zümrüt yeşili pırıl pırıl pırıldayan sarığının ucu, nurlu yüzünü ak sakalını okşa[yan]" Hızırilyas Baba bereket ve talih, özellikle kızlara iyi bir koca getirirdi.[48]

Nazar, yani kem göz, o zamanlar –aslında bugün de olduğu gibi– toplumun çok büyük çoğunluğunun inandığı, neredeyse gündelik bir meşgaleydi.

> Nazarın kundaktan teneşire kadar hükmü cari. 20 günlük masum nazara gelir, ruhu pervaz eder (uçar). 10 yaşında çocuk nazara gelir, çiçek çıkarır. 20 yaşında delikanlı nazara gelir, zifaf gecesi bağlı kalır. Kıranta (saçı ağarmaya başlamış orta yaşlı kimse) nazara gelir, felçten ahreti boylar. Eşhasın kadınlar tarafı da hakeza. Nazardan baş ağrır, diş ağrır, bel, diz kapaklar ağrır. Nazardan şeşi beş görürsün, Zeyrek yokuşunu on kere dinlenmeden çıkamazsın, yarım tepsi böreği mideye yuvarlarken iki dilim ekmeği bitiremezsin.[49]

Nazar baskın olsa bile, halk onun karşısında eli kolu bağlı kalmayıp, önlemler alıyordu. Artık Türkiye'nin turistik simgelerinden biri haline gelen nazar boncuğu takıyor, mavi kumaşa sarılı nohut ya da çörekotu taşıyor, nazar muskası takıyorlardı. İnsanlar bir yığın nazar duası mırıldanıyorlardı. Hatta hem nazara hem hastalığa karşı kurşun döküyorlardı (nazardan ve sonuçlarından korunmanın gözde yöntemlerinden biri, derdi olan kişinin başına bir örtü örtüldükten sonra, örtünün tepesinde soğuk su dolu bir tavanın içine sıcak kurşun dökmekti).[50] Kimi zaman ise, kem gözleri savma amaçlı tedbirlerle yetinmeyip, zorluk ve tehlikelerle başa çıkmak ve hayatlarındaki olayların gidişatına doğru bir rota temin etmek için daha etkin yollar benimsiyor, büyüye yöneliyorlardı.

Büyü yapmak yaygındı. Her dert için bir büyü vardı; bir muska takılarak, arzulanan kişiye daha çekici görünülebilir, öfkeli erkekleri sakinleştirmek için eşek dili yedirilebilir, alkole aşırı düşkün bir erkeği içki içmeyen birine dönüştürmek için abdest sırasında inançlı bir erkeğin dirseklerinden akan su kendisine gizlice içirilebilirdi. Cazibe muskası etkili olmazsa, diğeri kadar pratik değilse

bile, kişinin daha etkili olmak için başvurabileceği bir çare daha vardı: Öncelikle şekerin üzerine işenir ve o şeker cezbedilmek istenen kişinin kahvesine katılırdı. İnsanları birleştirmeye yarayan büyüler olduğu gibi, onları ayırmak için de büyüler vardı. Erkeğin karısıyla arasını açmak için en çok bilinen yöntemlerden biri, erkeğin giysilerine domuz yağı sürmekti. Daha aşırı ve ölümcül sonuçlar da elde edilebilirdi. Bir kalıp sabuna yedi veya kırk bir iğne saplanarak bir kuyuya atılmak suretiyle birinin ölmesi sağlanabilirdi.[51]

Büyü yapabildiğine veya büyüyü bozabildiğine inanılan pek çok uzman vardı. Bu insanlar öyle rağbet görüyordu ki, "kapılarının önü konak arabalarıyla dolu, odalarının içi çeşit çeşit insanla malâmal (dopdolu)" idi,[52] çünkü toplumun en yüksek tabakalarından en düşüğüne, her sınıftan insan büyüye başvuruyordu. Padişah dahi büyüden muaf değildi. Ahmed Cevdet Paşa'ya göre, Sultan Abdülaziz'in annesi, oğlunun kendini kötü hissetmesinin ona yapılan bir büyüden kaynaklandığına ikna olmuştu. Sonra, bir yığın fesat şeyhin eline düşerek, bu davranışıyla halk arasında dedikodulara neden oldu. Hatta işi, İstanbul'daki muhtelif camilerde cuma namazı sırasında imamlara anlamsız bir dua okutmaya kadar vardırdı. Dedikodular iyice alevlendi ve insanlar padişahın melankoliden mustarip olduğunu ya da delilik belirtileri gösterdiğini fısıldamaya başladılar. Bu dedikodular Sadrazam Fuad Paşa'yı öyle endişelendirdi ki, padişahın annesinin kethüdasını çağırıp bu meseleyle ilgili olarak onu azarladı.[53]

Büyü ve hurafelere bu kadar kapılmayanlar da vardı. Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın erken 20. yüzyıl romanı *Kuyruklu Yıldız Altında Bir İzdivaç*'ın genç kahramanı İrfan, Avrupalıların bilimsel düşüncesine ve pozitivizmine yürekten inanır. Romanın geçtiği mahallenin kadınlarına, Halley kuyruklu yıldızını anlatmaya uğraşır. 1910'da dünyanın yakınından geçmesi beklenen bu yıldızın dünyaya çarpacağı ve kıyameti getireceğine dair yaygın bir inanç mevcuttur. İrfan, kuyruklu yıldızın kendi fen kitaplarından birindeki resmini bu kadınlardan birine gösterir. Ancak kadının yorumu, geleneğe sıkı sıkıya bağlı kalır ve yıldızın bu kadınlardan biri tarafından

37. Entarili erkekler tutuklanıyor, Erimez, Tarihten Çizgiler [s. 6].

yapılan tasviri, İrfan'ın sunabileceği pozitivist bir yorumdan çok daha anlaşılabilirdir. "Deniz kızı gibi mi desem," der kadın komşularına, "Ankara keçisi mi? Yoksa Van kedisi gibi mi desem. İşte öyle saçaklı bir kafa... Badem gibi çekik çekik gözler... O taranmış keten gibi beyaz ışıl ışıl saçlar... Ta topuklara kadar inmiş..."[54]

Değişen Şehir

Her dinamik metropolde olduğu gibi, bu şehir ve nüfusu da yeni modaları benimseyerek ve eski geleneklerini biraz değiştirerek sürekli değişiyordu. Ancak yeniliklerin çoğu, kısaca halihazırda olanın içinde yoğruluyor, asırlardır süren geleneğe bir eklenme oluyor ve bazı düzlemlerde çoğu şey aynı kalıyordu. 19. yüzyıl, birçok İrfan –en son entelektüel akımları hırsla takip eden ve Avrupa basınını okuyan pozitivist düşünceden etkilenmiş kadın ve erkekler– yaratsa da, insanların pek çoğu Hüseyin Rahmi'nin ro-

38. Deniz hamamı, Erimez, Tarihten Çizgiler [s. 34].

manındaki mahalle kadınları gibi düşünüp yaşamaya devam ediyordu. Pek çok insan geleneksel giysileri tercih ediyor ve zamanlarını geleneksel uğraşlarla harcamayı sürdürüyordu. Kimileri için, entari giymek, yeni çıkmış herhangi bir modadan çok daha hoştu. Bu tip geleneksel giysiler püfür püfürdü ve pek çok yönden Avrupai giyim tarzından çok daha kullanışlıydı.[55] Öte yandan, kimilerine göre entari geri kalmışlığı simgeliyor ve kullanımdan kalkması gerekiyordu. Kendisi de geleneksel giysilere düşkün olan ve siyasi yükselişinden önce kahvehanelere hırkasıyla giden,[56] sonradan Cemal Paşa olacak Cemal Bey, 1909'da Üsküdar mutasarrıflığı görevine gelir gelmez, erkeklerin kahvehanelere ya da pazarlara entari ve hırkayla gitmelerini yasaklayan bir düzenleme getirdi. Ancak bu düzenlemeyi uygulamanın imkânsız olduğu anlaşılacaktı, zira polis bu şekilde giyinenleri tutukladığı halde, bir kıyafet kanunu olmaması, onları içerde tutmak için bir dayanak bırakmıyor ve zorunlu olarak hemen salıveriliyorlardı. Entari ve hırkaları üzer-

lerinde karakola götürülüyor ve aynı kıyafetler üzerlerinde diğer kapıdan çıkıyorlardı.[57]

Her şeye rağmen, bu bir yenilikler yüzyılıydı. Pek çok değişim şiddet ya da geçmişten kopuş içermeyip, yeni tarzların yontulup eski tarzlara dönüştürülmesi şeklinde gerçekleşiyordu. Yeni eğlence biçimleri, dans salonları, Avrupa tiyatrosu ve deniz hamamları hayata girdiyse de, bu yenilikler şekillendirilerek, değiştirilerek ve törpülenerek içine sızdıkları topluma daha uygun, rahat bir Osmanlı versiyonu oluşturacak biçimde uyarlandı. Avrupa usulü dans salonları Levantenler ve yabancılardan ya da şehrin Avrupaileşmiş semti Beyoğlu'nda zaman geçirmekten hoşlananlardan çok rağbet görüyordu, ancak sıradan halk toplu şenliklerde hâlâ geleneksel halay ve sirtakiyi, Roman danslarını seyretmeyi ya da fasıl dinleyip rakı içmeyi tercih ediyordu.[58] Şehzadebaşı ve Beyoğlu'nda açılan Avrupai tarzda tiyatrolar büyük başarı sağladı. Biçim yeni olmakla birlikte, burada sahnelenen oyunlar Osmanlı seyircisinin geleneksel zevkine hitap eden, trajedi, karşılıksız aşk ve zalim kader temalarıyla dolu melodramlardı. *Kamelyalı Kadın* gibi oyunlar İstanbul'un üst tabakaları tarafından çok sevildi.

Halk tiyatrosu da yüzyılın değişen âdetlerinden etkilendi, zira bu dönemde kahvehanelerden çıkarak sahnelere geçebildi. Artık aktörlerin sahnelenen komedilerde tuluat yaptıkları, Kel Hasan ve Abdi'nin gelişen ve rağbet gören tiyatroları vardı. Her temsil, önceden belirlenmiş bir kanevaya gevşek bir biçimde bağlı kalarak doğaçlama yürüdüğünden, oyun her gece değişiyor ve seyirci bu sürekli değişen tuluat gösterisini izlemeye geliyordu. Oyun başlamadan önce, o döneme göre dekolte kıyafetler içinde kantocular sahneye çıkar, çapkın ıslıklar ve alkışlar eşliğinde dans edip şarkı söylerlerdi.[59] Seyircinin aktif katılımı kızların gitmesiyle bitmiyor, sürekli yorum hücumları sergilenen oyun boyunca devam ediyordu.[60]

Yalnızca tiyatro değil, tipik bir Türk geleneği olan hamam dahi değişim rüzgârlarından etkilendi. Avrupalıların yeni çıkardığı deniz banyosu modasını takiben, hamam da suya yaklaşarak, deniz hamamına dönüştü. Hamamın bu yeni çeşidi, her ikisi de o dönemde bugünkünden daha temiz olan Boğaz ve Haliç kıyısı boyunca pek

çok noktada popüler hale geldi. Zenginlerin yalılarına bağlı kendi kayıkhaneleri olup suya buradan girerken, daha alt tabaka bu yeni, gürültülü, hareketli ve şamatalı deniz hamamlarına dadandı ve plajları doldurdu. Gürültü patırtı, çırpınma ve –insanları denize itmek, su serpmek, yüzme bilmeyenleri korkutmak gibi– eşek şakaları bolca görülürdü.[61]

Deniz hamamları, denizde, "ancak üç dört kişinin çırpınabildiği"[62] ve tahta bir çitle ayrılmış küçük bir çevrili alanla, etrafındaki banyo kulübelerinden oluşurdu. Sadri Sema'nın onlara verdiği küçümseyici isimle bu "barakalar" ya da "denizkondular"[63] ahşap olurdu. Yüzmek, teoride, denizin bu yalıtılmış bölümüyle sınırlıydı, ancak pek çok erkek tahtaları zorla aralayarak, açık denize doğru yüzerdi. Kadınlara özel yapılan hamamlarda, alanı çevreleyen çitler istenmeyen giriş çıkışları engellemek için suyun içine kadar uzanırdı. Hamamın girişinde bir zabıta oturup gözcülük eder ve yaklaşan kayıklara gözdağı verirdi.[64] Ancak onun varlığı meraklı erkeklerin bakışlarını savuşturmakta her zaman yeterli olmaz ve kadınların hamamından gelen sesler oradan hiç eksik olmayan erkeklerin ilgisini çekerdi. Çitle çevrili alandan çıkıp açık denize yüzme cesareti gösteren kadın sayısı azdı, ancak bunu yapanlar ilgi odağı olurdu. Bir keresinde, yabancı elçiliklerden olduğu söylenen ve bu yüzden görevliler karşısında daha serbest davranabilen bir kadın, Fenerbahçe'deki kadın hamamının tarabalarını aşarak açık denize yüzmüştü. Bitişikteki erkek hamamında muhtelif yaşlardan erkekler, hep birlikte onu dürbünle izlemişlerdi.[65]

Yalnızca erkekler kadınları değil, meraklı kalabalıklar, cinsiyeti ve yaşı ne olursa olsun, her yüzeni seyrediyordu. Bu davranış, bundan açıkça şikâyet eden Basiretçi Ali Efendi gibi namuslu vatandaşlar tarafından çok ayıplanıyordu. 1873'te gazetelerde, denize girenlere mesnetsizce uzun uzun bakılmasına karşı uyarıda bulunan bir zabıta ilanı yayımlandı. İlanda, yüzmenin sağlık kaygılarıyla, tedavi amaçlı yapıldığı anlatılıyordu. İnsanlar denize girip bu işlemi yerine getirdikten sonra hemen sudan çıkmalıydı. Suyun kenarında oyalanmak ya da yayılmak doğru değildi. Ancak, ilana göre bazı kişiler bu davranış kuralına uymayarak, yüzmeyi hoş bir

eğlence ya da zevkli bir gezinti gibi görüyor ve etrafta saatlerce uzanarak diğer yüzenleri seyrediyor, bu davranış yüzmeye gelen genç erkekleri rahatsız ediyordu. Basiretçi Ali Efendi zabıtanın bu tepkisinden çok memnun kalmış, ancak sonuçtan tatmin olmamıştı. Ümitsizce şöyle yazmıştı:

> Ancak şurasını arz edelim ki o seyirciler hâlâ istiflerini bozmuyorlar. Evvel nasıl ise yine öyle. Bunlardan erbâb-ı şebâb [gençler] değil, âdeta benim gibi saçlı sakallı adamlar sıkılıyor. Çünkü bir adam denize girdi mi, etrafında bir alay kesânın [kişi] gözlerini ona dikip, zıpkın vuracak gibi gözlerini onunla hareket ettiriyorlar.[66]

Sermet Muhtar Alus'a göre, deniz mevsimi, mayıs sonunda[67] ya da Ahmed Rasim'in daha şiirsel tanımıyla, ilk karpuz kabuğu suya düştüğünde başlıyordu.[68] Deniz banyosu her sınıftan insanın son derece rağbet ettiği bir hobi haline gelmişti. Öğle ezanından sonra talep kayda değer ölçüde artmakla birlikte, müşterilerin birçoğu sabahları geliyordu. Ancak doruk noktasına pazar günleri ulaşılıyordu. O günlerde kalabalık öyle fazla olurdu ki "iğne atsan yere düşmezdi."[69] Pazar, bölgenin gayrimüslimlerinin çalışmayıp denize gittikleri gündü.

Her ne kadar denizde olsalar da, deniz hamamları pek çok yönden geleneksel hamamlara benziyordu. Burada çalışanlara hamamcı deniyordu. Kadın ve erkeklerin yan yana ayrı alanları olur, ya da eğer tek bir deniz hamamı mevcutsa, kadın ve erkeklerin kullanım saatleri farklı olurdu. Kadınlar sabahları, erkekler öğleden sonra gece yarısına kadar buradan yararlanabilirdi.[70] Tıpkı normal hamamlarda olduğu gibi, en hatırlı müşterilere hamamcı tarafından özellikle iyi muamele edilir ve en güzel hamam kabinleri onlara verilirdi.[71] Hamamın yavaş temposu korunmuştu ve insanlar, bunu spor ya da egzersizle ilgili bir şey olmaktan çok bir sosyal faaliyet olarak gördüklerinden, burada saatler geçiriyorlardı. Erkekler "ayaklarına kadar uzanan uzun paçalı beyaz içlik ya da bellerine sardıkları peştamallerle" denize giriyordu.[72] O zamanlar "şimdiki gibi bir kenarda soyunuverip cumburlop denize saldırmak"[73] yok-

tu, zira böyle utanmazca gösterilere izin verilmiyordu ve denize açılmak yasaktı; gerçi birçoğu bunu umursamaz, ne olursa olsun dalardı.[74]

Yeni alafranga deniz banyosu modasına uyum sağlamak için fazla özgür davrananlarla ya dalga geçiliyor ya da bunlar ayıplanıyordu. İlgi çektikleri ise kesindi.

> [...] deniz müdavimleri vehleten belli olur. Bilmem hiç dikkat ettiniz mi? Ekseriya başta alafranga bir takke, keten gömlek, burmalı da ucu topuzlu boyunbağı, açık renk bir ceket, belde jimnastik tokalarını andırır bir kemer, dar, hafif bir pantalon, renkli çorap, şık terlik azmanlarından bir iskarpin, bir elde kayışla merbut hamam takımı, bir elde sarımtırak kumaşlı bir şemsiye. Buna bir de gözlük ilave ederseniz denizde alafranga dalıcılardan birini görmüş olursunuz. Bunlar hamamda nargile içmezler, çokça oturmazlar, bir sigara yakıp söndürdükten sonra ufacık donu çekerek havluyla ter kurutmak bahanesiyle gezindikten sonra merdivenin altından "curp!" diye ka'r-ı deryaya atılırlar [...][75]

Farklı stillerde yüzdükten sonra denizden çıkar,

> [...] başlarına birer maşrapa tatlı su dökerek giyinip hanelerine giderler. Döjene [*dejeuner*] midir dine [*diner*] midir nedir o türlü yemeği yerler. Ufak bir uykuya yatarlar. Tebdil-i kıyafet ederek işlerinin başına giderler. Bu intizam fena değil. Bu hal sabah, akşam aynı saatte vukû bulur ki hesapça yedi defa giyinmek sekiz defa soyunmak icap ediyor. Bir şey değil! Yalnız benim işime gelmez.[76]

Küçük yüzücü mayolarından giyenlerin sayısı azdı ve bunlar ya alafranga Osmanlılar ya da Avrupalılardı. Avrupa elçiliklerinde çalışanlar, İstanbul'un deniz âdetlerine tamamen uygun olmamakla birlikte aşırı da denemeyecek kıyafetlerle yüzerlerdi. Buna rağmen, "bunları seyredenlere dudak büktürüp, 'Ne olacak hayasız kefereler!..' dedirtirlerdi."[77]

Birçok yenilik bu şekilde "Osmanlılaştırılırken", başka yönlerden toplum daha radikal bir değişime uğruyordu. Müslüman kadınlar özgürleşmişlerdi ve üst sınıflardan olanlar daha eğitimliydiler; bun-

39. Vezneciler'deki Kemal Ömer tuhafiye dükkânının reklamı, Servet-i Fünun, no: 587 (ek), s. 40 (Ebru Boyar'ın özel koleksiyonu).

ların yabancı mürebbiyeleri vardı, Fransızca konuşuyor ve piyano çalıyorlardı. Ancak cinsler arasında iletişim hâlâ katı sınırlar içinde yürütülüyor ve kadınlar hâlâ, ince de olsa, peçe takıyorlardı. Aşırı süslenme çok moda olmuştu: "Asrın padişahından efrâd-ı millete kadar herkes bir ziynet ve ihtişama düştü."[78] İnsanların yedikleri yemekler, yeme tarzları, okudukları, şehri gezme usulleri ve giyimleri, hepsi birden, ithal tarzların ve modaların etkisiyle dönüşüme uğradı.

Dönemin insanları için Kırım Savaşı, şehrin tüketim tarzında bir dönüm noktası oluşturur. Ahmed Cevdet Paşa, bu dönemde İstanbul'a gelen Fransız ve İngiliz askerlerinin su gibi para harcadıklarından bahseder. İstanbullu tüccarlar bu beklenmedik gidişattan yararlanarak epey büyük paralar kazanmışlardı.[79] Ali Rıza Bey'e göre, Fransız ve İngilizlerin gelmesinin bir etkisi daha olmuştu, zira bu, Osmanlılarla Avrupalıların yüz yüze gelmesini sağlamış ve Osmanlıların Avrupalı olan her şeye yönelik ilgisini artırmıştı. Başkentin dükkânlarında son moda ne varsa bulmak mümkündü. Sözgelimi, parasoller, kolalı gömlekler, parfümler, yakalar, el çantaları, papyonlar, çoraplar, eldivenler, korseler, şallar, bastonlar, kadın ve erkek cüzdanları, kravatlar, çorap askıları, fırça ve tarak takımları, kol saatleri, sabunlar ve lavanta kolonyası gibi ürünlerin tümü Vezneciler'deki dükkândan satın alınabiliyordu.[80]

Batılı olan her şey Batı'dan gelmiyordu. İstanbul halkının böylesine aklını çelen Avrupa zevkleri ve modası, ayrıca imparatorluğun muhtelif çevre bölgelerinden dolaylı olarak da gelebiliyordu. Mısır Hıdivi Abbas ve maiyeti Boğaz kıyılarında lüks köşkler ve yalılar satın almış ve bunları Avrupa stilinde döşemişlerdi. Hıdiv Kasrı bugün hâlâ Çamlıca'da, şehrin en güzel tepelerinden birinde ayaktadır. Mısırlıların bu gösterişçiliğinin kışkırtmasına kapılan İstanbul'un seçkinleri de onlarla rekabete giriştiler ve bu ailelerin kadınları, 1849'daki ölümüne dek Mısır'ın fiili hükümdarı olan Mehmed Ali Paşa'nın kızı Zeynep Hanım'ı taklit ettiler.[81]

İstanbul'un sokakları yüzyıllar boyunca değişmemiş olabilirdi, ancak şehirde hareket etme şekli kesinlikle aynı değildi. At devreden çıkarak yerine fayton ve at arabası geldi, zira artık ata binmek Avrupalı bir devlet için çirkin ve yakışıksız görülüyordu.[82] Döne-

min gözde tabiriyle "faytonla gezmek insana gurur verir"di.[83] Her seçkin aile fayton ya da araba satın almaya veya kiralamaya, kadınlar bunlarla daha sık gezintilere çıkmaya başlamıştı. O kadar varlıklı olmayanlar için, tramvay yaygın bir ulaşım aracı haline geldi. Hizmet düzeyi bölgeden bölgeye değişiyor ve tramvayı çeken yük atının yaşı bu düzeyi yansıtıyordu. Genç atlar, zengin ve modern Şişli bölgesine verilirdi. Üç yıl sonra bunlar Aksaray'a, ondan üç yıl sonra Azapkapı'ya, Azapkapı'da iki yıl çalıştıktan sonra bir yıllığına Topkapı'ya kaydırılırdı. En sonunda ise Samatya'ya yollanırlardı. Bundan sonra hâlâ yürüyebilir durumda olurlarsa, eşek sürücülerine bedavaya verilir ve şehirde yük taşırlardı.[84] Şehrin dar, yokuşlu sokaklarında tramvay sürmek genelde tehlikeliydi ve bazı yerlerde bunları durdurmak imkânsızdı. Böyle yerlerde tramvay şirketi, tramvayın önünden koşup korna çalarak insanları yoldan çekilmeleri için ikaz eden *vardacı*lar görevlendiriyordu. Tramvayları çekmek için fazladan at gerektiren çok dik yokuşlu sokaklara ilave hayvan tedariki için geçici ahırlar koyuluyordu. Burada bir seyis bekler ve tramvay geldiğinde, yolun eğimine göre bir veya iki atı araca bağlardı. Tepeye kadar tramvayla çıktıktan sonra, yedek atı ya da atları tramvaydan çözer, ardından onlarla birlikte yeniden aşağıya inip bir sonraki tramvayı beklerdi.[85]

Tren de önemli bir yenilikti. Bu ilerleme sembolü, şehre turist getiriyor, Şark Ekspresi'ne binerek egzotik İstanbul şehrine gelen turistler, Pera Palas veya özellikle onların oryantal fantezilerini tatmin etmek için inşa edilmiş diğer otellerde kalıyorlardı. Tren, imparatorluğun dünya pazarındaki rekabet gücünü artırarak, onu ekonomik kalkınmaya açmayı vaat ediyordu. Ayrıca hacıları Mekke'ye taşıyordu. Hac yolculuğunun yeni hattı olan Hamidiye-Hicaz demiryolu "en büyük eser-i hayrat" diye tanımlanmıştı. Bu "hatt-ı mübareke", tüm Müslümanlar için "cihan payidar oldukça" yararlı olacak hayırlı ve övgüye değer bir eserdi.[86]

Bisiklet, belki Hicaz demiryolu kadar mübarek ya da faydalı değildi ama, İstanbul sosyetesinde büyük sükse yaptığı kesindi. Nitekim, 1930'larda yazan Alus'un aktardığı gibi "O zamanlar bisiklete heves, mübalağalı olmasın amma, şimdi tayyareciliğe heves

gibi bir şeydi."[87] Bisikletten, o zamanki adıyla "velosiped"den çok etkilendiği söylenen Bahriye Nazırı ve Donanma Komutanı Hasan Rami Paşa gibi, yüksek mevkili tutkunları vardı.[88] En ateşli tutkunlarından biri de, 1900'de İstanbul'dan Bursa'ya yaptığı bisiklet yolculuğunun hikâyesini yazan İbnülcemal Ahmed Tevfik'ti. Ona göre, bisiklet "[...] ki bedia-yı zekâdır / Çalak ve muti ve bi-edadır / Süratçe sabâya gıpta bahşa" [[...] ki zekânın yarattığı güzelliktir / Çevik, uyumlu ve kaprissizdir. / Hızlılıkta saba rüzgârını kıskandırır]."[89] Bisiklet süren herkesin bisikletle kendiliğinden sıkı bir sevgi bağı kuracağına güvence vermesi, onun bu büyük hayranlığını apaçık biçimde gösterir. Ahmed Tevfik'in halkı bisiklet süren bir millete dönüştürme arzusunda bir vaiz coşkusu vardır. Ona göre bisiklet, sırf bir egzersiz ve vücut geliştirme aleti olmaktan çok daha öte bir şeydi. O, uzun bir yolu kısa bir sürede yorgunluk hissetmeden katetme çaresiydi. Bir arkadaş edinme vasıtasıydı.[90] Pek çok kişi için bisiklet bir eğlence aracıydı. Gençler, bisikletle mesirelere gider ve hünerlerini gösteren sayısız cambazlıkla ortalıkta dolanırlardı.[91]

Avrupa'dan gelen bu yeni aletin cakası ve hızı herkesi cezbetmeyebiliyordu. Ahmed Rasim gazetedeki köşesinde bisiklet hakkında yazdığı yazıda alaycı ve şüpheci bir dil kullanır. Buna göre, Ahmed Rasim dışarıda bir arkadaşıyla yürürken, bir toz bulutu içinden kendisine yaklaşmakta olan bir bisiklet görür:

> Süratte berk-i hâtifi andıran bir cin arabası görünmeye başladı. Sokaklarımızda alabildiğine gezen, hayvanat ve insanat-ı garibeye bile dehen-güşâ-yı taarruz olan kilâbdan birkaçı da ardını bırakmıyordu. [...] Önde bir tekerlek, o tekerleğin muhite çekilen hatt-ı mümass istikametine doğru eğilmiş bir vücud, ondan ötede yine bir tekerlek, muttasıl hareket ediyordu. [...] Terlemiş, akşamın nesim-i bîkarar velosipetle önde döne döne havlayan kayış bacakların kaldırdıkları gubâr muttasıl yüzüne iade ediyordu. Vechi kir içinde, koltuklarının altı akciğer ve karaciğer istikametine doğru bir zemin-i nemnâk halinde idi.[92]

Bu alelade görünümlü bisikletçi, Ahmed Rasim ve arkadaşının yanından hızla ve gururla geçip gider ve kısa süre sonra düşüp,

bisiklet bir yana, sürücüsü diğer yana çakılır. Biçare adamı bu hızla yere düşürdüklerine göre nazar değdirmiş olduklarını farz edip biraz mahcup olan Ahmed Rasim, yardım etmek için adamın yanına giderken kendini tutamayıp gülmeye başlar. Ancak olay düşmekten ya da canhıraş pedal çevirmenin yarattığı bitkinlikten ibaret değildir. Daha korkuncu, adamın bisikleti kucaklayıp eve taşımak zorunda olmasıdır.[93]

Bisiklet sırf sürücüsü için tehlike arz etmiyor, toplum için de gerçek bir tehdit oluşturuyordu. Ahmed Rasim, "bisikleti hafife almayın" diye uyarıyordu, zira "kötülükleri çok"tu. Bisikletin hırsızlık, kadın ve kızların takibi ve baştan çıkarılması gibi kötülüklerde rolü vardı. Şükür ki halk, yakın zamanda Beyoğlu'nda, zengin bir adamın kızının bir bisikletçi tarafından Büyükdere'ye kaçırılması şeklindeki meşhur olayı biliyordu. Ahmed Rasim, okurlarına bunun bisikletin İstanbul hayatına en son katkısı olduğunu anımsatıyordu.[94]

Bisikletçinin kibrini ve kazaya meyilli oluşunu gören yalnızca Ahmed Rasim değildi. Tüm İstanbul bunun bilincindeydi ve meşhur Şamran Hanım gibi bisikletin tuhaflıklarından söz eden ve bir telgraf direğine tesadüf etmekten yakınan şarkılar söyleyenler de vardı:

Ey dizim ey bacağım
Cumaya ne yapacağım
Ne aksi makine bu
Tekme ile kıracağım
Kabahat bende değil
Hep o telgraf direğinde
O kadar varda dedim
İlişdi durdu yerinde
Hopla hopla
Hendeği atla
Haydi hop hop hop
Alert!
Dar ceket şık tuvalet.
Arabacı dikkat et!
Simitçi tablanı gözet!..[95]

Daha zenginler için, bir başka yeni ulaşım aracı olan otomobil vardı. Başlangıçta başkentin sokaklarında görülen otomobillerin sayısı, bir elin parmaklarını geçmiyordu. Alus'a göre, Zehirzade Ahmed Paşa'nın kızının Fenerbahçe'ye sürdüğü otomobil, İstanbul'un ilk otomobillerindendi. Araç, tüm hayvanları ürkütmüş, şaha kaldırmış ve ortalığı allak bullak etmişti.[96] 20. yüzyılın başlangıcında, durum öyle bir noktaya gelmişti ki, Sultan Abdülhamid trafik sorunlarına karşı önlemler alma gereği duymuş ve 1908'de, Şişli, Kâğıthane ve Üsküdar gibi bölgelerde araba kazalarının önlenmesi için tedbirler alınması yönünde talimat vermişti.[97]

Şehri kasıp kavuran ulaşım yeniliklerinden denizde de geri kalınmamıştı. 19. yüzyıla kadar, halk Boğaz'ı Alus'un "zamanın deniz otobüsü" diye tanımladığı pazar kayıkları ile geçiyordu.[98] Bu pazar kayıkları:

> içine karşılıklı kırk elli kişi alan umumi kayıklar[dı]. Bu kayıklardan bazıları hayır sahipleri tarafından vakfedilir, tâbi oldukları iskelelerde işletilir ve hasılatı hayra sarfedilirdi. Bu kayığın baş tarafına erkekler, arka tarafına kadınlar oturur, bir insan gövdesi kalınlığında topuzlu uzun beş altı çift küreklerin her birini birer hamlacı idare ederdi. Boğaziçi'nin her iki sahilinde bulunan iskelelere müşteri getirip götürdükleri gibi yiyecek maddelerini de taşırlardı.[99]

İstanbul'un sembollerinden biri haline gelmeye başlayan vapurlar, artık büyük ölçüde pazar kayıklarının yerini almıştı; ancak kayıklar da varlığını sürdürüyor ve vapurların kabul etmediği ticari malların taşınmasında kullanılıyordu.[100] Sadrazam Fuad Paşa ve Ahmed Cevdet Paşa'nın Bursa'da kaplıcalardaki tatilleri sırasında planladıkları ilk vapur şirketi, Şirket-i Hayriye 1851'de bir anonim şirket olarak kuruldu.[101] Şirket-i Hayriye ve İdare-i Mahsusa adlarında, birincisi Boğaz'daki hatları işleten, ikincisi Kadıköy ve Adalar'a giden vapurlar işleten iki denizyolu şirketi vardı. Numaraları hem alaturka hem de alafranga rakamlarla (Arapça ve Latince) yazılan ve yandan çarklı bu gemiler, zurna başına benzeyen bacalarıyla, orantılı ve güzel vapurlardı.[102] Bu güzelliklerine rağ-

40. Boğaz vapurları, Erimez, Tarihten Çizgiler [s. 24].

men, asla vaktinde gelmezlerdi. Bunlarla yolculuk, bilhassa dalgalı denizde tatsız bir deneyim olabiliyordu. Kadıköy vapurları öyle çok yalpa yapardı ki yolcuları deniz tutar ve Ramazan'da kustukları takdirde oruçları bozulurdu. Ahmed Rasim, mizahi bir dille, Kadıköy halkının çoğunun artık sahura kalkma zahmetine girmediğini, çünkü oruçlarının akşama kadar dayanmayacağını bildiklerini yazmıştır.[103]

Bu kusurlarına rağmen, bugünkü futbol fanatiklerinin takımlarını desteklemesine benzer biçimde, yolcular kendi vapur şirketlerini desteklerlerdi. Şirketlerini öven ve rakiplerini iğneleyen şiirler yazdıkları gibi, geleneksel şiirleri bunlara uyarladıkları da olurdu. Şirket-i Hayriye'nin vapurlarına, "bu vapurlar ki deryâ üzre tamir görmezler" ya da "bu vapurlar ki deryâ üzredir deryâda yürümezler" gibi alaycı maniler söylenirdi. Destekçileri ise, İdare-i Mahsusa'nın vapurlarının eskiliğiyle dalga geçen şu yanıtı verirlerdi: "Efendi! Eskiye hürmet edip pirânî üzmezler!.."[104]

Bilhassa Adalar'a giden yolcu sayısının az olduğu kış aylarında, kimileri için vapurlar ikinci bir ev haline gelirdi. 1890'ların sonlarındaki –okullarına giden Ercüment Ekrem Talu ve erkek kardeşinin de aralarında bulunduğu– Büyükada yolcuları gibi vapur yolcuları, sabahları İstanbul'a yolculuk ederken kâğıt ve tavla oynayıp çay içerek, çene çalıp fıkralar anlatarak, şenlikli bir ahbaplık kurarlardı. Dönüş yolculuğuna da benzer eğlenceler eşlik eder, bu kez yanına bir de meze ve alkol eklenirdi. Yolcular günde beş saatlerini, adayla şehir arasında gidip gelerek birlikte geçirirlerdi. Bu grubun lideri Doktor Şemsi Molla, nerede yaşadığı sorulduğunda "Ada vapurunda" diye yanıt verirdi.[105]

Şehirde bir yerden bir yere gitme yöntemleri değiştiği gibi, halkın yeme-içme zevkleri de aynı şekilde değişime uğramıştı. Şehre, yanı başındaki Terkos gölünden şebeke suyu verilmeye başlanmıştı. Ancak halk bu yenilikten düşünüldüğü kadar hoşnut kalmadı, zira bu gölün her tür leşle dolu olduğuna inanılıyordu.[106] Türkler içme suyu konusunda çok titizdi ve bu onların bolca para ve zaman harcayabildikleri bir şeydi; en azından, İstanbul'da doktor olan Julius van Millingen'in oğlu Alexander van Millingen bu fikirdeydi. Ona göre, Türklerin iyi kaliteli içme suyu bir kayalıktan gelmeli, yüksekten akmalı, ılık olmalı, hızlı ve tazyikli akmalı, tatlı olmalı, ıssız platolardan gelmeli ve kuzey-güney ya da doğu-batı yönünde akmalıydı.[107] Murad Efendi'ye göre, Batılılar için şarabın kalitesi ne kadar önemliyse, Osmanlılar için de suyun kalitesi o kadar önemliydi.[108]

Avrupa'dan şehre konserve yiyecekler ve yanı sıra türlü çeşit şekerleme gelmiş, Münih ve Bavyera biraları Sultan II. Abdülhamid'in sofrasında yer almaya başlamıştı.[109] Yeni usulleri yer yer eleştirmekten hiç kaçınmayan Ahmed Cevdet Paşa, rokfor peyniri yemeden sofrayı terk etmeyen bir ahbabından küçümsemeyle söz eder. Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın *Şıpsevdi* romanının kahramanı Meftun Bey Fransız yemeklerine öyle düşkündür ki, Fransız yemeği pişirmeleri için aşçılarına tarifler verir. Ancak bu tarifler gereğince anlaşılmaz. Yemekte garnitür olan mantar konserveleri, onları nasıl kullanacağını unutan ve Türkçedeki mantar sözcüğünün aynı

zamanda şişe tıpası anlamına gelmesi yüzünden iyice kafası karışan aşçı Zarafet için sorun yaratır. Kendi kendine düşünür: "Bu mantarlar ne olaca idi ayo? Sormaya unuttu... Bu etin neresine tıkanaca bunlar?"[110] Zarafet, Meftun Bey'in alafranga yemek tariflerini dinleyecek kadar sabırlı ve bu aşçılık performansının gerektirdiği günlük kırk-elli tabağı yıkamaya dayanabilen tek aşçıdır. Ancak sebatla sürdürdüğü bu gayretlerine rağmen, yaptığı hiçbir şeyi ona beğendiremez.

Daha Avrupai bir mutfak arayışındakilere hizmet veren restoranların menüleri yeme âdetlerindeki değişimi yansıtıyordu. Bu tür restoranlardan biri de, Ahmed Rasim'in özentilerin rağbet ettiği sözde-Avrupai bir restoran diye tanımladığı Beyoğlu'ndaki Sponik idi.

> Frenk olmayıp da Frenklik hevesinde bulunan, alaturkadan usanan, fakat biraz züğürtçe olanların kâffesi burada. Zira tabldot 6 kuruşa. Dört türlü yemek, şarap var. İçeriye girip de fesi veya şapkayı çıkarıp yarım saat evvel bilhassa taradığınız saçlarınızı gösterdiniz mi derhal sizi Frenk zannediyorlar. Balık, et, hamur, birer birer geliyor. Artık o çatal bıçakların şakşakasını, o türlü Frenkler'in laklakasını, tabakların taktakasını sormayın. Eğer sürahideki sular bir hafta daha duracak olursa terkosa has olan ufak, sarı, minik kurbağaların da vakvakası işitilecek. O kadar temiz![111]

Sofra takımları değişmiş ve sapları mercan ve sedeften yapılan, şimşir, bağa, kuka, abanoz, gergedan boynuzu, manda boynuzu, sığır tırnağı ve hindistan cevizi kabuğundan üretilen Osmanlı kaşıklarının yerini Avrupa'dan ithal edilen kaşıklar almıştı. Bu tip aletler Beyazıt'ta Kaşıkçılar Kapısı diye bilinen bir yerde, kaşık imalatçıları tarafından üretilirdi ve kaşıkçılar, Avrupa imalatı malların imparatorlukta gitgide artan egemenliğinden mustarip çok sayıdaki zanaatkâr grubundan yalnızca biriydi.[112] Elle yemek gözden düşmüş ve onun yerini, çocukluğunun büyük bölümü o dönemde Çırağan Sarayı'nın hareminde geçen Leyla Hanım'a göre sarayda 1860'larda kullanılmaya başlanan çatal almıştı.[113]

Osmanlıların yemek yerken kullandıkları araçlar değişirken, oturdukları yerler de aynı şekilde değişime uğradı. Her konuda

41. Maison Psalty mobilya dükkânının reklamı, Servet-i Fünun, no: 591 (ek), s. 149 (Ebru Boyar'ın özel koleksiyonu).

olduğu gibi, burada da değişim, kimi zaman sunulduğu gibi sert ve hızlı değildi ve genelde yeni ve eskinin birlikteliği ve modern bir akımın geleneksel yaşam biçimine uyarlanması söz konusuydu. Her toplumda olduğu gibi, yeniliği takdir etmeyenler de çıkıyordu:

> Hâlbuki mukaddemleri [eskiden] odalarımızda üç yan minder bulunup, sayfiyyeye yâhud şitâiyyeye [kışlık evlere] naklonulacağı zaman bunları hararlara vaz' [çuvallara koyar] ve pazar kayığiyle nakl ediverirken, iki yan minder yerine kanepe ve sandalye koymağa alıştık ve hîn-i nakilde bu kanepe ve sandalyeler kırılıp tamire muhtâc olmağla masârifimiz artdı. Alafıranga sofra takımları edindik. Lakin Ramazan iftarlarında eski sofra takımlarını da terk edemedik. Bu gibi şeyler de masârifimizi artırmış olduğu hâlde, aylıklar çıkmaz olunca halk ne yapacağını şaşırdı.[114]

سینکر

مابین همایون جناب ملوکانه دیکیش ماکنه‌لری متعهدی

سینکر اعمالاتی شرکتی شعبه‌سی : The Singer Manufacturing & Co.

سینکر لومبانیاسنك اك اعلا موادّدن اوله‌رق اعمال ایتمکده اولدیغی ماکنه‌لرینك ظرافت و رصانت ایله سائر بر خیلی محسناتی اول درجه تقدیر اولنمشدرکه یوکون دنیانك هرطرفنده بتون ماه‌لیالر ترزیلر وقوندره‌جیلر محضا سینکر ماکنه‌سنی استعمال ایتمکده‌درلر .

سینکر لومبانیه‌سی شمدی‌یه قدر وقوع بولان متعدد سرکی عمومیلرده درت یوزدن زیاده دیپلوم ومدالیه‌لره نائل اولمشدر .

سینکر لومبانیه‌سی سوك دفعه پارسك ۱۹۰۰ سرکی عمومیسنده مظهر حسن تقدیر اوله‌رق مکافاتلرك بالاترینی اولان « غران پری » مکافاتنی احراز ایتمشدر .

موسیو ج. نایدلینکر سینکر ماکنه‌لرینك شرق ایچون یکانه ده‌پوزیتوجیسی اولوب اشبو ماکنه‌لری آنیده‌کی عطلرده فروخت ایتمکده‌در .

بك اوغلانده جادهٔ کبیرده مکتب سلطانی قارشوسنده .

غلطه‌ده تونلك ارقه‌سنده سینکر حانده ترامواى استاسیونك قارشوسنده

استانبولده سلطان حامنده نومرو ۲ سلطان بایزیدده ترامواى استاسیونی قارشوسنده نومرو ۱۳ بوندن ماعدا ولایات شاهانه‌نك کافهٔ بلده‌لرنده شعبه‌لر تأسیس ایتمشدر .

تقلیدلرندن صاقنمق ایچون بالاده کی مارقه‌نك ماکنه‌لرك اوزرنده بولنمسنه دقت ایتمك .

حقیق سینکر دیکیش ماکنه‌سندن اشترا ایدن هرذاته ماکنه‌نك اصول استعمالی مجاناً ومکمل صورتده تدریس قلنور .

مذکور لومبانیه‌نك ادارهٔ عمومیه‌سی : بك اوغلانده درت یول آغزنده خیریه یولوشونك باشنده ابنیهٔ مخصوصه .

٦١٢

42. Singer dikiş makinesi reklamı, Servet-i Fünun, no: 591 (ek), s. 148 (Ebru Boyar'ın özel koleksiyonu).

Böyle masraflar çıkarmalarına rağmen, bunlara olan talep gittikçe artıyor ve bu da, Beyoğlu'ndaki *Maison Psalty* gibi, Avrupa'dan ithal mallar satarak ve fabrikalarında ısmarlama üretim yaparak mobilya ve aksesuvarlarda değişen zevklerin yarattığı ihtiyaçları doyuran dükkânlar tarafından karşılanıyordu. Bunlar, oturma odası, yatak odası ve yemek odası mobilyaları, iskemle, perde, yatak,

43. New Home dikiş makinesi reklamı, Servet-i Fünun, no: 591 (ek), s. 149 (Ebru Boyar'ın özel koleksiyonu).

ayna ve tekstil ürünleri satıyorlardı.[115] Başka gereksinimleri karşılayan dükkânlar da vardı. Singer dikiş makinesi gitgide yaygınlaşmış ve şehrin farklı yerlerinde birçok dükkânda satılmaya başlanmıştı. Bunlar, yalnızca makineyi pazarlamakla kalmayıp, ayrıca kullanımını öğreten kurslar da veriyordu.[116] Singer'in rakipleri de vardı. Amerikan dikiş makinesi New Home da İstanbul'da satılıyordu ve

taşra şehirlerinden sipariş alıyordu. New Home, bedava kullanım kursu ve ücretsiz servis hizmetleri gibi ek avantajlar da sağlıyordu.[117]

Değişen tüketim alışkanlıkları ayrıca, gerek modaya, gerekse gitgide daha alafranga akım ve tarzların gelmesiyle İstanbul kadınlarının değişen yaşam tarzlarına da açıkça yansıyordu. Zengin aileler arasında, kızlarına Fransızca öğrettirmek, piyano dersi aldırmak ve yabancı mürebbiye tutmak moda olmuştu. Yüzyılın başlarında, "en cüzi düzeyde okuma yazması olan kadına arkadaşları tarafından kötü gözle bakılacağı kesin ve böyle biriyle evlilik neredeyse söz konusu bile değil"ken[118] kadınların eğitimi önem kazanmış ve 19. yüzyılın son çeyreğinde, devlet, kız okulları açmıştı. Her ne kadar hâlâ oğlanların eğitimi kadar önemli görülmese de, Basmacıyan "önceki yıllara kıyasla artık kızların eğitimine çok büyük ilgi var" diye yazmıştı.[119] Kadınlar Batı ve Türk müziği eğitimi alıyordu ve harem orkestrası, o günlerde İstanbul'da çok popüler olan *Guillaume Tell* ve *La Traviata*'dan ezgiler de dahil olmak üzere her iki tarzda da çalıyordu.[120] Leyla Hanım'ın belirttiğine göre "Saray'da [Çırağan] hemen her yerde bir piyano bulunuyordu ve Padişah'ın ya da kadınlarından birinin dairesinin çok yakınında olmayan odalarda piyano çalınabiliyor ve aşırıya kaçmadan şarkı söylenebiliyordu."[121]

Yabancı mürebbiyeler şehre akın ediyordu. Gazetelerde, Fransızca ya da Almanca bilen, iyi piyano çalan, iyi ders öğreten, nakış ve müzik dersleri verebilen, "velhâsıl birçok şeyleri bilir muallimlik etmek arzusunda bulunur" Paris veya Almanya'dan gelme mürebbiyeler arandığını bildiren ilanlar vardı.[122] Öte yandan, yabancıların Müslüman çocuklarını eğitmelerine karşı çıkanlar da vardı. Abdülhamid, 1901'de yayımladığı bir hususi iradede bu konudaki hoşnutsuzluğunu dile getirmişti. İradede, Avrupalı ve yerli Hıristiyan kadınların İslam hanelerinde işe alındığı belirtiliyordu. Sonra Müslüman çocukların terbiyesi bunların eline teslim ediliyordu. Bu çocuklar daha sonra Hıristiyan okullarına devam ediyor, bu yüzden kendi kültür ve dinlerini unutuyorlardı. Dahası, Müslüman kızlar, Hıristiyan mürebbiyeleriyle birlikte, arabalarla dışarı çıkıyor, Hıristiyan semtlere gidiyor ve açık saçık giyiniyorlardı.

44. Yaşmak, van Millingen, Constantinople, giriş sayfası.

İradede bu durumun halk arasında "badi-i istihza" olduğu belirtiliyordu. Abdülhamid'in Müslüman tebaasına, bu tür bir hayat tarzından kaçınmaları için uyarıda bulunuluyordu.[123] Basiretçi Ali Efendi de, yabancı mürebbiyelerden daha vasıflı olması ve dört beş yabancı dil konuşabilmesine rağmen ilanından sonuç alamadığın-

dan ya da Türk olduğu için yeterli görülmediğinden iş bulamayan tanıdığı bir Türk kadınını örnek vererek, yabancıların bilhassa tercih edilmesine karşı çıkmıştı.[124]

Bu aleyhteki tavırların, yabancı mürebbiye görevlendirmede ve dolayısıyla zengin kızların eğitiminde önemli bir etkisi olmadı. Bu kızların dış görünümüne ilişkin endişelerin etkisi de bir o kadar zayıf kaldı ve değişim, Avrupa modasının etkisi altında devam etti.

> Bu dönemde [1867] genç kızlar ve kadınlar üç etekli entari ve altına şalvar giymeyi tamamen bırakmış, artık bir etekli entariyi, üzerine kemerle giymek moda olmuştu. Şalvarın yerini jüpon aldı. Saç modelleri de zamanla değişmişti ve artık daima kıyafete uygun olmasına dikkat ediliyordu; mücevherle süslü küpeler ve madalyonlara, değerli taşlarla bezeli, özenle şekil verilmiş saçlar eşlik ediyordu.[125]

Osmanlı kadınları, III. Napoléon'un karısı İmparatoriçe Eugénie'nin ziyaretinden çok etkilenmişlerdi. Fransız moda dergilerinden en son modayı takip ediyorlardı[126] ve "Fransız olan her şeye çılgınca bir hayranlık" dalgasına kapılmışlardı.[127]

> İmparatoriçe Eugénie'nin ziyaretinden sonra, saray kadınları ve vezir eşleri bu güzel İmparatoriçe'nin görünümünü olabildiğince taklit etmeye yöneldiler. Saçlarını ortadan ayırıp, minik bukleler haline getirmek için saatler harcadılar. Renkli babuşlarını bırakıp, yüksek ökçeli ayakkabılar giydiler; hatta iğrenç kabarık etekleri dahi benimsediler ve onların kölelik sembolleri olarak gördükleri, ancak başka hiçbir modanın erişemeyeceği güzellikteki o çekici doğulu kıyafetlerine, şalvar ve entariye tamamen sırt çevirdiler.[128]

Kadınlar feracelerinde kullandıkları geleneksel kalın kumaşlar yerine çok daha ince bir malzeme kullanmaya başlamıştı. Sarı sahtiyandan çedik pabuçların yerini, ince beyaz çoraplarla birlikte giydikleri imitasyon sırma işlemeli ayakkabılar aldı. Daha ince tülbentten yaşmaklar takmaya başladılar ve daha albenili bir örtünme tarzı benimsediler;[129] "Kadınlarımızın yaşmakları setrden [gizlemekten] ziyade yüzlerine vâsıta-i zînet [süs aracı] olduğundan sonraları daha süslü bir hâle koymuşlardı. O rengârenk feraceler

45. Tango çarşaf, Erimez, Tarihten Çizgiler [s. 53].

ne hoş görünürdü ve bu ince yaşmaklar hüsn ü ânlarını gizleyemezdi"[130] diyen Ali Rıza Bey bu modayı takdir etmişti. Wraxall da, alışıldık alaycılığıyla, örtünme tarzındaki değişime dikkat çeker; zira "eskiden peçe yüzün tamamını kaplar, yalnızca gözleri açıkta bırakırdı ve zavallı kadınlar burunlarının yerini bulamadıklarından mendil kullanmazlardı."[131] Wraxall, Türk kadınlarından hiç de övgüyle bahsetmeyip, hepsinin paytak yürüyüşlü olduğunu söylemiştir.[132] Kadınların giyimleri ve giymek istedikleri değişmişti. Kadınlar artık, popüler bir şarkının sözlerindeki gibi, "Gençliğim var isterim elbette ben / Al ferace, ince yaşmak, eldiven" diye haykırıyorlardı.[133]

Bu güzel feraceler yerini yavaş yavaş o zamanlar Şam valisi olan Suphi Paşa'nın karısı tarafından İstanbul'a getirilen çarşafa bırakmıştı. Birçok kereler yasaklanmasına rağmen, çarşafın benimsenme-

si engellenemedi, çünkü İstanbul kadınları bu yeni modayı sevmiş ve bunun yüzünden feraceye sırt çevirmişlerdi. Çarşaf orijinal şeklinde kalmayıp hızla çeşitli değişimlere uğradı. Daha önce Şam, Halep ve Bağdat ipeklerinden üretilen canlı renklerdeki çarşaflar, Avrupa'dan ithal edilen kumaşlardan üretilmeye başlandı. Balkan Savaşları sırasında, ince ve geleneksel çarşaftan çok daha açık bir giysi olan tango çarşaf ortaya çıktı. Dikkat çekici biçimde giyinen kadın anlamına gelen tango isminin ima ettiği gibi, bu yeni çarşaf, bazı mahallelerde, bilhassa yaşlı kadınlar tarafından fazla açık saçık bulunuyordu.[134]

Bundan hoşnutsuz olanlar yalnızca yaşlı kadınlar değildi. Pek çok erkeğe göre, kadın kıyafetlerindeki değişimler fazla ileri gitmişti. İstanbul kadınları kesinlikle yanlış bir yöne sapmışlardı. Artık önceki yüzyıllarda görülmemiş bir özgürlüğe sahiptiler ve Batılıların hareme kitlenmiş gizemli Müslüman kadın algısının tersine, bu kadınlar sık sık başkentin sokaklarında görünüyordu. Hatta Basmacıyan'a göre sokaklarda Hıristiyan kadınlardan çok Müslüman kadınlar görüyordunuz. Boğaz kıyılarında her zaman, Hıristiyan kadınlar arasında dahi yaygın olmayan bir serbestlikle gülüşerek ve sigara tüttürerek beyaz dantel peçeleriyle etrafta gezinen yüzlerce Müslüman kadın bulmak mümkündü.[135] 1873'te İstanbul gazetelerinden *Basiret*'te yazan Ali Efendi şöyle diyordu:

> Maatteessüf görüyoruz ki Müslüman kadınları ekseriyetle zevçlerinin tahammülünün fevkinde birtakım süse düştüler. Şimdi de Beyoğlu'nda tanesi bir altına bir yaşmak çıkmış, kutu içinde satılır imiş. Şemsiyelerin de saçaklısı muteber olup tanesi ise üç liraya imiş. Hele feraceler yedi sekiz yüzden aşağı olmuyor. Bunları ne yapıp yapmalı almalı, her hafta seyre araba tutmalı. [...] bir liralık yaşmak, üç liralık şemsiye yerine, seksen kuruşluk—o da çok ise de—bir şemsiye alınsa daha âlâ olmaz mı? Bunlar iş görmez mi? Bizde kadınların süslenip sokağa çıkması şer'an memnudur. Ancak hanesinde zevcine mezafetli görünecek. Bu kadarı lâzım...[136]

19. yüzyıl sonlarında İstanbul'un önemli edebi figürlerinden Ebüzziya Tevfik Bey de Osmanlı kadınlarının Avrupaileşmesinden yakınıyordu:

> Bugünkü hanımlarımızın mütemeddineleri de Avrupalı kadınların tuvaletlerine benzemek sevdasıyla yeldirmeyi mantoya tahvil etmek, fistanlı pelerin altından saçları Avrupa modasına uydurmaya çalışmak ve adımları sık ve ufak atmak şartıyla yürümek gibi taklide kalkışmaları da hoş görünmüyor. Çünkü her milletin kadınlarında kendilerine mahsus bir yürüyüşleri olduğu gibi İslâm kadınlarının da kendilerine mahsus ne güzel bir tarz-ı reftârları vardı: Ağır ağır, sallana sallana ne kadar hoş bir yürüyüş idi.[137]

Birkaç yıl sonra, 1877'de Basiretçi Ali Efendi, *Basiret*'teki köşesinde Müslüman kadınların yakışıksız giyimlerinden şikâyet ederek, Zaptiye Nezareti'ni bu sorunla ilgilenmeye davet ediyordu. Bir süredir iyiye gitse de durum yine kötüleşmeye başlamış ve hatta Ali Efendi'ye göre dinen tehlike arz eder hale gelmişti. Ali Efendi, "Acaba Ramazan-ı şerîf yaklaşıyor da herkesi günaha sokmağa mı hazırlanıyor?" diyordu.[138]

Sultan Abdülhamid, Yıldız Sarayı'ndan arada bir dışarı çıktığında sokaklarda gördüğü Müslüman kadınların yakışıksız giyim tarzından bizzat çok kaygılanmıştı. Çarşaflar "adi entari" haline gelmiş, feraceler kolsuz pelerinlere dönüşmüş, yaşmaklar da iyice incelmişti. Bunların yapılmaması yönünde bir hususi irade çıkardı. Dahası, kadınlar askeri modellere benzeyen manto veya kısa ve bele oturan ceketler giymeyeceklerdi.[139] Padişah bu hoşnutsuzluğu açıkça göstermek ve durumun ciddiyetini vurgulamak için, bu iradenin gazetelerde de ilan edilmesini isteyerek, böylece olabildiğince çok sayıda kişi tarafından görülmesini sağladı. Ayrıca, ilan metninin önceden kendi görüşüne sunulmasını emretti.[140] Kadın kıyafetlerinin uygunsuzluğu konusunda yorumda bulunanlar yalnızca padişah ve basın değildi. Sokaktaki adamlar bile "vapurda, Köprü'de, çarşıda, sokakta, gezinti yerlerinde rastladıkları Müslüman kadınlara edepsizce laf" atıyorlardı.[141] Yaşlı kadınlar güzel giyinmiş kadınlara sadece laf atmakla yetinmediler, onlara fiziksel saldırıda bile bulundular.[142] Bu davranışlar, çocukluğundan beri bundan nefret ettiğini söyleyen Cemal Paşa'yı çok rahatsız ediyordu. 1912'de İstanbul muhafızı olduğunda, devlete zararlı olarak gördüğü bu tip davranışların kökünü kazımak üzere kolları sıvadı. Bu şekilde dav-

ranacak erkek ve kadınları sürgüne göndereceğini duyuran Cemal Paşa, derhal dört-beş kişiyi sürgün etti. Bu sert uygulama hemen sonuç verdi ve bu tür olayların arkası kesildi. Cemal Paşa'nın anılarında yazdığına göre, böylece "İstanbul'daki Türk kadınlarının hürriyetine doğru gayet sağlam bir adım atılmış oldu."[143]

Yeni moda akımlarına kapılanlar yalnızca kadınlar değildi, zira kıyafet dünyası erkekler için de değişmekteydi. 1829'da II. Mahmud bir giyim reformu başlattı. Entari ve sarık yerine, artık ulema haricindeki tüm memurlar, frak ve pantolon giyeceklerdi. Bir önceki yılda orduda zorunlu başlık olarak benimsenen, Mağrip'ten gelme fes, artık tüm erkek memurlar için zorunlu olmuştu. Bu giysi, Osmanlı kıyafet tarzının öyle ayrılmaz bir parçası haline geldi ki, hiçbir Osmanlı beyefendisi onsuz yapamaz oldu. Nitekim, valizde yalnızca bir pantolon, bir ceket ve birkaç parça iç çamaşırıyla Avrupa'ya seyahat mümkünken, yanınızda en az üç dört fes taşımadan olmuyordu.[144] Fes, neredeyse Osmanlının kafasına yapışık hale gelmişti. Resmi yerlerde, bir Müslümanın fesini çıkarması hiç tasvip edilmiyordu. Bu yüzdendir ki Hayrullah Efendi 1863'te Napoléon'un mezarını ziyaret ederken fesini çıkarmamıştı ve kendisinden bunu yapması istense dahi yapmayacağını, çünkü bunun "mugayir-i edep" olacağını bildirmişti.[145] Giyenlerin yüzlerinde boncuk boncuk ter damlaları oluşturarak, ucuz feslerde boyalı damlaların yüzde lekeler bıraktığı en sıcak havalarda bile, devlet dairelerinde fes çıkarılamıyordu.[146]

Yüzyıl başı itibarıyla fes giymemek bir skandal nedeni haline gelmişti. Harbiye Nazırı ve Birinci Dünya Savaşı'nın patlak verdiği dönemde devleti yöneten triumviradan olan Enver Paşa, İstanbul Şehremini Cemil Paşa'yı uyarmıştı: "İşitiyorum ki dairede, resmî makamda fessiz oturuyormuşsunuz. Bu bir sürü dedikoduya sebebiyet veriyor, bu hareketi size yakıştıramıyorum."[147] Her ne kadar fesler çoğunlukla imparatorluğun dışından, Tunus ve Avusturya'dan ithal edilse de (1897 istatistiklerine göre, Osmanlı İmparatorluğu fes ve şapka ithalatına 20.900.000 kuruş harcamıştı),[148] bir kısmı İstanbul'daki Feshane'de üretiliyordu.[149] 1908'de Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek'i ilhak ettiğinde, aralarında Os-

manlılığın temel sembolü fesin de olduğu Avusturya malları boykot edildi. Bu başlığın sembolik önemi öyle büyüktü ki, Mustafa Kemal Atatürk'ün 1925'te yeni Türkiye Cumhuriyeti'nde fesi yasaklayarak yerine şapkayı getirmesi yoğun muhalefetle karşılaştı.

Erkeklerin bir kısmı, yeni alafranga modaları aşırı bir hevesle izlemeye başlayarak görünümleriyle fazlaca ilgileniyordu ya da onları eleştirenler bu fikirdeydi. Şık erkekler, gıcır gıcır ayakkabılar, kolalı gömlekler ve kusursuz kalıplı fesler giyiyor, feslerin rengi, şekli ve püskülünün uzunluğu günün modasına göre değişiyordu. Her şeyleri parıltılıydı: Sigaralıkları, cep saatleri ve hatta gözlük çerçeveleri dahi parlıyordu. Eldivenli ellerinde altın, gümüş ya da nikel saplı bastonlar taşıyor ve düğme deliklerine çiçek takıyorlardı. Yüzlerini parlatan tıraşları öyle pürüzsüzdü ki, orada "bir sinek dahi kayıp düşerdi." Bıyıklarını pudralayıp losyonluyor, bıyık uçlarını büküp şekillendiriyor, kaşlarını şekillendirip rastıkla siyahlatıyorlardı. Saçlarını ve feslerinin püsküllerini aynı özenle tarıyor, saçlarına menekşe ve leylak kolonyası, giysilerine lavanta kolonyası gibi losyonlar sürüyorlardı. Pomatlı bıyıkları, boyalı sakalları ve pürüzsüz yanakları ile kendilerini güneşten korumak ve tenlerinin nahoş biçimde bronzlaşmasını engellemek için güneş şemsiyeleriyle geziyorlardı. Kafalarına, rüzgârda uçuşan püsküllerriyle, kırmızı, mor ve vişne rengi fesler takıyorlardı.[150]

Moda hızlı değişiyordu ve her Ramazan, eğlence ve moda düşkünü erkekler için yeni bir stil ortaya çıkıyordu. Ahmed Rasim, epey iğneleyici imalarla, o yılın Ramazan modasını vermiş. "Öğrenmek isteyenler şu listeye müracaat edebilirler" diye yazmıştı:

> 1- Sıfır numara kalıp fes: Siyah. Püskülü iri dublen alacak ve festen yarım santimetre kadar kısa duracak. 2- Saçlar: Brezilya kahvesinin koyu kavrulup sulu pişmiş rengine boyanacak ve yan filizleri kulağın müntehâyı guzrufisine [kulak memesinin altına] kadar uzanacak. Arka biraz top, biraz da anderya salata tarzında kıvırcık duracak. 3- Alın: Fesin sol kaş üzerine temâyülü hasebiyle nihayetü'n-nihaye zâviye-i re'siyesi on bir derecelik bir müselles-i küreviye şeklinde görünecek [fes, hafif sola yatık olarak giyileceğinden yüze bir üçgen prizma görüntüsü verecek]. 4- Kaş-

lar, yukarı yukarı fırçalanmış duracak. 5- Gözler, gayet sulu mükâhhal [sürmeli], fakat biraz süzük. 6- Yanaklar: İki tersine perdaht üstüne hafif surette pembe pudra ile yumuşatılacak. 7- Bıyıklar: Ne küt, ne de sivri. Üst dudak üzerinde birer hatt-ı müstakim gibi dümdüz duracak ve burun hizasındaki hatt-ı fâsılı belli olacak. 8- Dudaklar: Bermutâd [her zamanki gibi] kızıl. 9- Dişler: Gülerken değil, esnerken bile görünmeyecek. 10- Gerdan: Çenenin sineye, korsenin yukarıya doğru icra ettiği tazyiki hissettirmeyecek surette yani bir katmer görünecek halde tombul duracak. 11- Yaka: Dik ve düz. 12- Kravat: Şerbetî vişneçürüğü. 13- Pardesü: Düz siyah üzerine mâi kum [minik mavi puanlı]. Omuzlar çekik gibi kabarık. 14- Yelek: Açık, çift düğmeli. 15- Pantalon: Koyu siyah mavi üzerine hâreli. Paçalar daha dar. 16- İskarpin: Lostrin, bağlama [boyalı ve bağlı]. 17- Çorap: Hafif kavuniçi üstüne eski bir paralık.[151]

Hüseyin Rahmi, *Şıpsevdi* adlı romanında, yapmacık alafranga erkeğin özenti züppeliğiyle alay eder.[152] Kendisi Avrupai yol yordamın benimsenmesine kesinlikle karşı değildir ve yabancı dillerin öğrenilmesi ve imparatorluğa yarar sağlayacak yeni yöntemlerin uyarlanmasını tamamen destekler, ancak bu, ona göre Avrupa tarzının düşüncesizce ve üstünkörü taklit edilmesi demek değildir.

Bazılarınca bu romanı, alafrangalıkla alay maksadıyla yazdığım zannolunuyormuş. Bu yanlış bir kanı ve katıksız bir hatadır. Alafrangalığa uymaktaki züppelikle hakikat ve ilericiliği birbirinden ayırmak lazım gelir.[153]

Hüseyin Rahmi'ye göre, üç tip alafranga özentisi vardı. Birinci tip, seçkin ailelerden gelen, Fransızcayı çocukluğundan beridir öğrenen, rahat yaşamış ve sonradan Avrupa'da memurluk görevleri edinmiş ya da Avrupa hakkındaki bilgi ve görgülerini başka şekillerde geliştirebilmiş olanlardı. Bunların çoğu, orada şahsi vasıflarından dolayı değil, aile isimlerinden dolayı tanınıyorlardı. Bu kişiler çok iyi Fransızca konuşurdu, atlar konusunda uzman ve kumarda ustaydılar. Bunlar "salon adamları", orta halli sosyetik kişilerdi. Ancak bunların içinde Osmanlı çıkarlarını anlayabilecek ya da diplomatik bir ortamda imparatorluğun haklarını savunabilecek kimse yoktu. Bunların şıklık, kumar, dans ve ağzı

iyi laf yapmak gibi sosyal beceriler dışında, imparatorluğa hiçbir getirisi yoktu. Böyle adamlar işe yaramazdı. "Alafrangadan, bizim muhtaç olduğumuz şeyler yalnız o 'poz'lar, o 'jest'ler, 'kostüm'ler değildir. Yüzeysel olarak davranışları taklit etmeye maymunların bile yeteneği var."[154] İkinci tip alafranga erkekler, Avrupalı kadınlarla evli olup Beyoğlu'nda yaşayanlardı. Bu "yarı Levantenler" bir yüzü Avrupalı, diğer yüzü Osmanlı olan çift taraflı bir kumaş benzeri ailelerden geliyordu.

Üçüncü tip alafranga erkekler, son modaya göre giyinen ve durmadan Paris'teki günlerinden söz eden yapmacık züppelerdi. Bu tiplerin sembolü, kışları Horhor'da, yazları Erenköy'de geçiren ama aklı hep Beyoğlu'nda olan *Şıpsevdi* romanının başkahramanı Meftun Bey'di.[155] Meftun Bey,

> Düşünce olarak hoppa... Bilgi, derme çatma, dayanıklılık karşılıksız verilmemiş, zoraki, hep *Savoir-Vivre*'den çalınma... Tavırlar, hep taklit, hep sahte, soğuk... Şikâyetleri: Gece sokaklara sopa vuran mahalle bekçisinden; köpeklerin havlamasından; ötekini takip eden bozacı seslerinden; tütün tabakasını, ağızlığını cebine koyup gecelik entarisi, Şam hırkasıyla akşamları yemekten sonra çıkagelen alaturka misafirlerden; ince saz takımından... Ayıp bulduğu şeyler: Galoş potin giyenler. Seyyar aşçıdan kuskus pilavı yiyenler. Osmanlıca kitap ve dergi okuyanlar. Alışkanlıkları: Tırnaklarını alafranga bir tür insan nalbandında kestirmek. Türkçe söylenmesi en kolay sözlerin telaffuzunda zorluk çekmek; bazen en alışılmış sözcüğü unutmak... Söz arasında konuya uygun olsun olmasın Fransızca deyimler söylemek... Bir sohbette yorulup sıkılınca ıslıkla opera parçaları çalmak...[156]

Meftun Bey gibi roman karakterleri, İstanbul'un her yerinde bulunabilen, Ahmed Rasim'in anlattığı "Büyükdere Mösyösü" gibi bir erkek tiplemesini temsil ediyordu. Fransızcası kırık dökük, şık giyimli bu adamın kabalığı, Ahmed Rasim'i bilhassa rahatsız ediyordu. Bu yüzeysel ve özenti adam, zihninde

> Paris'ten atlayıp, Viyana'dan geçip, Berlin'e atf-ı nazar edip, İtalya'nın Milano, Roma, Napoli şehirlerini haritada gördükten sonra Londra'ya bir

âh-ı tahassür [hasret dolu bir iç çekiş] yollayan, Amerika'nın Vaşington, Nev York, Filadelfiya gibi bilâdını [şehirlerini] ekspozisyon zamanlarında rehnümâlarda okunan [sergi zamanları rehberlerden okunan], seyahati yalnız bizim İzmir'i görerek Kordon'da aşağı, yukarı gezmekten ibaret bulunan [biriydi]...[157]

Özenti Osmanlı züppesi ile alay eden bir diğer yazar, 19. yüzyıl sonlarında Osmanlı edebiyatının yeni akımlarından Edebiyat-ı Cedide'nin öncülerinden Recaizade Mahmud Ekrem'di. İlk Osmanlı romanlarından olan *Araba Sevdası* adlı kitaptaki ana karakter, bir paşazade olan kalantor Bihruz Bey, 19. yüzyılın bu yapmacık Avrupalılaşmasının tüm aşırılıklarını simgeliyordu.

Bihruz Bey, ilk hevesle beş altı ay kadar kaleme devam ederek daha fransızca bir ibare okumaya iktidar hasıl etmeden ağızdan bellediği bir hayli elfaz ve terakip ile en alafranga genç beylerin tavır ve kıyafet ve hal ve hareketini taklitte hakka ki bir büyük eser-i istidat gösterdi. Bihruz Bey valideyninin tek evladı olduğu için zaten pek şımarık büyümüş idi. Pederin servet ve samanı mahdumun her arzu ettiği şeyi kolaycacık istihsal edebilmesine müsait olduğu gibi gençlik icabatından olan temayülatına da hiçbir taraftan bir gûna mümanaat görmediği cihetle Bihruz Bey sonraları kaleme gidip gelmeyi pek seyrekleştirmiş idi. Kaleme gitmediği günler ise saçlarını kestirmek, terziye esvap ısmarlamak, kunduracıya ölçü vermek gibi hiç eksik olmayan vesilelerle Beyoğlu'nda, ötede beride vakit geçirir, cumaları, pazarları da sabahleyin hocalariyle yarımşar saat ders müzakeresinden sonra hanesinden çıkar, akşamlara kadar seyir yerlerinde dolaşır idi. Vilayetlerde bulunduğu zaman en büyük zevki -sırmalı esvap içinde, midilli veya at üzerinde- arkasında çifte çifte uşaklarla sokak sokak gezip dolaşmaktan ibaret olan bu Beyin İstanbul'a geldikten sonra merakı üç şeye masruf oldu ki birincisi araba kullanmak, ikincisi alafranga beylerin hepsinden daha süslü gezmek, üçüncüsü de berberler, kunduracılar, terziler ve gazinolardaki garsonlarla fransızca konuşmak idi. Bey, kışları Süleymaniye'deki konaklarında, yazları da Küçük Çamlıca'daki köşklerinde ikamet ederdi. Kendisi gibi kibarzadegâhın rağbet göstereceği hiçbir seyir yeri bulunmazdı ki bu beyefendi en son modaya muvafık surette giyinmiş olduğu halde bazan yağız ve bazan

> kır bir çift beygir koşulu dört tekerlek üzerinde üstü ve yanları açık süslü bir peykeden ibaret olan ve seyis oturmaya mahsus yeri arka tarafında bulunan arabasiyle orada hazır bulunmasın. Kışın meselâ zemheri içinde bir açık hava görünce arkasında mücerret süse halel vermemek için dar ve incerek jaket, dizlerinin üzerinde ise mücerret süslü görünmek için bir kadife örtü bulunduğu halde Beyoğlu caddesinde Kâğıthane yollarında araba kullanmak hevesiyle en şedit poyrazın karşısında tiril tiril titreyen Bihruz Bey yazın da otuz, otuz beş derece sıcak günlerde Çamlıca, Haydarpaşa, Fenerbahçesi yollarında gene o hevesle en kızgın güneşin altında haşım haşım haşlanır ve fakat bu azabı kendisine en büyük zevk addeder idi. Bihruz Bey her nereye gitse, her nerede bulunsa maksadı görünmekle beraber görmek değil, yalnız görünmek idi.[158]

Bihruz Bey, gösteriş arzusuyla yanıp tutuşan tek Osmanlı değildi. Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey'in belirttiği gibi, İstanbul'da herkes süs ve gösterişe müptela olmuştu.[159] Gösteriş, Osmanlıların tipik boş zaman etkinliklerinden olan piyasa yapmanın, yani gezintinin esas unsuruydu. Direklerarası, Fenerbahçe, Kâğıthane ve Çamlıca gibi yerlerde, insanlar faytonlarıyla gidip gelerek, kaldırımlarda son moda kıyafetleri içinde çalımla yürüyüp gezinerek, birbirleriyle hoşbeş eder, muhtelif –pek çoğu mendil düşürmeler, cepten mendil çıkarmalar ya da sallamalar şeklindeki– şifreli işaretleri kullanarak gizlice flörtleşirlerdi. Ancak flörtleşmelerin hepsi bu kadar gizli olmaz, zira bazı erkekler kadınların siyah peçelerinin altında genç mi yaşlı mı olduğunu ayırt edemediklerinden, onları çimdikleme yoluna başvururdu. Buna karşılık kadınlar şemsiyelerini kullanarak saldırgana küt diye vururlardı. Şemsiyeler her zaman doğru kurbana isabet etmez ve çimdikleme genç kızları belirlemek dışında amaçlarla da kullanılabilirdi. Böyle olaylardan birinde, Ercümend Ekrem Talu, yanından geçen masum birine saldırılmasının asıl sorumlusudur. Çok acelesi olan ve önündeki iki kadının önüne geçmeyi başaramayan Talu, kadınların genç olanının koluna bir çimdik atar ve sonra da hızla yönünü değiştirir. Kadınlardan yaşlı olan arkasını döner. Arkasında yaşlı (ve tamamen masum) bir beyefendi görünce adamın kafasına sert bir darbe

indirir. "Utanmıyor musun papaz herif? Koskocaman torba gibi sakalınla torunun yerindeki kızcağıza sataşmaktan hayâ etmiyor musun?"[160]

Padişahın haremindeki kadınlardan, meşhur kadın tellalı Acem'e çalışan fahişelere ve dönemin ünlü madamları Hürmüz, Kaymak Tabağı ve Cihanyandı'ya kadar, her tür kadın piyasa keyfi yaparak faytonlarıyla gezinirdi. Peşlerinden, onları ya ihtiyatlı bir mesafeden ya da çok yakından takip eden şık erkeklerin faytonları gelirdi. Bu faytonlar, erkeklerin kadın yolcuyu şöyle bir görme, hatta bir iki söz söyleme ve daha da cüretkârlık ederek mektup alışverişi çabası yüzünden, diğer faytona neredeyse toslayacak kadar yaklaşırdı.[161]

Yalnızca piyasa yaparken nasıl göründüğünüz değil, oraya ne şekilde ulaştığınız da önem taşıyordu. Giysiler ne kadar önemliyse, iyi bir faytona binmiş olmak da bir o kadar önemliydi. Eğer kendinize ait bir faytonunuz yoksa, Beyoğlu'nda Pera Palas'ın ya da Sultan Mahmud Türbesi (Divan Yolu) veya Şehzade Camii'nin önünden bir fayton kiralamak elzemdi. Arabanın iyi görünmesi de yetmez, arabacının da yakışıklı ve iyi giyimli olması gerekirdi. Eğer arabacı beklendiği gibi çıkmazsa, arabayı kiralamadan önce gidip üstünü değiştirmesi söylenirdi. Faytonu seçtikten sonra, onu güzelce kontrol edip sorun olmadığından emin olmak lazımdı. Tüm bu ön hazırlıklardan sonra araç kiralamaya hazır olunurdu. Araba parası iki-üç mecidiye arasında değişirdi. Üç mecidiyelik arabanın sürücüsü daha tecrübeli ve daha kaliteli, araba da daha temiz olurdu. Ucuz bir arabanın sürücüsü aynı kalibrede olmazdı. Bir omzu yukarıda öbürü aşağıda, biraz kaba saba davranır, yolcularla gerekli gereksiz çene çalardı. Yolcudan sigara isteyip birini kulağının arkasına iliştirirdi. Araba durduğunda atların boynuna yem torbalarını asardı: Kısacası "arabadakileri kan ter içine sokacak ayıp şeyler"in hepsini yapardı.[162]

Piyasa yapmak her zaman o kadar da keyifli görülmüyordu:

> Araba piyasası ne demekti biliyor musunuz?.. Camiin önünden Bayezid'e kadarki güzergâha iki sıra, bazı genişçe yerlerde üç sıra, zincir

gibi araba diziniz. Hayvanların kafası önündeki arabanın arkasına dokunacak derecede sıkışsın. Öyle yavaş, Eyüp sabrına mütevakkıf (bağlı) bir ilerleyiş ki on, on beş dakikada bir adım; taş çatlasa iki adım. Bazan bir noktada yarım saat beklendiği de çok vakidir. Bütün arabalı seyir yerlerinde olduğu gibi arabaların envaı... Yaşmak feraceli, harem ağalı saraylılar. Mabeyn takımlarının aileleri, mahdum ve damat beyleri. Muhteşem konak arabaları, lüks kira arabaları. Makasları iple bağlı, hayvanları halet-i nezide (ölümle yaşam arasında), kamburu çıkmış arabalar.[163]

Kimi zaman, güzel kıyafetleriyle kaldırımlarda yer bulmak için itişen insanların izdihamı yüzünden, piyasa yapmak fiilen imkânsız olurdu. Direklerarası gözde bir teşhir mekânıydı. Burada sokaklar, kürklü, paltolu, bolerolu, ceketli, morlu, allı, sarılı, benekli çarşaflı, hırkalı, haydarili [dervişlerin giydiği uzun yelekler] ve cüppeli, pelerinli ve pardösülü insanlardan bir güruhla, hıncahınç dolu olurdu. Ellerinde tespihler, bastonlar ve şemsiyeler taşırlardı. Kalabalık öyle yoğun olurdu ki, gerçekten hareket edip etmediklerini anlamak zordu. "Hadidi, beşûşu, alaycısı, sulusu, iyi söz atanı, göz süzeni... irili ufaklı" herkesi orada, piyasa meşgalesine kendini kaptırmış, allı mendillerini kullanarak gizlice oynaşırken, peçelerini açıp kaparken, kahkahalar atarken ve gösteriş yaparken bulabilirdiniz.[164]

Piyasa yeri, kısıtlı da olsa flört etmek için mevcut az sayıdaki alandan birini sunuyordu ve karşı cinsler arasında jest ve imalardan oluşan bir dille kurulan kapalı iletişim, burada zirveye ulaşıyordu:

Kaş göz oynatma, bir gözü kırpış, mendil ile yüzü siler gibi bulunuş, sonra mendili koklayış, içini çekerek derin nefes alma ve bir elini kalbin üzerine götürme. El şakakta, gözleri süzüş ve kapayış, "Senin için bitabım (harap olmuşum)" manasına. Yeleğin bir iki düğmesini çözme "Kalbim, hafakanlar içinde, çarpıntıdan duramıyorum" demek. Ağızda sigara varsa, yeni yakılmış da olsa, derhal fırlatıp atış [kadın kısmı tütün kokusundan, fazla tiryakilikten hoşlanmaz]. Derhal bir fukara çağırıp çil kuruş sadaka vermek, merhameti, cömertliği teşhir, Manakyan'ın tiyatrosunun önünde, ilanlarla alakadar olma, *La Dam o Kamelya, Kontes Sara* gibi

hissî mevzulardan hoşlanmak alameti. Kel Hasan'ın tiyatrosunun karşısında yüz buruşturma, tiksinmek ve maskaralıktan hoşlanmamak rümuzu. Bir konak arabasındaki kerliferli beyefendiye göğsünü ilikliyerek, yerle beraber kandilli temennah, yukarı tabaka ile de ülfet (tanışma) mevcut olduğunu işrab (maksadını kapalı şekilde anlatma).[165]

"Modern" Şehir

Dinamik ve kaotik İstanbul şehri, tüm sakinleri için cazip bir yer değildi. Dönemin aydın ve siyasetçilerinin pek çoğu onu değiştirmek, tasarımıyla, düzeniyle ve modernliğiyle Avrupa'dakilerle kıyaslanabilecek "modern" bir şehir yaratmak istemişti. Cemil Paşa, şehrin tam bir keşmekeş oluşundan, düzen ve hijyenden tamamen yoksun oluşu dolayısıyla hiçbir Avrupai yön barındırmamasından şikâyet etmişti. 20. yüzyıl başlangıcındaki İstanbul'u, bir ortaçağ şehrine benzetiyordu.[166] Padişahlar artık saraylarından memnun değillerdi. 18. yüzyıl sonlarına kadar saraylar, harem ve selamlığın etraflarına yerleştirildiği bağımsız avlular modeline göre planlanmıştı. Bunlar birbirinden ayrı, ancak birbiriyle bağlantılı bir dizi binadan oluşurdu. 19. yüzyılda, 1859'da yerini Çırağan Sarayı'na bırakacak olan II. Mahmud'un sarayının inşasıyla birlikte, geleneksel Osmanlı saray anlayışı terk edildi. Mahmud'un Avrupa saraylarına büyük hayranlık duyduğu, geleneksel Osmanlı saraylarını ise çok daha az sevdiği anlaşılıyor. Beşiktaş Sarayı'nın planını onun için cazip kılan, "onun her yönüyle Avrupai olacağı güvencesi" idi.[167] Saray mimarı, Avrupa'da Topkapı Sarayı'nın görkemiyle rekabet edecek hiçbir yer olmadığına onu ikna etmeye yeltendiğinde, Mahmud öfkeyle şu yanıtı vermişti:

Gün ışığından korkarcasına yüksek duvarların ardına ve karanlık ağaçların arasına gizlenmiş o mekânı [Topkapı Sarayı], havanın ve güneş ışığının serbestçe ve tamamıyla girebildiği bu aydınlık, iç açıcı saraylarla aynı kategoriye koymak ancak samimiyetsiz ya da budala birinin yapacağı şeydir. Benim sarayımın da bunlar gibi olmasını isterim ve öyle de olacak.[168]

46. Kel Hasan, Erimez, Tarihten Çizgiler [s. 70].

II. Mahmud'un halefi döneminde, padişah Dolmabahçe Sarayı'nda ikamet etmeye başladı. Topkapı Sarayı tamamen terk edildi. Boğaz'ın her iki yakasında, Avrupai tarzda çok katlı sarayların inşasına devam edildi: Avrupa yakasında Çırağan ve Yıldız, Anadolu yakasında ise Beylerbeyi Sarayları yapıldı. Bu sarayların içlerinin en karakteristik özelliği, Avrupa stilini taklit eden devasa merdivenleriydi.

Bazı durumlarda, Avrupalıların şehrin görünümüne yönelik eleştirileri doğrudan etkili oluyordu. Özellikle II. Abdülhamid, Batı basınındaki bu eleştirileri dert ediyordu. Bir keresinde Fransa büyükelçisi Salih Münir'i huzuruna çağırarak, ona bu rencide edici makalelerden birini göstermişti:

> [...] bu beni dünden beri rahatsız ediyor, Avrupalı bir seyyahın İstanbul'a dair bir gazete ile neşrettiği uzun bir makalenin tercümesi, beyanatının bazıları yanlış ve haksız. Lakin bir takım (Allah için diyelim) doğru.

47. Eminönü, Barth, Konstantinopel, s. 164.

Meselâ Eminönü Meydanı ve Karaköy Meydanı ve Galata Köprüsü gibi seyyahların en evvel gözlerine çarpan yerlerin ve Avrupa'da Nice ve İtalya sahilleri gibi letafetiyle meşhur yerlerden daha güzel bir hale konulabilmesi mümkün olan Sarayburnu'ndan Yedikule'ye kadar sahildeki mahallelerin ve memleket dahilindeki sokakların temizlenmeyip, tamir edilmeyip, tanzim ve imar edilmemesinden dolayı bizi şiddetli surette muahaza ediyor, mes'ul tutuyor, bu doğru sözlere karşı ne diyebiliriz? Ya

> kabahatleri yüklenip susmalı ve herkesin tarizine baş eğmeli ve yahut payitahtımızı layiki üzere temizlemeli, süslemeli, mamur bir hale koymalıyız. Bu işi ancak sen kusursuz görebilirsin. Çünkü çok vakittenberi Avrupa'da yaşıyorsun, Avrupa'nın pek çok taraflarını dolaştın, süslü şehirleri ziyaret ettin, süslü şeylerden ve mühendislikten anlarsın, sana geniş salâhiyet ve nüfuz vereyim, git Fransa'da bu işlerden anlayan ve cidden ehliyetli adamları toplayıp buraya getir.[169]

Padişahın emirlerine uyan Salih Münir, 19. yüzyıl Osmanlı seçkinlerinin pek çok zevkinin şekillenmesinde son derece etkili bir şehir olan Paris Belediyesi'nin mimarlık departmanı genel müfettişi Joseph Antoine Bouvard ile temasa geçti ve ondan İstanbul için bir mastır planı hazırlamasını istedi. Bouvard'ın planı, şehrin merkezindeki belli başlı kamusal alanların birçoğunda değişiklikler öngören, cüretkâr bir plandı. Ancak, fon sağlanamadığından, bu plan uygulamaya konmadı.[170]

Yabancıların şehri nasıl gördükleri, demek ki Abdülhamid için önemliydi. Yıldız Sarayı'ndan çıkan bir hususi iradeye göre, Abdülhamid, jurnalcilerinden birinden, yoksul göçmenlerin Kumkapı'da, demiryolu hattı boyunca tenekeden küçük kulübeler kurduklarını duymuştu. Artık İstanbul'a trenle ulaşan ziyaretçilerin şehirde karşılaştıkları ilk manzara bu kulübelerdi. Abdülhamid bu ilk manzaranın tesirinin kalıcı olmasından korkuyordu. Böylesi bir çirkinlik, pek çoğu buraya, imparatorluğun başkentine açılan bir kapıyı simgeleyen bu tren yoluyla ulaşan yabancıların şehirde gördükleri kısımların güzelleştirilmesi için harcanan epey bir çabayı boşa çıkarıyordu. Bu yüzden Abdülhamid bu barakaların kaldırılmasını ve burada yaşayanların, onlar için inşa edilecek veya onlara kiralanacak evlerin bulunduğu farklı yerlere nakillerini emretti.[171] Alman Kayzer II. Wilhelm'in gelişi için yapılan hazırlıklar kapsamında İstanbul'a çeki düzen verildi. Kayzer'in çirkin bir şey görmesini engellemek için, onun geçeceği yolun iki tarafı boydan boya tarabalarla kapatıldı.[172]

1912'de İstanbul şehremini olduğunda, Cemil Paşa'nın ilk işi "şehrimizin senelerden beri bakımsız kalmasındaki sebepleri araş-

tırmak, hastalığını teşhis etmek ve sonra da buna bir çare aramak oldu."[173] Hedefi, İstanbul'u onun anladığı şekilde modern bir şehre dönüştürmekti. Kendisi Paris'te üniversitede cerrahlık eğitimi görürken bizzat Fransa'da yaşamış olduğundan, bu konuda Avrupa örneğinden çok etkilenmişti. Şehirde şose ve kaldırımlar inşa ettirmek için ustabaşılarıyla birlikte yirmi İtalyan yol işçisi getirtti; başkentin kanalizasyon sisteminin kurulması için daha önce Kahire'de kanalizasyon sistemi inşa etmiş iki İngiliz mühendisi şehre davet etti ve büyük bir Alman firmasından İstanbul için bir şehir haritası hazırlamalarını istedi.[174] Paris ve Brüksel'den kentsel temizlik konusunda üç uzman getirip, İstanbul'un temizliğinden sorumlu müfettişler olarak görevlendirdi[175] ve şehir temizliğini nasıl yürüttüklerini incelemek amacıyla bizzat Bükreş'e gitti, zira Balkanlar'ın Paris'i olarak gördüğü Bükreş'i temiz şehirlere örnek kabul ediyordu. Uzmanların yanı sıra, Cemil Paşa Avrupa'dan malzeme de ithal ediyordu; örneğin, Topkapı'dan geçen demiryolu üzerindeki bir köprünün genişletilmesinde ve deniz kıyısında Fener'e kadar rıhtım yapmak için İngiltere'den gemiyle çimento getirtmişti.[176]

Cemil Paşa gibi kişiler, yolları genişleterek, inşaatta ahşap binadan uzaklaşıp daha uzun ömürlü ve yangına dayanıklı tuğlaya yönelerek ve şehrin asayişinin sağlanmasını çok zorlaştıran, itfaiyecilerin erişimini ise hemen hemen imkânsız kılan çok sayıda dar çıkmaz sokağı ortadan kaldırarak şehir planını değiştirmeyi denerken, meşhur 19. yüzyıl mimarlarından Kemaleddin gibi kimileri ise bunlardan şikâyetçiydi. Kemaleddin Bey'e göre, bu tür değişimler şehrin çehresini kötü yönde değiştiriyor ve eski, dolambaçlı sokakların doğal güzelliğini ve eski ve güzel binaların şehre kazandırdığı asaleti yok ediyordu.[177]

Beyoğlu: Yabancı Semtler Pera ve Galata

Şehirde Avrupai modaların ülkeye girmesi ve sakinlerinin pek çoğunun hızla değişen örf-âdetleri bakımından diğer tüm bölgelerden daha etkin sayılan bir yer vardı. Söz konusu bölge, kimilerince, tıpkı dört yüz yıl önce Tursun Bey'in yaptığı gibi, Frengistan,

yani Avrupalılar ülkesi diye isimlendirilecek kadar toplumun geleneksel ve muhafazakâr unsurlarınca farklı görülen, İstanbul'un "yabancı" semti Beyoğlu idi. Tiyatroları, gece kulüpleri, büyük mağazaları, kafeleri, meyhaneleri, Avrupa kitapları ve dergileri bulunduran kitapçıları, genelevleri ve yabancı büyükelçilikleri ile, burası tarihi şehrin daha ağırbaşlı toplumunun kısıtlamalarından kaçmak, daha "Avrupai" bir atmosfer solumak, en son Avrupa modasının ürünlerini almak ve Abdülhamid'in hiç hoşlanmadığı radikal siyasi fikirlerle haşır neşir olmak isteyen herkes için bir çekim merkeziydi.

Burası Avrupa'dan gelen yeni icatların ilk kullanıma sunulduğu yerdi. Gaz lambaları ilk Beyoğlu'na gelmiş, semtin sokakları 1856'dan itibaren Dolmabahçe'deki sarayın Gazhane'sinden gelen gazla aydınlatılmaya başlanmıştı.[178] Şehirdeki ilk tramvay Beyoğlu'nda faaliyete geçti. İlk metro hattı –hatta dünyanın ilk metro hatlarından biri– Fransız Eugène Henri Gavand tarafından 1875'te, kıyıdaki Karaköy'ü denizin yukarısındaki tepede yer alan Galata'nın anacaddesi İstiklal Caddesi'ne bağlamak üzere inşa edildi. Şimdi Tünel diye bilinen bu metro hattı hâlâ faaliyetini sürdürmektedir. Burası, 2000'lerin başlarında yeni metro sisteminin faaliyete geçişine dek, şehirdeki tek metro hattıydı. 1895 sonbaharında Edison'un kinetoskop-fonografının Pera'daki dükkânlardan birine kurulmasıyla, yeni bir icat olan sinema ile ilk tanışanlar Beyoğlu halkı oldu. Bunu, burada bulunan Sponeck Birahanesi'ndeki sinematograf gösterileri izledi.[179]

Her şeyden önce, burası cıvıl cıvıl bir bölgeydi. Herkes, her sınıftan insan, İstanbul'un tüm önde gelenleri ve toplumun üst tabakalarından çok sayıda kalbur üstü şahsiyet,[180] gezinmek, kahvelerde yorgunluk atmak, bugünkü İstiklal Caddesi, o zamanki adı Cadde-i Kebir ya da La Grand Rue de Pera olan gürültülü, hareketli caddede alışveriş yapmak ve *apukurya,* yani Büyük Perhiz'den önceki karnavala katılmak için Haliç üzerindeki köprüden buraya akın ederdi. Daima canlı olan bu bölgede, insanların Kâğıthane'den döndükleri cuma ve pazar ve apukurya gecelerinde kalabalık öyle artardı ki, "iğne atılsa yere düşmez bir hal alırdı."[181]

48. Galata'da Yüksekkaldırım sokağı, Hutton, Old Capital of the Empire, s. 223.

Apukurya aslında dini bir anlama sahipti, zira *Apokréa*, "dindarlar için asıl anlamıyla ete veda günü" olan Büyük Perhiz'den önceki ikinci pazar gününe verilen addı. Ancak pek çok kişi için bu gün "karnaval şenliğinin" doruğa çıktığı zamandı.[182] Her ne kadar apukurya şenliklerinin çoğu Fener, Kumkapı ve Kurtuluş gibi Hıristiyanların yaşadığı semtlerde yapılsa da, şenliğin esas merkezi, karma dini ve etnik yapıdaki kozmopolit Beyoğlu idi.

Karnavalın gelişi, Bon Marché, Pazar Alman ve Karlman'ın vitrinlerinde karnaval kostümlerinin ve Rumcada *mucunu*, Türkçede *yüzlük* denilen karnaval maskelerinin boy göstermesinden anlaşılırdı.[183] Apukurya başladığında, sokaklar maskeli insanlarla dolup taşardı.[184] Herkesi karnaval heyecanı sarar ve en uyuşuklar bile canlanırdı.[185] Maskeli gruplar sokaklarda dolaşarak, türlü çeşit şaklabanlıklar yapardı. Laternanın tiz ve çığıl çığıl gürültüsü, zurnanın kulak tırmalayan sesi ve küçük davulların gümbürtüsü ortalığı kaplardı. Külahları ve ters giydikleri ceketleriyle soytarılar, unla sıvalı yüzleri ve kırmızı boyalı yanaklarıyla kalabalığın arasında hoplaya zıplaya gezinirlerdi. Sırtlarında semer, semerlerinde otla, ellerine nal bağlamış ve eşek kafası şeklinde maske takmış adamlar, başlarını titretip anırarak ve bacaklarıyla havaya tekmeler savurarak eşek yürüyüşüyle etrafta dolaşırdı.[186] Karnavalın çılgın heyecanı ve ölçüsüzlüğü ile mest olan Beyoğlu sakinleri, gönüllerince bunun keyfini çıkarırlardı.

Eğlence, sokaklardaki maskaralıklarla sınırlı değildi. Beyoğlu'nun en revaçtaki mekânlarında karnaval baloları düzenlenir, büyük kalabalıklar burada sabaha kadar dans ederlerdi.[187] Dans salonları, müzikli eğlence sunan kahvehaneler, gece kulüpleri ve birahanelerin hepsi tıklım tıklım dolu olurdu. Bu kalabalıklar, eğlence düşkünlerinin yanı sıra, niyeti o kadar masum olmayanları da kendine çekerdi, zira karnavalda yankesicilik, hırsızlık ve kavga dövüş eksik olmazdı. Pek çok insan can sıkıcı eşek şakalarının kurbanı olur, örneğin üstlerine kaşıntı tozu püskürtüldüğünden sürekli kaşınmakla vakit harcarlardı.[188]

Her ne kadar pek çoğu bütün geceyi Beyoğlu'nun çeşitli mekânlarında cümbüş ve eğlence ile geçirmekten memnun olsa da, bunu

kendi tercihiyle yapmayanlar da vardı. Akşamları, Galata'yı İstanbul'a bağlayan köprü kaldırılıyordu. Bunun belirli bir saati yoktu. Yatsı ezanı okunurken köprü aniden ve uyarıda bulunulmadan kaldırılabiliyordu. Genelde yarı uyuklar durumda iki yaşlı gece bekçisinin ve köprünün iki ucuna gerilmiş iplerin varlığına rağmen, insanların köprünün yokluğunu karanlıkta fark edememeleri yüzünden tepetaklak karanlık suya düştükleri kazalar oluyordu. Örneğin, İstanbul Şehremini Mazhar Paşa'nın damadı, kupa arabasıyla bodoslama denize düşmüş, bir daha da kendisini gören olmamıştı.[189] Belki de bu yüzden, birçok insan akşam karanlığı çökmeden önce köprüye varamazlarsa geceyi Galata'daki otellerde geçirmeyi tercih ediyor ya da sabaha kadar sokaklarda oyalanıyordu.[190]

Gece eğlencelerinin ve karnavalın merkezi olan Beyoğlu, birçok insan için aynı zamanda bir alışveriş yeriydi. Burada, Avrupa'dan ithal mallar satan, alafranga mağazalar bulunuyordu. Mağazaların birçoğu İtalyanlar, Rumlar, Fransızlar tarafından işletiliyor ve vitrinlerde satılık pek çok İngiliz malı sergileniyordu:

> Çoraplar, pamuklu basmalar, çatal-bıçak takımları ve ayakkabı boyası. Bir vitrinde, bazı Levantenlerin şaşkın bakışlarla süzdüğü esprili bir Mr. Leech [karikatürist John Leech] sayısı da dahil birkaç Punch [mizah dergisi], bir köşede, üzerinde "kiralık möbleli daireler" yazan bir tabela; ve küçük bir mezarlığın duvarının üstünde, içinde çelik Birmingham dolmakalemleri olan bir tepsiyle oturan bir Türk.[191]

Bu tür dükkânlar saraylı kadınları bile cezbediyordu, zira Leyla Hanım, "İstanbul'un Kapalıçarşı'sı o günlerde, Pera'da yeni mağaza ve dükkânların açılışından beridir önemini kaybetmiş durumdaydı" diyordu.[192]

Pera'daki bu dükkânlar, İstanbul nüfusunun seçkin ve varlıklı çevrelerine Avrupa'dan gelme mallar sunuyordu. Bu insanlar, meşhur zincir mağazalardan Bon Marché, ünlü moda ve parfüm mağazası Bon Ton gibi dükkânların sürekli müşterileriydiler ve ev eşyalarını, dekorasyon ve mobilyacılıkta uzman Cosma Vuccino ve ortaklarından, giysilerini Tiring Mağazası'ndan[193] satın

alır, dikiş makinelerini Singer'den temin ederlerdi. Galatasaraylı öğrencilerin gidip geldikleri Hristodulos'un dükkânında kitapları inceler,[194] zengin ve ünlülerin fotoğraflarını çekmekte uzmanlaşan Boğos Torkulyan'ın fotoğrafçı dükkânı Febus'ta fotoğraf çektirirlerdi.[195] Londra ve Paris'te şubeleri olan Papadopulo ve Leonlides'in seçkin gömlek mağazası Chemiserie Universelle'in de La Grand Rue de Pera'da bir şubesi bulunuyordu. Kürk dükkânları, saatçiler ve mücevherciler, bölgede muhtelif şubeleri bulunan çocuk ve erkek giyim mağazası Mayer, Paris ve Londra Mağazaları ve ev eşyaları, porselenler ve lambalar ile Fransa ve İngiltere'den yeni ithal edilen başka malları satan İngiliz Pazarı burada bulunuyordu. Bu mağazalar –hem Türkçe hem de başka dillerde– gazetelerde mallarının reklamını yapar ve böylelikle müşterileri, Beyoğlu'nun davetkâr dükkânlarında bulabilecekleri Avrupa'dan ithal yeni ürünlerden haberdar olurlardı.[196] Yine burada, seçkin tabaka Lebon Pastanesi'nde[197] ya da Pera Palas Balo Salonu, Jardin des Fleurs ve müşterilerine yemek, içki ve müzik sunan ve gerekli balo elbiselerini kiralayan Casin de Péra gibi pek çok dans salonunda vakit geçirebilirdi.[198]

Pazar Alman ve Bon Marché, her ikisi de alışveriş yaparken görülmenin en az alışveriş kadar önemli olduğu, muteber, çok katlı büyük mağazalardı. Sermet Muhtar Alus, Bon Marché'yi "buraya [Pazar Alman'a] nispetle daha kalabalık, daha âdi" buluyor,[199] Bon Marché'nin adab-ı muaşeretten yoksun olduğunu düşünen ve bu yüzden oraya gitmekten nefret eden Ahmed Rasim de bu görüşü destekliyordu. Oysa, "her şeyin yerli yerinde" olduğu "Pazar Alman'da görülen nezakete hayran oluyorum" diyordu.[200] Buna rağmen, Bon Marché'ye sürüyle insan akın ediyordu:

> En kalabalık yer Bonmarşe'nin önüydü. Girenler çıkanlar birbirine çarpar, içeri girmek için âdeta sıra beklenir, türlü türlü pozlarla hanımlara yer vermek, bir teşekküre nail olmak büyük muvaffakiyetlerden sayılırdı. Kapının önündeki bu mahşere bir de köpek satan bir iki Rum'u, çiçekçileri, hamalları, dilencileri ilave ediniz. Kaldırımın önüne de, boylu boyunca konak arabalarını diziniz. İşte Beyoğlu'nun en civcivli yeri.[201]

Bu mağazanın her sınıftan müşterileri olup, üstünlük taslayan bir personeli vardı:

> En şık ve kibarlardan tutunuz da mektep talebelerine ve terzi, şapkacı çırağı kızlara varıncaya kadar herkes mutlaka buranın bir kapısından girip ötekinden çıkardı. Parfümeri dairesindeki pür tuvalet Rum ne ömürdü bilseniz!.. Her dem yüzünde pudra, bıyıklarında kozmetik, bütün madam ve matmazellerle öyle bir hususiyet ki, sorma gitsin!.. Hep onun ağzına girerler; onda ise naz, eda, istigna (ağır davranma)... Lütfedecekse biraz tebessüm!.. Bonmarşe'nin hususiyetleri çoktu. Müşterinin vereceği parayı kasaya Fransızca bağırarak haber verirdi: "Suasant piyastr, alakes!.. Kenz!.. Duz edemi! [Altmış kuruş, on beş, on iki buçuk.] Körüklü bir çevirme çalgıdan falsolu, ahenksiz, kâh bir "Dans havanez", kâh bir "Hamidiye Marşı" yahut "Üsküdar'dan geliriken" [Üsküdar'a gider iken olacak] türküsü etrafa akseder, mukavva boru, lâstik düdük, kuzu, inek sesleri işitilir, fonoğrafların bulunduğu taraftan da arasıra Rumca "Yarummi" veya bir İzmir manisi ortalığı çınlatırdı.[202]

Bon Marché zaman zaman beklenmedik yakınlaşmalara da mekân olabiliyordu. Söylentilere göre, II. Abdülhamid'in kızı Zekiye Sultan'la evli olan Nureddin Paşa, bu mağazanın önünde güzel bir Osmanlı Rum kadınıyla tanışmıştı. Bir zaman sonra, kadın onun metresi olmuştu. Anlaşılan bu, kadın için pek akıllıca bir karar olmamıştı; zira Zekiye Sultan, babasının kocasını boşaması yönündeki tavsiyesine rağmen Nureddin Paşa'dan vazgeçmek istememiş, söylentilere göre bu yüzden, paşanın metresi padişahın adamları tarafından öldürülmüştü.[203]

Onun yanı başında bir kartpostal dükkânı bulunuyordu. Alus'a göre mağazanın hayli yakışıklı sahibiyle ahbap olmak, mağazanın kuytu bir köşesine geçip, etrafı gizlice kolaçan ederek yarı çıplak kadınların olduğu kartpostallardan edinebilmenizi sağlıyordu. "Göğüs ve bacakları biraz fazlaca açılmış bir resim ele geçirmek bir muvaffakiyet idi."[204] Galata Kulesi yakınında bulunan Stampa's mağazasında, Albert Smith'e göre ne ararsan vardı.

> Eve her zamanki gibi Galata'dan geçerek gittik ve bu gün Konstantinopolis'in bir başka muhteşem yönüyle, daha da önemlisi, Frenk bir unsu-

ruyla daha tanıştım; Stampa'nın dükkânından söz ediyorum. Stampa'yı herkes tanır; doğrusu, kendisi Pera ve Galata'nın cisimleşmiş hali olarak düşünülebilir ve onunla tanışmamış biri, bu irtibatı ve bu keşfi tamamlamadan, Konstantinopolis'i tanıdığını söylememelidir. Stampa İngiliz değil, ama dilimizi anadili gibi konuşur; keza Londra'da eğitim görmüş olan oğlu da, dükkânında gördüğünüz herkes de, oraya ait olsun olmasın, öyledir. Dükkânı, istediğiniz her şeyi bulabildiğiniz harikulade bir ardiye yeridir. Bir kavanoz *Atkinson's bear grease* ya da bir şişe Tennant birası, bir paket Gillot bezelyesi, bir düzine Day and Martin ayakkabı cilası, ya da bir kutu Holloway hapını Stampa size aynı süratle temin eder. Biraz Harvey sosu mu istediniz, Stampa'nın yerinde bulursunuz; Galata'daki bir tüccarın adresini mi öğreneceksiniz, Stampa size hemen söyler; vapur kalkış saatleri konusunda tereddütleriniz mi var, tüm bilgiler Stampa'nın elinin altındadır ya da bir ihtimal yoksa bile, zeki oğlu yürüyen sefer tarifesi gibidir. Kaliteli traş bıçağı (bence bir şilinlik Heiffor's Sheffield'ler en iyisi, bu yüzden ona da sonraki siparişler için bulundurmasını tavsiye ettim), güneş lambaları, çatal-bıçak takımları, Londra mürekkebi, mukavva, toplu iğne ve iğne, Stilton peynirleri, sumatra zamkı, gülyağı, sünger, Windsor sabunu ve Howqua karışımı için Stampa'nın Yeri gibisi yoktur.[205]

Tüm bu Avrupai etkileri, modaları, tarzları ve fikirleriyle Beyoğlu, birçok kişi için, Boğaz kıyısında eğlenen kâfirlerin ufacık mayoları ile aynı şeyi –ahlaki yozlaşmayı ve utanmaz alafrangalığın etkilerinin topluma sızmasını– simgeliyordu. Burası Frengistan'dı. Aslında çok uzun zaman öncesinden beri yabancıların semtiydi. Bizans İmparatoru VIII. Mikhail'in 1261'de şehri Latinlerden geri almasından sonra burası ticaret kolonilerini kurmaları için Cenevizlere verilmişti. 1453'te II. Mehmed'in orduları Konstantinopolis'e hücum ettiğinde ona burada teslim olmuşlardı. O tarihten bugüne, burası yabancı konsoloslukların, kiliselerin ve sinagogların bölgesiydi. Başka bölgelerde yasakken, yalnızca burada kilise çanlarının çalmasına izin verilmişti. Birinci Dünya Savaşı'nda yabancıları kendine çeken ve 1918 yenilgisinden sonra işgalcilerin vakit geçirdikleri ve para harcadıkları yer Beyoğlu'ydu. Erken Cumhuriyet döneminin ateşli milliyetçileri için burası, Kurtuluş Savaşı'nı desteklemeyenlerin, aç gözlülükleri ve kendi çı-

karları yüzünden yozlaşmış ve ahlaken iflas etmiş rejimle ve onun yabancı efendileriyle işbirliğini tercih edenlerin sığındığı bir hain yuvasıydı. Burası, yalnızca şehrin kalanından ayrı ve farklı olmakla kalmayıp, aynı zamanda İstanbul'un kalbine yerleşmiş bir zehir, tehlikeli bir Frengistan'dı. Salahaddin Enis'in Birinci Dünya Savaşı sırasında Beyoğlu'nda geçen 1923 tarihli romanı *Zaniyeler*'de, bu savaş mağlubu ülkeyi sömürme yönündeki ortak arzuların bir araya getirdiği Alman komutanların, Osmanlı bürokratlarının, aristokratların, subayların ve Levantenlerin, tiyatrolarda ve restoranlarda toplanarak, kanunsuzca kazandıkları savaş ganimetlerini harcadıkları bu semt, tüm çöküş ve ahlaksızlıkların sergilendiği yerdi.[206] Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun yazdığı, 1928'de yayımlanan *Sodom ve Gomore* adlı roman, işgal altındaki bir şehrin tüm günahkârlığını ve ahlaksızlığını yansıtıyordu. Bu romanda Salahaddin Enis'in *Zaniyeler*'inde olduğu gibi, Beyoğlu işgalci güçler –Fransızlar, İtalyanlar, İngilizler ve hatta Ruslar– ve onlarla işbirliğinden gocunmayanların lekeli ve sinsi yuvasıydı.[207]

Bu ecnebiliği, yüzyıllar boyunca Beyoğlu'nu şehrin kalan kısmından ayrı, neredeyse ona yabancı kılmıştı. 1718'de Lady Mary Wortley Montagu, Lady Bristol'e bu semti, tamamen Frenk Hıristiyanların ikamet ettiği bir yer olarak tanıtmıştı. Burası, "Thames'in en geniş yerinin ancak yarısı genişliğindeki denizle [İstanbul'dan] ayrılan çok güzel bir şehir görüntüsü arz ediyor"du.[208] Yüzyıllar sonra, 1910'da, aralarında yalnızca birkaç dakikalık mesafe olsa da, İstanbul ile Beyoğlu arasında büyük bir farklılık olduğunu söyleyen Reşid Rıza da, Montagu'nun fikrini destekler.[209] Haliç, Thames nehri kadar geniş olmayabilirdi, ancak anlaşılan Beyoğlu'nu şehrin kalan kısmından ayıran bu su yolu, neredeyse aşılamaz nitelikteydi, zira:

> Hıristiyan erkekler bazen kendilerini leventler ya da denizciler (bizim kayıkçılardan daha beter canavarlar olan) arasında bulduklarında başlarına gelen maceralara atılma riskini hiç sevmiyorlardı. Kadınlar ise oraya giderken yüzlerini örtmek zorunda kalıyorlar ve onlar da bundan hiç hoşlanmıyor. Evet, Pera'da peçe takıyorlar ama, o peçeler güzelliklerini

daha da ortaya çıkarır nitelikte ve İstanbul'da buna müsaade edilmez. Tüm bu sebepler, hemen herkesi orayı görmekten alıkoyuyor ve Fransız sefiresi sanırım oraya adımını bile atmadan Fransa'ya geri dönüyor.[210]

Bundan neredeyse yüz elli yıl sonra Ahmed Cevdet Paşa, Beyoğlu'nun İstanbul'dan yalıtılmışlığından söz eder ve Fransız elçisiyle aralarında geçen bir konuşmayı aktarır. İslam'da ruhban sınıfı olduğu şeklindeki düşüncesinin yanlış olduğunun söylenmesi üzerine, Fransız elçi şöyle der: "Hayli vakit İstanbul'da oturdum. Buralara lâyikıyle ma'lûmât alamamışım." Ahmed Cevdet Paşa, İslam hakkında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bir Avrupalı temsilcinin dahi sergileyebildiği bu ürkütücü bilgisizliğe dikkat çeker ve şöyle devam eder:

Siz Beyoğlu'nda oturdunuz. Değil memalik-i osmâniyyenin nefs-i İstanbul'un bile ahvâlini lâyıkıyle öğrenemediniz. Beyoğlu Avrupa ile memalik-i islâmiyye arasında bir berzahtır. Buradan İstanbul'u siz durbin ile görürsünüz. Lâkin kullandığınız durbinler hep çarpıktır.[211]

Beyoğlu'nun yabancılığı genelde tehlikeli olarak algılanmış ve bolca eleştirinin ve ahlaki kınamaların odağı olmuştu. II. Abdülhamid'e göre burası tehlikeli yayınların çıkış yerlerinden biriydi. Her ne kadar genelde sansürcü padişah olarak algılansa da, Abdülhamid'in basına karşı tavrı, çoğunlukla düşünülenden çok daha incelikliydi.[212] Bununla birlikte, onun, mümkün olan her fırsatta yabancı ve eleştirel yayınları yasaklama ve bu tür yıkıcı malzemelerin ülkeye sızmasını engelleme çizgisine çark ettiği kesindir. Ancak bunu yaparken, kitapçılarıyla genç radikallere istedikleri her türlü okuma malzemesini sunan, denetimi can sıkıcı biçimde imkânsız kılan Beyoğlu ona engel oluyordu.[213] Gazeteleri yasaklayan iradeleri yazmakla görevli bir dahiliye nezareti görevlisi olan Sadri Sema'nın belirttiği gibi, yasaklamak kolayca uygulanabilen bir politika değildi.

Sonra bu memnuiyetin bir faydası olur muydu? Asla! Bu suretle şu veya bu gazetenin, kitabın memnuiyetini haber alan her genç ve her mü-

> nevver, hatta avamdan bazı kimseler de merak saikasıyla bu gazete ve kitapları Beyoğlu kitapçılarından ararlar, bulurlar ve okurlardı.[214]

Yasaklı kitaplar, Osmanlı devlet denetiminin dışında işleyen yabancı posta aracılığıyla kolayca ülkeye giriyor[215] ve çoğu gayrimüslimler tarafından işletilen Beyoğlu kitapçılarının arka raflarında hemen yerini alıyordu.[216] Osmanlı seçkinlerinin yasaklı kitapları satın almak için kitapçıya gitmelerine dahi gerek yoktu, çünkü bunlar aynı zamanda, müşteri kitlesinin çoğu yabancı olan Beyoğlu kulüplerinde de bulunabiliyordu. Bu tür kulüplere giren Osmanlılar, hükümet tarafından gizlice gözetleniyor, bunun dışında devlet bu kişiler hakkında pek bir şey yapamıyordu.[217]

Servet-i Fünun dergisinin sahibi ve yayıncı Ahmet İhsan Tokgöz'ün büyükannesine göre, Beyoğlu tehlikeli yayınların değil, tehlikeli ahlaksızlığın yuvasıydı. Bu hanımın hoşlanmadığı bir şey varsa o da "köprünün öbür tarafına, karşıya geçmek"ti.

> Kendi zamanının kadınları gibi karşıyı, Galata'yı, Beyoğlu'nu bizim memleketten saymazdı. Halamın oğlu ile Beyoğlu'na çıktığımızı duyduğu zaman: "Oğlanı Frengistan'a götürmüşler! Eyvah!" diye ağlamıştı.[218]

Köprüyü geçerek Beyoğlu'nun ayartıcı sokaklarına dağılan çocuklar için endişelenen yalnızca o değildi. Okul müdürleri de aynı düşüncedeydi. İstanbul'da aralarında Ahmed Rasim'in de olduğu yoksul ama başarılı yetimler için kurulmuş önemli bir yatılı okul olan Darüşşafaka'nın öğrencilerine bu mevzu kesin olarak belletiliyordu.

> Her izin günü [okul müdürü] bizi Divanhanede cem ediyor, nasihat yollu sözler söyledikten sonra: "Galata'ya, Beyoğlu'na geçilmeyecek, semtli olanlar bile ora sokaklarında gezinmeyecek, tiyatrolara, çalgılı kahvelere gidilmeyecek, düğmeler ilikli tokalar bellerde olacak, [...] ellerde boğaça, büyük paketler bulunmayacak" gibi tenbihatta bulunuyordu.

Bölgeyle ilgili bu nasihat silsilesinden sonra, doğal olarak çocuklar gitgide daha çok meraklanmış, kendi kendilerine "acaba

49. Galata Köprüsü, Cochran, Pen and Pencil in Asia Minor (Londra, 1887), s. 277.

Galata ile Beyoğlu nasıl yerlerdir ki gidilmesi memnu" diye düşünmeye başlamışlardı. "Bu tenbih hepimizi uyandırıyordu. Birbirimize sormağa başladık. Ezcümle arkadaşlardan bir (Ahmed: Galata) var idi. Ona diyorduk ki: sizin semt nasıl bir yer?"[219] Ahmed semtin güzelliklerini, davulları, müziği, tiyatroları ballandıra ballandıra anlatır. Anlattıkları öyle caziptir ki, Ahmed Rasim ister istemez, o "yasak" diyara girme arzusu duyar ve Ahmed'le tiyatroya giderek bunu yapar. Okulun diğer öğrencileri de gider, ancak hepsi Ahmed Rasim kadar şanslı değildir. Arkadaşlarından biri, orada "arpa suyu", yani bira içerken polis tarafından yakalanır. Okula geri getirilir ve müdür tarafından ağır biçimde cezalandırılır.[220]

Sürüden ayrılanın başına, "arpa suyu" içip kâfir olmaktan daha kötü şeyler de gelebilirdi.

> Galata ve Beyoğlu tarafında kumarhaneler ve şehveti gıcıklayıcı resimlerle müzeyyen gazinolar, balozlar, kafe şantanlar, peyderpey küşat edilmekte ve tâbe-sabâh açık bulundurulmakta idi. Gençlerimizin alafrangalığa rağbeti gittikçe tezayüt etti. Şampanya, konyak, apsent, viski ve muhtelif meyve ve çiçek kokularını havi şişeleri, yaldızlı etiketlerle müzeyyen likörleri bol bol istimale alıştılar. Yerli ve ecnebi karılarla dolu kârhaneler günden güne tekessür etti. Hele Karnaval zamanları Galata ve Beyoğlu taraflarına akan bir avareler deresi hâsıl oldu. Konak ve kira arabaları etrafa zifoslar saçarak kemâl-i sür'atle gençleri o taraflara taşırlardı. Balolar, gazinolar ağız ağıza dolup sabahlamak âdet oldu. Umumhaneler, cicili bicili kızların sürünmüş oldukları lâvanta kokuları dimağlarını tatîr ve şakraklıkları da gönüllerini cezp ederek aşk ve alâka sâikası ve kıskançlık feveranı ile herşeyi yapmaya müheyya bir hâle gelirler ve bu yüzden nice feci vak'alar birbirini vely ederdi. Hele İstanbul'un her tarafına dal budak saran kumar beliyyesine halkımızın mühim kısmı kapıldı. Zengin gençler servetlerini, ayakçı takımı maaşlarını, esnaf ve işçi güruhu kazançlarını hep Galata ve Beyoğlu âlemlerine hasrettiler.[221]

Beyoğlu'nun bu ahlaksızlığı yüzündendir ki, İstanbul'un varlıklı erkekleri servetlerini, sağlıklarını ve onurlarını kaybediyorlardı.

> Bir zamanlar Frenkler beyninde darbımesel olan o eski "Türk kuvveti" de kalmadı. Yanağından kan damlayan dağ gibi babayiğitlerimizi bel soğukluğu, frengi hastalıkları kemirdi, bitirdi. Memalikimiz hastalıklı bir nesle mesken oldu.[222]

Beyoğlu'nun bu meşhur cinsel ahlaksızlığı ve fuhşuyla savaşmak için, devlet İstanbul'daki fahişeler üzerinde ilk sağlık kontrollerini burada uygulamaya başladı; bu kontroller Beyoğlu bölgesinden sorumlu Altıncı Daire'nin denetimi altında yürütüldü. Bu sağlık kontrollerinin başlaması devletin fuhşa yönelik yaklaşımındaki değişimi gösteriyordu, zira fuhuş daima mevcut olduğu halde, daha önce hiç resmen kabul edilmemişti. Oysa artık kabul ediliyor, vergilendiriliyor ve denetleniyordu.[223] İlk zührevi hastalıklar hastanesi olan kadınlara mahsus Nisa Hastanesi 1879'da Beyoğlu'nda kuruldu.[224]

Beyoğlu'nun baştan çıkarıcılığı erkeklerin ahlaki yapısını çökerttiği gibi, onlar kadar değilse bile kadınlar da Beyoğlu hayatının cazibesine kapılıp yoldan çıkabiliyordu. Basiretçi Efendi'nin dehşetle aktardığı gibi, Müslüman kadınlar "sabahtan akşama kadar araba içlerinde ve şân-ı şiâr-ı İslâmiyyete yakışmaz bir kıyafette, birtakım ecnebiler içinde bir aşağı bir yukarı kemâl-i nâz ve şive ile gezinmekte"ydiler.[225]

Onun *Basiret* gazetesindeki köşesinde yazdığına göre, bu davranışlar İslam'ın özüne, onun "ismet ve ar ve adap ve mesturiyet"ine aykırıydı ve kendisi, İstanbul'un önde gelen muhtelif ailelerinden Müslüman kadınların Beyoğlu yakasına geçmesine karşı önlemler alınması için yetkililere çağrıda bulunuyordu.[226] Bu durumun esas sorumlusunun kim olduğu tartışma konusuydu. *İbret* gazetesine göre yalnızca zabıtaya değil, kadınlarının serbestçe Beyoğlu'na gitmesine izin veren erkeklere de sorumluluk düşüyordu. Ali Efendi de aynı fikirdeydi. Eğer erkekler "kendince 'medeniyet' manasına kullanılan o makule kabâyih-i hâlâtı havsala-i hamiyyetine sığdırır da haspalarını eğlenişten alıkoymaz ise", toplum olarak ne yapılması gerektiğini soruyordu.[227] Ali Efendi'nin eleştirisine rağmen durum düzelmedi ve kadınların yakışıksız gezintilerine karşı ne tür

önlemler alındığını bizzat görmek için Beyoğlu'na gittiğinde, hiçbir şeyin değişmemiş olduğunu öğrenmek onu çok gücendirdi. Aslında, durum daha da kötüleşmişti.

> Sigaralar, işaretler Türkçesi rezaletler evvelinden birkaç kat ziyade. [...] Beyoğlu'nda Frenk, Rum, Ermeni, Yahudi kadınları da geziyor. Öyle maymun gibi ağız burun, kaş göz işareti ediyorlar mı? Bir kere görülmüş mü? Bu ne hamiyetsizliktir ki hiçbir milletin kabul etmediği bir takım rezâili bizim kadınlarımız irtikâp ediyor! Bu sebeple hey'et-i umûmiye-i İslammiyyeye bir şeyn-i azîm terettüp ediyor.[228]

Beyoğlu'nda Müslüman cemaatin kadınları arasında olan bitenler, Ali Efendi'ye göre bir kamu ahlakı meselesiydi ve bunu devletin çözmesi gerekirdi. Görünüşe bakılırsa, Ali Efendi'nin kampanyası meyvesini vermişti; zira aylar sonra Mart 1872'de, okurlarına, devletin üst kademesinden bir yetkilinin Müslüman kadınların özel bir işleri olmadıkça Beyoğlu'na gitmelerini ve orada gezinmelerini yasaklayan bir emri haber veriyordu.[229]

İşte Ali Efendi gibi insanlara böylesine iğrenç gelen şey, pek çok kişinin Avrupa ile bir tuttuğu ve Batılı, modern ve Avrupaileşmiş Beyoğlu'nun alametifarikası olarak görülen bu ahlaksızlıktı. Ali Efendi, kesin bir dille "Medeniyetin manası 'rezalet' demek ise biz o medeniyeti istemeyiz" diyordu.[230] Ali Efendi'nin nefretini paylaşmakla birlikte, Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, halihazırdaki ahlaki çöküşün sorumlusu olarak, Osmanlının üstünkörü Batı taklitçiliğine işaret eder. "Bugün efrâd-ı milletin bir kısmı hastahanelerde, bir kısmı hapishanelerde, bir kısmı da sefalet pençesi altında inliyor. İşte Garp medeniyetini taklidî bir surette iktibas etmekliğimizin neticesi buralara vardı."[231]

Beyoğlu, "medeni" Avrupa'ya bir geçiş kapısı, kozmopolit yapısıyla, Parizyen kafeleri ve balo salonlarıyla şehrin Avrupai dünyaya erişimine izin veren semtiydi. Ama aynı zamanda, ahlaki çöküşün katıksız bir sembolü, Avrupa kültürüne ait tüm kusur ve pisliklerin bolca bulunduğu, iyi Müslüman'ı mahveden ve onu sağlığından, servetinden ve inancından yoksun bırakan bir günah şehriydi. Alafranga Osmanlı züppelerinin en çok benimsedikleri

yer burasıydı. Ahmed Midhat'ın *Felatun Bey ile Rakım Efendi* adlı romanının kahramanı Rakım Efendi gibi iyi insanlar, Avrupa dilleri, Avrupa ilmi ve irfanını tedris ediyor, ancak Osmanlılıklarını ve kültürlerini koruyor ve Beyoğlu'nun arka sokaklarının gediklisi olmuyorlardı. Rakım Efendi'nin antitezi ve romanın anti kahramanı olan Felatun Bey gibi kötüler ise, Osmanlılıklarını inkâr ediyor ve Avrupalı adabını körü körüne taklit ediyorlardı. Rakım Efendi, Avrupa medeniyetinden ahlaksızlığı değil kendine faydalı olanı alan, ideal Osmanlı'dır. Kendini Beyoğlu'ndaki ecnebilere isminin Avrupa dillerindeki karşılığı olan Platon şeklinde tanıtmaktan dahi çekinmeyen Felatun Bey ise, tüm servetini Beyoğlu'nda bir aktris uğruna saçıp savurarak, kendi yıkımının tohumlarını atar. Dostu Rakım Efendi, Felatun'un mahvını duyunca çok üzülür ve arkadaşı Josefina'ya durumu anlatır. O ise onu teselli etmeye çalışır: "Vah benim çocuk Râkım'cığım vah! A oğlum, dünyanın her budalasına acımak senin vazifen mi? Platon Bey çocuk değildi ya! Halbuki Beyoğlu'nda onun paraları tüketeceğini çocuklar dahi anlamıştı."[232]

Beyoğlu'nda başınıza gelecekleri bilmemek imkânsızdı, zira popüler şarkılarda bile bu anlatılıyordu. Meşhur şarkıcı Peruz Hanım'ın söylediği en meşhur şarkılardan birinde şöyle deniyordu:

Beyoğlu piyasası
Pek hoşdur dolaşması
Soyuldum soğan gibi
İşte kesenin dibi
Vay vay vay pek yandım
Yazık pek geç uyandım[233]

Beyoğlu bir yandan, hem teknolojik hem entelektüel yeniliklerin, hızlı değişimin, görece serbest sosyal etkileşimin ve bir o kadar da ahlaksızlığın diyarı olarak, her anlamda Avrupalılaşmanın bir sembolüyken, sırf Batı adabının göklere çıkarılması ya da lanetlenişinin zemini olmakla da kalmadı. Burası aynı zamanda bir karşı atak zemini, Avrupa'yla kendi koşullarında aşık atılabilen ve onun mağlup edilebildiği, Osmanlı seçkinlerinin onları "barbarlar" diye

yaftalayan Avrupalıların gözünde kendi "medeni"liklerini ispatlama fırsatı buldukları bir yer haline geldi. Safveti Ziya'nın 1905'te yayımlanan *Salon Köşelerinde* adlı eserinde, ana kahraman Şekip Bey, bir Osmanlı Türk'ü olarak Pera Palas balo salonunda Avrupa modasına göre kusursuz biçimde dans edebilmesiyle bir Avrupalıdan aşağı kalmadığını kanıtlamayı hedefler.

> Büyük bir itinayla giyindim... Ne yapayım. Böyle yerlere gidildiği zaman isterim ki bizler de, Türkler de zarafetimiz, tavrımız, duruşumuz, terbiye ve nezaketimizle nazar-ı dikkati çekelim. Bir fesliyle güzel bir kadının vals ettiğini görenlerin bir an durup "Şu genç Türk ne güzel vals ediyor!" demelerini arzularım.[234]

İstanbul'u ziyaret eden ve orada Şekip Bey'le tanışan İngiliz kadını Miss Lydia Sunshine, ilk valslerinden sonra ona övgüde bulunur: "Fakat ne iyi vals ediyorsunuz. Bir Türk için harikulade bir şey!" İltifat olmaktan uzak bu sözler, Şekip Bey'in canını sıkar.

> Neden bir Avrupalı için tabii olan bir şey bir Türk için harikulade olsun? Emin olunuz ki matmazel, memleketimizde şimdi Avrupalılar kadar, belki daha hissi, daha ahlaki terbiye ve tahsil görmüş pek çok gençler vardır.[235]

Avrupa'daki imajlarının gayet farkında olan Osmanlılar, 19. yüzyıl sonlarını, çoğunlukla, onları genelde gayrı medeni ve ilerlemeye düşman bir dinin tuzağına düşmüş gibi gören Avrupalıların sürekli eleştiri yağmuruna karşı mücadeleyle geçirdiler. Osmanlı toplumsal dokusuna karışan ve onun şekillenmesine katkı veren yeniliklerin var olduğu, kozmopolit, dinamik ve hızla değişen başkentlerinden Batı'daki dünyaya baktılar ve gördüklerine her zaman hayranlık duymadılar.

Şehrin Ötesi

> [İstanbul] civarı gezinti yerleri ile dolu, gönül açıcı bir şehir ve ruhlara rahatlık veren bir yerdir. Hakikatte şehir değil, başlıbaşına bir dünyadır. Veyahut yedi dağı ihâta etmekle [içine almakla-ç.n] ekâlim-i sebaya benzer bir büyük memlekettir. Temaşası bundadır ki âdem bir mangır ile karşıya yakaya geçip Frengistan'ı seyredebilir. Cezayir ve Tunus'u görmeyenler Kasım Paşa'ya geçse tesellisini bulur.[1]

Dünyanın süslerinden biri, Avrupanın güzelliklerini ve Asya'nın hazlarını sağlamaya muktedir, milletlerin eşsiz bir buluşma noktası olan[2] İstanbul evrenin ihtişamını kendinde barındırıyor[3] tüm dünyayı duvarları arasına sığdırıyordu. Hatta kimileri, İstanbul'u görmek cenneti görmektir diyecek kadar ileri gitmişti[4] ve Latifi için, İstanbul'a varışı aynen bu etkiyi yaratmıştı; çünkü "Hazret-i Âdem gibi cenneti gökte isterken yerde buldum" diye yazıyordu.[5] 20. yüzyılda yazan Yahya Kemal de,

> Gelmek'çün ikinci bir hayâta
> Birgün dönüş olsa âhiretten;
> Her ruh açılıp da kâinata
> Keyfince semâda bulsa mesken
> Tâlih bana dönse nâzikâne,

50. Pera'dan tersanenin görünüşü, Pardoe, Beauties of the Bosphorus, s. 112-113.

Bir yıldızı verse malikâne
Bîgâne kalır o iltifâta,
İstanbul'a dönmek isterim ben[6]

diyordu.

Ne kadar dünya seyahati ya da entelektüel araştırma yapılırsa yapılsın, dünya üzerinde hiçbir yerde bu kadar fevkalade bir başkent bulunamazdı; insanlar IV. Murad'a böyle söylemiş ve binlerce Arapça ve Farsça tarih okudukları, 120, hatta 150 yıl yaşamış ve bolca seyahat etmiş insanlarla konuştukları halde ve kendileri de yetmiş-seksen yıl seyahat etmiş ve pek çok kale ve görkemli şehir görmüş olmalarına rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'nun muhteşem başkentine yaklaşabilen bir şehir görmediklerine dair ona güvence vermişlerdi.[7] Burası, I. Süleyman'ın söylediği gibi saltanatın tahtı olup, başka hiçbir şehir, hatta yeni fethedilen Bağdat ve Buda dahil onunla kıyaslanamazdı.[8] 19. yüzyılın büyük Osmanlı devlet adamı Fuad Paşa'ya göre, burası devletin dört temel direğinden biri, imparatorluğu oluşturan vazgeçilmez unsurlardan biriydi.[9]

Görkemli, çetin, zengin ve güçlü bu kent, hem bu şehirde ikamet edenler hem de taşra halkı ve dışarıdan gelen yabancılar için gücün yansıtıldığı bir tuval ve perde idi. Burada oturanlar yabancı devletlerin büyükelçilerini çok etkileyen, zaman zaman da ürküten saltanat ve ihtişam gösterisinde hem pay sahibi hem de onun hedef seyircileri durumundaydı. Sakinlerinin pek çoğu için dünyanın merkezi olduğundan, bu şehrin ötesinde bir yaşam onlara yavan, nahoş ve neredeyse imkânsız görünüyordu. İstanbul'u terk etmek, sudan çıkmış balığa dönmek gibiydi[10] ve oradan sürgün edilmek ölümden beter bir yazgıydı.[11]

1920'de işgalcilerin egemen grubu olan İngilizlere de bu başkent, terk edilemeyecek bir şehir gibi geliyordu;[12] kendileri de Cumhuriyet'in kurulmasından ve yeni bir başkent belirlenmesinden sonra dahi bunu yapmayıp, Beyoğlu'nun kalbindeki elçiliklerine inatla sarılmış ve daha pragmatist bir tavırla yeni düzenin gerçeklerini kabullenerek Ankara'da elçilikler açan öteki milletlerin izinden gitmeyi reddetmişlerdi.

Öte yandan, bırakılamayan başkent en sonunda terk edilmiş ve yeni bir çağ başlamıştı. İstanbul'dan kaçış sırf katıksız bir siyasi durum değildi, zira psikolojik olarak pek çok aydın, II. Abdülhamid saltanatının baskılarıyla yaralanmış ve sürgün kazanında yoğrulmuş olarak, böyle bir göçe hazırdı. 1900'lerin başlarında pek çok kişi, İstanbul'la için için kaynayan bir aşk-nefret ilişkisi geliştirecek; bu gerilim, İngilizlerle işbirliği yaptığı ve tahtını elinde tutmak için her şeyi gözünü kırpmadan feda ettiği için çoğunluğun nazarında omurgasız bir işbirlikçi olan padişahın başkentle özdeşleştirilmeye başlanmasıyla, Birinci Dünya Savaşı sonrasında infilak edecekti. Gerek İttihat ve Terakki Cemiyeti liderleri, gerek Mustafa Kemal Atatürk üzerinde çok etkili olan dönemin en ünlü aydınlarından biri Tevfik Fikret idi. Onun 1901'de yayımlanan "Sis" adlı şiiri, her şeyin çürümüş olduğu, mevki atlamanın dalkavuklukla sağlandığı ve halkın yalnızca nefes alabilme özgürlüğüne sahip olduğu başkentin durumunu etkileyici biçimde gözler önüne serer. Şehre karşı çelişkili hisleri, o dönemlerin ruh halini çok güzel özetler. Şehir utanmazdır, namussuzdur, orospudur, ama albenisi hâlâ yerindedir:

> Ey köhne Bizans, ey koca fertut-ı müsahhir
> Ey bin kocadan arta kalan bîve-i bâkir
> Hüsnünde henüz tazeliğin sihri hüveydâ
> Hâlâ titrer üstüne enzâr-ı temâşa[13]

1923'e gelindiğinde, böyle bir tapınma hâlâ devam etse bile, Birinci Dünya Savaşı sonrasının gerçekliği yeni bir başlangıç gerektiriyordu. İstanbul geride bırakılmıştı; hâlâ muhteşem ve büyüleyici bir şehir olsa da, artık başkent değildi. Bu tarihten itibaren bu ünvan tipik bir Anadolu şehri olan Ankara'ya devredilecekti.

NOTLAR

GİRİŞ
(Sayfa 1-6)

1 Yahya Kemal, *Aziz İstanbul* (İstanbul, 1989), s. 4.

I FETİH
(Sayfa 7-30)

1 Enea Silvio Piccolomini, "Lettera al cardinale Nicola di Cuesi", Agostino Pertusi (ed.), *La caduta di Costantinopoli* içinde (Milan, 1999), II, s. 56.
2 Niccolò Tignosi, "Expugnatio Constantinopolitana", Agostino Pertusi, *Testi inediti e poci noti sulla caduta di Costantinopoli* içinde, sonradan ed. Antonio Carile (Bologna, 1983), s. 108; Theodore Spandounes, *On the Origin of the Ottoman Emperors*, çev. ve ed. Donald M. Nicol (Cambridge, 1997), s. 53, 54; Fra Girolamo da Firenze, "Lettere al cardinal Capranica", Pertusi, *Caduta*, II içinde, s. 34; Jacopo Tedaldi, "Informazioni sulla conquista di Costantinopoli", Pertusi, *Caduta*, I içinde, s. 186; Jacopo de Promontorio, *Die Aufzeichnungen des Genuesen Iacopo de Promontorio-de Campis über den Osmanenstaat um 1475*, ed. Franz Babinger (Münih, 1957), s. 92.
3 Piccolomini, "Lettera a Nicolò V", Pertusi, *Caduta*, II içinde, s. 46; "Lettera al cardinale Nicola di Cuesi", s. 52, 54.
4 Piccolomini, "Lettera a Nicolò V", s. 44.
5 Piccolomini, "Lettera al cardinale Nicola di Cuesi", s. 52.
6 Nicolò Barbaro, "Giornale dell'assedio di Costantinopoli", Pertusi, *Caduta*, II içinde, s. 35; Nicolò Barbaro, *The Diary of the Siege of Constantinople 1453*, çev. J. R. Jones (New York, 1969), s. 67.
7 Barbaro, "Giornale", s. 35; Barbaro, *Diary*, s. 67.
8 Giacomo Campora, "Orazione al re Ladislao d'Ungheria", Pertusi, *Caduta*, I içinde, s. 194; Piccolomini, "Lettera a Leonardo Benvoglienti", Pertusi, *Caduta*, II içinde, s. 62; Enrico di Soemmem, "Come la città di Costantinopoli fu conquistata e saccheggiata dai turchi", Pertusi, *Caduta*, II içinde, s. 82-6.
9 Enrico di Soemmern, "Città", s. 82-6.
10 Campora, "Orazione", s. 192, 194.
11 Piccolomini, "Lettera al cardinale Nicola di Cuesi", s. 52.
12 Lauro Quirini, "Epistula ad beatissimum Nicolaum V pontificem maximum", Pertusi, *Testi* içinde, s. 74.
13 Piccolomini, "Lettera a Nicolò V", s. 46.
14 Quirini, "Epistula", s. 66.
15 Quirini, "Epistula", s. 74.
16 Piccolomini, "Lettera a Nicolò V", s. 46; Piccolomini, "Lettera al cardinale Nicola di Cuesi", s. 54.

17 Piccolomini, "Lettera al cardinale Nicola di Cuesi", s. 54.
18 Quirini, "Epistola", s. 74.
19 Paolo Dotti, "Missiva sull'espugnazione di Costantinopoli", Pertusi, *Caduta*, II içinde, s. 14; Lampo Birago, "Trattato di strategia contro i turchi", Pertusi, *Caduta*, II içinde, s. 114; Leonardo Benvoglienti, "Dispaccio da Venezia alla Signoria di Siena", Pertusi, *Caduta*, II içinde, s. 109; Franco Giustiniani, Pertusi, *Testi* içinde, s. 104; Piccolomini, "Lettera al cardinale Nicola di Cuesi", s. 56, Enrico di Soemmern, "Città", s. 90, 96; Birago, "Trattato", s. 124; 1453.vi.30, Pertusi, *Testi* içinde, s. 20, 22.
20 Enrico di Soemmern, "Città", s. 92.
21 Piccolomini, "Lettera a Leonardo Benvoglienti", s. 66.
22 Jacopo de Promontorio, *Aufzeichnungen*, s. 81.
23 Benvoglienti, "Dispaccio", s. 110-11.
24 Enrico di Soemmern, "Città", s. 92.
25 Giacomo Languschi, "Excidio e presa de Costantinopoli nell'anno 1453", Pertusi, *Testi* içinde, s.172-3.
26 Nicola Sagundino, "Orazione al re Alfonso V d'Aragona", Pertusi, *Caduta*, II içinde, s. 130, 132.
27 Benvoglienti, "Dispaccio", s. 109; Tignosi, "Expugnatio", s. 108.
28 Sagundino, "Orazione", s. 132.
29 Languschi, "Excidio", s. 174.
30 Kritoboulos, *History of Mehmed the Conqueror. By Kritovoulos*, çev. C. T. Riggs (Westport, 1954), 22, s. 13-14.
31 Kritoboulos, *History*, 22, s. 13-14.
32 Languschi, "Excidio", s. 173.
33 Doukas, *Historìa Byzantina*, ed. I. Bekker (Bonn, 1843), s. 231; Doukas, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*, çev. H. J. Magoulias (Detroit, 1975), s. 191.
34 Konstantin Mihailović, *Memoirs of a Janissary*, çev. Benjamin Stolz (Ann Arbor, 1975), s. 145, 147.
35 Doukas, *Historia*, s. 292; Doukas, *Decline*, s. 227.
36 Doukas, *Historia*, s. 232; Doukas, *Decline*, s. 191.
37 Doukas, *Historia*, s. 281; Doukas, *Decline*, s. 221.
38 Doukas, *Historia*, s. 226-7; Doukas, *Decline*, s. 212.
39 Doukas, *Historia*, s. 287-8; Doukas, *Decline*, s. 224-5.
40 Kritoboulos, *History*, 241, s. 72-3.
41 Kritoboulos, *History*, 244, s. 73.
42 Doukas, *Historia*, s. 291-2; Doukas, *Decline*, s. 227.
43 Doukas, *Historia*, s. 306; Doukas, *Decline*, s. 235.
44 Kritoboulos, *History*, 254, s. 76.
45 Âşıkpaşazade, *Die Altosmanische Chronik des Asikpasazade*, ed. Fredrich Giese (Leipzig, 1929, yeniden basım Osnabrük, 1972), bab 123, s. 131.
46 Âşıkpaşazade *Chronik*, bab 123, s. 131, 132.
47 Âşıkpaşazade, *Chronik*, bab 123, s. 132.
48 Kritoboulos, *History*, 66, s. 27.
49 Tursun Bey, *The History of Mehmed the Conqueror by Tursun Beg*, ed. Halil İnalcık ve Rhoads Murphey (Minneapolis ve Chicago, 1978), f. 31a.
50 Doukas, *Historia*, s. 252; Doukas, *Decline*, s. 201.
51 Tursun Bey, *Tarih-i Ebü'l-Feth*, ed. Mertol Tulum (İstanbul, 1977), s. 41.
52 Tursun Bey, *Tarih*, s. 41.
53 Tursun Bey, *History*, f. 32a.

54 Kritoboulos, *History*, 31, s. 16.
55 Tursun Bey, *History*, f. 31b.
56 Âşıkpaşazade, *Chronik*, bab 123, s. 131.
57 Kritoboulos, *History*, 30, s. 16.
58 Doukas, *Historia*, s. 246; Doukas, *Decline*, s. 199.
59 Tursun Bey, *History*, f. 35a.
60 Tursun Bey, *History*, f. 35b.
61 Kritoboulos, *History*, 50, s. 21.
62 Tursun Bey, *History*, f. 35b.
63 Tursun Bey, *History*, f. 35b.
64 Tursun Bey, *History*, f. 35b.
65 Tursun Bey, *History*, f. 34a.
66 Kritoboulos, *History*, 73, s. 29.
67 Âşıkpaşazade, *Chronik*, bab 124, s. 133.
68 Kritoboulos, *History*, 27, 28, s. 15.
69 Kritoboulos, *History*, 27, 28, s. 15.
70 Promontorio, *Aufzeichnungen*, s. 84.
71 Doukas, *Historia*, s. 287; Doukas, *Decline*, s. 224-5.
72 Âşıkpaşazade, *Chronik*, bab 9, s. 14-15.
73 G. Thomas (ed.), *Diplomatarium Veneto-Levantinum*, 2 cilt (Venedik, 1890-99), II, no. 116, s. 194 (1384.vii.22).
74 Archivio di Stato di Genova (bundan sonra ASG diye anılacak), San Giorgio Manoscritti Membranacei IV, ff. 304v-305r (1356.iii.21); L. T. Belgrano, "Documenti riguardanti la colonia genovese di Pera", *Atti della Società Ligure di Stona della Patria* 13 (1877-84), no. 18, s. 126-7.
75 Kate Fleet, "The Treaty of 1387 between Murad I and the Genoese", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 56/1 (1993), s. 13-33.
76 ASG, San Giorgio, Sala 34, n. 590/1304, ASG, Antico Comune 22 ve ASG, Archivio Segreto 498.
77 ASG, San Giorgio 34, n.590/1304, f. 25v (1390.iii.31); ASG, Antico Commune 22, ff. 70, 192 (1391.xii.19); ASG, Antico Commune 22, ff. 74, 193 (1392.L16); ASG, Antico Commune 22, ff. 76, 193 (1392.ii.24); ASG, Antico Commune 22, ff. 78, 196 (1392. v.23); ASG, Antico Commune 22, ff. 88, 175 (1392.X.15).
78 Doukas, *Historia*, s. 278-9; Doukas, *Decline*, s. 219.
79 Doukas, *Historia*, s. 265, 267, 275, 277; Doukas, *Decline*, s. 211, 212, 217, 218.
80 Ausilia Roccatagliata, *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chio (1453-1454, 1470-1471)* (Cenova, 1982), dok. 65, s. 101 (1453.xii.31).
81 Kritoboulos, *History*, 117, s. 41.
82 Tursun Bey, *History*, f. 33b.
83 Tursun Bey, *History*, f. 33b.
84 Doukas, *Historia*, s. 297; Doukas, *Decline*, s. 230.
85 Doukas, *Historia*, s. 297; Doukas, *Decline*, s. 230.
86 Belgrano, "Documenti", no. 148, s. 226-9 (1453.V.30).
87 Belgrano, "Documenti", no. 154, s. 265-7 (1454.iii.l 1).
88 Tursun Bey, *History*, f. 39a.
89 Tursun Bey, *History*, f. 49a.
90 Tacizade Cafer Çelebi, *Mahsure-i İstanbul Fetihnamesi*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, T 2634, f. 21b.
91 İbn Kemal, *İbn Kemal Tevârih-i Âl-i Osman, VII. Defter*, ed. Şerafettin Turan (Ankara, 1991), s. 75.

92 Pachymeres, *George Pachymérès Relations Historiques IV. Livres X-XIII*, ed., Fr. çev. ve notlar Albert Failler (Paris, 1999), s. 358, 366-7.
93 Âşıkpaşazade, *Chronik*, bab 9, s. 14.
94 Âşıkpaşazade, *Chronik*, bab 3, s. 8-9.
95 Âşıkpaşazade, *Chronik*, bab 9, s. 14.
96 Âşıkpaşazade, *Chronik*, bab 3, s. 9.
97 Âşıkpaşazade, *Chronik*, 9, s. 15.
98 Colin Imber, "What does *ghazi* actually mean?", Çiğdem Balım-Harding ve Colin Imber (ed.), *The Balance of Truth. Essays in Honour of Professor Geoffrey Lewis* içinde (İstanbul, 2000), s. 174, 177.
99 Gregoras, *Nicephori Gregorae Byzantina Historia*, 3 cilt, ed. L. Schopeni (Bonn, 1829), I, s. 384.
100 Âşıkpaşazade, *Chronik*, bab 18, s. 23.
101 Al-'Umari, "Notice de l'ouvrage qui a pour titre Masalek alabsar fi memalek alamsar, Voyages des yeux dans les royaumes des différentes contrées (ms. arabe 583)", E. Quatremère (çev.), *Notices et Extraits des mss. de la Bibliothèque du Roi*, XIII içinde (Paris, 1838), s. 336.
102 İbn Battuta, *The Travels of Ibn Battuta*, 3 cilt, çev. ve ed. H. A. R. Gibb (Cambridge, 1958-71), II, s. 451-2.
103 Doukas, *Historia*, s. 34; Doukas, *Decline*, s. 73.
104 Doukas, *Historia*, s. 33; Doukas, *Decline*, s. 73.
105 Doukas, *Historia*, s. 155; Doukas, *Decline*, s. 144.
106 R.-J. Loenertz (ed.), *Demetrius Cydones' Correspondence*, 2 cilt (Vatikan, 1956, 1960), I, mektup 93, s. 126-7.
107 Neşri, *Cihannüma die Altosmanische Chronik des Mevlana Mehemmed Neschri*, 2 cilt, ed. Franz Taeschner (Leipzig, 1951), I, s. 69; Neşri, *Kitab-i Cihan-nüma*, 2 cilt, ed. Faik Reşit Unat ve Mehmet A. Köymen (Ankara, 1949, 1957), I, s. 250.
108 Doukas, *Historia*, s. 15; Doukas, *Decline*, s. 61.
109 Loenertz, *Cydones*, II, mektup 442, s. 407.
110 Johann Schiltberger, *The Bondage and Travels of Johann Schiltberger, a Native of Bavaria, in Europe, Asia and Africa, 1396-1427*, çev. ve ed. J. Buchan Telfer (Londra, 1879), s. 4.
111 Doukas, *Historia*, s. 59; Doukas, *Decline*, s. 87-8.
112 İbn Taghribirdi, *History of Egypt 1382-1469. Part II, 1399-1411 A.D. translated from the Arabic Annals of Abu l-Mahasin ibn Taghri Birdi*, çev. ve ed. William Popper (Berkeley ve Los Angeles, 1954), s. 50; İbn Taghribirdi, *Al-Nujūm al-Zāhira fi mulūk Misr wa al- Qāhira* (Kahire, 1389/1970), XII, s. 245.
113 İbn Taghribirdi, *History*, II. Kısım, s. 39; İbn Taghribirdi, *Al-Nujūm al-Zāhira*, XII, s. 225.
114 Doukas, *Historia*, s. 203, 228; Doukas, *Decline*, s. 173, 189.
115 1419.xi.6 = Thomas, *Diplomatarium*, no. 172 ve 173, s. 318-30.
116 Doukas, *Historia*, s. 166; Doukas, *Decline*, s. 151.
117 Doukas, *Historia*, s. 166; Doukas, *Decline*, s. 151.
118 Doukas, *Historia*, s. 177; Doukas, *Decline*, s. 158.
119 Halil İnalcık ve Mevlud Oguz (ed.), *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehemmed Hân. İzladi ve Varna Savaşları (1443-1444) Üzerine Anonim Gazavâtnâme* (Ankara, 1978), f. 15a; Colin Imber, *The Crusade of Varna, 1443-45* (Aldershot, 2006), s. 56.
120 1430.ix.4= Thomas, *Diplomatarium*, no. 182, s. 343-5.
121 Promontorio, *Aufzeichnungen*, s. 80.
122 İnalcık ve Oguz, *Gazavât*, f. 57a; Imber, *Crusade*, s. 99.

123 Oruç Bey, *Oruç Beg Tarihi*, ed. A. Nihal Atsız (İstanbul, 1972), s. 98.
124 Sagundino, "Orazione", s. 128; Languschi, "Excidio", s. 173.
125 Sagundino, "Orazione", s. 128.
126 Âşıkpaşazade, *Chronik*, bab 124, s. 134.
127 Doukas, *Historia*, s. 340; Doukas, *Decline*, s. 258.
128 Kritoboulos, *History*, 55, s. 105.
129 Âşıkpaşazade, *Chronik*, bab 124, s. 133-4; Neşri, *Čihannüma*, s. 181; Neşri, *Kitab-i Cihan-nüma*, II, s. 708-10; Tursun Bey, *History*, f. 53a-55b; Kritoboulos, *History*, 280-283, s. 83; 56, s. 105.
130 Kritoboulos, *History*, 56, s. 105.
131 Tursun Bey, *History*, f. 63a.
132 Tursun Bey, *History*, f. 61a.

II SARAY VE HALK
(Sayfa 31-77)

1 Selaniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, 2 cilt, ed. Mehmet İpşirli (Ankara, 1999), I, s. 53.
2 İbrahim Peçevi, *Peçevî Tarihi*, 2 cilt, ed. Murat Uraz (İstanbul, 1968), I, s. 18.
3 Peçevi, *Tarihi*, I, s. 162-3.
4 Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, *Topçular Kâtibi "Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi, (Metin ve Tahlil)*, 2 cilt, ed. Ziya Yilmazer (Ankara, 2003), II, s. 1143.
5 Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, 2 cilt, çev. Türkis Noyan (İstanbul, 2007), I, s. 359.
6 Selaniki, *Tarih*, I, s. 104.
7 Örnek olarak, bkz. Nicolas Vatin ve Gilles Veinstein, *Le Sérail ébranlé. Essais sur les morts, dépositions et avènements des sultans ottomans XIVe-XIXe siècle* (Paris, 2003), s. 35; Suraiya Faroqhi, "Crisis and change, 1590-1699", Halil İnalcık ve Donald Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, 2 cilt (Cambridge, 1994), II içinde, s. 616.
8 Luigi Bassano, *I costumi et i modi particolari de la vita de Turchi, descritti da M. Luigi Bassano da Zara* ([Roma], 1545), f. 13v.
9 Selaniki, *Tarih*, I, s. 8.
10 Latifi, *Evsâf-ı İstanbul*, ed. Nermin Suner (Pekin) (İstanbul, 1977), s. 66-7.
11 Abdi, *1730 Patrona İhtilali Hakkında Bir Eser. Abdi Tarihi*, ed. Faik Reşit Unat (Ankara, 1943), s. 50; Destari, *Destârî Sâlih Tarihi. Patrona Halil Ayaklanması Hakkında Bir Kaynak*, ed. Bekir Sıtkı Baykal (Ankara, 1962), s. 32; Selaniki, *Tarih*, II, s. 714; Gerlach, *Günlüğü*, I, s. 116, 159; Ahmed Cavid, *Hadîka-ı Vekâyi*, ed. Adnan Baycar (Ankara, 1998), s. 69.
12 Selaniki, *Tarih*, I, s. 42.
13 Selaniki, *Tarih*, II, s. 444-5.
14 Halid Ziya Uşakligil, *Saray ve Ötesi* (İstanbul, 2003), s. 149.
15 Domenico, *Domenico's İstanbul*, çev. M. J. L. Austin ve ed. Geoffrey Lewis (Wiltshire, 2001), s. 28; "Relazione di Giovani Moro, Bailo a Costantinopoli, 1590", Luigi Firpo (ed.), *Relazioni di ambasciatori Veneti al senato*, c. XIII *Costantinopoli (1590-1793)* (Torino, 1984) içinde, s. 332.

16 Âşıkpaşazade, *Chronik*, bab 81, s. 84-5.
17 Richard F. Kreutel (ed.), *Haniwaldanus Anonimi'ne Göre Sultan Bayezid-i Veli (1481-1512)*, çev. Necdet Öztürk (İstanbul, 1997), s. 15.
18 Abdülkadir Özcan (ed.), *Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)* (Ankara, 2000), s. 52.
19 Özcan, *Anonim*, s. 225.
20 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât, Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, ed. Abdülkadir Özcan (Ankara, 1995), s. 783.
21 İsazade, *İsâ-zâde Târîhi (Metin ve Tahlîl')*, ed. Ziya Yılmazer (İstanbul, 1996), s. 137-43.
22 Nabi, *Nabi'nin Surnâmesi. Vakaayi'-i Hitân-ı Şehzadegân-i Hazret-i Sultan Muhammed-i Gaazi Li Nabi Efendi*, ed. Agâh Sırrı Levend (İstanbul, 1944), s. 22-71.
23 Özcan, *Anonim*, s. 108.
24 Özcan, *Anonim*, s. 225.
25 Özcan, *Anonim*, s. 225.
26 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde*, s. 7, 83.
27 Selaniki, *Tarih*, I, s. 66.
28 Naima, *Târih-i Na'îmâ*, 4 cilt, ed. Mehmet İpşirli (Ankara, 2007), IV, s. 1886-7.
29 Naima, *Tarih*, IV, s. 1887.
30 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde*, s. 822.
31 Özcan, *Anonim*, s. 262.
32 Destari, *Tarihi*, s. 22-4.
33 Cabi Ömer Efendi, *Câbî Târihi*, 2 cilt, ed. Mehmet Ali Beyhan (Ankara, 2003), I, s. 264.
34 Selaniki, *Tarih*, II, s. 440.
35 Selaniki, *Tarih*, II, s. 449, 454.
36 Peçevi, *Tarihi*, II, s. 494.
37 Peçevi, *Tarihi*, I, s. 182.
38 Peçevi, *Tarihi*, I, s. 103-4.
39 Ahmet Cevdet Paşa, *Ma"rûzât*, ed. Yusuf Halaçoğlu (İstanbul, 1980), s. 58; Taylesanizade, *Taylesanizâde Hafız Abdullah Efendi Tarihi: İstanbul'un Uzun Dört Yılı (1785-1789)*, ed. Feridun M. Emecen (İstanbul, 2003), s. 332.
40 Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, 5 cilt, ed. İsmet Parmaksızoğlu (Ankara, 1999), IV, s. 105.
41 Âşıkpaşazade, *Chronik*, bab 17, s. 22.
42 Cabi, *Tarihi*, I, s. 603, 604-5.
43 Cabi, *Tarihi*, II, s. 891.
44 Abdi, *Tarihi*, s. 50.
45 Lütfi Simavi, *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim. Sultan Mehmed Reşad Hanın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim*, ed. Sami Kara ve Nurer Uğurlu (İstanbul, 2004), tıpkıbasımı s. 150-1, alıntı s. 151.
46 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı* (Ankara, 1988), s. 1.
47 Gerlach, *Günlüğü*, II, s. 602.
48 Gerlach, *Günlüğü*, II, s. 524.
49 Selaniki, *Tarih*, I, s. 237.
50 Ahmet Refik, *Hicri On Birinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100)* (İstanbul, 1931), s. 44, *hüküm* 84.
51 Gerlach, *Günlüğü*, I, s. 407.

52 Gerlach, *Günlüğü*, I, s. 249-50.
53 Selaniki, *Tarih*, II, s. 481.
54 Halil İnalcık, "Adâletnâmeler", *Türk Tarih Kurumu Belgeler*, II/3-4 (1965), s. 105; Peçevi, *Tarihi*, II, s. 277.
55 Halil Sahillioğlu (ed.), *Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri* (İstanbul, 2002), s. 215-16, *hüküm* 281.
56 Abdi, *Tarihi*, s. 41.
57 Oğulukyan, *Georg Oğulukyan'ın Ruznamesi. 1806-1810 İsyanları. III. Selim, IV. Mustafa, II. Mahmud ve Alemdar Mustafa Paşa*, çev. ve ed. Hrand D. Andreasyan (İstanbul, 1972), s. 4.
58 Oğulukyan, *Ruznamesi*, s. 11.
59 Ottaviano Bon, *A Description of the Grand Signor's Seraglio or the Turkish Emperours Court* (Londra, 1650), s. 94.
60 Özcan, *Anonim*, s. 47.
61 Selaniki, *Tarih*, II, s. 463.
62 Özcan, *Anonim*, s. 39.
63 Mübahat S. Kütükoğlu, "Lütfi Paşa Âsafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)", *Prof Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* içinde (İstanbul, 1991), s. 68-9.
64 Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları - Nizam-ı Cedit - 1789-1807* (Ankara, 1988), s. 95; Mehmet Ali Beyhan (ed.), *Saray Günlüğü (1802-1809)* (İstanbul, 2007), s. 23.
65 Cabi, *Tarihi*, I, s. 259.
66 Cabi, *Tarihi*, I, s. 213.
67 Safi, *Mustafa Sâfi'nin Zübdetü't-Tevârihi*, 2 cilt, ed. İbrahim Hakkı Çuhadar (Ankara, 2003), I, s. 162-3.
68 Özcan, *Anonim*, s. 265.
69 Özcan, *Anonim*, s. 283-4.
70 Karal, *Hümayunları*, s. 96-7, 105.
71 Cabi, *Tarihi*, I, s. 597-8, 604-5.
72 Cabi, *Tarihi*, I, s. 260.
73 Charles Pertusier, *Picturesque Promenades in and Near Constantinople, and on the Waters of the Bosphorus* (Londra, 1820), s. 128-9.
74 Simavi, *Gördüklerim*, tıpkıbasım, s. 152.
75 Tignosi, "Expugnatio", s. 106.
76 Niccolò Machiavelli, *Il Principe e Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio, con introduzione di Giuliano Procacci*, ed. Sergio Bertelli (Milano, 1960), s. 26-7.
77 Jacopo de Promontorio, *Aufzeichnungen*, s. 91-2.
78 Spandounes, *Origin*, s. 53; Jacopo de Promontorio, *Aufzeichnungen*, s. 92.
79 Spandounes, *Origin*, s. 54.
80 Âşıkpaşazade, *Chronik*, bab 124, s. 133-4; Neşri, *Cihannüma*, s. 181; Neşri, *Kitab-i Cihan-nüma*, II, s. 708-10; Tursun Bey, *History*, f. 53a-55b; Kate Fleet, "Power and economy: early Ottoman economic practice", *Eurasian Studies*, 3/1 (2004), s. 119-27.
81 Peçevi, *Tarihi*, II, s. 452.
82 Peçevi, *Tarihi*, II, s. 452; Naima, *Tarih*, II, s. 438.
83 Peçevi, *Tarihi*, II, s. 452-3.
84 Naima, *Tarih*, II, s. 496.
85 Sir Thomas Roe, *The Negotiations of Sir Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman Porte from the Year 1621 to 1628 Inclusive (Containing...)* (Londra, 1740), s. 150.
86 Selaniki, *Tarih*, I, s. 102.

87 Peçevi, *Tarihi*, II, s. 361.
88 John Sanderson, *The Travels of John Sanderson in the Levant 1584-1602*, ed. Sir William Foster (Londra, 1931), s. 141.
89 Naima, *Tarih*, I, s. 79.
90 Selaniki, *Tarih*, II, s. 436.
91 Peçevi, *Tarihi*, II, s. 443.
92 Selaniki, *Tarih*, II, s. 670.
93 Cabi, *Tarihi*, I, s. 186-7, alıntı s. 187.
94 Cabi, *Tarihi*, I, s. 223-4.
95 Cabi, *Tarihi*, I, s. 252.
96 Cabi, *Tarihi*, I, s. 257.
97 Cabi, *Tarihi*, I, s. 174, 178-9, 214, 220, 221, 223-4, 224-5, 229.
98 Selaniki, *Tarih*, II, s. 707-8.
99 Selaniki, *Tarih*, I, s. 421.
100 Selaniki, *Tarih*, I, s. 425-6, alıntı s. 425.
101 Selaniki, *Tarih*, II, s. 525.
102 Selaniki, *Tarih*, II, s. 707-8.
103 Peçevi, *Tarihi*, I, s. 146.
104 Peçevi, *Tarihi*, I, s. 20.
105 Özcan, *Anonim*, s. 111.
106 Cabi, *Tarihi*, II, s. 947.
107 Cabi, *Tarihi*, I, s. 224.
108 Cabi, *Tarihi*, I, s. 392.
109 Asaf Tugay, *İbret. Abdülhamid'e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler. Jurnalcilerin Tam Listesi* (İstanbul, t.y.).
110 Selaniki, *Tarih*, II, s. 703-4.
111 Roe, *Negotiations*, s. 64.
112 Roe, *Negotiations*, s. 179.
113 Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 57.
114 Abdi, *Tarihi*, s. 26; Destari, *Tarihi*, s. 7-8.
115 Abdi, *Tarihi*, s. 29.
116 Karal, *Hümayunları*, s. 97.
117 Selaniki, *Tarih*, I, s. 61-2.
118 Özcan, *Anonim*, s. 44.
119 Naima, *Tarih*, III, s. 953.
120 Naima, *Tarih*, I, s. 289.
121 Selaniki, *Tarih*, I, s. 197-8.
122 Özcan, *Anonim*, s. 289.
123 Taylesanizade, *Tarihi*, s. 82.
124 Çeşmizade Mustafa Reşîd, *Çeşmî-zâde Tarihi*, ed. Bekir Kütükoğlu (İstanbul, 1959), s. 11-12.
125 Ahmet Refik, *Hicri On Üçüncü Asırda İstanbul Hayatı (1200-1255)* (İstanbul, 1932), s. 33, hüküm 23.
126 Selaniki, *Tarih*, I, s. 42.
127 Gerlach, *Günlüğü*, I, s. 165.
128 Çeşmizade, *Tarihi*, s. 82.
129 Cabi, *Tarihi*, I, s. 202-3.
130 Selaniki, *Tarih*, I, s. 86.
131 Cabi, *Tarihi*, I, s. 99.

132 Naima, *Tarih*, I, s. 78; Peçevi, *Tarihi*, II, s. 359-60; Gelibolulu Mustafa Âli, *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Künhü'l-Ahbârhnda II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri*, 3 cilt, ed. Faris Çerçi (Kayseri, 2000), III, s. 626.
133 Ahmet Refik, *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)* (İstanbul, 1930), s. 193, hüküm 233.
134 Cabi, *Tarihi*, II, s. 844.
135 Selaniki, *Tarih*, II, s. 702.
136 Peçevi, *Tarihi*, I, s. 84-5.
137 Selaniki, *Tarih*, II, s. 692.
138 Seyid Vehbi, *Sûrnâme (Üçüncü Ahmed'in Oğullarının Sünnet Düğünü)*, ed. Reşad Ekrem Koçu (İstanbul, 1939), s. 21, 23-4, 36. Ayrıca bkz. Levni'nin konuyla ilgili minyatürleri, Esin Atıl (ed.), *Levni ve Surname: Bir Osmanlı Şenliğinin Öyküsü* (İstanbul, 1999).
139 Crescenzio Dei Crescenzi, "Letter di Costantinopoli del 1615. A un amico", Michele Giustiniani, *Lettere memorabilia dell'Abbate Michele Giustiniani, Patrizio Genovese de' Sig.ri di Scio. Parte II* içinde (Roma, 1699), no. XVII, s. 72.
140 Gerlach, *Günlüğü*, I, s. 201.
141 Taylesanizade, *Tarihi*, s. 90.
142 Cabi, *Tarihi*, I, s. 52.
143 Cabi, *Tarihi*, I, s. 59.
144 Gelibolulu Mustafa Âli, *Câmi'u'l-Buhûr Der Mecâlis-i Sûr*, ed. Ali Öztekin (Ankara, 1996), s. 105.
145 Topçular Kâtibi, *Tarihi*, II, s. 1169.
146 Çeşmizade, *Tarihi*, s. 93-4.
147 Peçevi, *Tarihi*, I, s. 84-5.
148 Seyid Vehbi, *Sûrnâme*, s. 17, 19, 21, 23-4, 29, 32, 34-6.
149 Selaniki, *Tarih*, I, s. 133.
150 Gelibolulu Mustafa Âli, *Sûr*, s. 225.
151 Gelibolulu Mustafa Âli, *Sûr*, s. 121-4.
152 Gelibolulu Mustafa Âli, *Sûr*, s. 118-21.
153 Gelibolulu Mustafa Âli, *Sûr*, s. 124.
154 Gelibolulu Mustafa Âli, *Sûr*, s. 194-6; Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, III, s. 395.
155 Gelibolulu Mustafa Âli, *Sûr*, s. 211-12.
156 Özcan, *Anonim*, s. 289.
157 Cabi, *Tarihi*, I, s. 515-16.
158 Gerlach, *Günlüğü*, I, s. 115.
159 Gerlach, *Günlüğü*, I, s. 165.
160 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde*, s. 822; İsazade, *Tarihi*, s. 207.
161 Selaniki, *Tarih*, I, s. 105-6.
162 Selaniki, *Tarih*, II, s. 455.
163 Abdi, *Tarihi*, s. 45; Peçevi, *Tarihi*, II, s. 452; Destari, *Tarihi*, s. 22.
164 Gerlach, *Günlüğü*, I, s. 165.
165 Abdi, *Tarihi*, s. 45. İlginçtir ki, Abdi kılıçtan söz ettiği halde, aynı etkinliği anlatan Destari Salih, I. Mahmud'un "tir ve tirkeş" (ok ve yay) kuşandığını söyler; Destari, *Tarihi*, s. 22-4.
166 Simavi, *Gördüklerim*, tıpkıbasımı s. 19-20.
167 Simavi, *Gördüklerim*, tıpkıbasımı s. 20, fn.l.
168 Simavi, *Gördüklerim*, tıpkıbasımı s. 153-4.

169 Michael Heberer, *Osmanlıda Bir Köle. Brettenli Michael Heberer'in Anıları 1585-1588*, çev. Türkis Noyan (İstanbul, 2003), s. 283-5.
170 Örnek olarak bkz. Safi, *Tevârih*.
171 Sanderson, *Travels*, s. 166.
172 Bartholomeus Georgievitz, *The Rarities of Turkey Gathered by One that was Sold Seven Times as Slave in the Turkish Empire...* (Londra, 1661), s. 46.
173 Özcan, *Anonim*, s. 117.
174 Peçevi, *Tarihi*, II, s. 494.
175 Topçular Kâtibi, *Tarihi*, II, s. 1071-2.
176 Sanderson, *Travels*, s. 59-60. Peçevi, 1595'te III. Mahmud'un, atalarıyla aynı usulde İstanbul'dan sefere gidişine değinmişti; Peçevi, *Tarihi*, II, s. 373.
177 Destari, *Tarihi*, s. 5-6.
178 Selaniki, *Tarih*, II, s. 806-7.
179 Giovanni Francesco Careri, "A voyage round the world by Dr John Francis Gemelle Careri in six parts. Part I containing the most remarkable things he saw in Turkey", John Churchill (ed.), *A Collection of Voyages and Travels Some now First Printed from Original Manuscripts Others now First Published in English in Six Volumes* içinde (Londra, 1732), IV, s. 86.
180 Selaniki, *Tarih*, II, s. 585.
181 Heberer, *Köle*, s. 316-17.
182 Ahmed Cavid, *Hadîka*, s. 153.
183 Gerlach, *Günlüğü*, I, s. 109.
184 Domenico, *İstanbul*, s. 30.
185 William Lithgow, *The Totall Discourse of the Rare Adventures, and Painefull Peregrinations of Long Nineteene Yeares Travayles, from Scotland, to....* (Londra, 1623), s. 138.
186 Çeşmizade, *Tarihi*, s. 71-3.
187 Çeşmizade, *Tarihi*, s. 71-3.
188 Dei Crescenzi, "Letter", s. 66.
189 Dei Crescenzi, "Letter", s. 68.
190 Dei Crescenzi, "Letter", s. 69.
191 Dei Crescenzi, "Letter", s. 70.
192 Dei Crescenzi, "Letter", s. 65-72.
193 Topçular Kâtibi, *Tarihi*, I, s. 596-8.
194 Selaniki, *Tarih*, II, s. 777-9.
195 Taylesanizade, *Tarihi*, s. 148-9.
196 Çeşmizade, *Tarihi*, s. 10; aynı şey iki yıl sonra, s. 69.
197 Selaniki, *Tarih*, II, s. 682-3.
198 Selaniki, *Tarih*, II, s. 682-3.
199 İbn Kemal, *İbn Kemâl Tevârih-i Âl-i Osmân, VIII. Defter*, ed. Ahmet Uğur (Ankara, 1977), s. 119.
200 Peçevi, *Tarihi*, I, s. 50.
201 Gelibolulu Mustafa Âli, *Sûr*, s. 215-17; Selaniki, *Tarih*, I, s. 133; Peçevi, *Tarihi*, I, s. 311-13; Hasan Beyzade Ahmed Paça, *Hasan Bey-zâde Târihi*, 3 cilt, ed. Şevki Nezihi Aykut (Ankara, 2004), II, s. 292.
202 Seyid Vehbi, *Sûrnâme*, s. 10, 36.
203 Özcan, *Anonim*, s. 186.
204 Latifi, *İstanbul*, s. 63.

205 Hayati Develi (ed.), *XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risale-i Garibe* (İstanbul, 1997), s. 22.
206 Selaniki, *Tarih*, I, s. 320.
207 Selaniki, *Tarih*, II, s. 638.
208 Selaniki, *Tarih*, II, s. 455, 607.
209 Abdi, *Tarihi*, s. 45.
210 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde*, s. 822.
211 Seyid Vehbi, *Sûrnâme*, s. 7-8.
212 Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, C. XII, ed. M. Münir Aktepe (Ankara, 1989), s. 96.
213 Gelibolulu Mustafa Âli, *Sûr*, s. 280.
214 Peçevi, *Tarihi*, II, s. 452-3.
215 Taylesanizade, *Tarihi*, s. 367.
216 Selaniki, *Tarih*, I, s. 343.
217 Selaniki, *Tarih*, I, s. 170.
218 Gelibolulu Mustafa Âli, *Sûr*, s. 254-6, alıntı s. 256.
219 Çeşmizade, *Tarihi*, s. 11-12.
220 Naima, *Tarih*, III, s. 1171.
221 Selaniki, *Tarih*, II, s. 595-6, 600.
222 Gerlach, *Günlüğü*, I, s. 186.
223 Gerlach, *Günlüğü*, I, s. 189.
224 Gerlach, *Günlüğü*, I, s. 309.
225 Selaniki, *Tarih*, II, s. 626.
226 Cengiz Orhonlu (ed.), *Osmanlı Tarihine Âid Belgeler. Telhîsler (1597-1607)* (İstanbul, 1970), s. 108, hüküm 129, s. 111, hüküm 137.
227 Selaniki, *Tarih*, I, s. 285-7, alıntı s. 287.
228 Selaniki, *Tarih*, II, s. 759.
229 Cabi, *Tarihi*, II, s. 908.
230 Selaniki, *Tarih*, II, s. 652-4.
231 Selaniki, *Tarih*, I, s. 14-15.
232 Selaniki, *Tarih*, II, s. 806-7.
233 Hikmet Ülker (ed.), *Sultanın Emir Defteri (51 Nolu Mühimme)* (İstanbul, 2003), s. 60-1, hüküm 115, ve tıpkıbasımı s. 36.
234 Selaniki, *Tarih*, I, s. 376-7, alıntı s. 377.
235 Selaniki, *Tarih*, II, s. 648.
236 Selaniki, *Tarih*, II, s. 509-10.
237 Sanderson, *Travels*, s. 156-7.
238 Selaniki, *Tarih*, II, s. 655. Bu sefere çıkarken de benzer manzaralar için bkz. Selaniki, *Tarih*, II, s. 609-14.
239 Selaniki, *Tarih*, II, s. 652.
240 Selaniki, *Tarih*, II, s. 652-3.
241 Özcan, *Anonim*, s. 289.
242 A. Süheyl Ünver, *Risale 3. Mahya ve Mahyacılık* (İstanbul, 1932), A. Süheyl Ünver, *İstanbul Risaleleri 1* içinde yeniden basıldı, ed. İsmail Kara (İstanbul, 1995), s. 50.
243 Topçular Kâtibi, *Tarihi*, II, s. 1040.
244 Ahmet Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 58-60.

III KORKU VE ÖLÜM
(Sayfa 79-141)

1 Murad Efendi, *Türkiye Manzaraları*, çev. Alev Sunata Kırım (İstanbul, 2007), s. 59.
2 İsazade, *Tarihi*, s. 53.
3 Lithgow, *Discourse*, s. 138.
4 İbn Kemal, *VIII. Defter*, s. 279-80.
5 Öztürk, *Anonim*, s. 139, tıpkıbasımı s. 128.
6 Öztürk, *Anonim*, s. 139, tıpkıbasımı s. 128.
7 Solakzade, *Solakzâde Tarihi*, 2 cilt, ed. Vahid Çabuk (Ankara, 1989), I, s. 345-8.
8 Öztürk, *Anonim*, s. 139, tıpkıbasımı s. 128; Solakzade, *Tarihi*, I, s. 345-8.
9 Öztürk, *Anonim*, s. 139, tıpkıbasımı s. 128-9.
10 Taylesanizade, *Tarihi*, s. 162.
11 Ahmed Cavid, *Hadîka*, s. 36.
12 Ahmed Cavid, *Hadîka*, s. 36.
13 Selaniki, *Tarih*, I, s. 1-2.
14 Solakzade, *Tarihi*, I, s. 410; İbn Kemal, *VIII. Defter*, s. 121-2.
15 İbn Kemal, *VIII. Defter*, s. 121.
16 Selaniki, *Tarih*, II, s. 444.
17 Simavi, *Gördüklerim*, tıpkıbasımı [birinci kısım], s. 135.
18 *Children's Friend*, 1 Mart 1832, s. 68-71, alıntı s. 69.
19 Selaniki, *Tarih*, I, s. 109.
20 Taylesanizade, *Tarihi*, s. 62-3.
21 Kritoboulos, *History*, s. 220, alıntı s. 221.
22 Lithgow, *Discourse*, s. 138.
23 Solakzade, *Tarihi*, I, s. 412.
24 Selaniki, *Tarih*, I, s. 173-4.
25 Cabi, *Tarihi*, II, s. 898, 902; Pertusier, *Promenades*, s. 116-17.
26 Cabi, *Tarihi*, II, s. 913.
27 Sanderson, *Travels*, s. 12-13.
28 Sanderson, *Travels*, s. 259.
29 "Aurelio Santa Croce al séguito del bailo Marcantonio Barbaro, notizie da Costantinopoli", Maria Pia Pedani-Fabris (ed.), *Relazioni di ambasciatori veneti al senato*, c. XIV, *Costantinopoli Relazioni inedite (1512-1789)* içinde (Torino, 1996), s. 218.
30 Selaniki, *Tarih*, I, s. 146-7.
31 Selaniki, *Tarih*, I, s. 148.
32 Selaniki, *Tarih*, II, s. 759, 760, 762, 763, 768.
33 Taylesanizade, *Tarihi*, s. 116-17, 106.
34 Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakāiku'l-Ahbâr*, ed. Mücteba İlgürel (Ankara, 1994), s. 292, 298, 300, 312.
35 Sadri Sema, *Eski İstanbul Hatıraları*, ed. Ali Şükrü Çoruk (İstanbul, 2002), s. 31.
36 Pertusier, *Promenades*, s. 116-17.
37 Cabi, *Tarihi*, II, s. 912.
38 Solakzade, *Tarihi*, I, s. 412.
39 Selaniki, *Tarih*, II, s. 759, 760, 762, 763, 768.
40 M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı* (İstanbul, 1972), s. 182, hüküm 913.

41 Ahmet Cemaleddin Saraçoğlu, *Eski İstanbul'dan Hatıralar,* ed. İsmail Dervişoğlu (İstanbul, 2005), s. 138.
42 G. Y. Basmajean, *Social and Religious Life in the Orient* (New York, 1890), s. 142.
43 Albert Smith, *A Month at Constantinople* (Londra, 1851), s. 107.
44 Paul Lucas, *Voyage du Sieur Paul Lucas, fait en MDCCXIV...*, 2 cilt (Amsterdam, 1720), II, s. 75-6.
45 Jean de Thévenot, *Voyages de Mr de Thevenot tant en Europe qu'en Asie et en Afrique*, 3 cilt (Paris, 1689), I, s. 80; Lucas, *Voyage,* II, s. 75; Bassano, *Costumi,* f. 15v-16r.
46 P. Ğ. İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul,* çev. ve ed. Hrand D. Andreasyan (İstanbul, 1956), s. 70. İnciciyan, 1618-1795 yılları arası gerçekleşen 19 büyük yangın sayar.
47 Özcan, *Anonim,* s. 51.
48 Lady Mary Wortley Montagu, *The Turkish Embassy Letters,* ed. Malcolm Jack (Londra, 2001), s. 108.
49 Yorgo L. Zarifi, *Hatıralarım. Kaybolan Bir Dünya İstanbul 1800-1920,* çev. Karin Skotiniyadis (İstanbul, 2005), s. 122.
50 Beyhan, *Saray Günlüğü,* s. 105.
51 Selaniki, *Tarih,* II, s. 739-40.
52 Selaniki, *Tarih,* I, s. 90.
53 Selaniki, *Tarih,* II, s. 614-15.
54 Selaniki, *Tarih,* II, s. 604.
55 Çeşmizade, *Tarihi,* s. 10-11.
56 Ahmed Lütfi Efendi, *Tarihi* C. XII, s. 94-5; Basmajean, *Life,* s. 142; Reşad Ekrem Koçu, *İstanbul Tulumbacıları* (İstanbul, 2005), s. 479; Anna Brassey, *Sunshine and Storm in the East* (Londra, 1880), s. 65-6; "A Lady's account of the great fire at Pera", *Glasgow Daily Herald,* 30 Haziran 1870 Perşembe, s. 2; *Belfast Newsletter,* 25 Haziran 1870 Cumartesi, 27 Haziran 1870 Pazartesi; *Glasgow Daily Herald,* 9 Haziran 1870 Perşembe, s. 2, 20 Haziran 1870 Pazartesi, s. 5.
57 Smith, *Constantinople,* s. 254; *Glasgow Daily Herald,* 9 Haziran 1870 Perşembe; *Children's Friend,* 1 Mart 1832, s. 69; *Bell's Life in London and Sporting Chronicle,* 20 Nisan 1823 Pazar, s. 480.
58 *Glasgow Daily Herald,* 9 Haziran 1870 Perşembe, s. 2; *Manchester Weekly Times,* 2 Haziran 1870 Cumartesi, s. 2.
59 *Manchester Weekly Times,* 2 Haziran 1870 Cumartesi, s. 2.
60 "A Lady's account of the great fire at Pera", s. 2.
61 *Glasgow Daily Herald,* Pazartesi 20 Haziran 1870, s. 5.
62 *Belfast Newsletter,* Cumartesi 25 Haziran 1870.
63 Ahmed Lütfi Efendi, *Tarihi, C. XII,* s. 95; *Belfast Newsletter,* 25 Haziran 1870 Cumartesi, *Glasgow Daily Herald,* 20 Haziran 1870 Pazartesi, s. 5.
64 *Belfast Newsletter,* 27 Haziran 1870 Pazartesi.
65 Sadri Sema, *Hatıraları,* s. 138.
66 Sadri Sema, *Hatıraları,* s. 137-8.
67 Koçu, *Tulumbacıları,* s. 481.
68 Careri, "Voyage", s. 74.
69 Pertusier, *Promenades,* s. 47.
70 Selaniki, *Tarih,* I, s. 213.
71 Thévenot, *Voyages* I, s. 80-1.
72 Joseph Pitton de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant,* 3 cilt (Paris, 1717), I, s. 470.

73 Rashid Rida (Reşid Rıza), *İttihad-i Osmani'den Arap İsyanına*, çev. ve ed. Özgür Kavak (İstanbul, 2007), s. 179.
74 Beyhan, *Saray Günlüğü*, s. 75-6.
75 Selaniki, *Tarih*, I, s. 316.
76 Selaniki, *Tarih*, I, s. 385.
77 Selaniki, *Tarih*, I, s. 416.
78 Beyhan, *Saray Günlüğü*, s. 74.
79 Beyhan, *Saray Günlüğü*, s. 74.
80 *The Satirist; or The Censor of the Times*, 2 Ekim 1831 Pazar, s. 207.
81 İsazade, *Tarihi*, s. 178-9.
82 Tournefort, *Relations*, I, s. 469-70.
83 *Belfast Newsletter*, 25 Haziran 1870 Cumartesi. 1856'daki Pera yangını hakkındaki haberinde, *Belfast Newsletter* (25 Temmuz 1856 Cuma) farklı bir yaklaşım benimseyerek, İstanbul itfaiyecilerinin "yorulmaksızın iyi hizmet verdiklerini ve genelde kendilerine atfedilen o sakin kadercilik ve *boşverme* prensibinin 1856'daki durumu pek yansıtmadığını" yazmıştı. "Üstlerine düşen görevi, en iyi şekilde yerine getiriyorlardı."
84 Bassano, *Costumi*, f. 15v- 16r; Murad Efendi, *Manzaraları*, s. 43; Pertusier, *Promenades*, s. 93; Cemil (Paşa) Topuzlu, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım* (İstanbul, 2002), s. 116.
85 Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1495-1591)* (İstanbul, 1988) s. 60-1, hüküm *5;* Koçu, *Tulumbacıları*, s. 15-16.
86 Ahmet Refik, *Hicri On İkinci Asırda*, s. 21, hüküm 32.
87 Ahmet Refik, *Hicri On İkinci Asırda*, s. 35-6, hüküm 53. 1560 tarihli daha eski bir hüküm için, bkz. Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicri*, s. 59, hüküm 2.
88 Beyhan, *Saray Günlüğü*, s. 73.
89 "A peep at Constantinople. The Seraglio", *Ladies' Cabinet of Fashion, Music and Romance*, 1 Temmuz 1836 Cuma, s. 40-1.
90 Simavi, *Gördüklerim*, tıpkıbasımı [üçüncü kısım], s. 150.
91 Simavi, *Gördüklerim*, tıpkıbasımı [üçüncü kısım], s. 20.
92 Solakzade, *Tarihi*, I, s. 424.
93 Cabi, *Tarihi*, I, s. 94.
94 Ahmed Vâsıf Efendi, *Ahbâr*, s. 338.
95 Özcan, *Anonim*, s. 51.
96 Selaniki, *Tarih*, I, s. 76-7.
97 Selaniki, *Tarih*, II, s. 604.
98 Bernardo Navagero, "Relazione dell'impero ottomano del clarissimo Bernardo Navagero stato Bailo a Costantinopoli fatta in pregadi nel mese di febbraio de 1553", Eugenio Albèri, *Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato* içinde, Seri III (Floransa, 1842-55), I, s. 55; Selaniki, *Tarih*, I, bu eski göreneğe değinilen s. 246-7.
99 İnciciyan, *İstanbul*, s. 70; Koçu, *Tulumbacıları*, s. 21-4. Ahmed Lütfi Efendi'ye göre, itfaiye aracının mucidi Hüsameddin adında biriydi. *Tarihi, C. XII*, s. 95.
100 Koçu, *Tulumbacıları*, s. 21-2.
101 Sermet Muhtar Alus, *30 Sene Evvel İstanbul. 1900'lu Yılların Başında Şehir Hayatı*, ed. Faruk Ilıkan (İstanbul, 2005), s. 112-13; Sadri Sema, *Hatıraları*, s. 162; Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, ed. Ali Şükrü Çoruk (İstanbul, 2001), s. 45-7.
102 Basmajean, *Life*, s. 142-3.
103 *John Bull*, 30 Eylül 1833 Pazartesi, s. 312.
104 *Bell's Life in London and Sporting Chronicle*, 20 Nisan 1823 Pazar, s. 480.

105 Thévenot, *Voyages*, I, s. 80-1. Count Forbin, yangınların birer protesto aracı olarak kullanıldığını söylemiştir; Count Forbin, *Travels in Greece, Turkey and the Holy Land in 1817-18* (Londra, 1819), s. 15.
106 *John Bull*, 30 Eylül 1833 Pazartesi, s. 312.
107 *The Satirist; or The Censor of the Times*, 2 Ekim 1831 Pazar, s. 207.
108 *Belfast Newsletter*, 27 Haziran 1870 Pazar.
109 Taylesanizade, *Tarihi*, s. 118 ve 160-1.
110 Sahillioğlu, *Mühimme Defteri*, s. 5-6, hüküm 4.
111 Cabi, *Tarihi*, I, s. 269-70.
112 Selaniki, *Tarih*, I, s. 213.
113 Selaniki, *Tarih*, I, s. 213.
114 Selaniki, *Tarih*, II, s. 601.
115 Selaniki, *Tarih*, II, s. 604.
116 Selaniki, *Tarih*, II, s. 739-40.
117 Çeşmizade, *Tarihi*, s. 29.
118 *John Bull*, 30 Eylül 1833 Pazartesi, s. 312.
119 *Glasgow Daily Herald*, 20 Haziran 1870 Pazartesi, s. 5.
120 *Belfast Newsletter*, 27 Haziran 1870 Pazartesi.
121 *Belfast Newsletter*, 25 Temmuz 1856 Cuma.
122 Zarifi, *Hatıralarım*, s. 125.
123 Topuzlu, *Hatıralarım*, s. 115-16.
124 Reşid Rıza, *İttihad*, s. 179.
125 Reşid Rıza, *İttihad*, s. 179.
126 Reşid Rıza, *İttihad*, s. 180-1, alıntı s. 181.
127 Simavi, *Gördüklerim*, tıpkıbasımı [birinci kısım], s. 88-9.
128 Simavi, *Gördüklerim*, tıpkıbasımı [birinci kısım], s. 133-4, alıntı s. 134.
129 Alus, *İstanbul*, s. 115.
130 "Anonimo al séguito del bailo Marcantonio Barbaro, diario di prigionia", Pedani-Fabris, *Relazioni* içinde, s. 172.
131 Öztürk, *Anonim*, s. 130.
132 Öztürk, *Anonim*, s. 142.
133 Selaniki, *Tarih*, I, s. 54-6.
134 Kreutel, *Haniwaldanus*, s. 9-11.
135 Özcan, *Anonim*, s. 212.
136 Sanderson, *Travels*, s. 57.
137 Selaniki, *Tarih*, I, s. 302-3.
138 Selaniki, *Tarih*, 1, s. 211.
139 Peçevi, *Tarihi*, II, s. 286-7; Selaniki, *Tarih*, I, s. 211.
140 Sanderson, *Travels*, s. 57.
141 Peçevi, *Tarihi*, II, s. 286.
142 İsazade, *Tarihi*, s. 18-19; Naima, *Tarih*, IV, s. 1607-12.
143 Naima, *Tarih*, IV, s. 1648-55; İsazade, *Tarihi*, s. 24-6.
144 Peçevi, *Tarihi*, II, s. 362.
145 Selaniki, *Tarih*, II, ş. 468-72.
146 Destari, *Tarihi*, s. 14.
147 Selaniki, *Tarih*, I, s. 60.
148 Roe, *Negotiations*, s. 54.
149 Roe, *Negotiations*, s. 55.
150 Roe, *Negotiations*, s. 150.

151 Roe, *Negotiations*, s. 150.
152 Roe, *Negotiations*, s. 150.
153 Özcan, *Anonim*, s. 229.
154 Özcan, *Anonim*, s. 230.
155 Naima, *Tarih*, IV, s. 1653.
156 Abdi, *Tarihi*, s. 38-40; Destari, *Tarihi*, s. 16-17, M. Münir Aktepe, *Patrona İsyanı (1730)* (İstanbul, 1958), s. 152-4.
157 Abdi, *Tarihi*, s. 51.
158 Cabi, *Tarihi*, II, s. 967-8.
159 Cabi, *Tarihi*, II, s. 728-9.
160 Peçevi, *Tarihi*, II, s. 312; Naima, *Tarih*, IV, s. 1914-15; Hasan Beyzade, *Tarihi*, II, s. 294-6.
161 Cabi, *Tarihi*, II, s. 913.
162 Cabi, *Tarihi*, I, s. 461.
163 Cabi, *Tarihi*, II, s. 741-2.
164 Selaniki, *Tarih*, II, s. 601.
165 Selaniki, *Tarih*, I, s. 247-8.
166 Selaniki, *Tarih*, I, s. 355-6, 362, 367; II, s. 439.
167 Selaniki, *Tarih*, II, s. 471; Koçi Bey, *Koçi Bey Risaleleri*, ed. Zuhuri Danışman ve Seda Çakmakçıoğlu (İstanbul, 2008), s. 58.
168 Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicri*, s. 130-1, hüküm 50.
169 Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, III, s. 677.
170 Betül Başaran, "III. Selim ve İstanbul Şehir Siyaseti (1789-1792)", Noémi Lévy ve Alexandre Toumarkine (ed.), *Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza 18.-20. Yüzyıllar* içinde (İstanbul, t.y.), s. 123.
171 Karal, *Hümayunları*, s. 101.
172 Cabi, *Tarihi*, II, s. 727.
173 Cabi, *Tarihi*, I, s. 481.
174 Taylesanizade, *Tarihi*, s. 125.
175 Taylesanizade, *Tarihi*, s. 282-3.
176 Taylesanizade, *Tarihi*, s. 293.
177 Karal, *Hümayunları*, s. 97.
178 Cabi, *Tarihi*, I, s. 189.
179 Cabi, *Tarihi*, I, s. 188.
180 Topçular Kâtibi, *Tarihi*, I, s. 458; Orhan Şaik Gökyay, *Kâtip Çelebi. Hayatı, Kişiliği ve Eserlerinden Seçmeler* (İstanbul, t.y.), s. 240-1.
181 Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zilli, *Evliya* Çelebi *Seyahatnamesi. Topkapı Sarayı Bagdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini I. Kitap*, ed. Orhan Şaik Gökyay (İstanbul, 1995), s. 134.
182 M. Münir Aktepe, "XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Mes'elesine Dâir Bazı Vesikalar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 9/13 (1958), s. 9.
183 Naima, *Tarih*, I, s. 265.
184 Ahmet Rasim, *Ramazan Sohbetleri* (Ankara, 2007), s. 15-19.
185 Naima, *Tarih*, II, s. 756.
186 Cabi, *Tarihi*, I, s. 690.
187 "Relazione di Pietro Foscarini bailo", Luigi Firpo (ed.), *Relazioni di ambasciatori veneti al senato*, c. XIII, *Costantinopoli (1590-1793)* içinde (Torino, 1984), s. 97; "Relazione di Costantinopoli del bailo Alvise Contarini", Luigi, *Relazioni* içinde, s. 368.

188 Cabi, *Tarihi*, II, s. 757.
189 Ahmed Vâsıf Efendi, *Ahbâr*, s. 134-5; Cabi, *Tarihi*, I, s. 207.
190 Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicri*, s. 139-40, hüküm 5, 145-6, hüküm 13.
191 Karal, *Hümayunları*, s. 96; Aktepe, "İstanbul'un Nüfus Mes'elesi", s. 29; Başaran, "'III. Selim", s. 120.
192 Cabi, *Tarihi*, I, s. 209; II, s. 761-2, 914.
193 Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi*. I. Kitap, s. 134.
194 Selaniki, *Tarih*, I, s. 231-2.
195 Peçevi, *Tarihi*, I, s. 72.
196 Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, çev. İsmail Erünsal, 2 cilt (İstanbul, t.y.), II, s. 529-30.
197 Sanderson, *Travels*, s. 87.
198 Peçevi, *Tarihi*, II, s. 362; Selaniki, *Tarih*, II, s. 473.
199 Doukas, *Historia*, s. 44; Doukas, *Decline*, s. 79.
200 Cabi, *Tarihi*, I, s. 192-3.
201 Roe, *Negotiations*, s. 159.
202 Selaniki, *Tarih*, I, s. 225.
203 Ahmed Cavid, *Hadîka*, s. 41.
204 Ahmed Cavid, *Hadîka*, s. 203-4; Selaniki, *Tarih*, II, s. 715.
205 Selaniki, *Tarih*, II, s. 597; Cabi, *Tarihi*, I, s. 195.
206 Develi, *Risale-i Garibe*, s. 23.
207 Selaniki, *Tarih*, II, s. 622.
208 Selaniki, *Tarih*, II, s. 847.
209 Heberer, *Köle*, s. 212-13.
210 Gerlach, *Günlüğü*, II, s. 603, 614.
211 Careri, "Voyage", s. 75.
212 Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, III, s. 621.
213 Cabi, *Tarihi*, I, s. 89-90.
214 Cabi, *Tarihi*, I, s. 89-90.
215 Özcan, *Anonim*, s. 226.
216 Selaniki, *Tarih*, I, s. 231-2.
217 Naima, *Tarih*, II, s. 740.
218 Ahmed Cavid, *Hadîka*, s. 194-5.
219 Naima, *Tarih*, II, s. 756-7.
220 Özcan, *Anonim*, s. 266-7.
221 Özcan, *Anonim*, s. 266-7.
222 Roe, *Negotiations*, s. 157.
223 Sahillioğlu, *Mühimme Defteri*, s. 215-16, hüküm 281.
224 Sahillioğlu, *Mühimme Defteri*, s. 216, hüküm 281.
225 Naima, *Tarih*, III, s. 1173.
226 Ahmet Refik, *Hicri On Birinci Asırda*, s. 18, hüküm 35.
227 Gerlach, *Günlüğü*, II, s. 522.
228 Özcan, *Anonim*, s. 228.
229 Abdi, *Tarihi*, s. 28.
230 Cabi, *Tarihi*, I, s. 279-80, alıntı s. 279.
231 Cabi, *Tarihi*, I, s. 279-80; Oğulukyan, *Ruznamesi*, s. 41.
232 Naima, *Tarih*, III, s. 1222-32.
233 Evliya Çelebi, *Seyahatname (Gördüklerim) Evliya Çelebi*, ed. Mustafa Nihat Özön ve Nijat Özön (İstanbul, 2005), s. 208-11.

234 Aktepe, *Patrona İsyanı*, s. 152.
235 Abdi, *Tarihi*, s. 58.
236 Destari, *Tarihi*, s. 32.
237 Cabi, *Tarihi*, I, s. 153-4.
238 Oğulukyan, *Ruznamesi*, s. 14-15.
239 Ubeydullah Kuçmani ve Ebubekir Efendi, *Asiler ve Gaziler. Kabakçı Mustafa Risalesi*, ed. Aysel Danacı Yıldız (İstanbul, 2007), s. 129.
240 Oğulukyan, *Ruznamesi*, s. 46.
241 Cabi, *Tarihi*, I, s. 393.
242 Cabi, *Tarihi*, I, s. 124.
243 *Glasgow Daily Herald*, 29 Şubat 1876 Salı, s. 2.
244 Cabi, *Tarihi*, I, s. 91-2.
245 Selaniki, *Tarih*, I, s. 226.
246 Cabi, *Tarihi*, I, s. 630-1.
247 Cabi, *Tarihi*, II, s. 732.
248 Cabi, *Tarihi*, I, s. 602-3.
249 Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicri*, s. 138, hüküm 3.
250 Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicri*, s. 38-9, hüküm 2.
251 Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, ed. Kazım Ansan ve Duygu Ansan Günay (İstanbul, 2002), s. 339-41.
252 Düzdağ, *Ebussuûd Efendi*, s. 57, hüküm 172.
253 Gerlach, *Günlüğü*, II, s. 624.
254 Gerlach, *Günlüğü*, II, s. 624.
255 Gerlach, *Günlüğü*, II, s. 640-1.
256 Cabi, *Tarihi*, I, s. 335.
257 Selaniki, *Tarih*, II, s. 546.
258 Taylesanizade, *Tarihi*, s. 184.
259 Özcan, *Anonim*, s. 182.
260 Ahmet Rasim, *Fuhş-i Atik* (İstanbul, 2005), s. 177.
261 Develi, *Risale-i Garibe*, s. 31.
262 Ahmed Cavid, *Hadîka*, s. 204.
263 Cabi, *Tarihi*, I, s. 709-10.

IV REFAH
(Sayfa 143-172)

1 Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi. Bir Sosyal Tarih İncelemesi* (Ankara, 2003), s. vii.
2 Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi (ed.), *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Târîhli* (İstanbul, 1970), no. 214, s. 33; no. 297, s. 49; no. 316, s. 53; no. 328, s. 53; no. 358, s. 60; no. 363, s. 61-2; no. 847, s. 150; no. 1323, s. 236; no. 1511, s. 256; no. 1788, s. 304; no. 1832, s. 314; no. 2107, s. 356-7; Halim Baki Kunter, "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd", *Vakıflar Dergisi*, no. 1 (1938), s. 118-19, 125; Özcan, *Anonim*, s. 101.
3 Kunter, "Türk Vakıfları", s. 105, 111.
4 Kunter, "Türk Vakıfları", s. 111.

5 İlhan Şahin ve Feridun Emecen (ed.), *Osmanlılarda Divân-Bürokrasi-Ahkâm. II. Bâyezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri* (İstanbul, 1994), s. 65, hüküm 228. Ayrıca bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Fatih Câmi ve İmareti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına Âit Muhasebe Bilânçoları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23/ 1-2 (1962-63), s. 239-341; Barkan, "Ayasofya Camii ve Eyüp Türbesinin 1489-1491 Yıllarına Âit Muhasebe Bilânçoları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23/1-2 (1962-63), s. 342-98.
6 Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi*, I. Kitap, s. 131.
7 Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, IV, s. 108.
8 Cabi, *Tarihi*, II, s. 944-5.
9 Peçevi, *Tarihi*, I, s. 226-8.
10 Careri, "Voyage", s. 72.
11 Selaniki, *Tarih*, II, s. 767.
12 Spandounes, *Origin*, s. 134.
13 Careri, "Voyage", s. 88.
14 Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi*, I. Kitap, s. 132.
15 Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, çev. S. Türkis Noyan ve ed. Heidi Stein (İstanbul, 2004), s. 122.
16 Sanderson, *Travels*, s. 70.
17 A. Süheyl Ünver, *Risale 7. İstanbul Üniversitesi Tarihine Başlangıç. Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı* (İstanbul, 1946), Ünver, İstanbul Risaleleri 7 içinde yeniden basıldı, s. 246.
18 Barkan ve Ayverdi, *Tahrir Defteri*, s. xi.
19 Ünver, *Fatih Külliyesi*, s. 246.
20 Ünver, *Fatih Külliyesi*, s. 287.
21 A. Süheyl Ünver (ed.), *Fâtih Aşhânesi Tevzînâmesi* (İstanbul, 1953), s. 11, fn. 9.
22 Ünver, *Fatih Külliyesi*, s. 288.
23 Ünver, *Fatih Külliyesi*, s. 244-5.
24 Ünver, *Fatih Külliyesi*, s. 246.
25 Spandounes, *Origin*, s. 134.
26 Spandounes, *Origin*, s. 134.
27 Doğan Kuban, *Kent ve Mimarlık Üzerine İstanbul Yazıları* (İstanbul, 1998), s. 112.
28 Peçevi, *Tarihi*, I, s. 224-8.
29 Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, III, s. 180-1.
30 Schweigger, *Yolculuk*, s. 128.
31 Peçevi, *Tarihi*, I, s. 225; Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi*, I. Kitap, s. 66.
32 Peçevi, *Tarihi*, I, s. 225.
33 Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, IV, s. 106.
34 Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, IV, s. 106-7.
35 Özcan, *Anonim*, s. 163-5.
36 Ahmet Rifat, *Tasvir-i Ahlak. Ahlak Sözlüğü*, ed. Hüseyin Algül (İstanbul, t.y.), s. 372.
37 Ahmet Rifat, *Ahlak*, s. 136-7.
38 Spandounes, *Origin*, s. 134.
39 Gerlach, *Günlüğü*, II, s. 524.
40 Kunter, "Türk Vakıfları", s. 120-1.
41 Develi, *Risale-i Garibe*, s. 42.
42 Gerlach, *Günlüğü*, II, s. 596.
43 Develi, *Risale-i Garibe*, s. 42.
44 Develi, *Risale-i Garibe*, s. 42.

45 Develi, *Risale-i Garibe*, s. 42.
46 Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicri*, s. 139, hüküm 4.
47 Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Mektupları*, ed. Nuri Sağlam (İstanbul, 2001), s. 173.
48 Ahmet Refik, *Hicri On İkinci Asırda*, s. 194-5, hüküm 235.
49 Selaniki, *Tarih*, I, s. 364-5.
50 Karal, *Hümayunları*, s. 95-6.
51 Basiretçi Ali Efendi, *Mektupları*, s. 341-2, 350.
52 Aktepe, "İstanbul'un Nüfus Mes'elesi", s. 1-30.
53 Alus, *İstanbul*, s. 268-7. Daha eski dönemden bir tasvir için, bkz Basiretçi Ali Efendi, *Mektupları*, s. 650.
54 Gelibolulu Mustafa Âli, *Mevâıdün-Nefâis fî-Kavâıdil-Mecâlis*, ed. Mehmet Şeker (Ankara, 1997), s. 357.
55 Kritoboulos, *History*, s. 140.
56 Âşıkpaşazade, *Chronik*, bab 123, s. 132.
57 Solakzade, *Tarihi*, I, s. 361.
58 Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, IV, s. 107-8.
59 Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, IV, s. 108.
60 Selaniki, *Tarih*, I, s. 69.
61 Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi*, I. Kitap, s. 65-6.
62 Kritoboulos, *History*, 71, s. 140.
63 Nicolas de Nicolay, *Dans l'empire de Soliman le Magnifique*, ed. Marie-Christine Gomez- Géraud ve Stéphane Yérasimos (Paris, 1989), s. 134.
64 Domenico, *İstanbul*, s. 4.
65 Tursun Bey, *Tarih*, s. 70.
66 Careri, "Voyage", s. 71; Dimitri Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, 2 cilt, çev. Özdemir Çobanoğlu (İstanbul, 2005), I, s. 283, 541.
67 Cafer Efendi, *Risâle-i Mi'mâriyye. An Early-Seventeenth Century Ottoman Treatise on Architecture*, ed. Howard Crane (Leiden, 1987), s. 74.
68 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir* (İstanbul, 2001), s. 173, 172.
69 "Mimar Sinan'ın Hatıraları: 2, Kırkçeşme Sularını Nasıl Getirdim", *Hayat Tarih Mecmuası*, no. 6 (Temmuz 1966), s. 46.
70 Sanderson, *Travels*, s. 71.
71 Careri, "Voyage", s. 73.
72 Domenico, *İstanbul*, s. 4.
73 Domenico, *İstanbul*, s. 4.
74 "Kırkçeşme", s. 45-6.
75 Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi*, I. Kitap, s. 87; Topçular Kâtibi, *Tarihi*, I, s. 561.
76 Careri, "Voyage", s. 71.
77 Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi*, I. Kitap, s. 87.
78 Kantemir, *Tarihi*, I, s. 283.
79 Careri, "Voyage", s. 72.
80 Cengiz Orhonlu, "Mesleki Bir Kuruluş Olarak Kaldırımcılık ve Osmanlı Şehir Yolları Hakkında Bazı Düşünceler", Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, ed. Salih Özbaran (İzmir, 1984), s. 43.
81 Kuban, *İstanbul*, s. 112.
82 Barkan ve Ayverdi, *Tahrir Defteri*, s. xi.
83 Barkan ve Ayverdi, *Tahrir Defteri*, s. xv, n. 26.
84 Kuban, *İstanbul*, s. 112.
85 Kunter, "Türk Vakıfları", s. 127-8.

86 *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri* (Ankara, 1938), s. 207-8, tıpkıbasımı s. 65-72.
87 *Fatih*, s. 209-12, tıpkıbasımı s. 73-93.
88 *Fatih*, s. 212-13, tıpkıbasımı s. 65-72.
89 *Fatih*, s. 213-39, tıpkıbasımı s. 95-228.
90 *Fatih*, s. 213, tıpkıbasımı s. 93-5, s. 239-42, tıpkıbasımı s. 228-41.
91 *5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566)*, 2 cilt (Ankara, 1994), I, s. 60, hüküm 319, II, tıpkıbasımı s. 126-7.
92 Ünver, *Fatih Külliyesi*, s. 265, fn. 17.
93 Selaniki, *Tarih*, II, s. 485-6.
94 Ülker, *Emir Defteri*, s. 157-8, tıpkıbasımı s. 97, hüküm 328.
95 Roe, *Negotiations*, s. 64.
96 Selaniki, Tarih, II, s. 736.
97 Barkan ve Ayverdi, *Tahrir Defteri*, s. xxv.
98 Barkan ve Ayverdi, *Tahrir Defteri*, no. 395, s. 67-71; no. 1148, s. 201-2; no. 1727, s. 294.
99 Özcan, *Anonim*, p. 204.
100 Şahin ve Emecen, *Ahkâm Defteri*, s. 86, hüküm 309.
101 Selaniki, *Tarih*, II, s. 569.
102 Selaniki, *Tarih*, II, s. 741-2.
103 Selaniki, *Tarih*, II, s. 851.
104 Selaniki, *Tarih*, II, s. 826.
105 Ahmed Cavid, *Hadîka*, s. 16.
106 Ahmed Cavid, *Hadîka*, s. 16.
107 Selaniki, *Tarih*, II, s. 741-2.
108 Selaniki, *Tarih*, II, s. 851-2.
109 Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)* (Sivas, 1998), s. 67.
110 Abdülaziz Bey, *Osmanlı*, s. 251-2; Ercümend Ekrem Talu, *Geçmiş Zaman Olur Ki. Anılar* (Ankara, 2005), s. 63-4.
111 Sadri Sema, *Hatıraları*, s. 257-8.
112 Sadri Sema, *Hatıraları*, s. 239-43.
113 Ahmet Rasim, *Ramazan*, s. 26.
114 Tanpınar, *Beş Şehir*, s. 174.
115 Evliya Çelebi, *(Gördüklerim)*, s. 181.
116 Naima, *Tarih*, III, s. 1184-5.
117 Taylesanizade, *Tarihi*, s. 122.
118 İsazade, *Tarihi*, s. 205.
119 Taylesanizade, *Tarihi*, s. 184.
120 Peçevi, *Tarihi*, II, s. 451.

V TÜKETİM
(Sayfa 173-226)

1 Latifi, *Evsâf*, s. 42.
2 Kütükoğlu, "Lütfi Paşa Âsafnâmesi", s. 88-9.
3 Sanderson, *Travels*, s. 78-9.

4 Lithgow, *Discourse*, s. 136.
5 Careri, "Voyage", s. 68, 72.
6 Heberer, *Köle*, s. 312.
7 Pertusier, *Promenades*, s. 3.
8 Latifi, *Evsâf*, s. 13.
9 Şehrin ihtiyaçlarının tedariki konusunda, bkz. Salih Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları. Zahire Ticareti (1740-1840)* (İstanbul, 2001); Rhoads Murphey, "Provisioning İstanbul: the state and subsistence in the early modern Middle East", Rhoads Murphey, *Studies on Ottoman Society and Culture, 16th-18th Centuries* içinde (Aldershot, 2007), no. V.
10 Mübahat S. Kütükoğlu (ed.), *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri* (İstanbul, 1983), s. 7.
11 Aurelio Santa Croce, "Aurelio Santa Croce al séguito del bailo Marcantonio Barbaro, notizie da Costantinopoli", Pedani-Fabris, *Relazioni* XIV içinde, s. 230-1.
12 Taylesanizade, *Tarihi*, s. 408.
13 Aktepe, "İstanbul'un Nüfus Mes'elesi", s. 17.
14 Oğulukyan, *Ruznamesi*, s. 22.
15 Ülker, *Emir Defteri*, s. 44-5, tıpkıbasımı s. 26, hüküm 88.
16 Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicri*, s. 79-80, hüküm 4.
17 Ülker, *Emir Defteri*, s. 139, tıpkıbasımı s. 87, hüküm 268.
18 Cabi, *Tarihi*, I, s. 584.
19 Giovanni Moro, "Relazione di Giovanni Moro Bailo a Costantinopoli, 1590", Firpo, *Relazioni*, XIII içinde, s. 333.
20 Taylesanizade, *Tarihi*, s. 184.
21 Ahmed Vasif Efendi, *Ahbâr*, s. 71-2.
22 Ülker, *Emir Defteri*, s. 115, tıpkıbasımı s. 70, hüküm 218.
23 Ülker, *Emir Defteri*, s. 115, tıpkıbasımı s. 70, hüküm 218.
24 Sahillioğlu, *H.951-952 ve E-12321 Numaralı Mühimme*, s. 125-6, hüküm 158; s. 126-7, hüküm 159.
25 Heberer, *Köle*, s. 159-60.
26 Selaniki, *Tarih*, II, s. 592-3.
27 Selaniki, *Tarih*, I, s. 276.
28 Santa Croce, "Séguito del bailo Marcantonio Barbaro", s. 231.
29 Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicri*, s. 91-2, hüküm 27.
30 Cabi, *Tarihi*, I, s. 610.
31 Careri, "Voyage", s. 68.
32 Özcan, *Anonim*, s. 21.
33 Ahmed Cavid, *Hadîka*, s. 69.
34 Peçevi, *Tarihi*, II, s. 284.
35 Naima, Tarih, s. 1319-21; Gökyay, *Kâtip Çelebi*, s. 88-9.
36 Kütükoğlu, *Narh*, s. 6.
37 Naima, *Târih*, III, s. 1153.
38 Özcan, *Anonim*, s. 228.
39 Abdi, *Tarihi*, s. 29-30.
40 Abdi, *Tarihi*, s. 44.
41 Ubeydullah Kuçmani ve Ebubekir Efendi, *Asiler ve Gaziler*, s. 54.
42 Cabi, *Tarihi*, I, s. 387, 482, II, s. 741-2.
43 Cabi, *Tarihi*, II, s. 729.
44 Cabi, *Tarihi*, I, s. 485, 488, II, s. 741, 837.

45 Narhın yararlı bir açıklaması için bkz. Kütükoğlu, *Narh*, s. 4-38.
46 Kütükoğlu, "Lütfi Paşa Âsafnâmesi", s. 79-80.
47 Kütükoğlu, *Narh*, s. 91-338.
48 Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicri*, s. 91, hüküm 26; Gerlach, *Günlüğü*, I, s. 110.
49 Cabi, *Tarihi*, II, s. 775.
50 Topçular Kâtibi, *Tarihi*, I, s. 375.
51 Karal, *Hümayunları*, s. 105.
52 Kütükoğlu, "Lütfi Paşa Âsafnâmesi", s. 79.
53 Cabi, *Tarihi*, I, s. 597-8, II, s. 919, 929, 947, 1005.
54 Ülker, *Emir Defteri*, s. 45-6, tıpkıbasımı s. 27, hüküm 90.
55 Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600* (Londra, 2000), s. 89.
56 Şahin ve Emecen, *Ahkâm Defteri*, s. 88, hüküm 317.
57 Yaşar Yücel ve Selami Pulaha (ed.), *I. Selim Kanunnameleri (1512-1520)* (Ankara, 1995), s. 35, 154.
58 Selaniki, *Tarih*, I, s. 231-2.
59 Heberer, *Köle*, s. 213.
60 Alvise Contarmi, "Relazione di Costantinopoli de bailo Alvise Contarmi", Firpo, *Relazioni* içinde, s. 337.
61 Pertusier, *Promenades*, s. 82-3.
62 Cabi, *Tarihi*, II, s. 787-8.
63 Selaniki, *Tarih*, II, s. 826.
64 Pertusier, *Promenades*, s. 81-2; Murad Efendi, *Manzaraları*, s. 46-7.
65 Sadri Sema, *Hatıraları*, s. 33, 272-4; Alus, *İstanbul*, s. 289-91.
66 Pertusier, *Promenades*, s. 81-2.
67 Murad Efendi, *Manzaraları*, s. 46-7.
68 Lithgow, *Discourse*, s. 139.
69 Ahmed Vasif Efendi, *Ahbâr*, s. 180.
70 Hayrullah Efendi, *Avrupa Seyahatnamesi*, ed. Belkıs Altuniş-Gürsoy (Ankara, 2002), s. 29-30.
71 Taylesanizade, *Tarihi*, s. 93.
72 Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'a - Nüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, *C. XV*, ed. M. Münir Aktepe (Ankara, 1993), s. 57.
73 Reşid Rıza, *İttihad*, s. 179.
74 Gerlach, *Günlüğü*, II, s. 624.
75 Develi, *Risale-i Ganbe*, s. 28.
76 Ahmed Cavid, *Hadîka*, s. 195.
77 Ogier Ghiselin de Busbecq, *The Turkish Embassy Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*, çev. Edward Seymour Forster (Oxford, 1968), s. 61.
78 Busbecq, *Letters*, s. 61.
79 Ahmet Refik, *Hicri On İkinci Asırda*, s. 47, hüküm 6.
80 Gerlach, *Günlüğü*, II, s. 633-4.
81 Özcan, *Anonim*, s. 176.
82 Selaniki, *Tarih*, I, s. 347-8.
83 Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, III, s. 423-4.
84 Karal, *Hümayunları*, s. 100.
85 Karal, *Hümayunları*, s. 102.
86 Ahmet Refik, *Hicri On Üçüncü Asırda*, s. 11, hüküm 10.
87 Karal, *Hümayunları*, s. 101.

88 Ahmed Refik, *Hicri On Üçüncü Asırda*, s. 11, hüküm 10.
89 Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicri*, s. 47, hüküm 6.
90 Karal, *Hümayunları*, s. 136.
91 Selaniki, *Tarih*, II, s. 706.
92 Özcan, *Anonim*, s. 293.
93 Karal, *Hümayunları*, s. 136.
94 Ahmet Refik, *Hicri On Üçüncü Asırda*, s. 4, hüküm 4.
95 Cabi, *Tarihi*, II, s. 773.
96 Cabi, *Tarihi*, I, s. 562.
97 Karal, *Hümayunları*, s. 102.
98 Cabi, *Tarihi*, I, s. 564, 587-8, II, s. 772.
99 Topçular Kâtibi, *Tarihi*, II, s. 990.
100 Ahmed Refik, *Hicri On İkinci Asırda*, s. 86-8, hüküm 118.
101 Taylesanizade, *Tarihi*, s. 419.
102 Taylesanizade, *Tarihi*, s. 419.
103 Cabi, *Tarihi*, II, s. 753.
104 Selaniki, *Tarih*, II, s. 779-80.
105 Selaniki, *Tarih*, II, s. 706.
106 Karal, *Hümayunları*, s. 101-2.
107 Gerlach, *Günlüğü*, II, s. 634.
108 Sanderson, *Travels*, s. 202.
109 Abdi, *Tarihi*, s. 26; Destari, *Tarihi*, s. 2-3.
110 Naima, *Tarih*, III, s. 1164.
111 Taylesanizade, *Tarihi*, s. 342.
112 Ahmed Lütfi Efendi, *Tarihi*, c. XII, s. 96.
113 Naima, *Tarih*, I, s. 310.
114 Peçevi, *Tarihi*, I, s. 197.
115 Develi, *Risale-i Garibe*, s. 26.
116 Özcan, *Anonim*, s. 271.
117 Peçevi, *Tarihi*, I, s. 197.
118 Naima, *Tarih*, II, s. 756.
119 Naima, *Tarih*, II, s. 756.
120 Naima, *Tarih*, II, s. 756.
121 Gökyay, *Kâtip Çelebi*, s. 265.
122 Cabi, *Tarihi*, I, s. 518.
123 Develi, *Risale-i Garibe*, s. 23.
124 Abdülaziz Bey, *Osmanlı*, s. 244.
125 Gökyay, *Kâtip Çelebi*, s. 260-1.
126 Naima, *Tarih*, II, s. 756.
127 Peçevi, *Tarihi*, I, s. 197; Thévenot, *Voyages*, I, s. 80-1.
128 Taylesanizade, *Tarihi*, s. 415.
129 Cabi, *Tarihi*, I, s. 515.
130 Gökyay, *Kâtip Çelebi*, s. 267.
131 Özcan, *Anonim*, s. 20.
132 Barkan, "Fatih Câmi", s. 329.
133 Develi, *Risale-i Garibe*, s. 25.
134 Seyid Vehbi, *Sûrnâme*, s. 24.
135 Abdülaziz Bey, *Osmanlı*, s. 326-7.
136 Baronne Durand de Fontmagne, *Kırım Savaşı Sonrasında İstanbul Günleri*, çev. İsmail Yerguz (İstanbul, 2007), s. 275; Abdülaziz Bey, *Osmanlı*, s. 327.

137 Latifi, *Evsâf*, s. 52-3.
138 Özcan, *Anonim*, s. 256.
139 Evliya Çelebi, *(Gördüklerim)*, s. 208.
140 Selaniki, *Tarih*, II, s. 525.
141 Abdülaziz Bey, *Osmanlı*, s. 326.
142 Abdülaziz Bey, *Osmanlı*, s. 326.
143 Fontmagne, *İstanbul*, s. 275.
144 Peçevi, *Tarihi*, I, s. 42.
145 Naima, *Tarih*, II, s. 872-4.
146 Abdülaziz Bey, *Osmanlı*, s. 326.
147 Abdülaziz Bey, *Osmanlı*, s. 329.
148 Develi, *Risale-i Garibe*, s. 22, 35.
149 Ahmet Refik, *Hicri On İkinci Asırda*, s. 83-4, hüküm 113.
150 Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi*, I. Kitap, s. 312-13.
151 Düzdağ, *Ebussuûd Efendi*, s. 148, hüküm 720, s. 147-8, hüküm 716, 717.
152 Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi*, I. Kitap, s. 313.
153 Gelibolulu Mustafa Âli, *Mevâidün*, s. 366.
154 Peçevi, *Tarihi*, I, s. 196. Gelibolulu Mustafa Âli, *Mevâıdün*, s. 363, bunların İstanbul'a geliş tarihini 1552/53 olarak belirtirken, Kâtip Çelebi 1543 tarihini verir (Gökyay, *Kâtip Çelebî*. 267).
155 Peçevi, *Tarihi*, I, s. 198, n. 1.
156 Gökyay, *Kâtip Çelebi*, s. 267-8.
157 Naima, *Tarih*, II, s. 755-6.
158 Naima, *Tarih*, II, s. 755-6.
159 Düzdağ, *Ebussuûd Efendi*, s. 149, hüküm 724.
160 Cabi, *Tarihi*, I, s. 591.
161 Peçevi, *Tarihi*, I, s. 196.
162 Cabi, *Tarihi*,1, s. 182.
163 Özcan, *Anonim*, s. 232.
164 Özcan, *Anonim*, s. 162.
165 Ahmet Refik, *Hicri On Üçüncü Asırda*, s. 4, hüküm 5.
166 Gelibolulu Mustafa Âli, *Mevâıdün*, s. 363-4.
167 Francis Marion-Crawford, *1890'larda İstanbul*, çev. Şeniz Türkömer (İstanbul, 2006), s. 72.
168 Murad Efendi, *Manzaraları*, s. 69.
169 Taylesanizade, *Tarihi*, s. 193.
170 Taylesanizade, *Tarihi*, s. 331.
171 Taylesanizade, *Tarihi*, s. 189.
172 Develi, *Risale-i Garibe*, s. 34.
173 Çeşmizade, *Tarihi*, s. 25.
174 Gelibolulu Mustafa Âli, *Sûr*, s. 186-7.
175 Gelibolulu Mustafa Âli, *Sûr*, s. 188.
176 Latifi, *Evsâf*, s. 58.
177 Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi*, I. Kitap, s. 184.
178 Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi*, I. Kitap, s. 314.
179 Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi*, I. Kitap, s. 184.
180 Develi, *Risale-i Garibe*, s. 35.
181 Naima, *Tarih*, I, s. 177.
182 Peçevi, *Tarihi*, II, s. 322.

183 Ahmed Cavid, *Hadîka,* s. 216.
184 Ahmed Cavid, *Hadîka*, s. 216-17.
185 Selaniki, *Tarih*, I, s. 52.
186 Selaniki, *Tarih*, I, s. 52.
187 Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicri*, s. 141, hüküm 8, s. 146-7, hüküm 15, s. 141-2, hüküm 9, s. 50-1, hüküm 12.
188 Selaniki, *Tarih*, II, s. 597; Ahmed Cavid, *Hadîka*, s. 215.
189 Ahmed Cavid, *Hadîka*, s. 215; Selaniki, *Tarih, II,* s. 597.
190 Ahmed Cavid, *Hadîka*, s. 215-16.
191 Naima, *Tarih*, II, s. 792.
192 Naima, *Tarih*, II, s. 792.
193 Ahmed Cavid, *Hadîka*, s. 216.
194 Ahmed Cavid, *Hadîka*, s. 216-17; Özcan, *Anonim,* s. 10-11.
195 Karal, *Hümayunları*, s. 99-100.
196 Cabi, *Tarihi,* I, s. 22.
197 Karal, *Hümayunları*, s. 99-100.
198 Özcan, *Anonim*, s. 4.
199 Ahmed Cavid, *Hadîka*, s. 215-16.
200 Ahmed Cavid, *Hadîka*, s. 215.
201 Ahmed Cavid, *Hadîka*, s. 216.
202 Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi,* I. Kitap, s. 184.
203 Gerlach, *Günlüğü,* II, s. 522.
204 Sahillioğlu, *H. 951-952 ve E-12321 Numaralı Mühimme,* s. 216, hüküm 281.
205 Gerlach, *Günlüğü*, II, s. 521.
206 Ahmed Cavid, *Hadîka*, s. 211.
207 Ahmed Cavid, *Hadîka*, s. 225-6.
208 Ahmed Cavid, *Hadîka*, s. 218.
209 Peçevi, *Tarihi*, I, s. 71-2. Ayrıca bkz. Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Tarihi*, II, s. 528-9; Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)* (İstanbul, 1998), s. 230-8.
210 Ahmed Cavid, *Hadîka*, s. 215-16.
211 Cabi, *Tarihi*, I, s. 22.
212 Cabi, *Tarihi,* I, s. 22.
213 Cabi, *Tarihi*, I, s. 22.
214 Cabi, *Tarihi*, I, s. 22.
215 Cabi, *Tarihi,* I, s. 22.
216 Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi*, I. Kitap, s. 134.
217 Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi,* I. Kitap, s. 184.
218 Ahmed Cavid, *Hadîka*, s. 218.
219 Ahmet Rasim, *Fuhş-i Atik,* s. 79.
220 Ahmed Cavid, *Hadîka*, s. 216-17.
221 Ahmed Cavid, *Hadîka*, s. 216-17.
222 Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi,* I. Kitap, s. 315.
223 Ahmed Cavid, *Hadîka*, s. 216-17.
224 Gerlach, *Günlüğü*, II, s. 527.
225 Latifi, *Evsâf,* s. 49.
226 Develi, *Risale-i Ganbe,* s. 35-6.
227 Latifi, *Evsâf,* s. 49.
228 Develi, *Risale-i Garibe*, s. 23.

229 Lithgow, *Discourse*, s. 155.
230 Ahmet Rasim, *Fuhş-i Atik*, s. 176-7; Abdülaziz Bey, *Osmanlı*, s. 333.
231 Cabi, *Tarihi*, II, s. 903.
232 Develi, *Risale-i Garibe*, s. 25.
233 Develi, *Risale-i Garibe*, s. 25.
234 Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi*, I. Kitap, s. 184.
235 Selaniki, *Tarih*, II, s. 546.
236 Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicri*, s. 46, hüküm 8.
237 Kütükoğlu, *Narh*, s. 257-8.
238 Lithgow, *Discourse*, s. 136.
239 Sanderson, *Travels*, s. 78-9.
240 Careri, "Voyage", s. 72.
241 Yücel ve Pulaha, *I. Selim Kanunnameleri*, s. 65.
242 Develi, *Risale-i Garibe*, s. 40.
243 *"Voyage to Constantinople" [an article on Picturesque Voyage to Constantinople and the Shores of the Bosphorus. From the Drawings of M. Melling...], La Belle Assemblée; or, Bell's Court and Fashionable Magazine*, sayı 79 (1816), s. 334.
244 Latifi, *Evsâf*, s. 40.
245 Latifi, *Evsâf*, s. 40.
246 Develi, *Risale-i Garibe*, s. 40.
247 Lithgow, *Discourse*, s. 136-8.
248 Cabi, *Tarihi*, II, s. 941.

VI BAHÇELER, MESİRELER, PİYASA GEZMELERİ (Sayfa 227-272)

1 John Covel, "Extracts from the diaries of Dr John Covel", J. T. Bent (ed.), *Early Voyages and Travels in the Levant* içinde (Londra, 1893), s. 152; Topçular Kâtibi, *Tarihi*, II, s. 1161.
2 Schweigger, *Ein newe Reyssbeschreibung*, s. 175; Ahmet Rasim, *Şehir Mektupları*, ed. Nuri Akbayar (İstanbul, 2005), s. 321; Philippe du Fresne-Canaye, *Le Voyage du Levant de Philippe du Fresne-Canaye (1573)* (Paris, 1897), s. 117-18; Quiclet, *Les Voyages de M. Quiclet à Constantinople* (Paris, 1664), s. 175; Leyla (Saz) Hanımefendi, *The Imperial Harem of the Sultans. Daily Life at the Çırağan Palace During the 19th Century*, çev. Landon Thomas (İstanbul, 1999), s. 172; Thomas Dallam, "The Diary of Master Thomas Dallam 1599-1600", Bent, *Levant* içinde, s. 64.
3 Özcan, *Anonim*, s. 199.
4 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Hayatı*, s. 215-16.
5 Selaniki, *Tarih*, II, s. 601.
6 Gerlach, *Günlüğü*, II, s. 535, 1, s. 118-19; Schweigger, *Yolculuk*, s. 194.
7 Peçevi, *Tarihi*, II, s. 486; Gerlach, *Günlüğü*, I, s. 118-19; Heberer, *Köle*, s. 314-15; Schweigger, *Yolculuk*, s. 194; Naima, *Tarih*, III, s. 1354-5.
8 Costantino Garzoni, "Relazione dell'impero ottomano del senatore Costantino Garzoni stato all'ambasciera di Costantinopoli nel 1573", Albèri, *Relazioni* içinde, Seri III, I, s. 385.
9 Develi, *Risale-i Garibe*, s. 28.

10 Gerlach, *Günlüğü*, I, s. 289-90, 337.
11 Düzdağ, *Ebussuûd Efendi*, s. 55, hüküm 154.
12 Ülker, *Emir Defteri*, tıpkıbasımı s. 142 ve 88, hüküm 272; Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicri*, s. 41-2, hüküm 6 ve 7.
13 Develi, *Risale-i Garibe*, s. 24.
14 Karal, *Hümayunları*, s. 97.
15 Careri, "Voyage", s. 77.
16 Cabi, *Tarihi*, I, s. 477, 484.
17 Bon, *Description*, s. 5-6.
18 Fresne-Canaye, *Voyage*, s. 93.
19 George Sandys, *Sandys Travailes* (Londra, 1658), s. 24.
20 Jacob Spon ve George Wheler, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grece, et du Levant fait aux années 1675 et 1676*, 2 cilt (Amsterdam 1679), I, s.170.
21 Smith, *Constantinople*, s. 59.
22 Brassey, *Sunshine*, s. 51.
23 Forbin, *Travels*, s. 14.
24 Smith, *Constantinople*, s. 58.
25 Sarkis Sarraf Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, çev. Elmon Hançer ve ed. Ara Kalayciyan (İstanbul, 1996), s. 55.
26 I. B. Tavernier, *Nouvelle Relation de l'interior du serrail du Grand Seigneur* (Amsterdam, 1678), s. 257; Quiclet, *Voyages*, s. 213; Edmund Chishull, *Travels in Turkey and Back to England* (Londra, 1747), s. 44.
27 Eremya Çelebi Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi. XVII. Asırda İstanbul*, çev. ve ed. H. D. Andreasyan (İstanbul, 1952), s. 51; Hovhannesyan, *Payitaht*, s. 58-9.
28 Eremya Çelebi, *İstanbul*, s. 34-5.
29 Schweigger, *Ein newe Reyssbeschreibung*, s. 126.
30 Chishull, *Travels*, s. 39.
31 Kritoboulos, *History*, s. 208.
32 Giovanantonio Menavino, *I cinque libri della legge, religione et vita de'Turchi: et della corte, et d'alcune guerre del Gran Turco: di Giovanantonio Menavino Genovese da Vultri* (Venedik, 1548), s. 90; *Bassano, Costumi*, f. 17r; Nicolay, *L'empire*, s. 127; Domenico, *İstanbul*, s. 20; *Frédéric Lacroix, Guide de voyageur à Constantinople et dans ses environs* (Paris, 1839), s. 25; Bon, *Description*, s. 5.
33 A. H. Wratislaw, *Adventures of Baron Wenceslas Wratislaw of Mitrowitz* (Londra, 1862), s. 75; A. H. Wratislaw, *Baron W. Wratislaw'ın Anıları, 16. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'undan Çizgiler*, çev. M. Süreyya Dilmen (İstanbul, 1981), s. 69.
34 Peçevi, *Tarihi*, II, s. 442.
35 Louis Deshayes Courmenin, *Voiage de Levant fait per le Commandement du Roy par le Sr. D.C.* (Paris, 1629), s. 167; Garzoni, "Relazione", s. 393; Sandys, *Travailes*, s. 25; Bernardo Navagero, "Relazione dell'impero ottomano del clarissimo Bernardo Navagero stato Bailo a Costantinopoli fatta in pregadi nel mese di febbraio de 1553", Albèri, *Relazioni* içinde, Serie III, I, s. 52. Lacroix, *Guide*, s. 26, bahçeleri "koskocaman" diye tasvir eder; Quiclet, *Voyages*, s. 209; Courmenin, *Voiage*, s. 167.
36 Bon, *Description*, s. 5.
37 Chishull, *Travels*, s. 45; Tavernier, *Nouvelle*, s. 257; Arnold von Harff, *The Pilgrimage of Arnold von Harff*, çev. ve ed. Malcolm Letts (Londra, 1946), s. 241-2.
38 Dallam, "Diary", s. 78.
39 Dallam, "Diary", s. 61.
40 Quiclet, *Voyages*, s. 190; Sandys, *Travailes*, s. 25.

41 Bon, *Description*, s. 9.
42 Bon, *Description*, s. 5.
43 Tavernier, *Nouvelle*, s. 261-2.
44 Harff, *Pilgrimage*, s. 241.
45 Chishull, *Travels*, s. 45.
46 Fresne-Canaye, *Voyage*, s. 90.
47 Thévenot, *Voyages*, I, s. 69.
48 Ahmet Refik, *Hicri On Birinci Asırda*, s. 3, hüküm 6, s. 9, hüküm 17; Ahmet Refik, *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)* (İstanbul, 1935), s. 6, hüküm 14.
49 Garzoni, "Relazione", s. 394.
50 Daniello de'Ludovisi, "Relazione dell'impero ottomano riferita in Senato dal secretario Daniello de'Ludovisi a dì 3 giugno del 1534", Albèri, *Relazioni* içinde, Seri III, I, s. 13.
51 Navagero, "Relazione", s. 52.
52 Dallam, "Diary", s. 62.
53 Domenico, *İstanbul*, s. 25.
54 Navagero, "Relazione", s. 52.
55 Quiclet, *Voyages*, s. 209, 210; Courmenin, *Voiage*, s. 168.
56 De la Croix, *Mémoires du Sieur de la Croix cy-devant secretaire de l'ambassade de Constantinople*, 2 cilt (Paris, 1684), I, 3. mektup, s. 146.
57 Tavernier, *Nouvelle*, s. 261.
58 Tavernier, *Nouvelle*, s. 30-1.
59 Quiclet, *Voyages*, s. 210; Courmenin, *Voiage*, s. 168.
60 Menavino, *Libri*, s. 98.
61 Menavino, *Libri*, s. 98.
62 Domenico Trevisano, "Relazione dell'impero ottomano del clarissimo Domenico Trevisano tornado Bailo da Costantinopli sulla fine de 1554", Albèri, *Relazioni* içinde, Serie III, I, s. 130; Navagero, "Relazione", s. 52.
63 Quiclet, *Voyages*, s. 210; Courmenin, *Voiage*, s. 168.
64 Menavino, *Libri*, s. 98.
65 Dallam, "Diary", s. 62.
66 Menavino, *Libri*, s. 98.
67 De la Croix, *Mémoires*, s. 146.
68 Tavernier, *Nouvelle*, s. 30.
69 Menavino, *Libri*, s. 98.
70 Quiclet, *Voyages*, s. 210; Courmenin, *Voiage*, s. 168.
71 Quiclet, *Voyages*, s. 210.
72 Menavino, *Libri*, s. 98; Dallam, "Diary", s. 62; Tavernier, *Nouvelle*, s. 258-9.
73 Menavino, *Libri*, s. 98.
74 Bon, *Description*, s. 66.
75 Quiclet, *Voyages*, s. 210; Courmenin, *Voiage*, s. 168.
76 Bon, *Description*, s. 145-6; Thévenot, *Voyages*, I, s. 69.
77 Sanderson, *Travels*, s. 89.
78 Navagero, "Relazione", s. 52.
79 Navagero, "Relazione", s. 53.
80 Tavernier, *Nouvelle*, s. 30-1.
81 Navagero, "Relazione", s. 52-3.
82 Bon, *Description*, s. 67.
83 Eremya Çelebi, *İstanbul*, s. 56.

84 Eremya Çelebi, *İstanbul*, s. 57.
85 Emmanuel Piloti, *L'Egypte au commencement du quinzième siècle d'après le traité d'Emmanuel Piloti de Crète (incipit 1420)*, ed. P.-H. Dopp (Kahire, 1950), s. 113.
86 Dallam, "Diary", s. 62.
87 Guillaume-Joseph Grelot, *A Late Voyage to Constantinople* (Londra, 1683), s. 43-4.
88 Tavernier, *Nouvelle*, s. 262. Bu tip bir şüphecilik Kaptan Frankland'in seyahatleri hakkındaki bir yazıda da göze çarpar; orada yazar, Frankland'in Şam'daki bahçelere dair yorumlarını alıntıladıktan sonra, "Mr. Buckland bahçelerin varlığını inkâr etmektedir. Kaptan Frankland, belki de işlenmemiş korulukları bakımsız çiçek bahçeleriyle karıştırmış" der (*Ladies' Museum*, 1 Ağustos 1829, s. 105).
89 "The Seraglio of the Grand Signior at Constantinople", *Ladies' Cabinet of Fashion, Music and Romance*, 1 Mart 1834 Cumartesi, s. 164-5.
90 "The Seraglio of the Grand Signior at Constantinople", *Ladies' Cabinet of Fashion, Music and Romance*, 1 Nisan 1834 Salı, s. 256.
91 Grelot, *Voyage*, s. 77-8.
92 Courmenin, *Voiage*, s. 167; Quiclet, *Voyages*, s. 208.
93 Tavernier, *Nouvelle*, s. 258-9.
94 Chishull, *Travels*, s. 45.
95 Wratislaw, *Adventures*, s. 75; Wratislaw, *Anıları*, s. 69.
96 Busbecq, *Letters*, s. 39-40.
97 Lorenzo Bernardo, "Relazione dell'impero ottomano di Lorenzo Bernardo 1592", Albèri, *Relazioni* içinde, seri III, II, s. 352.
98 Courmenin, *Voiage*, s. 175.
99 Bon, *Description*, s. 14.
100 Gianfranco Morosini, "Relazioni", Albèri, *Relazioni* içinde, seri III, III, s. 281.
101 "The Seraglio of the Grand Signior at Constantinople", *Ladies' Cabinet of Fashion, Music and Romance*, 1 Mart 1834 Cumartesi, s. 161.
102 *La Belle Assemblée; or, Bell's Court and Fashionable Magazine*, sayı 79, s. 335.
103 "The Seraglio of the Grand Signior at Constantinople", *Ladies' Cabinet of Fashion, Music and Romance*, 1 Nisan 1834 Salı, s. 253.
104 Fresne-Canaye, *Voyage*, s. 87-8.
105 Smith, *Constantinople*, s. 313, 133, 135, 160.
106 Joseph Pitton de Tournefort, *A Voyage in the Levant*, 2 cilt (Londra, 1718), II, s. 65; Tournefort, *Relations*, II, s. 82.
107 Gerlach, *Günlüğü*, II, s. 534.
108 Develi, *Risale-i Garibe*, s. 37.
109 H. G. Dwight, *Constantinople. Old and New* (New York, 1915), s. 227.
110 Münir Süleyman Çapanoğlu'nun notlarından, Reşad Ekrem Koçu, *Tarihte İstanbul Esnafı* içinde (İstanbul, 2003), s. 67.
111 Çapanoğlu notlarından, Koçu, *Esnafı* içinde, s. 69.
112 Dwight, *Constantinople*, s. 227-8.
113 Mehmet Kaplan, *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar. 1* (İstanbul, 1976), s. 146.
114 Kaplan, *Araştırmalar*, s. 143.
115 Frédéric Bauden (ed.), *Le Voyage à Smyrne. Un manuscript d'Antoine Galland (1678)* (Paris, 2000), s. 202.
116 Wratislaw, *Adventures*, s. 74-5; Wratislaw, *Anıları*, s. 69.
117 Chishull, *Travels*, s. 39; padişahın Kadıköy'deki yazlık köşklerinden birinin bahçesi bunun istisnalarındandı.
118 Bauden, *Galland*, s. 201.

119 Careri, "*Voyage*", s. 76.
120 De la Croix, *Mémoires*, I, 3. mektup, s. 146.
121 Courmenin, *Voiage*, s. 167; Quiclet, *Voyages*, s. 208.
122 Tavernier, *Nouvelle*, s. 258-9.
123 Bauden, *Galland*, s. 192.
124 Hovhannesyan, *Payitaht*, s. 61.
125 Schweigger, *Ein newe Reyssbeschreibung*, s. 123.
126 "Relazione anonima della Guerra di Persia dall'anno 1553 e di molti altri particolari", Albèri, *Relazioni* içinde, Seri III, I, s. 221.
127 Bon, *Description*, s. 132-3.
128 Dallam, "*Diary*", s. 62.
129 Menavino, *Libri*, s. 98.
130 Bon, *Description*, s. 133.
131 Bon, *Description*, s. 133.
132 Busbecq, *Letters*, s. 30.
133 Tavernier, *Nouvelle*, s. 257.
134 Menavino, *Libri*, s. 98.
135 Quiclet, *Voyages*, s. 211.
136 Schweigger, *Ein newe Reyssbeschreibung*, s. 123.
137 Menavino, *Libri*, s. 98.
138 Bon, *Description*, s. 133.
139 Hicri 1110'da yazılan Übeydi Efendi'nin *Netayicülezhar*'ında kayıtlı, Koçu, *Esnafı*, s. 63.
140 Wratislaw, *Adventures*, s. 75; Wratislaw, *Anıları*, s. 70.
141 Spon ve Wheler, *Voyage*, I, s. 160.
142 Brassey, *Sunshine*, s. 52.
143 Brassey, *Sunshine*, s. 65.
144 Grelot, *Voyage*, s. 71.
145 Brassey, *Sunshine*, s. 65.
146 Smith, *Constantinople*, s. 60.
147 Covel, "Diaries", s. 168.
148 Andrea Badoaro, "Relazione dell'impero ottomano di Andrea Badoaro stato ambasciatore a Costantinopoli per la confermazione della pace col Turco l'anno 1573", Albèri, *Relazioni* içinde, Seri III, I, s. 352-3.
149 Grelot, *Voyage*, s. 59.
150 Eremya Çelebi, *İstanbul*, s. 50.
151 Sadri Sema, *Hatıraları*, s. 37.
152 Abdülaziz Bey, *Osmanlı*, s. 218.
153 Abdülaziz Bey, *Osmanlı*, s. 219-22.
154 Courmenin, *Voiage*, s. 169.
155 Abdülaziz Bey, *Osmanlı*, s. 218.
156 Covel, "Diaries", s. 141.
157 Tavernier, *Voyages*, s. 86-7.
158 Covel, "Diaries", s. 176.
159 Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi*, I. Kitap, s. 192.
160 Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi*, I. Kitap, s. 209.
161 Evliya Çelebi, (*Gördüklerim*), s. 328-31.
162 Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi*, I. Kitap, s. 207.
163 Köprülüzade Mehmet Fuat, *Eski Şairlerimiz. Divan Edebiyatı Antolojisi* (İstanbul, 1934), s. 575.

164 Ahmed Cavid, *Hadîka*, s. 37.
165 Abdi, *Tarihi*, s. 45.
166 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Hayatı*, s. 110-16.
167 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Bir Zamanlar İstanbul* (İstanbul, t.y.), s. 213.
168 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Hayatı*, s. 111.
169 Alus, *İstanbul*, s. 30.
170 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Hayatı*, s. 112.
171 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *İstanbul*, s. 203.
172 Alus, *İstanbul*, s. 29.
173 Dwight, *Constantinople*, s. 145-6.
174 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *İstanbul*, s. 115.
175 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *İstanbul*, s. 116.
176 Refik Halit Karay, "The Peach Orchards", Fahir İz (çev. ve ed.), *An Anthology of Modern Turkish Short Stories* içinde (Minneapolis ve Chicago, 1978), s. 78-86.
177 Cabi, *Tarihi*, I, s. 540.
178 Hovhannesyan, *Payitaht*, s. 58.
179 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Hayatı*, s. 125.
180 Abdülaziz Bey, *Osmanlı*, s. 297-8.
181 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Hayatı*, s. 119-33.
182 Abdülaziz Bey, *Osmanlı*, s. 291-8; Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *İstanbul*, s. 200-18.
183 Refi' Cevad Ulunay, *Eski İstanbul Yosmaları* (İstanbul, t.y.), s. 10.
184 Abdülaziz Bey, *Osmanlı*, s. 290-1.
185 Abdülaziz Bey, *Osmanlı*, s. 290.
186 Alus, *İstanbul*, s. 44.
187 Alus, *İstanbul*, s. 85.
188 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *İstanbul*, s. 131.
189 Ahmet Rasim, *Fuhş-i Atik*, s. 201. Onun genel olarak şifreli dili anlattığı kısım için bkz. s. 198-204.
190 Leyla (Saz) Hanımefendi, *Harem*, s. 145-9.
191 Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 13.
192 Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 13.
193 Nahid Sırrı Örik, *Bilinmeyen Yaşamlarıyla Saraylılar*, ed. Alpay Kabacalı (İstanbul, 2006), s. 37.
194 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Hayatı*, s. 131-2.
195 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Hayatı*, s. 132.
196 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *İstanbul*, s. 218-19.
197 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *İstanbul*, s. 218-19.
198 Develi, *Risale-i Garibe*, s. 36.
199 Develi, *Risale-i Garibe*, s. 24.
200 Ahmet Refik, *Hicri On İkinci Asırda*, s. 174-5, hüküm 210.
201 Selaniki, *Tarih*, II, s. 677.
202 Ülker, *Emir Defteri*, s. 69, tıpkıbasımı s. 42, hüküm 133.
203 Cabi, *Tarihi*, I, s. 476-7.
204 Cabi, *Tarihi*, I, s. 210.
205 Hovhannesyan, *Payitaht*, s. 59-60.
206 Cabi, *Tarihi*, I, s. 210.
207 Cabi, *Tarihi*, II, s. 958-9.
208 Şevket Rado (ed.), *Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Fransa Seyahatnamesi* (İstanbul, 1970), s. 26.

209 Rado, *Yirmisekiz*, s. 26.
210 Rado, *Yirmisekiz*, s. 58-60.
211 Rado, *Yirmisekiz*, s. 62-4.
212 Rado, *Yirmisekiz*, s. 66.
213 Hovhannesyan, *Payitaht*, s. 34.
214 Zeynep Çelik, *The Remaking of İstanbul. Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century* (Berkeley, Los Angeles, Londra, 1993), s. 52-3.
215 Çelik, *İstanbul*, s. 110-25.
216 Baki Asiltürk, *Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa* (İstanbul, 2000) içinde alıntı, s. 547; Şerafeddin Mağmumi, *Bir Osmanlı Doktorunun Seyahat Anıları, Avrupa Seyahat Hatıraları*, ed. Nazım H. Polat ve Harid Fedai (İstanbul, 2008), s. 289-90.
217 Brassey, *Sunshine*, s. 52.
218 Topuzlu, *Hatıralarım*, s. 114-15.
219 Asiltürk, *Avrupa* içinde alıntı, s. 547.
220 Topuzlu, *Hatıralarım*, s. 132.
221 Topuzlu, *Hatıralarım*, s. 130-1.
222 Topuzlu, *Hatıralarım*, s. 137.
223 Brassey, *Sunshine*, s. 69.
224 Topuzlu, *Hatıralarım*, s. 136.

VII HAMAMLAR
(Sayfa 273-296)

1 Basmajean, *Life*, s. 148-9.
2 Kritoboulos, *History*, 55, s. 105.
3 Robert Dankoff, *An Ottoman Mentality. The World of Evliya Çelebi*, Gottfried Hagen'in sonsözü ile (Leiden ve Boston, 2004), s. 50.
4 Dankoff, *Mentality*, s. 69.
5 Bassano, *Costumi*, f. 2v.
6 Schweigger, *Ein newe Reyssbeschreibung*, s. 116.
7 Fresne-Canaye, *Voyage*, s. 93.
8 Domenico, *İstanbul*, s. 2.
9 Sandys, *Travailes*, s. 25.
10 Bon, *Description*, s. 182.
11 Yüksel Yoldaç-Demircanlı, *İstanbul Mimârisi İçin Kaynak Olarak Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi* (İstanbul, t.y.), s. 376-428.
12 Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi*, I. Kitap, s. 138, 136-7.
13 De la Croix, *Mémoires*, I, 3. mektup, s. 132.
14 İnciciyan, *İstanbul*, s. 23.
15 Lacroix, *Guide*, s. 22.
16 Gelibolulu Mustafa Âli, *Mevâıdün*, s. 355-6.
17 Reşad Ekrem Koçu, "Bey Hamamı", Reşad Ekrem Koçu (ed.), *İstanbul Ansiklopedisi* içinde (İstanbul, 1961), V, s. 2637-8.
18 Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi*, I. Kitap, s. 290-1.
19 Abdülaziz Bey, *Osmanlı*, s. 300. Bu tahminen Sandys, *Travailes*, s. 54'te geçen maddenin aynısı.

20 Abdürrahim Efendi Menteşzade, *Fetâvâ-yi Abdürrahim Efendi, I-II* (İstanbul, 1827), II, s. 551, 553-4, Tahsin Özcan, *Fetvalar Işığında Osmanlı Esnafı* içinde alıntı (İstanbul, 2003), s. 222.
21 Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi,* I. Kitap, s. 290-1.
22 Yücel ve Pulaha, *I. Selim Kanunnameleri*, s. 67, 119, 200-1, tıpkıbasımı 43b-44a.
23 Kütükoğlu, *Narh,* s. 260-1.
24 Develi, *Risale-i Garibe,* s. 40.
25 Develi, *Risale-i Garibe*, s. 40.
26 Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l fetâvâ maa'n nukûl* (İstanbul, 1266), s. 559, Özcan, *Fetvalar* içinde alıntı, s. 217.
27 Basiretçi Ali Efendi, *Mektupları,* s. 378.
28 Basiretçi Ali Efendi, *Mektupları,* s. 378.
29 Ahmed Şerif, *Anadolu'da Tanin,* ed. Mehmed Çetin Börekçi (Ankara, 1999), I, s. 419.
30 11 Mayıs 1314: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, Y. A. RES. 99-32.
31 "Kastamonu Vilayetinde Teşkil Olunacak Memleket Hastahaneleri ve Seyyar Heyet-i Tıbbiye Hakkında Nizamname", 32. Madde, *Düstur,* 2. Basım içinde (Dersaadet, 1330), II, s. 337-8.
32 "Kastamonu", 35. Madde, s. 338.
33 Abdülaziz Bey, *Osmanlı,* s. 324-5.
34 Develi, *Risale-i Garibe*, s. 40.
35 Karal, *Hümayunları*, s. 96.
36 Aktepe, "İstanbul'un Nüfus Mes'elesi", s. 10-12, 18.
37 Cabi, *Tarihi*, I, s. 515-16.
38 Yücel ve Pulaha, *I. Selim Kanunnameleri*, s. 37, 92, 157, tıpkıbasımı 7b.
39 Develi, *Risale-i Garibe*, s. 24.
40 Ahmet Refik, *Hicri On Birinci Asırda*, s. 18, hüküm 35.
41 Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicri*, s. 141-2, hüküm 9.
42 Düzdağ, *Ebussuûd Efendi*, s. 55, hüküm 154.
43 Düzdağ, *Ebussuûd Efendi*, s. 54, hüküm 147.
44 Menteşzade, *Fetâvâ-yı Abdürrahim Efendi*, II, s. 576, Özcan, *Fetvalar* içinde, s. 214.
45 Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 2 cilt (İstanbul, 1312), II, s. 256, Özcan, *Fetvalar* içinde alıntı, s. 214.
46 Menteşzade, *Fetâvâ-yı Abdürrahim Efendi*, II, s. 575-6, Özcan, *Fetvalar* içinde alıntı, s. 214.
47 Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicri*, s. 141-2, hüküm 9.
48 Cabi, *Tarihi*, I, s. 490.
49 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Hayatı*, s. 5.
50 Münevver Alp, "Eski İstanbul Hamamları ve Gezmeleri", *Türk Folklor Araştırmaları*, no. 179 (Haziran 1964), s. 3423-5, I. Gündağ Kayaoğlu ve Ersu Pekin (ed.), *Eski İstanbul'da Gündelik Hayat* içinde tekrar basım (İstanbul, 1992), s. 57-8.
51 Lady Mary Wortley Montagu böyle bir *gelin hamamı* tasviri yaparak, bunu "Theocritus'un yazdığı Helen'in düğün kasidesi"ne benzetmişti, *Letters*, s. 134-5.
52 Haris Spataris, *Biz İstanbullular Böyleyiz! Fener'den Anılar 1906-1922*, çev. Iro Kaplangı (İstanbul, 2004), s. 219; İrfan Orga, *Portrait of a Turkish Family* (Londra, 1950), s. 18.
53 Spataris, *İstanbullular*, s. 217.
54 Orga, *Portrait*, s. 17.
55 Cabi, *Tarihi*, I, s. 392.
56 Cabi, *Tarihi*, I, s. 507.

57 Yücel ve Pulaha, *I. Selim Kanunnameleri*, s. 67, 119, 200-1, tıpkıbasımı 43b-44a.
58 Kütükoğlu, *Narh*, s. 261.
59 Spataris, *İstanbullular*, s. 217; Orga, *Portrait*, s. 19.
60 Basmajean, *Life*, s. 150.
61 Orga, *Portrait*, s. 17.
62 Spataris, *İstanbullular*, s. 216.
63 Spataris, *İstanbullular*, s. 216.
64 Spataris, *İstanbullular*, s. 216.
65 Edward William Lane, *An Account of the Manners and the Customs of the Modern Egyptians*, 2 cilt (Londra, 1836), II, s. 36.
66 Abdülaziz Bey, *Osmanlı*, s. 299.
67 Aynı tema geleneksel tiyatro olan orta oyununda da karşımıza çıkar; Abdülaziz Bey, *Osmanlı*, s. 403.
68 Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi*, I. Kitap, s. 310.
69 Muhittin Sevilen, "Çifte Hamamlar Oyunu Yahut Karagöz'ün Dayak Yemesi", Muhittin Sevilen, *Karagöz* içinde (İstanbul, 1969), s. 92-112. Hayali Küçük Ali adıyla bilinen Muhittin Sevilen, Türk gölge oyununun son büyük ustalarından biriydi.
70 Sevilen, "Çifte Hamamlar", s. 112.
71 Pardoe, *Beauties of the Bosphorus*, s. 13.
72 Spandounes, *Origin*, s. 134.
73 Busbecq, *Letters*, s. 119-20.
74 Grelot, *Voyage*, s. 187.
75 Tournefort, *Voyage*, II, s. 66; Tournefort, *Relations*, II, s. 85.
76 Tournefort, *Voyage*, II, s. 65; Tournefort, *Relations*, II, s. 85.
77 Thévenot, *Voyages*, I, s. 94.
78 Bassano, *Costumi*, f. 2v.
79 Tournefort, *Voyage*, II, s. 66; Tournefort, *Relations*, II, s. 85-6.
80 Sandys, *Travailes*, s. 54.
81 Grelot, *Voyage*, s. 187.
82 Sanderson, *Travels*, s. 78.
83 Tournefort, *Voyage*, II, s. 65; Tournefort, *Relations*, II, s. 85-6.
84 Thévenot, *Voyages*, I, s. 99.
85 Thévenot, *Voyages*, I, s. 99.
86 Sandys, *Travailes*, s. 54.
87 Bassano, *Costumi*, f.5v; Bauden, *Galland*, s. 194; Thévenot, *Voyages*, I, s. 174.
88 Thévenot, *Voyages*, I, s. 174.
89 Lane, *Customs*, II, s. 36.
90 Lane, *Customs*, II, s. 36; Tournefort, *Voyage*, II, s. 66; Tournefort, *Relations*, II, s. 86; Thévenot, *Voyages*, I, s. 99; Grelot, *Voyage*, s. 189.
91 Lane, *Customs*, II, s. 36.
92 Tournefort, *Voyage*, II, s. 66; Tournefort, *Relations*, II, s. 86; Sandys, *Travailes*, s. 54; de la Croix, *Mémoires*, I, 3. mektup, s. 132.
93 Grelot, *Voyage*, s. 191; Sandys, *Travailes*, s. 54.
94 Tournefort, *Relations*, II, s. 87; Tournefort, *Voyage*, II, s. 66.
95 Lacroix, *Guide*, s. ii.
96 Grelot, *Voyage*, s. 190.
97 Sandys, *Travailes*, s. 54; Spon ve Wheler, *Voyage*, I, s. 198-9.
98 Thévenot, *Voyages*, I, s. 98.
99 Bertrandon de la Broquière, *The Travels of Bertrandon de la Brocquière*, çev. Thomas Johnes (Londra, 1807), s. 171.

100 Lacroix, *Guide*, s. ii.
101 Tournefort, *Relations*, II, s. 87; Tournefort, *Voyage*, II, s. 66.
102 Thévenot, *Voyages*, II, s. 41.
103 Smith, *Constantinople*, s. 101-2.
104 Lascelles Wraxall, "A week in Constantinople", *Bentley's Miscellany*, 39 (1856), s. 306.
105 Sandys, *Travailes*, s. 54.
106 Thévenot, *Voyages*, I, s. 94.
107 Harff, *Pilgrimage*, s. 244.
108 Sandys, *Travailes*, s. 54.
109 Théophille Gautier, *Constantinople*, çev. Robert Howe Gould (New York, 1875), s. 236, 233-5.
110 Teresa Breathnach, "For health and pleasure: the Turkish bath in Victorian Ireland", *Victorian Literature and Culture*, 32/1 (2004), s. 163.
111 Breathnach, "For health", s. 163-4.
112 Breathnach, "For health", s. 160.
113 Thévenot, *Voyages*, I, s. 99.
114 Grelot, *Voyage*, s. 188.
115 Sandys, *Travailes*, s. 54.
116 Bassano, *Costumi*, f.2v.
117 Tournefort, *Voyage*, II, s. 66; Tournefort, *Relations*, II, s. 86.
118 Thévenot, *Voyages*, I, s. 95.
119 Schweigger, *Ein newe Reyssbeschreibung*, s. 115.
120 Schweigger, *Ein newe Reyssbeschreibung*, s. 115.
121 Busbecq, *Letters*, s. 120.
122 Montagu, *Letters*, s. 59.
123 Bassano, *Costumi*, f. 5r.
124 Sandys, *Travailes*, s. 54.
125 Sandys, *Travailes*, s. 54.
126 Bassano, *Costumi*, f. 5v.
127 Grelot, *Voyage*, s. 192.
128 Montagu, *Letters*, s. 134.
129 Tournefort, *Voyage*, II, s. 67; Tournefort, *Relations*, II, s. 88.
130 Lane, *Customs*, II, s. 44.
131 Jean-Baptiste Tavernier, *Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier Ecuyer Baron d'Aubonne, en Turquie, en Perse, et aux Indies*, 2 cilt (Paris, 1679), I, s. 151.
132 J. H. A. Ubicini, *1855'de Türkiye*, 2 cilt, çev. Ayda Düz (İstanbul, 1977), II, s. 104. Ubicini, s. 104-5'te, Lady Mary Wortley Montagu'nun hamamlar hakkında anlattıklarına değinir.
133 Pardoe, *Beauties of the Bosphorus*, s. 15.
134 Montagu, *Letters*, s. 59-60.
135 Grelot, *Voyage*, s. 190.
136 Grelot, *Voyage*, s. 189.
137 Montagu, *Letters*, s. 59-60.
138 Tournefort, *Voyage*, II, s. 67; Tournefort, *Relations*, II, s. 88.
139 Tournefort, *Voyage*, II, s. 67; Tournefort, *Relations*, II, s. 88.
140 Thévenot, *Voyages*, I, s. 178.
141 Mehmet Enisî, *Bir Denizcinin Avrupa Günlüğü - Avrupa Hatıratım*, ed. N. Ahmet Özalp (İstanbul, 2008), s. 173-5.

VIII 19. YÜZYIL
(Sayfa 297-359)

1 Saraçoğlu, *Hatıralar*, s. 138.
2 Celâl Esat Arseven, *Seyyar Sergi ile Seyahat İntibaları*, ed. N. Ahmet Özalp (İstanbul, 2008), s. 116-17.
3 Smith, *Constantinople*, s. 66.
4 Basmajean, *Life*, s. 145.
5 Ahmet Rasim, *Şehir*, s. 197-8.
6 Sadri Sema, *Hatıraları*, s. 101; Basmajean, *Life*, s. 145.
7 Ahmet Rasim, *Şehir*, s. 346.
8 Sadri Sema, *Hatıraları*, s. 101; Murad Efendi, *Manzaraları*, s. 48-9.
9 Topuzlu, *Hatıralarım*, s. 129.
10 Sadri Sema, *Hatıraları*, s. 101.
11 Basiretçi Ali Efendi, *Mektupları*, s. 365.
12 Basiretçi Ali Efendi, *Mektupları*, s. 365.
13 Sadri Sema, *Hatıraları*, s. 158.
14 Spataris, *İstanbullular*, s. 62.
15 Sadri Sema, *Hatıraları*, s. 160; Basmajean, *Life*, s. 143; Vicente Blasco Ibanez, *Fırtınadan Önce Şark*. İstanbul, 1907, çev. Neyyire Gül Işık (İstanbul, 2007), s. 55.
16 Basmajean, *Life*, s. 143.
17 Basmajean, *Life*, s. 143.
18 Smith, *Constantinople*, s. 64.
19 Brassey, *Sunshine*, s. 56.
20 Spataris, *İstanbullular*, s. 62.
21 Brassey, *Sunshine*, s. 53.
22 Smith, *Constantinople*, s. 95.
23 Basmajean, *Life*, s. 144.
24 Thévenot, *Voyages*, I, s. 159.
25 Spataris, *İstanbullular*, s. 62.
26 Dwight, *Constantinople*, s. 389.
27 Sadri Sema, *Hatıraları*, s. 157.
28 Sadri Sema, *Hatıraları*, s. 158.
29 Sadri Sema, *Hatıraları*, s. 158; Brassey, *Sunshine*, s. 59.
30 Basmajean, *Life*, s. 144.
31 Saraçoğlu, *Hatıralar*, s. 250.
32 Abdülaziz Bey, *Osmanlı*, s. 267.
33 *Zuhuri kolu, meydan oyunu, taklit oyunu, kol oyunu* ya da *han kolu* olarak da bilinen orta oyunu, tiyatroda geleneksel bir performans biçimiydi. Kavuklu ve Pişekâr adlarında iki ana karakter içeriyordu.
34 Metin And, *Türk Tiyatrosunun Evreleri* (Ankara, 1983), s. 109-11.
35 And, *Evreleri*, s. 110-12; Leyla (Saz) Hanımefendi, *Harem*, s. 25; Alus, *İstanbul*, s. 65-8.
36 Alus, *İstanbul*, s. 65.
37 Thévenot, *Voyages*, I, s. 95-6.
38 Basiretçi Ali Efendi, *Mektupları*, s. 165.
39 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Hayatı*, s. 162-4; Sadri Sema, *Hatıraları*, s. 252-3; Abdülaziz Bey, *Osmanlı*, s. 395-8.

40 Musahipzade Celal, *Eski İstanbul Yaşayışı* (İstanbul, 1946), s. 101-4.
41 Abdülaziz Bey, *Osmanlı*, s. 452-3.
42 Abdülaziz Bey, *Osmanlı*, s. 452-3.
43 Selim Nüzhet Gerçek, *İstanbul'dan Ben de Geçtim*, ed. Ali Birinci ve İsmail Kara (İstanbul, 1997), s. 111-14; Abdülaziz Bey, *Osmanlı*, s. 306-9; Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Hayatı*, s. 178-83.
44 Abdülaziz Bey, *Osmanlı*, s. 374.
45 Abdülaziz Bey, *Osmanlı*, s. 365-6.
46 J. H. A. Ubicini, *Letters on Turkey: An Account of the Religious, Political, Social and Commercial Conditions of the Ottoman Empire*, 2 cilt (Londra, 1856), II, s. 318.
47 Sadri Sema, *Hatıraları*, s. 292; Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Hayatı*, s. 64; Abdülaziz Bey, *Osmanlı*, s. 366-72; Dwight, *Constantinople*, s. 332-41.
48 Musahipzade Celal, *Yaşayışı*, s. 89-90; Sadri Sema, *Hatıraları*, s. 342-3; Dwight, *Constantinople*, s. 341-4.
49 Alus, *İstanbul*, s. 132.
50 Alus, *İstanbul*, s. 133-4; Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Hayatı*, s. 7-9.
51 Alus, *İstanbul*, s. 134-5; Abdülaziz Bey, *Osmanlı*, s. 361.
52 Alus, *İstanbul*, s. 135. Ayrıca bkz. Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Hayatı*, s. 57-64; Sadri Sema, *Hatıraları*, s. 256-60; Abdülaziz Bey, *Osmanlı*, s. 369-73.
53 Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 54.
54 Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Kuyrukluyıldız Altında Bir İzdivaç-Melek Sanmıştım Şeytanı* (İstanbul, 2007), s. 9.
55 Sadri Sema, *Hatıraları*, s. 82.
56 Sadri Sema, *Hatıraları*, s. 82.
57 Sadri Sema, *Hatıraları*, s. 82-3.
58 Alus, *İstanbul*, s. 105-10; Abdülaziz Bey, *Osmanlı*, s. 330-1.
59 Alus, *İstanbul*, s. 61-4.
60 Alus, *İstanbul*, s. 46-55; Saraçoğlu, *Hatıralar*, s. 176-81, 188-91, 199-203.
61 Ahmet Rasim, *Şehir*, s. 20.
62 Sadri Sema, *Hatıraları*, s. 337.
63 Sadri Sema, *Hatıraları*, s. 337.
64 Saraçoğlu, *Hatıralar*, s. 111-12.
65 Alus, *İstanbul*, s. 47-8.
66 Basiretçi Ali Efendi, *Mektupları*, s. 169-70.
67 Alus, *İstanbul*, s. 46.
68 Ahmet Rasim, *Şehir*, s. 43.
69 Alus, *İstanbul*, s. 47.
70 Sadri Sema, *Hatıraları*, s. 337.
71 Alus, *İstanbul*, s. 47.
72 Saraçoğlu, *Hatıralar*, s. 112.
73 Alus, *İstanbul*, s. 47.
74 Sadri Sema, *Hatıraları*, s. 337.
75 Ahmet Rasim, *Şehir*, s. 19.
76 Ahmet Rasim, *Şehir*, s. 19.
77 Saraçoğlu, *Hatıralar*, s. 112.
78 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Hayatı*, s. 241.
79 Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 8.
80 *Servet-i Fünun, Tevcihat ve Havadis Kısmı*, no. 577, 6 Sefer 1320/15 Mayıs 1902, s. 34.

81 Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 7.
82 Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 6.
83 Sadri Sema, *Hatıraları*, s. 54.
84 Ahmet Rasim, *Şehir*, s. 316.
85 Talu, *Anılar*, s. 259.
86 *Servet-i Fünun*, no. 592/593, 19 Ağustos 1318, Abdülhamid'in tahta çıkışının yıldönümü için özel sayı. Bu özel sayının Fransızca başlığı *Numéro Spécial Servetifinun Publié pour les travaux du chemin de fer de Hédjaz-Hamidié.*
87 Alus, *İstanbul*, s. 142.
88 Alus, *İstanbul*, s. 142.
89 İbnülcemal Ahmet Tevfik, *Velosipet ile Bir Cevelan. 1900'e Doğru İstanbul'dan Bursa'ya Bisikletli Bir Gezi*, ed. Cahit Kayra (İstanbul, 2006), s. 102.
90 İbnülcemal Ahmet Tevfik, *Velosipet*, s. 103-4.
91 Ahmet Rasim, *Şehir*, s. 24; Alus, *İstanbul*, s. 143, 145-6.
92 Ahmet Rasim, *Şehir*, s. 22-3.
93 Ahmet Rasim, *Şehir*, s. 22-3.
94 Ahmet Rasim, *Şehir*, s. 23-4.
95 Reşad Ekrem Koçu (ed.), *İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul, 1961), V, s. 2822.
96 Alus, *İstanbul*, s. 45.
97 Vahdettin Engin (ed.), *Sultan Abdülhamid ve İstanbul'u* (İstanbul, 2001), s. 137.
98 Alus, *İstanbul*, s. 257.
99 Musahipzade Celal, *Yaşayışı*, s. 181.
100 Spataris, *İstanbullular*, s. 57. Ayrıca bkz. Cengiz Orhonlu, "İstanbul'da Kayıkçılık ve Kayık İşletmeciliği", Orhonlu, *Araştırmalar* içinde, s. 90-1.
101 [Ahmed] Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, ed. Cavid Baysun (Ankara, 1991), s. 44-5.
102 Alus, *İstanbul*, s. 270.
103 Ahmet Rasim, *Şehir*, s. 348.
104 Ahmet Rasim, *Şehir*, s. 350; Saraçoğlu, *Hatıralar*, s. 44.
105 Talu, *Anılar*, s. 262-3, 278-9.
106 Hagop Mintzuri, *İstanbul Anıları (1897-1940)*, çev. Silva Kuyumcuyan ve ed. Necdet Sakaoğlu (İstanbul, 1993), s. 103.
107 Alexander van Millingen, *Constantinople* (Londra, 1906), s. 220-1.
108 Murad Efendi, *Manzaraları*, s. 56.
109 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Hayatı*, s. 346.
110 Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Şıpsevdi*, ed. Sevengül Sönmez (İstanbul, 2008), s. 50.
111 Ahmet Rasim, *Şehir*, s. 206.
112 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Hayatı*, s. 245.
113 Leyla (Saz) Hanımefendi, *Harem*, s. 143.
114 Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 10.
115 *Servet-i Fünun, Tevcihat ve Havadis Kısmı*, no. 591, 17 Cemaziyelevvel 1320/21 Ağustos 1902, s. 149.
116 *Servet-i Fünun, Tevcihat ve Havadis Kısmı*, no. 590, 10 Cemaziyelevvel 1320/14 Ağustos 1902, s. 140 ve no. 591, 17 Cemaziyelevvel 1320/21 Ağustos 1902, s. 148.
117 *Servet-i Fünun, Tevcihat ve Havadis Kısmı*, no. 591, 17 Cemaziyelevvel 1320/21 Ağustos 1902, s. 149.
118 Ubicini, *Letters*, II, s. 305.
119 Basmajean, *Life*, s. 179.
120 Leyla (Saz) Hanımefendi, *Harem*, s. 55.

121 Leyla (Saz) Hanımefendi, *Harem*, s. 59.
122 Basiretçi Ali Efendi, *Mektupları*, s. 101.
123 Engin, *Abdülhamid*, belge 14, s. 162.
124 Basiretçi Ali Efendi, *Mektupları*, s. 101.
125 Leyla (Saz) Hanımefendi, *Harem*, s. 212.
126 Tahsin Nâhid ve Çahabeddin Süleyman, *Ben... Başka!*, ed. Sibel Ercan (İstanbul, 2004), s. 39.
127 Zeynoub Hanoum, *A Turkish Woman's European Impressions*, ed. Grace Ellison (Londra, 1913), s. 98.
128 Zeynoub Hanoum, *Impressions*, s. 97-8.
129 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Hayatı*, s. 107-8.
130 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Hayatı*, s. 108.
131 Wraxall, "Constantinople", s. 308.
132 Wraxall, "Constantinople", s. 308.
133 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Hayatı*, s. 108. On dokuzuncu yüzyıl modası hakkında daha fazlası için bkz. Musahipzade Celal, *Yaşayışı*, s. 121
134 Musahipzade Celal, *Yaşayışı*, s. 133; Saraçoğlu, *Hatıralar*, s. 146.
135 Basmajean, *Life*, s. 172.
136 Basiretçi Ali Efendi, *Mektupları*, s. 142-3.
137 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Hayatı*, s. 109.
138 Basiretçi Ali Efendi, *Mektupları*, s. 602.
139 Engin, *Abdülhamid*, belge 15, s. 163 (1904.i.12).
140 Engin, *Abdülhamid*, s. 55 (1904.i.15).
141 Cemal Paşa, *Hatıralar. İttihat ve Terakki, I. Dünya Savaşı Anıları*, ed. Alpay Kabacalı (İstanbul, 2001), s. 32.
142 Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 33.
143 Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 32-3.
144 Hayrullah Efendi, *Seyahatnamesi*, s. 39.
145 Hayrullah Efendi, *Seyahatnamesi*, s. 114.
146 Sadri Sema, *Hatıraları*, s. 460.
147 Topuzlu, *Hatıralarım*, s. 136.
148 Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, II. cilt, *The Rise of Modern Turkey 1808-1975* (Cambridge, 1977), s. 238.
149 Sadri Sema, *Hatıraları*, s. 459.
150 Alus, *İstanbul*, s. 20; Ahmet Rasim, *Şehir*, s. 138, 508-9; Sadri Sema, *Hatıraları*, s. 81, 85.
151 Ahmet Rasim, *Şehir*, s. 328-9.
152 Hüseyin Rahmi 1901'de romanı gazetede tefrika halinde yayımlamaya başladığında adı başta *Alafranga* idi, ancak daha sonra 1908 İhtilali'nin hemen ardından kitap olarak yayımlandığında, adı *Şıpsevdi* olarak değiştirildi.
153 Gürpınar, *Şıpsevdi*, s. 3.
154 Gürpınar, *Şıpsevdi*, s. 9.
155 Gürpınar, *Şıpsevdi*, s. 59.
156 Gürpınar, *Şıpsevdi*, s. 58-59.
157 Ahmet Rasim, *Şehir*, s. 86.
158 Recaizade Mahmud Ekrem, *Araba Sevdası* (İstanbul, 1985), s. 16-18.
159 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Hayatı*, s. 241.
160 Talu, *Anılar*, s. 64-5.

161 Talu, *Anılar*, s. 64.
162 Alus, *İstanbul*, s. 30.
163 Alus, *İstanbul*, s. 38.
164 Ahmet Rasim, *Şehir*, s. 327-8.
165 Alus, *İstanbul*, s. 40.
166 Topuzlu, *Hatıralarım*, s. 118.
167 Pardoe, *Beauties of the Bosphorus*, s. 17.
168 Pardoe, *Beauties of the Bosphorus*, s. 19.
169 Çelik, *İstanbul* içinde alıntı, s. 110 [O. N. Ergin, İstanbul'da İmar ve İskân Hareketleri, İstanbul, 1938, s. 45-47.]
170 Çelik, *İstanbul*, s. 110-24.
171 Engin, *Abdülhamid*, belge 28, s. 176 (1893.iii.22).
172 Yusuf Akçura, *Hatıralarım* (Ankara, 2005), s. 62.
173 Topuzlu, *Hatıralarım*, s. 118.
174 Topuzlu, *Hatıralarım*, s. 130.
175 Topuzlu, *Hatıralarım*, s. 126-8.
176 Topuzlu, *Hatıralarım*, s. 137.
177 İlhan Tekeli ve Selim İlkin (ed.), *Mimar Kemalettin'in Yazıları* (Ankara, 1997), s. 107-20.
178 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Hayatı*, s. 189.
179 Nijat Özön, *Karagözden Sinemaya. Türk Sineması ve Sorunları*, 2 cilt (Ankara, 1995), I, s. 17.
180 Alus, *İstanbul*, s. 21.
181 Alus, *İstanbul*, s. 20.
182 Dwight, *Constantinople*, s. 324.
183 Saraçoğlu, *Hatıralar*, s. 210.
184 Saraçoğlu, *Hatıralar*, s. 211; Ahmet Rasim, *Fuhş-i Atik*, s. 138-66.
185 Ahmet Rasim, *Şehir*, s. 176-7.
186 Sermet Muhtar Alus'tan alıntı, Saraçoğlu, *Hatıralar* içinde, s. 212.
187 Ahmet Rasim, *Şehir*, s. 179 ve Saraçoğlu, *Hatıralar* içinde Sermet Muhtar Alus'tan alıntı, s. 213-14.
188 Ahmet Rasim, *Şehir*, s. 413.
189 Alus, *İstanbul*, s. 272.
190 Ahmet Rasim, *Şehir*, s. 197.
191 Smith, *Constantinople*, s. 69.
192 Leyla (Saz) Hanımefendi, *Harem*, s. 150.
193 Alus, *İstanbul*, s. 16.
194 Alus, *İstanbul*, s. 15.
195 Alus, *İstanbul*, s. 17-18.
196 Nur Akın, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera* (İstanbul, 1998), s. 220-5.
197 Alus, *İstanbul*, s. 16.
198 Akın, *Galata ve Pera*, s. 259.
199 Alus, *İstanbul*, s. 16-17.
200 Ahmet Rasim, *Şehir*, s. 194.
201 Alus, *İstanbul*, s. 23-4.
202 Alus, İstanbul, s. 18. Türkçe öğrenen öğrencilere öğretilen hâlâ çok popüler bu şarkının adı aslında "Üsküdar'a Gider İken" olmalı.
203 Talu, *Anılar*, s. 190-201.

204 Alus, *İstanbul*, s. 16.
205 Smith, *Constantinople*, s. 126-7.
206 Selahattin Özpalabıyıklar (ed.), *Türk Edebiyatında Beyoğlu* (İstanbul, 2000), s. 85-91.
207 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Sodom ve Gomore* (İstanbul, 2005).
208 Montagu, *Letters*, s. 126.
209 Reşid Rıza, *İttihad*, s. 151.
210 Montagu, *Letters*, s. 126.
211 Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, ed. Cavid Baysun (Ankara, 1991), s. 103-4.
212 Ebru Boyar, "The press and the palace: the two-way relationship between Abdülhamid II and the press, 1876-1908", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 69/3 (2006), s. 417-32.
213 Ebru Boyar, "Engelhardt from censorship to icon: the use of a European diplomat's history in Ottoman and Turkish historiography on the *Tanzimat*'", *Eurasian Studies*, 3/1 (2004), s. 91-7.
214 Sadri Sema, *Hatıraları*, s. 12.
215 1308 Cemaziyelevvel 3: *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, İstanbul, Y. PRK. ZB. 10-58.
216 Server İskit, *Türkiye'de Neşriyat Haraketleri Tarihine Bir Bakış* (İstanbul, 1939), s. 113-16.
217 Süleyman Kâni İrtem, *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür. Adülhamid'e Verilen Jurnaller*, ed. Osman Selim Kocahanoğlu (İstanbul, 1999), s. 267.
218 Ahmet İhsan, *Matbuat Hatıralarım. 1888-1923. Birinci Cilt Meşrutiyet İlânına Kadar 1889-1908* (İstanbul, 1930), s. 25.
219 Ahmed Rasim, *Matbuat Hatıralarından: Muharrir, Şair, Edip* (İstanbul, 1342/1924), s. 13-14.
220 Ahmet Rasim, *Fuhş-i Atik*, s. 16-17.
221 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Hayatı*, s. 191.
222 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Hayatı*, s. 191.
223 Ebru Boyar, "Profitable prostitution: state use of immoral earnings for social benefit in the late Ottoman empire", *Bulgarian Historical Review*, 1-2 (2009), s. 143-157. Beyoğlu'nda uygulanan talimatnameler için, bkz. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-i Belediyye*, 6 cilt (İstanbul, 1995), VI, s. 3296-306.
224 Bedi N. Şehsuvaroğlu, *İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız* (İstanbul, 1953), s. 74.
225 Basiretçi Ali Efendi, *Mektupları*, s. 21.
226 Basiretçi Ali Efendi, *Mektupları*, s. 21.
227 Basiretçi Ali Efendi, *Mektupları*, s. 109.
228 Basiretçi Ali Efendi, *Mektupları*, s. 114.
229 Basiretçi Ali Efendi, *Mektupları*, s. 128.
230 Basiretçi Ali Efendi, *Mektupları*, s. 114.
231 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Hayatı*, s. 192.
232 Ahmet Midhat Efendi, "Felatun Bey ile Rakim Efendi", Ahmed Midhat Efendi, *Bütün Eserleri Romanlar I. Dünyaya İkinci Geliş Yahud İstanbul'da Neler Olmuş; Felatun Bey ile Rakim Efendi; Hüseyin Fellah*, ed. Kazım Yetiş, Necat Birinci ve M. Fatih Andı (Ankara, 2000), s. 133.
233 Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, V, s. 2708-9.
234 Safveti Ziya, *Salon Köşelerinde*, ed. Nuri Akbayar (İstanbul, 1998), s. 14.
235 Safveti Ziya, *Salon Köşelerinde*, s. 19.

ŞEHRİN ÖTESİ
(Sayfa 361-364)

1 Solakzade, *Tarihi*, I, s. 273.
2 Lithgow, *Discourse*, s. 130; "The Seraglio of the Grand Signior at Constantinople", *Ladies' Cabinet of Fashion, Music and Romance*, 1 Mart 1834 Cumartesi, s. 165; Murad Efendi, *Manzaraları*, s. 43; Oğulukyan, *Ruznamesi*, s. 20; Han Melik Sasanî, *Payitahtin Son Yıllarında Bir Sefir*, çev. Hakkı Uygur (İstanbul, 2006), s. 119; Solakzade, *Tarihi*, I, s. 274; Marion-Crawford, *İstanbul*, s. 10-12; Reşid Rıza, *İttihad*, s. 149; Careri, "Voyage", s. 69; King Abdullah (Kral Abdullah), *Biz Osmanlı'ya Neden İsyan Ettik?*, çev. Halit Özkan (İstanbul, 2006), s. 17.
3 Latifi, *Evsâf*, s. 7.
4 Tanınmış İranlı şair ve yazar Mirza Habib Isfahani'den alıntı, Sasanî, *Sefir* içinde, s. 119.
5 Latifi, *Evsâf*, s. 7.
6 Yahya Kemal, *Aziz İstanbul*, s. 67.
7 Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi*, I. Kitap, s. 217.
8 Peçevi, *Tarihi*, I, s. 74.
9 [Ahmed] Cevdet Paşa, *Tezakir 1-12*, Cavid Baysun (ed.) (Ankara, 1991), s. 85.
10 Ahmet Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 51.
11 Özcan, *Anonim*, s. 232-3.
12 *The Times*, 4 Şubat1920 ve The National Archives, Londra, CAB/24/97.
13 Tevfik Fikret, *Rübâb-ı Şikeste*, ed. Kemal Bek (İstanbul, 2007), s. 370, 371.
Ey köhne Bizans, ey koca bunak büyücü
Ey bin kocadan arta kalan el değmemiş dul
Güzelliğinde henüz tazeliğin büyüsü var
Hâlâ titrer üstüne gözleyen bakışlar.
(Asım Bezirci, Can Yayınları, 1984, İstanbul)

Seçilmiş Kaynakça

Gazeteler ve Dergiler

Belfast Newsletter
La Belle Assemblée; or Bell's Court and Fashionable
Bell's Life in London and Sporting Chronicle
Bentley's Miscellany
Children's Friend
Glasgow Herald
John Bull
Ladies' Cabinet of Fashion, Music and Romance
Ladies' Museum
Manchester Weekly Times
The Satirist; or The Censor of the Times
Servet-i Fünun
The Times

Birincil Kaynaklar

5 Numaralı Mühimme Defteri (973H565-1566), 2 c. (Ankara, 1994).

Abdi, *1730 Patrona İhtilâli Hakkında Bir Eser Abdi Tarihi,* ed. Faik Reşit Unat (Ankara, 1943).

Abdülaziz Bey, *Osmanlı* Âdet, *Merasim ve Tabirleri*, ed. Kâzım Ansan ve Duygu Ansan Günay (İstanbul, 2002).

Ahmed Cavid, *Hadîka-ı Vekâyi'*, ed. Adnan Baycar (Ankara, 1998).

Ahmet Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, ed. Yusuf Halaçoğlu (İstanbul, 1980).

(Ahmed) Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12, 13-20, 21-39, 40-Tetimme*, ed. Cavid Baysun (Ankara, 1991).

Ahmet İhsan, *Matbuat Hatıralarım. 1888-1923. Birinci Cilt Meşrutiyet İlânına Kadar 1889-1908* (İstanbul, 1930).

Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi, C. X-XV,* ed. M. Münir Aktepe (Ankara, 1988-93).

Ahmet Midhat Efendi, *Bütün Eserleri. Romanlar 1- Dünyaya İkinci Geliş Yahud İstanbul'da Neler Olmuş; Felatun Bey ile Rakım Efendi; Hüseyin Fellah*, ed. Kazım Yetiş, Necat Birinci ve M. Fatih Andı (Ankara, 2000).

Ahmed Rasim, *Matbuat Hatıralarından: Muharrir, Şair, Edip* (İstanbul, 1342/1924).
— *Fuhş-i Atik* (İstanbul, 2005).
— Şehir *Mektupları*, ed. Nuri Akbayar (İstanbul, 2005).
— *Ramazan Sohbetleri* (Ankara, 2007).
Ahmet Refik, *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)* (İstanbul, 1930).
— *Hicri On Birinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100)* (İstanbul, 1931).
— *Hicri On Üçüncü Asırda İstanbul Hayatı (1200-1255)* (İstanbul, 1932).
— *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)* (İstanbul, 1935).
— *Onuncu Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1495-1591)* (İstanbul, 1988).
Ahmet Rıfat, *Tasvir-i Ahlak. Ahlak Sözlüğü*, ed. Hüseyin Algül (İstanbul, tarihsiz).
Ahmed Şerif, *Anadolu'da* Tanîn, *I*, ed. Mehmed Çetin Börekçi (Ankara, 1999).
Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikül-Ahbâr*, ed. Mücteba İlgürel (Ankara, 1994).
Akçura, Yusuf, *Hatıralarım* (Ankara, 2005).
Albèri, Eugenio (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato durante il XVI secolo*, serie III, 3 c. (Florence, 1842-55).
Alus, Sermet Muhtar, *30 Sene Evvel İstanbul. 1900'lü Yılların Başlarında Şehir Hayatı*, ed. Faruk Ilıkan (İstanbul, 2005).
Amicis, Edmond di, *Constantinople* (Paris, 1883).
Andreasyan, Hrand D., "Celâlilerden Kaçan Anadolu Halkının Geri Gönderilmesi", *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*'ın içinde (Ankara, 1988), s. 45-53.
Arıkan, V. Sema (ed.), *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rûznâme* (Ankara, 1993).
Arpad, Burhan, *Perde Arkası. Türk Tiyatrosundan Anılar...*, ed. Ahmet Arpad (İstanbul, 2001).
— *Bir İstanbul Var idi* (İstanbul, 2003).
Arseven, Celâl Esat, *Seyyar Sergi ile Seyahat İntibaları*, ed. N. Ahmet Özalp (İstanbul, 2008).
Âşıkpaşazade, *Die Altosmanische Chronik des Aşıkpaşazade*, ed. Fredrich Giese (Leipzig, 1929, yeni baskı Osnabrük, 1972).
Atıl, Esin (ed.), *Levni ve Surname: Bir Osmanlı Şenliğinin Öyküsü* (İstanbul, 1999).
Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Bir Zamanlar* İstanbul (İstanbul, tarihsiz).
— *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, ed. Ali Şükrü Çoruk (İstanbul, 2001).
Barbaro, Nicolò, *The Diary of the Siege of Constantinople 1453*, çev. J. R. Jones (New York, 1969).
Barkan, Ömer Lütfi, "Ayasofya Camii ve Eyüp Türbesinin 1489-1491 Yıllarına Âit Muhasebe Bilânçoları", İstanbul Üniversitesi İktisat *Fakültesi Mecmuası*, 23/ 1-2 (1962-63), s. 342-98.
— "Fatih Câmi ve İmareti Tesîslerinin 1489-1490 Yıllarına Âit Muhasebe Bilânçoları", İstanbul Üniversitesi İktisat *Fakültesi Mecmuası*, 23/1-2 (1962-63), s. 239-341.
— ve Ekrem Hakkı Ayverdi (ed.), İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri 953 *(1546) Târîhli* (İstanbul, 1970).
Barth, Hermann, *Konstantinopel* (Leipzig ve Berlin, 1901).
Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Mektupları*, ed. Nuri Sağlam (İstanbul, 2001).
Basmajean, G. Y., *Social and Religious Life in the Orient* (New York, 1890).
Bassano, Luigi, *I costumi et i modi particolari de la vita de Turchi, descritti da M. Luigi Bassano da Zara* (Roma, 1545).
Bauden, Frédéric (ed.), *Le voyage à Smyrne. Un manuscript d'Antoine Galland (1678)* (Paris, 2000).

Baykal, Bekir Sıtkı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVII. ve XVIII. Yüzyıllar Boyunca Para Düzeni ile İlgili Belgeler", *Türk Tarih Kurumu Belgeler*, 4/7-8 (1967), s. 49-77.

Belgrano, L. T., "Documenti Riguardanti la Colonia Genovese di Pera", *Atti della Società Ligure di Stona della Patria*, 13 (1877-84), s. 99-317.

Beyhan, Mehmet Ali (ed.), *Saray Günlüğü (1802-1809)* (İstanbul, 2007).

Bon, Ottaviano, *A Description of the Grand Signor's Seraglio or the Turkish Emperours Court* (Londra, 1650).

Brassey, Anna, *Sunshine and Storm in the East* (Londra, 1880).

Brocquière, Bertrandon de la, *The Travels of Bertrandon de la Brocquière*, çev. Thomas Johnes (Londra, 1807).

Burian, Orhan, *The Report of Lello Third English Ambassador to the Sublime Porte* (Ankara, 1952).

Busbecq, Ogier Ghiselin de, *The Turkish Embassy Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*, çev. Edward Seymour Forster (Oxford, 1968).

Cabi Ömer Efendi, *Cabi Târihi*, 2 c., ed. Mehmet Ali Beyhan (Ankara, 2003).

Cafer Efendi, *Risâle-i Mi'mâriyye. An Early-Seventeenth Century Ottoman Treatise on Architecture*, ed. Howard Crane (Leiden, 1987).

Careri, Giovanni Francesco Gemelli, "A Voyage Round the World by Dr. John Francis Gemelle Careri in Six Parts. Part I Containing the Most Remarkable Things He Saw in Turkey", John Churchill (ed.), *A Collection of Voyages and Travels*'ın içinde (Londra, 1732), IV, s. 1-103.

Celal Esad, *Eski Galata ve Binaları* (İstanbul, 1329).

Cemal Paşa, *Hatıralar. İttihat ve Terakki, I. Dünya Savaşı Anıları*, ed. Alpay Kabacalı (İstanbul, 2001).

Cenab Şahabeddin, *Hac Yolunda*, ed. Nurullah Şenol (İstanbul, 2004).

— *İstanbul'da Bir Ramazan*, ed. Abdullah Uçman (İstanbul, 2006).

Chishull, Edmund, *Travels in Turkey and Back to England* (Londra, 1747).

Cochran, William, *Pen and Pencil in Asia Minor* (Londra, 1887).

Courmenin, Louis Deshayes, *Voiage de Levant fait per le Commandement du Roy par le Sr. D.C.* (Paris, 1629).

Covel, John, "Extracts from the diaries of Dr. John Covel", J. T. Bent, *Early Voyages and Travels in the Levant*'ın içinde (Londra, 1893), s. 101-286.

Çeşmizade Mustafa Reşid, Çeşmî-zâde *Tarihi*, ed. Bekir Kütükoğlu (İstanbul, 1959).

Dallam, Thomas, "The Diary of Master Thomas Dallam 1599-1600", J. T. Bent (ed.), *Early Voyages and Travels in the Levant*'ın içinde (Londra, 1893), s. 1-98.

Dei Crescenzi, Crescenzio, "Letter di Costantinopoli del 1615. A un amico", Michele Giustiniani, *Lettere memorabilia del'Abbate Michele Giustiniani, Patrizio Genovese de' Sig.ri di Scio*'nun içinde. *Parte II* (Roma, 1699), no : XVII, s. 65-72.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât, Tahlil ve Metin (1066-1116/ 1656-1704)* ed. Abdülkadir Özcan (Ankara, 1995).

Destari, *Destârî Sâlih Tarihi. Patrona Halil Ayaklanması Hakkında Bir Kaynak*, ed. Bekir Sıtkı Baykal (Ankara, 1962).

Develi, Hayati (ed.), *XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risale-i Garibe* (İstanbul, 1998).

Domenico, *Domenico's Istanbul*, çev. M.J. L. Austin ve ed. Geoffrey Lewis (Wiltshire, 2001).

Doukas, *Historia Byzantina*, ed. I. Bekker (Bonn, 1843).

— *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*, çev. H.J. Magoulias (Detroit, 1975).

Dumont, Jean (Sieur de Mont), *A New Voyage to the Levant* (Londra, 1705).

Düstur, 2. baskı (Dersaadet, 1330) II.
Düzdağ, M. Ertuğrul, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı* (İstanbul, 1972).
Dwight, H. G., *Constantinople. Old and New* (New York, 1915).
Engin, Vahdettin (ed.), *Sultan Abdülhamid ve* İstanbul'u (İstanbul, 2001).
Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediyye*, 6 c. (İstanbul, 1995).
Erimez, Salih, *Tarihten* Çizgiler (İstanbul, 1941).
Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zılli, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi. Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasımn Transkripsiyonu-Dizini. I Kitap*, ed. Orhan Şaik Gökyay (İstanbul, 1995).
Evliya Çelebi Seyahatnamesi, c. IV, ed. Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman (İstanbul, 2001).
— *Seyahatname (Gördüklerim) Evliya* Çelebi, ed. Mustafa Nihat Özön ve Nijat Özön (İstanbul, 2005).
Fatih Mehmet II Vakfıyeleri (Ankara, 1938).
Firpo, Luigi (ed.), *Relazioni di ambasciatori veneti al senato*, c. XIII, *Costantinopoli (1590-1793)* (Turin, 1984).
Fleet, Kate, "The Treaty of 1387 Between Murad I and the Genoese", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 56/1 (1993), s. 13-33.
Fontmagne, Baronne Durand de, *Kırım Savaşı Sonrasında İstanbul Günleri*, çev. İsmail Yerguz (İstanbul, 2007).
Forbin, Count, *Travels in Greece, Turkey and the Holy Land in 1817-18* (Londra, 1819).
Frankland, Captain Charles Colville, *Travels to and from Constantinople in the Years 1827 and 1828* (Londra, 1829).
Fresne-Canaye, Philippe du, *Le Voyage du Levant de Philippe du Fresne-Canaye (1573)* (Paris, 1897).
Galland, Antoine, *Journal d'Antoine Galland pendant son séjour à Constantinople (1672-1673)*, ed. Charles Schefer (Paris, 1881).
Gautier, Théophile, *Constantinople*, çev. Robert Howe Gould (New York, 1875).
Gelibolulu Mustafa Âli, *Câmi'u'l-Buhûr Der Mecâlis-i Sûr*, ed. Ali Öztekin (Ankara, 1996).
— *Mevâıdün-Nefâis fî-Kavâıdil-Mecâlis*, ed. Mehmet Şeker (Ankara, 1997).
Gelibolulu Mustafa Âlî ve Künhü'l-Ahbâr'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri, 3 c., ed. Faris Çerçi (Kayseri, 2000).
— *Künhü'l-Ahbâr. c. II., Fatih Sultan Mehmed Devri 1451-1481*, ed. M. Hüdai Şentürk (Ankara, 2003).
Georgievitz, Bartholomeus, *The Rarities of Turkey Gathered by One that was Sold Seven Times as Slave in the Turkish Empire...* (Londra, 1661).
Gerçek, Selim Nüzhet, İstanbul'dan Ben *de Geçtim*, ed. Ali Birinci ve İsmail Kara (İstanbul, 1997).
Gerlach, Stephan, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, 2 c., çev. Türkis Noyan (İstanbul, 2007).
Gökyay, Orhan Şaik (ed.), *Kâtip Çelebi. Hayatı, Kişiliği ve Eserlerinden Seçmeler* (İstanbul, tarihsiz).
Gölpınarlı, Abdülbaki (ed.), *Yunus Emre Hayatı ve Bütün Şiirleri* (İstanbul, 2006).
Gregoras, Nikephoros, *Nicephori Gregorae Byzantina Historia*, 3 c., ed. L. Schopeni (Bonn, 1829).
Grelot, Guillaume-Joseph, *A Late Voyage to Constantinople* (Londra, 1683).
Guer, Jean-Antoine, *Moeurs et usages des Turcs*, 2 c. (Paris, 1747).
Gürpınar, Hüseyin Rahmi, *Kuyruklu Yıldız Altmda Bir İzdivaç/Melek Sanmıştım Şeytanı*, ed. Sevengül Sönmez (İstanbul, 2007).
— *Şıpsevdi*, ed. Sevengül Sönmez (İstanbul, 2008).

— *Muhabbet Tılsımı*, (İstanbul, 1928).
Harff, Arnold von, *The Pilgrimage of Arnold von Harff*, çev. ve ed. Malcolm Letts (Londra, 1946).
Hasan Beyzade Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, 3 c., ed. Şevki Nezihi Aykut (Ankara, 2004).
Hayrullah Efendi, *Avrupa Seyahatnamesi*, ed. Belkis Altuniş-Gürsoy (Ankara, 2002).
Heberer, Michael, *Osmanlıda Bir Köle. Brettenli Michael Heberer'in Anıları 1585-1588*, çev. Türkis Noyan (İstanbul, 2003).
Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, 5 c., ed. İsmet Parmaksızoğlu (Ankara, 1999).
Hovhannesyan, Sarkis Sarraf, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, çev. Elmon Hançer ve ed. Ara Kalaycıyan (İstanbul, 1996).
Hutton, William Molden, *Constantinople. The Story of the Old Capital of the Empire* (Londra, 1904).
Ibañez, Vicente Blasco, *Fırtınadan Önce Şark. İstanbul 1907*, çev. Neyyire Gül Işık (İstanbul, 2007).
Ibn Battuta, *The Travels of Ibn Battuta*, 2 c., çev. ve ed. H. A. R. Gibb (Cambridge, 1962).
Ibn Taghribirdi, *Al-Nujûm al-Zâhira fi mulûk Misr wa al-Qâhira* (Kahire, 1389/1970).
— *History of Egypt 1382-1469. Part II, 1399-1411 A.D. Translated from the Arabic Annals of Abu L-Mahasin ibn Taghri Birdi*, çev. ve ed. William Popper (Berkeley ve Los Angeles, 1954).
Imber, Colin, *The Crusade of Varna, 1443-45* (Aldershot, 2006).
İbn Kemal, İbn Kemal *Tevârih-i Âl-i Osman, VII. Defter*, ed. Şerafettin Turan (Ankara, 1991).
Kemal Paşa-zâde Tevarih-i Âl-i Osman, X. Defter, ed. Şefaettin Severcan (Ankara, 1996).
İbn Kemâl Tevârih-i Âl-i Osmân, VIII. Defter, ed. Ahmet Uğur (Ankara, 1997).
İbnülcemal Ahmet Tevfik, *Velosipet İle Bir Cevelan 1900'e Doğru İstanbul'dan Bursa'ya Bisikletli Bir Gezi*, ed. Cahit Kayra (İstanbul, 2006).
İbrahim Peçevi, *Peçevî Tarihi*, 2 c., ed. Murad Uraz (İstanbul, 1968).
İnalcık, Halil, "Adâletnâmeler", *Türk Tarih Kurumu Belgeler*, 2/3-4 (1965), s. 49-145.
— ve Mevlud Oğuz (ed.), *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehemmed Hân. İzladi ve Varna Savaşları (1443-1444) Üzerine Anonim Gazavâtnâme* (Ankara, 1978).
İnciciyan, P. Ğ., *XVIII. Asırda İstanbul*, çev. ve ed. Hrand D. Andreasyan (İstanbul, 1956).
İsazade, *'Îsâ-zâde Târîhi (Metin ve Tahlîl)*, ed. Ziya Yılmazer (İstanbul, 1996).
İz, Fahir (çev. ve ed.), *An Anthology of Modern Turkish Short Stories* (Minneapolis ve Chicago, 1978).
Jacopo de Promontorio, *Die Aufzeichnungen des Genuesen Iacopo de Promontorio-de Campis über den Osmanenstaat um 1475*, ed. Franz Babinger (Münih, 1957).
Kantemir, Dimitri, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, 2 c., çev. Özdemir Çobanoğlu (İstanbul, 2005).
Kara Çelebizade Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l Ebrâr Zeyli (Tahlîl ve Metin) 1732*, ed. Nevzat Kaya (Ankara, 2003).
Karal, Enver Ziya (ed.), *Selim III'ün Hat-tı Hümayunları - Nizam-ı Cedit - 1789-1807* (Ankara, 1988).
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Sodom ve Gomore* (İstanbul, 2004).
Koçi Bey, *Koçi Bey Risaleleri*, ed. Zuhuri Damşman ve Seda Çakmakçıoğlu (İstanbul, 2008).
Kömürcüyan, Eremya Çelebi, İstanbul *Tarihi. XVII. Asırda İstanbul*, çev. ve ed. Hrand D. Andreasyan (İstanbul, 1952).
Köprülüzade Mehmet Fuat, *Eski Şairlerimiz. Divan Edebiyatı Antolojisi* (İstanbul, 1934).
Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyan Ettik?*, çev. Halit Özkan (İstanbul, 2006).

Kreutel, Richard F. (ed.), *Haniwaldanus Anonimi'ne Göre Sultan Bayezid-i Veli (1481-1512)*, çev. Necdet Öztürk (İstanbul, 1997).
Kritoboulos, *History of Mehmed the Conqueror. By Kritovoulos*, çev. C.T. Riggs (Westport, 1954).
Kuntay, Midhat Cemal, Üç İstanbul (İstanbul, 1998).
Kütükoğlu, Mübahat S. (ed.), *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri* (İstanbul, 1983).
— "Lütfi Paşa Âsafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*'ın içinde (İstanbul, 1991), s. 49-99.
Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyan Ettik?*, çev. Halit Özkan (İstanbul, 2006).
La Croix, Sieur de, *Mémoires du Sieur de la Croix cy-devant secretaire de l'ambassade de Constantinople*, 2 c. (Paris, 1684).
Lacroix, Frédéric, *Guide de voyageur à Constantinople et dans ses environs* (Paris, 1839).
Lane, Edward William, *An Account of the Manners and the Customs of the Modern Egyptians*, 2 c. (Londra, 1836).
Latifi, *Evsâf-ı İstanbul*, ed. Nermin Suner (Pekin) (İstanbul, 1977).
Leyla (Saz) Hanımefendi, *The Imperial Harem of the Sultans. Daily Life at the Çırağan Palace During the Nineteenth Century*, çev. Landon Thomas (İstanbul, 2001).
Lithgow, William, *The Totall Discourse of the Rare Adventures, and Painefull Peregrinations of Long Nineteene Yeares Travayles, from Scotland, to....* (Londra, 1623).
Loenertz, R.-J. (ed.), *Demetrius Cydones' Correspondence*, 2 c. (Vatikan, 1956, 1960).
Lucas, Paul, *Voyage du Sieur Paul Lucas, fait en MDCCXIV...*, 2 c. (Amsterdam, 1720).
Machiavelli, Niccolò, *Il Principe e Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio, con introduzione di Giuliano Procacci*, ed. Sergio Bertelli (Milan, 1960).
Marion-Crawford, Francis, *1890'larda İstanbul*, çev. Şeniz Türkömer (İstanbul, 2006).
Mayer, Georg, *Türk Çarşısı*. Şark'ta Ticaretin *Püf Noktaları*, çev. Yusuf Öztel ve ed. Rıfat N. Bali (İstanbul, 2008).
Mehmet Enisi, *Bir Denizcinin Avrupa Günlüğü - Avrupa Hatıratım*, ed. N. Ahmet Özalp (İstanbul, 2008).
Menavino, Giovanantonio, *I cinque libri della legge, religione, et vita de'Turchi: et della corte, et d'alcune guerre del Gran Turco: di Giovanantonio Menavino Genovese da Vultri* (Venedik, 1548).
Méry, Joseph, *Constantinople et la Mer Noire* (Paris, 1855).
Mihailović, Konstantin, *Memoirs of a Janissary*, çev. Benjamin Stolz (Ann Arbor, 1975).
van Millingen, Alexander, *Constantinople* (Londra, 1906).
"Mimar Sinan'ın Hatıraları", *Hayat Tarih Mecmuası*, no: 5 (Haziran 1966), s. 4-11.
"Mimar Sinan'ın Hatıraları: 2, Kırkçeşme Sularını Nasıl Getirdim", *Hayat Tarih Mecmuası*, no: 6 (Temmuz 1966), s. 42-9.
Mintzuri, Hagop, İstanbul *Anıları (1897-1940)*, çev. Silva Kuyumcuyan ve ed. Necdet Sakaoğlu (İstanbul, 1993).
Montagu, Lady Mary Wortley, *The Turkish Embassy Letters*, ed. Malcolm Jack (Londra, 1994).
Murad Efendi, *Türkiye Manzaraları*, çev. Alev Sunata Kırım (İstanbul, 2007).
Musahipzade Celal, *Eski İstanbul Yaşayışı* (İstanbul, 1946).
Mustafa Sait Bey, *Avrupa Seyahatnamesi*, ed. Burhan Günaysu (İstanbul, 2004).
Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, 2 c., çev. İsmail Erünsal (İstanbul, tarihsiz).
Nabi, *Nabi'nin Surnâmesi. Vakaayi'-i Hıtân-ı Şehzadegân-i Hazret-i Sultan Muhammed-i Gaazi Li Nabi Efendi*, ed. Agâh Sırrı Levend (İstanbul, 1944).

Naima, *Târih-i Na'îmâ*, 4 c., ed. Mehmet İpşirli (Ankara, 2007).
Neşri, *Cihannüma die Altosmanische Chronik des Mevlana Mehemmed Neschri*, ed. Franz Taeschner (Leipzig, 1951).
— *Kitab-ı Cihan-nüma*, 2 c., ed. Faik Reşit Unat ve Mehmet A. Köymen (Ankara, 1949, 1957).
Nicolay, Nicolas de, *Dans L'empire de Soliman le Magnifique*, ed. Marie-Christine Gomez-Géraud ve Stéphane Yérasimos (Paris, 1989).
Oğulukyan, *Georg Oğulukyan'ın Ruznamesi. 1806-1810 İsyanları. III. Selim, IV. Mustafa, II. Mahmud ve Alemdar Mustafa Paşa*, çev. ve ed. Hrand D. Andreasyan (İstanbul, 1972).
Orga, İrfan, *Portrait of a Turkish Family* (Londra, 1950).
Orhonlu, Cengiz (ed.), *Osmanlı Tarihine Âid Belgeler. Telhîsler (1597-1607)* (İstanbul, 1970).
Oruç Bey, *Oruç Beğ Tarih*, ed. A. Nihal Atsız (İstanbul, 1972).
Özcan, Abdülkadir (ed.), *Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)* (Ankara, 2000).
Özcan, Tahsin (ed.), *Fetvalar Işığında Osmanlı Esnafı* (İstanbul, 2003).
Özön, Mustafa Nihat (ed.), *Namık Kemal ve İbret Gazetesi* (İstanbul, 1997).
Özpalabıyıklar, Selahattin (ed.), *Türk Edebiyatında Beyoğlu* (İstanbul, 2000).
Öztürk, Necdet (ed.), *Anonim Osmanlı Kroniği (1299-1512)* (İstanbul, 2000).
Öztürk, Said, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo- Ekonomik Tahlil)* (İstanbul, 1995).
Pachymeres, *George Pachymérè Relations Historiques IV. Livres X-XIII édition, traduction française et notes*, ed. Albert Failler (Paris, 1999).
Pardoe, Julia, *The Beauties of the Bosphorus* (Londra, 1838).
Pedani-Fabris, Maria Pia (ed.), *Relazioni di ambasciatori veneti al senato*, c. XIV, *Costantinopoli Relazioni inedite (1512-1789)* (Turin, 1996).
Pertusi, Agostino, *Testi inediti e poci noti sulla caduta di Costantinopoli. Edizione postuma a cura di Antonio Carile* (Bologna, 1983).
— (ed.), *La caduta di Costantinopoli*, 2 c. (Milan, 1999).
Pertusier, Charles, *Picturesque Promenades in and Near Constantinople, and on the Waters of Bosphorus* (Londra, 1820).
Piloti, Emmanuel, *L'Egypte au commencement du quinzième siècle d'après le Traité d'Emmanuel Piloti de Crète (incipit 1420)*, ed. P.-H. Dopp (Cairo, 1950).
Quiclet, *Les voyages de M. Quiclet à Constantinople* (Paris, 1664).
Rado, Şevket (ed.), *Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Fransa Seyahatnamesi* (İstanbul, 1970).
Ramsay, Sir W. M., *The Revolution in Constantinople and Turkey. A Diary* (Londra, 1909).
Recaizade Mahmud Ekrem, *Araba Sevdası* (İstanbul, 1985).
Reşid Rıza, İttihad-ı Osmani'den Arap İsyanına, çev. ve ed. Özgür Kavak (İstanbul, 2007).
Roccatagliata, Ausilia, *Notai Genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chio (1453-1454, 1470-1471)* (Genoa, 1982).
Rochebrune, A. de, *Dilber Kethy'nin Bursa ve İstanbul Hatıratı*, çev. Mahmud Sadık (İstanbul, 2007).
Roe, Sir Thomas, *The Negotiations of Sir Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman Porte from the Year 1621 to 1628 Inclusive (Containing...)*, (Londra, 1740).
Rycaut, Paul, *The History of the Present State of the Ottoman Empire* (Londra, 1675).
Sadri Sema, *Eski* İstanbul *Hatıraları*, ed. Ali Şükrü Çoruk (İstanbul, 2002).
Safi, *Mustafa Sâfî'nin Zübdetü't-Tevârîh'i*, 2 c., ed. İbrahim Hakkı Çuhadar (Ankara, 2003).
Safveti Ziya, *Salon Köşelerinde*, ed. Nuri Akbayar (İstanbul, 1998).

Sahillioğlu, Halil (ed.), *Topkapı Sarayı Arşivi H.951-952 ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri* (İstanbul, 2002).

Sanderson, John, *The Travels of John Sanderson in the Levant 1584-1602*, ed. Sir William Foster (Londra, 1931).

Sandys, George, *Sandys Travailes* (Londra, 1658).

Saraçoğlu, Ahmed Cemaleddin, *Eski İstanbul'dan Hatıralar*, ed. İsmail Dervişoğlu (İstanbul, 2005).

Sasani, Han Melik, *Payitahtın Son Yıllarında Bir Sefir*, çev. Hakkı Uygur (İstanbul, 2006).

Schiltberger, Johann, *The Bondage and Travels of Johann Schiltberger, a Native of Bavaria, in Europe, Asia and Africa, 1396-1427*, çev. ve ed. Commander J. Buchan Telfer (Londra, 1879).

Schweigger, Salomon, *Ein newe Reyssbeschreibung auss Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem* (Nuremberg, 1639).

— *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, çev. S. Türkis Noyan ve ed. Heidi Stein (İstanbul, 2004).

Selaniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, 2 c., ed. Mehmet İpşirli (Ankara, 1999).

Sevilen, Muhittin, *Karagöz* (İstanbul, 1969).

Seyid Vehbi, *Sûrnâme (Üçüncü Ahmed'in Oğullarının Sünnet Düğünü)*, ed. Reşad Ekrem Koçu (İstanbul, 1939).

Simavi, Lütfi, *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim. Sultan Mehmed Reşad Hanın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim*, ed. Sami Kara ve Nurer Uğurlu (İstanbul, 2004).

Smith, Albert, *A Month at Constantinople* (Londra, 1851).

Solakzade, *Solak-zâde Tarihi*, 2 c., ed. Vahid Çabuk (Ankara, 1989).

Spandounes, Theodore, *On the Origin of the Ottoman Emperors*, çev. ve ed. Donald M. Nicol (Cambridge, 1997).

Spataris, Haris, *Biz İstanbullular Böyleyiz! Fener'den Anılar 1906-1922*, çev. Iro Kaplangı (İstanbul, 2004).

Spon, Jacob ve George Wheler, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grece, et du Levant fait aux années 1675 et 1676*, 2 c. (Amsterdam, 1679).

Sunata, İ. Hakkı, *İstanbul'da İşgal Yılları* (İstanbul, 2006).

Şahin, İlhan ve Feridun Emecen (ed.), *Osmanlılarda Divân-Bürokrasi-Ahkâm. II. Bâyezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri* (İstanbul, 1994).

Şerafeddin Mağmumi, *Bir Osmanlı Doktorunun Seyahat Anıları, Avrupa Seyahat Hatıraları*, ed. Nazım H. Polat ve Harid Fedai (İstanbul, 2008).

Tacizade Cafer Çelebi, *Mahsure-i İstanbul Fetihnamesi*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, T 2634.

Tahsin Nâhid ve Şahâbeddin Süleyman, *Ben... Başka!*, ed. Sibel Ercan (İstanbul, 2004).

Talu, Ercümend Ekrem, *Geçmiş Zaman Olur ki. Anılar* (Ankara, 2005).

Tavernier, Jean-Baptiste, *Nouvelle relation de l'interior du serrail du Grand Seigneur* (Amsterdam, 1678).

— *Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier Ecuyer Baron d'Aubonne, en Turquie, en Perse, et aux Indies* (Paris, 1679).

Taylesanizade, *Taylesanizâde Hafız Abdullah Efendi Tarihi: İstanbul'un Uzun Dört Yılı (1785-1789)*, ed. Feridun M. Emecen (İstanbul, 2003).

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin (ed.), *Mimar Kemalettin'in Yazıları* (Ankara, 1997).

Tevfik Fikret, *Rübâb-ı Şikeste*, ed. Kemal Bek (İstanbul, 2007).

Thévenot, Jean de, *Voyages de Mr de Thevenot tant en Europe qu'en Asie et en Afrique*, 3 c. (Paris, 1689).

Thomas, G. (ed.), *Diplomatarium Veneto-Levantinum*, 2 c. (Venedik, 1890-99).

Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil)*, 2 c., ed. Ziya Yılmazer (Ankara, 2003).
Topuzlu, Cemil (Paşa), *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım* (İstanbul, 2002).
Tournefort, Joseph Pitton de, *Relation d'un voyage du Levant*, 3 c. (Paris, 1717).
— *A Voyage in the Levant* (Londra, 1718).
Tursun Bey, *Tarih-i Ebü'l-Feth*, ed. Mertol Tulum (İstanbul, 1977).
— *The History of Mehmed the Conqueror by Tursun Beg*, ed. Halil İnalcık ve Rhoads Murphey (Minneapolis ve Chicago, 1978).
Ubeydullah Kuşmani ve Ebubekir Efendi, *Asiler ve Gaziler. Kabakçı Mustafa Risalesi*, ed. Aysel Danacı Yıldız (İstanbul, 2007).
Ubicini, [J. H.] A., *Letters on Turkey: An Account of the Religious, Political, Social and Commercial Conditions of the Ottoman Empire* (Londra, 1856).
Ubicini, J. H. A., *1855'de Türkiye*, çev. Ayda Düz (İstanbul, 1977).
Ulunay, Refi' Cevad, *Eski İstanbul Yosmaları* (İstanbul, tarihsiz)
al-'Umari [el-Ömeri], "Notice de l'ouvrage qui a pour titre Masalek alabsar fi memalek alamsar, Voyages des yeux dans les royaumes des différentes contrées (ms. arabe 583)", E. Quatremère (çev.), *Notices et Extraits des mss. de la Bibliothèque du Roi*'nin içinde (Paris, 1838), XIII, s. 334-81.
Uşaklıgil, Halid Ziya, *Saray ve Ötesi* (İstanbul, 2003).
Ünver, A. Süheyl (ed.), *Fâtih Aşhânesi Tevzînâmesi* (İstanbul, 1953).
Ülker, Hikmet (ed.), *Sultanın Emir Defteri (51 Nolu Mühimme)* (İstanbul, 2003).
Walsh, Robert, *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor* (Londra ve Paris, [1839?]).
Wratislaw, A. H., *Adventures of Baron Wenceslas Wratislaw of Mitrowitz* (Londra, 1862).
— *Baron W. Wratislaw'ın Anıları. 16. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'ndan Çizgiler*, çev. M. Süreyya Dilmen (İstanbul, 1981).
Yücel, Yaşar ve Selami Pulaha (ed.), *I. Selim Kanunnameleri (1512-1520)* (Ankara, 1995).
Zarifi, Yorgo L., *Hatıralarım. Kaybolan Bir Dünya* İstanbul 1800-1920, çev. Karin Skotiniyadis (İstanbul, 2006).
Zeynoub Hanoum, *A Turkish Woman's European Impressions*, ed. Grace Ellison (Londra, 1913).

İkincil Kaynaklar

Ahmet Refik, *Kafes ve Ferace Devrinde İstanbul*, ed. Tahir Yücel (İstanbul, 1998).
Akgündüz, Ahmet, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi* (İstanbul, 1996).
Akın, Nur, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera* (İstanbul, 1998).
Aktepe, M. Münir, *Patrona İsyanı (1730)* (İstanbul, 1958).
— "XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Mes'elesine Dâir Bazı Vesikalar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 9/13 (1958), s. 1-30.
— "Kâğıdhâne'ye Dâir Bâzı Bilgiler", *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan* içinde (Ankara, 1988), s. 335-63.
And, Metin, *Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu (1839-1908)* (Ankara, 1972).
— *Türk Tiyatrosunun Evreleri* (Ankara, 1983).
Asiltürk, Baki, *Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa* (İstanbul, 2000).
Aykut, Nezihi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVII. Asır Ortalarına Kadar Yapılan 'Sikke Tashihleri'", *Prof Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*'ın içinde (İstanbul, 1991), s. 343-60.

Aynural, Salih, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları, Zahire Ticareti (1740-1840)* (İstanbul, 2001).

Barkan, Ömer Lütfi, "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 6/1 (1975), s. 3-28.

Başaran, Betül, "III. Selim ve İstanbul Şehir Siyaseti (1789-1792)", Noémi Lévy ve Alexandre Toumarkine (ed.), *Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza 18.-20. Yüzyıllar*'ın içinde (İstanbul, tarihsiz), s. 116-34.

Boyar, Ebru, "Engelhardt From Censorship to Icon: The Use of a European Diplomat's History in Ottoman and Turkish Historiography on the Tanzimat", *Eurasian Studies*, 3/1 (2004), s. 91-7.

— "The Press and the Palace: The Two-Way Relationship Between Abdülhamid II and the Press, 1876-1908", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 69/ 3 (2006), s. 417-32.

— *Ottomans, Turks and the Balkans: Empire Lost, Relations Altered* (Londra ve New York, 2007).

— "Profitable Prostitution: State Use of Immoral Earnings for Social Benefit in the late Ottoman Empire", *Bulgarian Historical Review*, 1-2 (2009).

Breathnach, Teresa, "For Health and Pleasure: The Turkish Bath in Victorian Ireland", *Victorian Literature and Culture*, 32/1 (2004), s. 159-75.

Çelik, Zeynep, *The Remaking of Istanbul. Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century* (Berkeley, Los Angeles ve Londra, 1993).

— *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti. Değişen İstanbul*, çev. Selim Deringil (İstanbul, 1998).

Dankoff, Robert, *An Ottoman Mentality. The World of Evliya* Çelebi, Gottfried Hagen'ın sonsözü ile (Leiden ve Boston, 2004).

Faroqhi, Suraiya, *Subjects of the Sultan. Culture and Daily Life in the Ottoman Empire* (Londra, 2000).

Fleet, Kate, "Italian Perceptions of the Turks in the Fourteenth and Fifteenth Centuries", *Journal of Mediterranean Studies*, 5/2 (1995), s. 159-72.

— *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State* (Cambridge, 1999).

— "Early Ottoman Self-Definition", Jan Schmidt (ed.), *Essays in Honour of Barbara Fleming* içinde, I, Özel Sayı, *Journal of Turkish Studies*, 26/1 (2002), s. 229-38.

— "Power and Economy: Early Ottoman Economic Practice", *Eurasian Studies*, 3/1 (2004), s. 119-27.

Goodwin, Geoffrey, *A History of Ottoman Architecture* (Londra, 1992).

Imber, Colin, *The Ottoman Empire 1300-1481* (İstanbul, 1990).

— "What Does *Ghazi* Actually Mean?", Çiğdem Balım-Harding ve Colin Imber (ed.), *The Balance of Truth. Essays in Honour of Professor Geoffrey Lewis* içinde (İstanbul, 2000), s. 165-78.

— *The Ottoman Empire 1300-1650. The Structure of Power* (Basingstoke, 2002).

Işın, Ekrem, *İstanbul'da Gündelik Hayat. Tarih, Kültür ve Mekân İlişkileri Üzerine Toplumsal Tarih İncelemeleri* (İstanbul, 1999).

İnalcık, Halil, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600* (Londra, 2000).

— ve Donald Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, 2 c. (Cambridge, 1994).

İpşirli, Mehmet, "Osmanlılarda Cuma Selâmlığı (Halk-Hükümdar Münâsebetleri Açısından Önemi)", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* içinde (İstanbul, 1991), s. 459-71.

İrtem, Süleyman Kâni, *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür. Abdülhamid'e Verilen Jurnaller*, ed. Osman Selim Kocahanoğlu (İstanbul, 1999).

İskit, Server, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış* (İstanbul, 1939).
Kaplan, Mehmet, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 1* (İstanbul, 1976).
Kayaoğlu, İ. Gündağ ve Ersu Pekin (ed.), *Eski İstanbul'da Gündelik Hayat* (İstanbul, 1992).
Koçu, Reşad Ekrem (ed.) İstanbul Ansiklopedisi, 11 c. (İstanbul, 1958-1971).
— *Aşk Yolunda İstanbul'da Neler Olmuş* (İstanbul, 2002).
— *Tarihte* İstanbul *Esnafı* (İstanbul, 2003).
— *İstanbul Tulumbacıları* (İstanbul, 2005).
Kuban, Doğan, *Kent ve Mimarlık Üzerine İstanbul Yazıları* (İstanbul, 1998).
Kunter, Halim Baki, "Türk Vakıfları ve Vakfıyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd", *Vakıflar Dergisi*, no: 1 (1938), s. 103-29.
Kuran, Aptullah, "A Special Study of Three Ottoman Capitals: Bursa, Edirne, and İstanbul", *Muqarnas*, 13 (1997), s. 114-31.
Mantran, Robert, *İstanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle* (Paris ve İstanbul, 1962).
Murphey, Rhoads, "Provisioning Istanbul: The State and Subsistence in the Early Modern Middle East", Rhoads Murphey, *Studies on Ottoman Society and Culture, 16th-18th Centuries* içinde (Aldershot, 2007), no: V.
Necipoğlu, Gülru, "Challenging the Past: Sinan and the Competitive Discourse of Early Modern Islamic Architecture", *Muqarnas, Essays in Honour of Oleg Grabar*, 10 (1993), s. 169-80.
Necipoğlu-Kafadar, Gülru, "The Süleymaniye Complex in Istanbul: An Interpretation", ed. Oleg Grabar, *Muqarnas*, 3 (1985), s. 92-117.
Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)* (İstanbul, 1998).
Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, ed. Salih Özbaran (İzmir, 1984).
Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)* (Ankara, 2000).
Örik, Nahid Sırrı, *Bilinmeyen Yaşamlarıyla Saraylılar*, ed. Alpay Kabacalı (İstanbul, 2006).
Özön, Nijat, *Karagözden Sinemaya. Türk Sineması ve Sorunları*, 2 c. (Ankara, 1995).
Sakin, Orhan, *Tarihsel Kaynaklarıyla İstanbul Depremleri* (İstanbul, 2002).
Shaw, Stanford J. ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2 c. (Cambridge, 1977).
Şehsuvaroğlu, Bedi N., *İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız* (İstanbul, 1953).
Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Beş Şehir* (İstanbul, 2001).
Tugay, Asaf, *İbret. Abdülhamid'e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler. Jurnalcilerin Tam Listesi* (İstanbul, tarihsiz).
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı* (Ankara, 1988).
Ünver, A. Süheyl, *İstanbul Risaleleri 1*, ed. İsmail Kara (İstanbul, 1995).
— *İstanbul Risaleleri 2*, ed. İsmail Kara (İstanbul, 1995).
Vatin, Nicolas ve Gilles Veinstein, *Le Sérail ébranlé. Essais sur les morts, dépositions et avènements des sultans ottomans XIVe-XIXe siècle* (Paris, 2003).
Yediyıldız, Bahaeddin, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi. Bir Sosyal Tarih İncelemesi* (Ankara, 2003).
Yoldaş-Demircanlı, Yüksel, *İstanbul Mimârisi Için Kaynak Olarak Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi* (İstanbul, tarihsiz).
Yüksel, Hasan, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)* (Sivas, 1998).
Zachariadou, Elizabeth A., *Studies in Pre-Ottoman Turkey and the Ottomans* (Aldershot, 2007).

DİZİN

Abbas, Mısır Hıdivi 314
Abdi 39, 105, 183, 309
Abdullah Ağa 117
Abdullah Paşa 103
Abdülaziz (1861-76) 5, 71, 75-77, 202, 257, 259, 306
Abdülaziz Bey 207, 250, 261
Abdülhamid I (1774-89) 53, 83, 113, 202
Abdülhamid II (1876-1909) 5, 42, 50, 97, 107, 127, 171, 258, 269, 301, 318, 325, 326, 330, 340, 342, 344, 349
Abdülkerimzade Kadı Abdullah 41
Abdülmecid (1839-61) 5, 53, 259, 262-264
Acem 337
Adana 291
Adriyatik Denizi 26
Ağa Kapısı 108, 112, 128, 129, 140, 211, 221
Ahır Kapı 132, 205
Ahmed (Ahmed Rasim'in okul arkadaşı) 355
Ahmed (İbrahim'in oğlu) 55
Ahmed Cavid 65, 80, 139, 218, 220, 221, 255
Ahmed Cevdet Paşa 76, 77, 314, 318, 320, 352
Ahmed I (1603-17) 3, 44, 46, 47, 54, 60, 66, 70, 72, 116, 125, 155, 157, 159, 172, 186, 211, 216, 218, 241
Ahmed II (1691-95) 3, 36, 52
Ahmed III (1703-30) 4, 36, 38, 40, 42, 44, 53, 54, 56, 63, 70, 71, 75, 101, 103, 126, 128, 198, 200, 202, 206, 254, 255, 269
Ahmed Midhat Efendi 358
Ahmed Paşa Sarayı 70
Ahmed Rasim 139, 171, 222, 311, 316, 317, 319, 321, 332, 334, 348, 353, 355
Akbaba 264
Akbaba Sultan bahçesi 253
Akçahisar *bkz.* Anadolu Hisarı
Akçaylıoğlu Mehmed Bey 12
Akdeniz 13-15, 54, 80, 176, 177
Aksaray 68, 259, 315
Akşehir 121
Alaeddin (II. Murad'ın oğlu) 28
Alaca Hamamı 281
Alemdağı 73, 262
Alemdar Mustafa Paşa 48, 93, 94, 106, 213, 266
Ali Paşa (I. Ahmed'in sadrazamı) 186
Ali Paşa 5
Almanya 6, 325
Alus, Sermet Muhtar 262, 311, 315, 318, 348, 349
Amasra 15
Amerika Birleşik Devletleri 173, 335
Anadolu 3, 6, 20-22, 24-26, 72, 84, 89, 95, 115, 116, 118, 154, 176-178, 249, 259, 262, 267, 277, 340, 364
Anadolu Hisarı 12, 14, 232
Anadolu Kavağı 232
Ancona, Chiriaco di 9
Andronikos IV 24, 121
Ankara 6, 26, 199, 201, 307, 363, 364
Anna (V. İoannes'in annesi) 23
Araba Sevdası 335
Arabistan 158
Arnavutluk 25
Arta 28
Arzu ile Kamber 226
Asafname 184, 187
Asmaaltı 76
Aşçı Şakir 250
Âşıkpaşazade 12, 15, 16, 20, 21, 28, 36
Aşiyan 253
At Meydanı 57, 70, 102, 104
At Pazarı 68, 88
Atatürk, Mustafa Kemal 6, 332, 364
Atina 282
Avlonya 26
Avusturya-Macaristan 331

Aya Kapı 258
Ayasofya (Hagia Sophia) 11, 12, 32, 38, 39, 88, 126, 146, 147, 155, 157-160, 162, 168, 202, 243
Ayastefanos *bkz.* Yeşilköy
Aydın 21, 176
Aydoğdu (I. Osman'ın yeğeni) 39
Aynalı Kavak Kasrı 54, 56
Ayşe Sultan (II. Mahmud'un kızı) 57
Ayvansaray 85
Ayverdi, Ekrem Hakkı 164
Azak 14
Azap Kapı 85, 315

Baalbek 158
Bab-ı Âli 206, 300
Bab-ı Hümayun 61, 69, 105, 131
Babadağı 41
Badoaro, Andrea 249
Bağdat 329, 363
bağlar 23, 130, 217
Bahçe Kapı 69, 85, 118, 129
Baki 31
Balat 133, 160
Balık Pazarı 123, 201, 218
Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey 227, 256, 336, 357
Balıklı 304
Balkan Savaşları (1912-13) 5, 243, 329
Balkanlar 3, 24, 25, 28, 343
Balyan ailesi 259
Balyan, Garabet 259
Balyan, Nigoğos 259
Barbaro, Marcantonio 83, 179
Barkan, Ömer Lütfi 164
Basel Konsili (1439) 26
Basiret 277, 329, 330
Basiretçi Ali Efendi 154, 230, 299, 300, 303, 310, 311, 326, 330, 356
Basmacıyan, Grigor Yakub 84, 92, 284, 300, 301, 325, 329
Bassano, Luigi 34, 274, 293-295
Bavyera 320
Bayezid Camii 38, 152, 156, 168, 175
Bayezid I (1389-1402) 17, 21, 23, 25, 26, 40, 41, 50, 71, 188
Bayezid II (1481-1512) 3, 13, 39, 46, 70, 80, 84, 99, 145, 149, 155, 162, 165, 166
Bayram Paşa bahçesi 264
Bayrampaşa 303
Bebek 259
Belfast Newsletter 86, 88, 95
Belgrad (İstanbul'un hemen dışı) 232
Berlin 6, 91, 334
Berlin Antlaşması (1878) 5
Beşiktaş 53, 54, 57, 159, 253, 259
Beşiktaş Sarayı 35, 55, 205, 339
Bey Hamamı 397
Beyatlı, Yahya Kemal 361
Beyazıt, semt 50, 107, 108, 221, 270, 299, 321
Beyhan (III. Mustafa'nın kızı) 66
Beykoz 233, 253, 259, 264
Beylerbeyi Camii 73
Beylerbeyi Sarayı 159, 340
Beyoğlu 256, 275, 309, 317, 321, 323, 329, 334-337, 344, 346-348, 350-353, 355-358, 363, 406, 415
Bihruz Bey 335, 336
Bilecik 16, 20, 21
Birinci Dünya Savaşı 4-6, 90, 297, 331, 350, 351, 364
Bizans İmparatorluğu 13, 19, 20, 26
Boğazlar 6, 14, 15
Boğdan 125, 176, 224
Bon Marché 346-349
Bon Ton 347
Bon, Ottaviano 43, 234, 237, 247, 248, 274
Bordeaux 269
Bosna-Hersek 331
Bouvard, Joseph Antoine 270, 342
Brankoviç, Yorgo 23, 27, 28
Brassey, Anna 232, 248, 270, 271, 301
Broquière, Bertrandon de la 291
Brüksel 343
Buda 363
Bulgaristan 24, 25, 176, 274
Bulgurlu 264
Bursa 22, 25, 45, 46, 131, 176, 257, 316, 318,
Bursevi Haracızade el-Hac Esad Ağa 114
Busbecq, Ogier Ghiselin de 193, 195, 240, 248, 288
Bükreş 343
Büyük Göksu 247
Büyük Karaman Pazarı 88, 94

Büyükada 259, 320
Büyükçekmece 149
Büyükdere 103, 289, 305
Büyükkaraman 299

Cabi 39, 128, 184
Cadde-i Kebir *bkz.* İstiklal Caddesi
Cafer Ağa 91
Cafer Efendi 158
Cağaloğlu 86
Cami-i Cedid 145
Campora, Giacomo 8
Careri, Giovanni Francesco Gemelli 64, 158, 159, 181, 225, 230
Carleton, Sir Dudley 127
Casin de Péra 348
Cecil, Sir Robert 74
Celali İsyanları 3, 115, 129, 130, 207
Cemal Paşa 5, 6, 107, 271, 272, 308, 330, 331
Cemil Paşa (Topuzlu) 95, 271, 272, 299, 331, 342, 343
Cenova 9, 17, 18, 20, 26, 45, 177
Cezayir 64, 73, 361
Chemiserie Universelle 348
Children's Friend 82
Chishull, Edmund 235, 240, 245
Cığalazade Yusuf Sinan Paşa 120, 121
Cibali 85, 258, 303
Cihangir 223
Cihanyandı 337
Cinci Hüseyin Efendi 127
Contarini, Alvise 117, 188
Cosma Vuccino 347
Courmenin, Louis Deshayes, Baron de 236, 241, 246, 251
Covel, John 251, 253
Crescenzi, Crescenzio dei 66-68

Çamlıca 129, 259, 264, 267, 270, 271, 314, 336
Çarşamba Pazarı 90
Çeğen (Tacikistan) 6
Çelebi (*Karagöz* oyununda hamam sahibi) 287
Çelebi Ağazade 108
Çeşmizade Mustafa Reşid 95
Çınar Vakası (1656) 101, 104, 171
Çırağan 87, 96, 159, 321, 325, 339, 340
Çifte Hamam Oyunu 303
Çin 173
Çinili Köşk 205
Çivici Limanı 87
Çizmecibaşı Tekkesi 110, 265
Çöplük 129

Dallam, Thomas 235, 239, 247
Darüşşafaka 353
Davutpaşa 61
Defterdar Camii 87
Defterdar Sarı Mehmed Paşa 36
Deli İbrahim Paşa 110
Deli Mehmed (Üsküdarlı) 114, 115
Dere Hamamı 114
Derne 168
Derseki 264
Deruvan 271
Dikilitaş 70
Dilaver Paşa (II. Osman'ın saltanatında sadrazam) 103
Direklerarası 336, 338
Divan Yolu 109, 187, 337
Divanhane 85, 353
Diyarbakır 176, 235
Dolmabahçe 159, 259, 269, 340, 344
Domenico 65, 158, 236, 274
Dublin 292
Dubrovnik 56
Dukas 10-13, 16, 18, 23, 24, 27
Düyun-ı Umumiye 5, 182
Düzmece Mustafa 27
Dwight, Harrison Griswold 243, 244, 301

Ebussuud Efendi 84, 208, 209, 211, 229, 280
Ebüzziya Tevfik Bey 329
Edirne 4, 24, 27, 28, 36-38, 52, 55, 61, 80, 84, 93, 104, 156, 166, 200, 235, 245, 294
Edirne Kapı 58, 68, 69, 253, 271
Edirne Vakası (1703) 4, 103, 183
Edirneli Kemalzade 166
Edison, Thomas Alva 344
Eflak Prensliği 176, 177
Ege Denizi 21, 28
Egri 71, 74
Eğriboz (Negroponte) 28
Eğrikapı 160

el-Hac Mehmed Emin Paşa (III. Mustafa'nın damadı) 65
el-Ömeri 22
Elhamra Sarayı 245
Elkas Mirza (Şah Tahmasb'ın erkek kardeşi) 49, 50
Eminönü 122, 129, 170, 341
Eminsinan mahallesi 93
Emir Çelebi 208
en-Nâsır Ferec 26
Enver Paşa 5, 6, 107, 272, 331
Epir 25
Erdel 27
Eremya Çelebi 239
Erenköy 334
Ermeni Kilisesi (Balat) 160
Erzurum 110
Esad Ağa 114, 115
Esad Efendi 46
Eski Saray 31, 34, 66, 68, 83, 84
Eskişehir 16
Et Meydanı 105
Eugénie (III. Napoléon'un eşi) 327
Evliya Çelebi 116, 129, 130, 145, 146, 156, 207, 209, 215, 222, 254, 274-276, 285
Expugnatio costantinopolitana 45
Eyüp 34, 38, 46, 53, 58, 59, 70-72, 81, 168, 232, 253, 304, 338
Eyüp el-Ensari 69

Fas 1, 3
Fatih Camii 38, 72, 122, 146, 155-157
Fatih, semt 299
Fatma Sultan (III. Ahmed'in kızı) 53, 57, 75
Fazıl Mustafa Paşa 259
Febus 348
Fehime Sultan (V. Murad'ın kızı) 263
Felatun Bey 358
Felatun Bey ile Rakım Efendi 358
Fener 258, 343, 346
Fener Köşkü 233
Fenerbahçe 259-261, 310, 318, 336
Ferhad Ağa (bostancıbaşı) 91, 163
Ferhad ile Şirin 226
Ferhad Paşa (sadrazam) 101, 108
Feridun Bey 52
Fethizade Efendi 205
Feyyum 168
Feyzullah Efendi 104
Filurya (Florya) 239
Firuz Ağa 15
Floransa 26, 241
Foça 178
Fontainebleau 240
Fontmagne, Barones Durand de 207
Forbin, Kont 232
Forsa Halil *bkz.* Halil Ağa
Foscarini, Pietro 117
Fransa 245, 246, 268-271, 340, 342, 343, 348, 352
Fresne-Canaye, Philippe du 235, 274
Fuad Paşa 5, 76, 77, 306, 318, 363

Galata 12, 17-19, 41, 72, 74, 81, 85, 88, 90, 104, 113, 117, 118, 125, 132, 153, 154, 161, 162, 181, 188, 212-215, 217, 222-224, 226, 229, 233, 265, 303, 341, 344, 345, 347, 349, 350, 353-355
Galatasaray 348
Galland, Antoine 245, 246
Garzoni, Constantino 235
Gautier, Théophile 292
Gavand, Eugène Henri 344
Gazhane 344
Gedik Ahmed Paşa 99
Gedik Ahmed Paşa Hamamı 93, 278
Gelibolu 23, 27, 248
Gelibolulu Mustafa Âli 71, 111, 155, 183, 210, 213
Georgievitz, Bartolomeus 61
Gerçek Davud (Fransız mühendis, tulumbanın mucidi) 91, 92
Gerdankıran 222
Gerlach, Stephan 32, 58, 65, 125, 136, 151, 192, 195, 219, 223
Germiyan 16, 21
Girit 3, 101, 168, 269, 303
Girit Seferi 171
Glasgow Daily Herald 95, 132
Glover, Sir Thomas 83
Grelot, Guillaume-Joseph 240, 288, 290, 293, 295
Guillaume Tell 325
Gülcü Hacı 250
Gülhane Parkı 271, 272
Gümüşsuyu 71
Gündüz, I. Osman'ın erkek kardeşi 20
Güngörmez Kilisesi 81

Gürcistan 99
Gürcü Nebi 129
Gürpınar, Hüseyin Rahmi 169, 306, 320

Habsburglar 32, 58, 146, 151, 234, 288
Hacı Hamza 93
Hacı Said Efendi 114
Hacivat 285-287
Hakem 210
Halep 26, 89, 168, 210, 235, 247, 295, 329
Haliç 58, 81, 85, 90, 111, 253, 309, 344, 351
Halil Ağa 138
Halil Paşa (II. Mehmed'in lalası) 12
Halil Paşa (III. Mehmed'in saltanatında vezir) 64, 71
Halley kuyruklu yıldızı 306
Hamdi 302
Hamzazade Efendi 140
Hanefi Efendi 202
Harff, Arnold von 292
Has Bahçe 59, 232
Hasan Ağa (yeniçeri ağası) 104
Hasan Paşa (I. Abdülhamid'in saltanatında Kaptan-ı Derya) 113
Hasan Paşa 120, 163
Hatice Sultan (III. Mustafa'nın kızı) 56
Hatice Sultan (IV. Mehmed'in kızı) 37
Hatice Sultan (V. Murad'ın kızı) 263
Haughton, Edward 292
Haydarpaşa 259, 336
Hayrullah Efendi 192, 331
Heberer, Michael 59, 60, 64, 123, 174, 188
Heybeliada 259
Hıdiv Kasrı 314
Hıfz-ı Huda (kadırga) 64
Hibetullah Sultan (I. Abdülhamid'in kızı) 202
Hicaz 315
Hindistan 173
Hoca Sadeddin 39, 148, 156
Hocapaşa Camii 117
Hocapaşa mahallesi 86, 116, 132
Horhor 334
Horhor Çeşmesi 105
Hovhannesyan, Sarkis Sarraf 232
Hunyadi, Yanoş 27, 28
Hükümdar 45
Hünkâr İskelesi 259
Hürmüz 337
Hürrem Sultan 146
Hüseyin Avni Paşa 192
Hüseyin Paşa (II. Mustafa'nın sadrazamı) 37
Hüseyin Paşa (İstanbul kaymakamı) 90, 91
Hüseyin Paşa (Kaptan-ı Derya) 115
Hüseyin Paşa (Osmanlı memuru ve III. Mehmed'in saltanatında isyancı) 123
Hüseyin Paşa (vezir) 149

Ihlamur 259
Irgat Pazarı 88
Işık Ali Çelebi, II. Mehmed vakfının mütevellisi 165

İbn Battuta 22
İbn Hacer 188
İbn Kemal 19
İbnülcemal Ahmed Tevfik 316
İbrahim (1640-48) 3, 55, 183, 202
İbrahim Paşa (I. Süleyman'ın sadrazamı) I 48, 127
İbrahim Paşa (III. Mehmed'in saltanatında serdar-ı ekrem) 64, 74
İbrahim Paşa (III. Murad'ın damadı) 70, 71
İbrahim Paşa (sadrazam) 179, 182, 198, 201
İbrahim Şarım Efendi 95
İbret 356
İbşir Paşa 100
İç Göksu 261
İdare-i Mahsusa 318
İnce Hanım 193
İnciciyan, P. Ğ. 274
İncirli Köyü 267
İngiliz Pazarı 348
İngiltere 13, 66, 173, 242, 343, 348
İoannes V 23, 24, 121
İoannes VII 24
İoannes VIII 26
İplikçiler Hanı 88
İran 1, 3, 14, 38, 49, 55, 63, 83, 159, 201
İrfan 306, 307
İrlanda 293, 294
İshak Paşa 36
İskenderiye 158
İsmail (Mısır hıdivi) 259
İsmail Dümbüllü 302

İspanya 241, 302
İstanbul Boğazı 6, 12, 14, 34, 81, 89, 110, 217, 232, 237, 249, 250, 259, 262, 267, 292, 309, 314, 318, 329
İstiklal Caddesi 344
İsviçre 293
İtalya 9, 10, 17, 334, 341
İttihat ve Terakki Cemiyeti 5, 6, 107, 270, 364
İzmir 76, 181, 251, 335, 349
İzmit 22
İznik 22, 152

Jardin des Fleurs 348
Jervas, Charles 294
Josefina 358
Jön Türk Devrimi 106, 270
Jön Türkler 5

Kaba-kulak 166
Kabakçı Mustafa 106
Kâbe 68, 69
Kadı Paşa 106, 131
Kadıköy 233, 303, 318, 319
Kadırga 86
Kadızade Efendi 205
Kâğıthane *ayrıca bkz.* Sadabad 56, 130, 233, 239, 253, 254, 256-259, 264, 269, 318, 336
Kahire 290
Kalamış 259
Kalender 261
Kalender Çavuş 166
Kamelyalı Kadın 309, 338
Kandilli 261
Kanlıca 259
Kantakuzenos, İoannes 23
Kapalıçarşı 76, 190, 191, 214, 347
Kara Biga 168
Kara Hasan Ağa 179, 181
Kara Hızır 42, 127, 129
Karabali bahçeleri 233
Karacaahmet 252, 271
Karacaahmet Sultan Tekkesi 129
Karacahisar 20
Karadeniz 13-15, 27, 53, 64, 80, 176, 177, 240, 249
Karagöz 56, 285-287, 296, 302, 303
Karahisari 158
Karaköy 154, 341, 344
Karaköy Kapısı 213
Karaman 21, 28, 88, 94
Karanfilci Ziya 250
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri 351
Karay, Refik Halit 258, 259
Karlman 346
Kartal 239
Kasap İlyas mahallesi 138
Kasımpaşa 80, 114, 115, 117, 259
Kastamonu 277
Kaşıkçılar Kapısı 321
Kaşorti Bey 265
Katırcıoğlu Mehmed 129
Kâtip Çelebi 204, 205, 210
Kavacık 259
Kayalar 261
Kayışdağı 262
Kaymak Tabağı 337
Kayseri 168
Kazzaz Ahmed 129
Kefe (modern Feodosya) 14, 15, 235
Kel Hasan 309, 339, 340
Keleş 112
Kemaleddin Bey 343
Kemalpaşazade *bkz.* İbn Kemal
Kerim Çavuş 213
Ketenci Hamamı 87
Kıbrıs 3
Kılıç Ali Paşa 53, 65
Kırım 14, 95, 235
Kırım Savaşı 207, 314
Kırkçeşme 129, 149
Kısıklı 264
Kız Kulesi 130
Kilci Baba 287
Koca Nişancı Bey mahallesi 279
Koca Sinan Paşa 108, 120, 133
Koçi Bey 110
Konstantinos XI 7
Kontes Sara 338
Kosova Savaşı 24, 28
Köprülü ailesi 3, 159
Köse Mehmed Ağa 126
Kösem Sultan 3
Kritovulos 14-16, 32
Kumkapı 86, 129, 299, 303, 346
Kurtuluş Savaşı 282, 350
Kuruçeşme 133

Kuyruklu Yıldız Altında Bir İzdivaç 306
Kuyumcular Kapısı 188
Küçük Çamlıca 335
Küçük Pazar 259
Küçüksu 259
Küçüksu Köşkü 259
Küfri Ahmed Efendi 217
Kütahya 17, 165
Kydones, Demetrios 23, 24

La Croix, Sieur de 236, 246, 274, 291
La Grande Rue de Pera *bkz.* İstiklal Caddesi
La Traviata 325
Lacroix, Frederic 274, 291
Lady Bristol 351
Lahey 240
Lale Devri 4, 202, 254, 268
Laleli 90
Lane, Edward William 290
Latifi 34, 70, 173, 174, 207, 215, 223
Lebon 348
Leyla Hanım 321, 325, 347
Limni 27, 126, 181, 214
Lithgow, William 82, 125, 192, 223, 226
Londra 232, 334, 348, 350
Losa 125
Lozan Antlaşması (1923) 6
Ludovisi, Daniello de 235
Lütfi Paşa 43, 184

Macaristan 1, 64, 74, 152, 178, 218, 331
Machiavelli 45, 52
Maçka Sarayı 57
Mağrip 331
Mahmud (tabakçı ustası) 140
Mahmud I (1730-54) 4, 38, 42, 58, 59, 71, 105, 118, 131, 233, 256, 259, 279
Mahmud II (1808-39) 4, 38, 39, 44, 48, 53-55, 57, 73, 99, 107, 118, 186, 187, 197, 198, 200, 201, 205, 230, 259, 262, 266, 279, 331, 339, 340
Mahmud Paşa (I. Mehmed'in saltanatında sadrazam) 159
Mahmud Paşa (III. Mehmed'in saltanatında vezir) 146
Mahmud Paşa vakfı 161
Mahmud Şevket Paşa 90, 107
Maiavello, Aron 18
Maison Psalty 322
Makasçılar Çarşısı 88
Makriköy (şimdiki Bakırköy) 259
Malkara 121
Malta 241
Manakyan tiyatrosu 338
Manevi Efendi 138
Manisa 49
Manuel II 24, 25, 27
Mara (Yorgo Brankoviç'in kızkardeşi) 23
Maraş 235
Marly 269
Marmara 20
Marmara Adası 158
Marrufo, Balthasaro 19
Marsilya 226
Mayer 348
Mazhar Paşa 347
Medine 68, 69
Meftun Bey 320, 321, 334
Mehmed (I. Abdülhamid'in oğlu) 83
Mehmed (I. Süleyman'ın oğlu) 54, 56, 71
Mehmed (III. Mustafa'nın oğlu) 53, 66, 70
Mehmed Ağa (I. Abdülhamid'in saltanatında müezzin) 138
Mehmed Ağa (III. Selim'in saltanatında bostancıbaşı) 217
Mehmed Enisi 296
Mehmed I (1413-20) 26-28, 35
Mehmed II (1444-46, 1451-81) 1, 7, 9-16, 18, 28-32, 45, 46, 99, 146, 155, 157, 161, 162, 166, 172, 174, 233, 234, 274, 350
Mehmed III (1595-1603) 3, 38, 39, 41, 43, 47, 49, 54-56, 58, 68, 69, 71, 74, 84, 101, 108, 201, 215, 216
Mehmed IV (1648-87) 3, 36, 37, 52, 72, 104, 146, 172, 217, 233
Mehmed Paşa (beylerbeyi) 100
Mehmed Paşa (II. Ahmed'in sadrazamı) 72
Mehmed Paşa (III. Ahmed'in saltanatında kethüda) 105, 131
Mehmed Paşa (III. Mehmed'in damadı) 68
Mehmed V (Reşad) (1909-18) 5, 59
Mehmed VI (Vahdeddin) (1918-22) 5, 6, 40, 44, 59
Mekke 39, 68-70
Memiş Ağa (Selanikli) 192
Memlûk Sultanlığı 14, 25, 26, 239
Menavino, Giovanantonio 236, 248

Menteşe 21
Mercan 90
Meriç Nehri 24
Meryem 138
Merzifonlu Kara Mustafa Paşa 105
Mesih Paşa 90
Metrofanes 41
Mevlana Abdülkerim Efendi 196
Mevlana Şemseddin Ahmed 208
Mısır 3, 4, 14, 54, 76, 86, 88, 149, 159, 176, 259, 270, 295, 314
Mihailoviç, Konstantin 10
Mihrimah Sultan (I. Süleyman'ın kızı) 50, 112, 148
Mihrişah Sultan (III. Mustafa'nın kızı) 66
Mikhail VIII 350
Milano 334
Millingen, Alexander van 326
Millingen, Julius van 320
Miloşeviç, Slobodan 24
Mimar Sinan 158
Miskinler Tekkesi 129, 304
Mohaç Savaşı 61
Molla Kâbız 221
Montagu, Lady Mary Wortley 85, 294, 296, 351
Mora Yarımadası 25
Moro, Giovanni 177
Morosini, Gianfrancesco 242
Moskova 6
Murad Efendi 79, 320
Murad I (1362-89) 17, 21, 23, 24, 47, 121
Murad II (1421-44, 1446-51) 12, 14, 16, 23, 27, 28, 35
Murad III (1574-95) 3, 32, 34, 35, 41, 48, 53-56, 58, 65, 70-72, 74, 83, 99-101, 108, 111, 126, 127, 157, 162, 176-178, 182, 187, 196, 215, 216, 241, 265, 281
Murad IV (1623-40) 3, 32, 38, 63, 116, 117, 126, 200, 204, 205, 208, 211, 216, 217, 363
Murad V (1876) 5, 263
Muradiye vakfı 166
Musa Paşa 132
Muslı 106
Mustafa (I. Süleyman'ın oğlu) 32, 56, 71
Mustafa (II. Murad'ın kardeşi) 27
Mustafa Ağa (I. Ahmed'in saltanatında kızlar ağası) 46
Mustafa Çelebi 166
Mustafa I (1617-18, 1622-23) 3, 46, 47, 71, 103, 171
Mustafa II (1695-1703) 3, 36, 37, 61, 89, 103, 171, 196
Mustafa III (1757-74) 4, 53, 54, 65, 72, 160, 167
Mustafa IV (1807-08) 4, 42, 176
Mustafa Paşa 105, 131
Mustafa Reşid Paşa 5
Müftü Hamamı 155
Müneccimbaşı Ahmed Dede 120
Münih 320

Naili Efendi 205
Naima 37, 54, 202, 204
Napoli 334
Narlı Kapı 110
Nasreddin Hoca 195
Nasuh Paşa 47, 48
Navagero, Bernardo 91, 236
Nedim 254, 255, 258
Nerack 226
Nerdübanlı 264
Neuser, Adam 59
Nevşehirli Damad İbrahim Paşa 269
New Home, dikiş makinesi 324, 325
New York 273
Nice 296, 341
Nicolay, Nicolas de 157
Nikaia *bkz.* İznik
Nikomedia *bkz.* İzmit
Nil 14
Nisa Hastanesi 356
Nişancı 86
Nureddin Paşa 349
Nuri Bey (çapkın) 267
Nuri Bey (zeamet sahibi) 226

Odun Kapısı 68, 85, 123
Oğulukyan 131, 175
Ok Meydanı 54, 56, 70, 72, 73
Orga, İrfan 282, 284
Orhan Bey (1324-62) 17, 21-24
Orta Camii 104, 172
Orta Hisar 222
Orta Kapı 122
Osman I 16, 20, 21
Osman II (1618-22) 3, 46, 47, 58, 98, 103, 171

Osman III (1754-57) 4
Osman Paşa (II. Mahmud'un saltanatında İstanbul kaymakamı) 199
Osman Paşa (II. Mustafa'nın saltanatında İstanbul kaymakamı) 89
Osman Paşa (III. Murad'ın saltanatında vezir) 215
Otranto 10

Papadopulo ve Leonlides, gömlek dükkânı 348
Paris 174, 268-270, 334, 342, 343, 348
Paris ve Londra Mağazaları 348
Pasteur, Louis 301
Paşa Bahçesi 261
Patrona Halil İsyanı (1730) 4, 38, 105, 106, 128, 130, 131, 183, 202
Pazar Alman 346, 348
Peç 49
Peçevi 38, 63, 120, 149, 182, 202-204, 210, 213, 215, 234
Pencio Bahçesi 270
Pendik 239
Pera Palas 301, 315, 337, 348, 359
Pera *bkz.* Galata
Pertusier, Charles 44, 83, 84, 87, 102, 174, 188
Peruz Hanım 358
Philadelphia 273
Pınarhisar 274
Piccolomini, Enea Silvio 7-10, 12
Pius II *bkz.* Piccolomini, Enea Silvio
Platon Bey *bkz.* Felatun Bey
Promontorio, Jacopo de 16, 17, 45
Prusa *bkz.* Bursa
Punch [mizah dergisi] 347

Quiclet, M. 236
Quirini, Lauro 8

Rakım Efendi 358
Ramiz Paşa 106, 128
Rana 261
Recaizade Mahmud Ekrem 335
Reşit 168
Revan seferi (1635) 38, 75
Rıdvan Çavuş 109
Rıza, Reşid 87, 96, 192, 351
Risale-i Garibe 139, 151, 205, 206, 209, 224-226, 229, 243, 264, 276, 278
Rodos 3, 193, 217
Roe, Sir Thomas 47, 51, 103, 122, 127, 163
Roma 9, 10, 174, 270, 334
Rumeli 12, 18, 24, 39, 55, 118, 176
Rumeli Hisarı 14, 15, 247
Rumeli Kavağı 232
Rusçuk 43
Rusya 106, 173
Rüstem Paşa 50, 248
Rüstem Paşa vakfı 162
Rüştü Paşa 50

Sabahaddin Enis 319, 320
Sadabad Köşkü 257
Sadabad *ayrıca bkz.* Kâğıthane 254-256, 258
Sadri Sema 299, 310, 352
Safeviler 3, 49, 65, 156, 159, 178, 179, 213, 229
Safveti Ziya 359
Said Efendi 114, 217
Said Emre 244
Saint-Cloud 269
Saka Çeşmesi 214
Sakarya 20
Sakız Adası 291
Salih Münir 340, 342
Salon Köşelerinde 359
Salona 23
Samatya 315
Sanderson, John 47, 60, 63, 83, 99, 100, 120, 201, 237, 290
Sandys, George 232, 274, 290-295
Santa Croce, Aurelio 83, 179
Saraçhane 88
Saraçlar Çarşısı 161
Sarayburnu 63, 341
Sarhoş İbrahim (cam işçisi) 158
Sarıyer 259
Saruhan 176
Savcı (I. Murad'ın oğlu) 121
Schweigger, Salomon 29, 61, 62, 98, 121, 146, 149, 186, 228, 233, 247, 248, 274, 293
Sekinik 168
Selanik 13, 27, 36, 192
Selaniki 34, 48, 52, 64, 73-75, 83, 88, 94, 100, 101, 110, 120, 152, 165-167, 178, 196, 201, 207, 228

Selim (III. Mustafa'nın oğlu)
Selim Ağa (İngiliz mühtedi) 55
Selim I (1512-20) 3, 99, 148, 166, 172, 188, 225, 276, 279, 283
Selim II (1566-74) 3, 34, 47, 52-54, 56, 58, 66, 71, 97, 99, 118, 152, 162, 195, 198, 201, 216, 233, 265
Selim III (1789-1807) 4, 35, 42, 44, 52, 53, 55, 71, 87, 89, 106, 111, 114, 121, 122, 126, 139, 154, 167, 183, 187, 196-199, 201, 205, 217, 219, 221, 225, 230, 231, 269, 278
Selimiye Camii 158
Sevr Antlaşması (1920) 6
Seydi Ali 64, 213
Seyid Vehbi 56
Sırbistan 4, 25, 27
Sigismund (Macaristan kralı) 25
Silistre 43
Silivri 177
Silivrikapı 138
Simavi, Lütfi 40, 44, 59, 96
Sinan Paşa Köşkü 205
Sinan Paşa vakfı 88
Singer, dikiş makinesi 295, 296, 317
Sinop 15, 125
"Sis" 364
Smith, Albert 232, 243, 291, 301, 349
Sodom ve Gomore 351
Soemmern, Enrico di 9
Sofu Mehmed Paşa 46
Sofya 27
Solakzade 80, 81
Söğüt 20
Söğütlü vapuru 59
Spandounes 45, 146-148, 150, 288
Spataris, Haris 282, 284, 300, 301
Spinula, Luciano 19
Spon, Jacob 232, 248
Sponeck Birahanesi 344
Sponik Restoranı 321
Stampa'nın Yeri 350
Sultan Bayezid hamamı 50
Sultan Bayezid Han Kasrı 41, 71
Sultan Mahmud Türbesi 337
Sultanahmet 86
Sultanahmet Camii 101, 132, 158, 172
Sultanahmet Hastanesi 145
Sunshine, Miss Lydia 359
Sunullah Efendi 166, 190
Suphi Paşa 328
Suriye 3
Süleyman (II. Murad'ın amcası) 14
Süleyman (Orhan Bey'in oğlu) 23
Süleyman I (1520-66) 3, 38, 42, 48-50, 54, 56, 71, 73, 93, 119, 120, 145, 148, 149, 155, 157, 158, 166, 178, 201, 216, 233, 248, 363
Süleyman II (1687-91) 58, 172, 217, 233
Süleymaniye 105, 129, 145, 335
Süleymaniye Camii, Külliyesi, vakfı 38, 129, 148, 156, 158, 160, 165, 172, 207
Sümbülcü Aziz 250

Şah Sultan (III. Mustafa'nın kızı) 65, 66
Şah Tahmasb 49
Şakir Bey 105
Şam 25, 59, 89, 210, 328, 329, 334
Şamran Hanım 317
Şark Ekspresi 315
Şebinkarahisar 121
Şehzade Sultan Mehmed Camii Külliyesi 148, 157, 337
Şehzadebaşı 309
Şekip Bey 359
Şems 210
Şemseddin (I. Bayezid'in hekimi) 188
Şemsi Molla 320
Şerafeddin Mağmumi 270
Şeyh Camii 115
Şıpsevdi 320, 333, 334
Şirket-i Hayriye 318, 319
Şişli 315, 318
Şişman 23, 24

Tacizade Cafer Çelebi 19
Tacü't-Tevarih 148
Tahtakale 87, 109
Taksim 270, 271
Talat Paşa 5, 6, 90, 107, 271
Talu, Ercüment Ekrem 320, 336
Tamara (Şişman'ın kız kardeşi) 23
Tanpınar, Ahmet Hamdi 158, 171
Tanzimat 5, 98, 263
Tarabya 259
Tavernier, Jean-Baptiste 236, 246, 248, 295

Tavşantaşı 299
Tavuk Pazarı 88
Tekirdağ 168, 179
Tekkeli Köşk 108
Tepebaşı 270, 271
Terkos 320
Tersane Sarayı Kasrı 85
Tevfik Fikret 364
Thames 351
Theodora (İoannes Kantakuzenos'un kızı) 23
Thévenot, Jean de 93, 235, 288, 290, 291, 293, 301, 303
Tignosi, Niccolò 45
Timur 25, 26
Tinyüz Halil Ağa 193
Tirilye 168
Tiring Mağazası 347
Tokat Bahçesi 233
Tokgöz, Ahmet İhsan 353
Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi 68
Tophane 54, 55, 63, 67, 87, 110, 123, 180, 265, 270
Tophane Camii 87
Topkapı 41, 54, 68, 138, 235, 236, 243, 247, 315, 343
Topkapı Sarayı 30-32, 35, 45, 53, 55, 61, 66, 83, 84, 105, 122, 202, 205, 233, 234, 241, 246, 269, 271, 274, 339, 340
Torkulyan, Boğos 348
Torucan Ahmed 207
Toulon 269
Tournefort, Joseph Pitton de 87, 88, 205, 243, 288, 291, 293, 296
Trabzon 15, 168
Trakya 176, 177
Tuileries 240
Tuna 14, 25, 41, 64, 74
Tunca 37
Tunus 54, 64, 331, 361
Turfandacı Ali 250
Tursun Bey 157, 343
Tüfekhane 85
Tünel 344
Tütün Rejisi 168

Ubicini, Jean Henri Abdolonyme 295, 304
Ukrayna 1
Uzun Yako 109
Ünver, Süheyl 147
Üsküdar 44, 56, 63, 69, 81, 114, 117, 121, 123, 129, 130, 140, 148, 183, 207, 214, 226, 230, 239, 249, 265, 266, 271, 279, 298, 303, 308, 318, 349
Üsküdar İskele [Mihrimah Sultan] Camii 112
Üzeyir 235

Valide Sultan Camii 38, 129, 133, 159, 170
Varna 28
Vefa 90, 129
Venedik 14, 15, 17, 20, 26, 27, 43, 56, 64, 83, 91, 117, 125, 177, 188, 235, 242, 247, 249, 294
Versailles 240, 269
Vezneciler 313, 314
Vidos Bahçesi 233
Viyana 3, 334
Vladislav I, Macaristan kralı 27, 28

Washington 273
Werner, Franz von *bkz.* Murad Efendi
Wheler, George 232, 248
Wilhelm II 342
Wratislaw, Baron Wenceslas 234, 240, 245,
Wraxall, Sir Frederic Charles Lascelles 292, 328

Yahya Efendi mesire yeri 253
Yalı Köşkü 53, 117
Yavuz Selim Camii ve Külliyesi 156
Yedikule 110, 122, 125, 138, 160, 163, 341
Yemiş İskelesi 122
Yeni Cami 112, 133, 170
Yeni Han 88
Yeni Hisar 110
Yenikapı 137
Yeşilköy 239, 259
Yıldız 50, 97, 168, 330, 340, 342
Yirmisekiz Mehmed Çelebi 268, 269
Yunanistan 4, 28, 176
Yunanlıların Anadolu'yu işgali (1919-22) 6
Yunus Ağa 80
Yunus Emre 244
Yusuf Paşa (valide sultan kethüdası) 131
Yusuf Paşa (vezir) 133
Yuşa 264
Yüksek Çardak Köşkü 233

Zağanos Paşa 18
Zaniyeler 351
Zarafet (aşçı) 321
Zarifi, Yorgo 85, 95
Zehirzade Ahmet Paşa 318
Zekiye Sultan (II. Abdülhamid'in kızı) 349
Zernişanizade İsmail Ağa 132
Zeynep Hanım (Mehmed Ali Paşa'nın kızı) 314
Zeyrek 90, 305
Zincirlikuyu 253, 259
Zindan Kapısı 122

İstanbul, en parlak devrinde sınırları Fas'tan Ukrayna'ya, İran kıyılarından Macaristan'a uzanan Osmanlı İmparatorluğu'na 470 yıl boyunca başkentlik etti. Payitaht, Osmanlı coğrafyasının sanat ve düşün merkezi olduğu gibi, dünyanın dört bir yanından tüccarları kendine çeken bir ticaret üssü ve imparatorluğun siyasi motoruydu.

Şehrin sakinleri, güç ve gösterişin ihtişamı içinde, bu başkentin şiddetiyle kuşatılmış olarak ve imparatorluğun çok çeşitli kaynaklarının aktığı Dersaadet'in devasa refah ağlarına yaslanmak suretiyle hayatlarını sürdürüyorlardı.

Değerli iki Osmanlı tarihçisi Ebru Boyar ve Kate Fleet'in birlikte kaleme aldıkları *Osmanlı İstanbul'unun Toplumsal Tarihi*, bu uzun süreç boyunca canlı, şiddet dolu, dinamik ve kozmopolit imparatorluk başkentinin toplumsal bir portresini sunuyor.

Doç. Dr. Ebru Boyar, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesidir. Ayrıca Skilliter Osmanlı Çalışmaları Merkezi akademik danışmanı da olan Ebru Boyar'ın yayınları arasında *Ottomans, Turks and the Balkans: Empire Lost, Relations Altered* (2007) ve Kate Fleet ile birlikte editörlüğünü yaptığı *The Ottomans and Trade* (2006) yer almaktadır.

Dr. Kate Fleet, Cambridge Üniversitesi, Newnham Kolej'deki Skilliter Osmanlı Çalışmaları Merkezi'nin müdürüdür. Aynı zamanda *Turkish Historical Review*'ün de editörü olan Kate Fleet, 2012 yılından itibaren *The Encyclopaedia of Islam Three*'nin yönetici editörlerinden biri olarak görev yapmaktadır. Yayınları arasında *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State: The Merchants of Genoa and Turkey* (1999; *Erken Osmanlı Döneminde Türk-Ceneviz Ticareti*, 2009) ve *Cambridge History of Turkey*'nin editörlüğünü yaptığı I. cildi (*Byzantium-Turkey, 1071-1453*, 2008; *Türkiye Tarihi*, I, *1071-1453*, 2012) ve Suraiya Faroqhi ile birlikte editörlüğünü yaptığı II. cildi (*The Ottoman Empire as a World Power, 1453-1603*, 2013) yer almaktadır.

9 786053 321415

KDV dahil fiyatı
30 TL